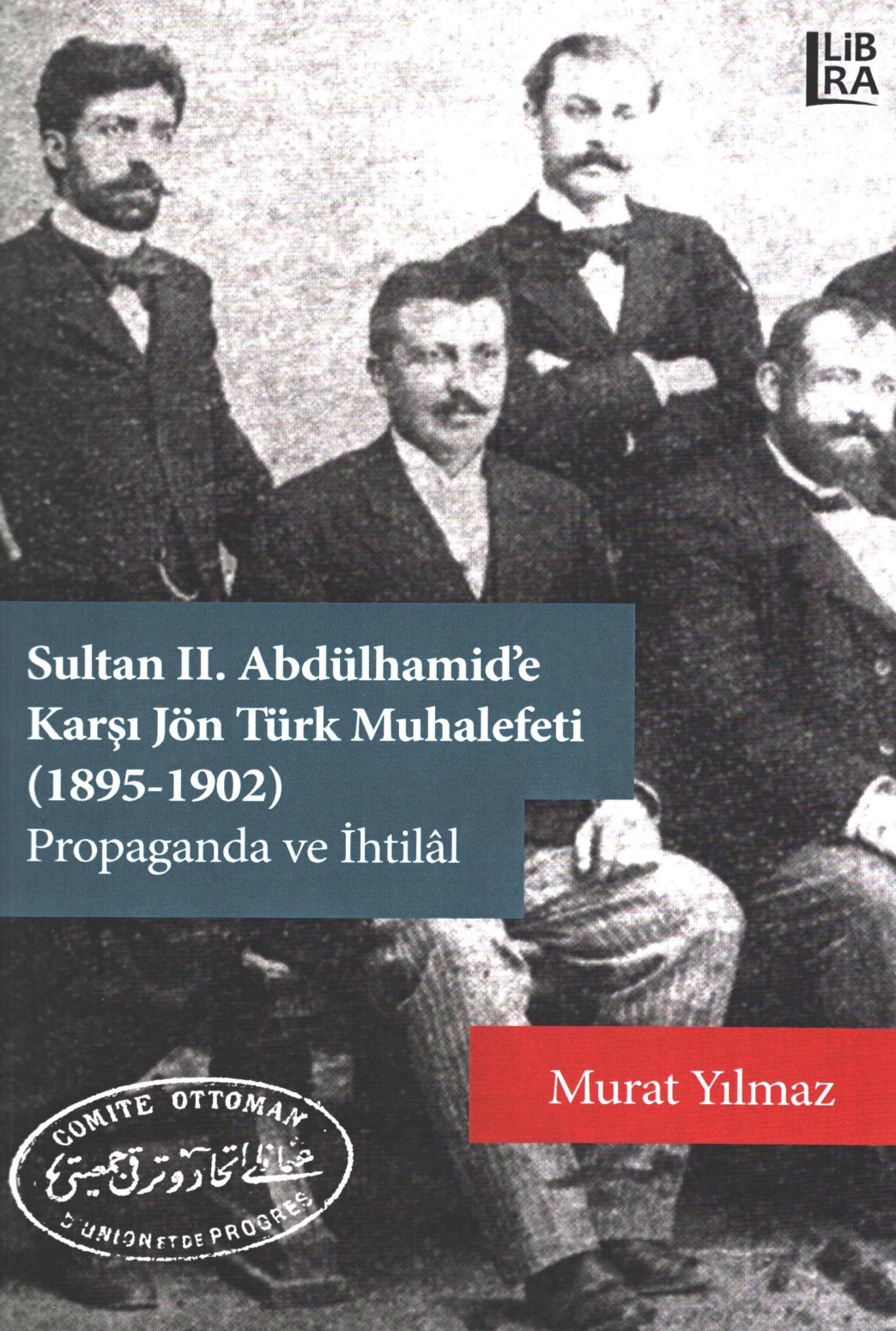

Sultan II. Abdülhamid'e Karşı Jön Türk Muhalefeti (1895-1902)

Propaganda ve İhtilâl

Murat Yılmaz

LİBRA

LİBRA KİTAP: 543

TARİH: 463

© Libra Kitapçılık ve Yayıncılık

Sayfa Tasarım: Özgü Simay Kızılelma
Kapak Tasarım: Mehmet Cevdet Kösemen
Ön Kapak Görseli: Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin Cenevre Şubesi'nde bulunan Jön Türkler
Mühür: Jön Türk Muhalefetinin Gücünü Yansıtan Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin Mührüdür
Arka Kapak Görseli: Osmânlı'nın 1 Haziran 1899 Tarihli 37. Sayısında Yayımlanmış Sultan II. Abdülhamid'in Tahta Çıktığından Beri Kaybettiği ve Kaybetmesi Muhtemel Olan Toprakları Gösteren Harita

ISBN 978-625-8472-43-1

Baskı ve Cilt:
Birlik Fotokopi Baskı Ozalit ve Büro Malzemeleri
Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
Nispetiye Mah. Birlik Sokak No: 2
Nevin Arıcan Plaza
34340 Levent / İstanbul
Tel: (212) 269 30 00
Sertifika No: 52846

Libra Kitapçılık ve Yayıncılık Ticaret A.Ş.
Ebe Kızı Sokak Günaydın Apt. No: 9/2
Osmanbey / İstanbul
Sertifika No: 48556
Tel: 212-232 99 04/05
Fax: 212-231 11 29
E-posta: info@librakitap.com.tr

Murat Yılmaz

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'E KARŞI JÖN TÜRK MUHALEFETİ

(1895-1902)

Propaganda ve İhtilâl

Murat YILMAZ,

1988 yılında Trabzon Maçka'da doğdu. 2005 yılında Trabzon Lisesini bitirdi. 2010'da Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden mezun oldu. 2013 yılında aynı bölümde yüksek lisans eğitimini bitirdi. 2015 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Tarih Bölümünde Araştırma Görevlisi oldu. 2020 Ocak ayında tezini tamamlayarak doktor unvanı aldı. Kastamonu Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Siyasi Tarih Anabilim Dalında Dr. Öğr. Üyesi olarak çalışmalarına devam etmektedir.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ 7

ÖN SÖZ 9

GİRİŞ 13

Kamuoyu ve Muhalif Basın 23

Jön Türk Matbuatının Osmanlı Devleti'ne Girişi ve Dağıtılması 38

1.
İÇ SİYASETLE İLGİLİ PROPAGANDALAR

1.1. II. Abdülhamid'in Yönetim Şekli 51

1.2. Padişahı Yanlışa Sevk Edenler 71

1.3. Taşra Memurlarının Vaziyeti 81

1.4. Ermeni Meselesi 88

1.5. Hafiyelik ve Jurnal Sistemi 108

1.6. İşkence, Denizde Boğma ve Sürgün 123

1.7. II. Abdülhamid ve Midhat Paşa 156

1.8. Matbuat Üzerinde Baskı ve Sansür 171

1.8.1. Padişahın Yandaş Basını 197

1.9. Malî ve Ekonomik Sıkıntılar 210

1.10. Askere Sesleniş 228

1.11. Çürütülen Donanma 249

1.12. II. Abdülhamid'in Halifeliğinin Sorgulanması 255

1.12.1. Dinî Kesime Yönelik Çağrılar 270

1.12.2. Meclis-i Mebûsan'ın İslâmî Temellendirilişi 279

2.
DIŞ SİYASETLE İLGİLİ PROPAGANDALAR

2.1. İngiltere Taraftarlığı 301
2.2. Çarlık Rusya Karşıtlığı 316
2.3. Değişken Almanya Algısı 325
2.4. Osmanlı'ya Dış Müdahale Endişesi ve Kaybedilen Topraklar 332
2.5. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı 360

3.
JÖN TÜRK MATBUATINDA İHTİLÂL

3.1. Fransız İhtilâli Örneği 369
3.2. İhtilâlin Temelinde Bulunan Kavramlar 372
3.2.1. Osmanlılık Kimliği ve Ortak Vatan Anlayışı 372
3.2.2. Kanûn-i Esâsî ve Meclis-i Mebûsan 394
3.3. Jön Türklerin İhtilâl Yöntemi 401
3.3.1. Sivil Kitle Ayaklanması Çağrıları 401
3.3.2. Halka İhtilâlci Cesaret Vermek 411

SONUÇ 431

EKLER 439

KAYNAKÇA 459

DİZİN 501

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	:	Adı Geçen Eser
Akt.	:	Aktaran
bk.	:	Bakınız
BİDEB	:	Bilim İnsanı Destekleme Programları
BKY	:	Babıali Kültür Yayıncılığı
BOA	:	TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
Çev.	:	Çeviren
Ed.	:	Editör
Haz.	:	Hazırlayan
İ.Ü.	:	İstanbul Üniversitesi
Nr.	:	Numara
s.	:	sayfa
TDK	:	Türk Dil Kurumu
TDVİA	:	*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
TÜBİTAK	:	Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu
vb.	:	ve benzeri
vd.	:	ve diğerleri
Yay.	:	Yayımlayan
Yay. Haz.	:	Yayıma Hazırlayan
YKY	:	Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları

ÖN SÖZ

Sultan II. Abdülhamid ve Jön Türkler yakın dönem Türk tarihinin en fazla tartışılan konularının başında gelmektedir. II. Abdülhamid hakkındaki çalışmalar devam etmekle birlikte Jön Türkler de farklı yönlerden araştırılmaktadır. Teşkilat sistemleri, fikrî yapıları ve Osmanlı/Türk modernleşme sürecine etkileri üzerine birçok eser bulunmaktadır. Ancak matbuat vasıtasıyla yaptıkları propaganda faaliyetleri hakkında şimdiye dek bir çalışmanın olmaması önemli boşluğa işarettir. Bu eser de Jön Türk muhalefetindeki ilgili boşluğu doldurmak için kaleme alınmıştır. II. Abdülhamid iktidarına karşı Jön Türklerin basın-yayın üzerinden yaptığı muhalefeti ele alan bu eserde iki taraf için de apolojik bir anlayış içerisine girilmemiş, buna ihtiyaç da duyulmamıştır. Tarihçi meth veya zemm eden değil, tarihî olayları ve şahsiyetleri tarafsızca ele alarak inceleyen ve anlamlandıran kişidir. Eserin ana ilkesi de bu doğrultuda oluşmuştur. Amacım çalışma boyunca elde ettiğim bilgileri teorik bir bütünlük içerisinde yorumlayarak vardığım sonuçlarla Jön Türkler ve Sultan II. Abdülhamid hakkındaki tarihî malumata katkıda bulunmak ve yeni bakış açıları getirmektir.

Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında tarafımca kaleme alınan doktora tezinin gözden geçirilip yeni kaynaklarla desteklenmiş hâli olan bu eserde katkıları bulunan isimleri zikretmek aslî görevimdir. En başta konuyu çalışmamı öneren ve bu yönde beni teşvik eden, çalışmanın taslaklarını okuyarak eleştirileriyle katkı sağlayan lisans hayatımdan beri tecrübelerinden ve bilgilerinden istifade ettiğim doktora danışmanım kıymetli hocam Prof. Dr. Necmettin Alkan'a teşekkür ederim. Kendisine olan borcumu hiçbir şekilde ödeyemem. Lisans eğitimimden bu yana kendisinden çokça istifade ettiğim değerli hocam Prof. Dr. M. Alaaddin Yalçınkaya'ya müteşekkirim. Eleştirileriyle ve önerileriyle çalışmanın olgunlaşmasına katkılarından dolayı Prof. Dr. Abdulhamit Kırmızı'ya ve Prof. Dr. Rahmi Çiçek'e teşekkür ederim. Her zamanda ve koşulda desteğini üzerimde hissettiğim Prof. Dr. Uğur Üçüncü adını anmadan ve minnettarlığımı ifade etmeden geçemeyeceğim kişiler arasındadır. Eseri okuyarak dil ve noktalama açısından yanlışlarımı düzelten dilbilimci Berkant Parlak'a teşekkür ederim. Belli bir hedefe doğru birlikte yol aldığım dostlarıma da verdikleri destekten ötürü şükranlarımı sunarım. Lisans hayatımdan başlayarak burs desteği sunan ve doktora eğitimimde de 2211-E Doğrudan Yurt içi Doktora Burs Programı kapsamında maddî yükümü hafifleten TÜBİTAK-BİDEB'e teşekkürü borç bilirim. Ve elbette zorlu zamanlarda bana katlanan ve dayanma gücü veren sevgili annem ve kız kardeşim asla inkâr edemeyeceğim en büyük dayanaklarımdı.

Çalışmada gözden kaçan hatalar ve eksiklikler bulunacaktır. Eserin içeriğinden şüphesiz ki ben sorumluyum. Hataların ve eksikliklerin farkına varılıp çalışmanın bu doğrultuda daha da olgunlaştırılması için katkı sunan eleştiriler göz ardı edilemeyecek akademik gereksinimdir. Esere yöneltilecek yapıcı ve akademik

eleştirilere her zaman açığım. Bununla birlikte çalışmanın gerek Jön Türkler gerekse II. Abdülhamid'le ilgili alana katkı sunmasından dolayı kendimi bahtiyar sayacağımı ifade etmek isterim.

Murat YILMAZ

Kastamonu, Eylül 2022

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde 31 Ağustos 1876 ile 27 Nisan 1909 tarihleri arasında hükümdar ve halife unvanlarını taşıyan Sultan II. Abdülhamid ve onun iktidarındaki dönem, tarihçiler tarafından çeşitli yönlerle ele alınmış ve hâlâ alınmaktadır. Yerli ve yabancı araştırmacıların ilgisini cezbeden Osmanlı padişahlarının başında II. Abdülhamid gelmektedir. Onunla ilgili çalışmaların akademik olanları yanında azımsanmayacak kadar popüler temelli olanları da vardır. Elbette bunda II. Abdülhamid'in siyasî ve ideolojik tartışmaların merkezinde olması ve bugün dahi onun üzerinden deyim yerindeyse bir tür hesaplaşma içine girilmesi ana etkendir. Bu doğrultuda kendi yaşadığı zamandan itibaren günümüze dek gelen II. Abdülhamid konulu eserlerin dönem dönem farklı sonuçlara ulaştığı görülmektedir. Sonuçların ne kadar ilmî olduğu ve gerçeği ihtiva ettiğiyse tarih çalışmalarında ayrı bir tartışma ve araştırma gündemini belirlemiştir. Bu açıdan II. Abdülhamid'i ve dönemini anlayabilmek birçok çıkışı görünen labirentte ipuçlarını kullanarak tuzak bulunmayan asıl güvenli

çıkışa ulaşmak kadar zor bir zihin gücünü, çok yönlü düşünmeyi ve daha önceki yanılgılardan tecrübe almayı gerektirmektedir.[1]

19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başları Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun çarpıcı ve aynı zamanda sarsıcı olaylarla karşı karşıya kaldığı, Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişin altyapısının oluştuğu ve sonuçları itibarıyla ilmî ve ideolojik tartışmalar ekseninde hâlen etkisini sürdüren bir dönemdir. II. Abdülhamid'in nefesini taşıyan bu uzun soluklu sürecin en büyük iç gelişmelerinden biri ise Osmanlı'nın modernleşme faaliyetleri sonucu ortaya çıkan siyasî muhalefet hareketi Jön Türklerdir.

Tarihî olgu olarak Jön Türkler, bilinçli bir yapı sonucu organize olmuş ve modern tekniklerle hareket kabiliyetini tayin etmiş en önemli modern siyasî muhalif grubunu meydana getirmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında mevcut siyasî ve sosyal yapı içerisinde aydın kesim arasında ortaya çıkan muhalefet zamanla gelişerek ve genişleyerek toplumun her kesimine ulaşabilen cemiyet hâline gelmiştir. Kendi içerisinde tek fikrî sistem üzerinde birleşemeyen Jön Türkler ortak amaç olarak meşrutiyeti yeniden ilân etmeyi devleti dağılmaktan kurtaracak tek çıkar yol görmüşlerdir. Osmanlı Devleti'nin felâketini engelleyecek formülün meşrutî yönetim olduğunu ileri süren Jön Türkler, bu uğurda karşılarında en büyük engel II. Abdülhamid'i bulmuşlar ve onun yönetimine son vermek için etkin muhalefete girişmişlerdir. Aslında her iki taraf da Osmanlı Devleti'nin istikbali endişesiyle

1 Sultan II. Abdülhamid merkezli yerli ve yabancı çalışmaların dönemlik değişimi ve bunun sebepleri hakkında bk. Nadir Özbek, "Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2 (1), 2004, s.71-90; Serkan Yazıcı, "Sultan II. Abdülhamid Örneğinde Tarihsel Algılamanın Değişimi", *History Studies*, 6 (5), 2014, s.233-247. II. Abdülhamid figürünün farklı görüşler etrafında aldığı şekillenmeyi inceleyen başka bir çalışma için bk. Gökhan Çetinsaya, "Abdülhamid'i Anlamak: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek Sempozyum Bildirileri*, İstanbul, 1998, s.137-146.

devleti ve toplumu birbirlerine karşı korumaya çalışmıştır. Teşhis aynı olmakla birlikte uygulanmak istenilen reçetenin farklılığı II. Abdülhamid-Jön Türkler mücadelesinin çıkış noktasını meydana getirmiştir.

Sultan II. Abdülhamid ile Jön Türkler arasında cereyan eden mücadele iktidar-muhalefet dengesi üzerinde oluşmuş ve her iki taraf da birbiri aleyhine faaliyette bulunmuştur. Padişah iktidarda olmanın sağladığı devlet gücünü ve makam avantajlarını kullanırken, Jön Türkler ise her türlü imkânı seferber ederek fikirlerini Osmanlı toplumuna ve Avrupa kamuoyuna duyurmanın yollarını aramışlardır. Çağın şartları gereği önemli kitle iletişim aracı olan basını ve bunun yanında yayın faaliyetlerini kullanabilecekleri silâh olarak görmüşlerdir. Mücadele, 23 Temmuz 1908'te II. Meşrutiyet'in ilânına dek devam etmiş ancak Jön Türklerin nihaî galibiyeti 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca kendisine ve iktidarına karşı en büyük mücadeleyi vermiş Jön Türk hareketi tarihçiler tarafından ilgiye mazhar olmuştur. Fakat bu mücadele her ne kadar çeşitli noktalardan incelenme alanı bulmuşsa da muhalefet için önemli güç alanını oluşturan propaganda faaliyetleri üzerine doğrudan bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti adı altında birleşen Jön Türklerin 1895-1902 yılları arasında çıkardıkları gazeteler, yazdıkları risaleler ve beyannameler incelenmektedir. Jön Türklerin belirtilen yıllar arasında Sultan II. Abdülhamid iktidarına son vermek amacıyla Osmanlı toplumunda yankı uyandıracak geniş katılımlı bir sivil kitle hareketi yaratmak için matbuat üzerinden yoğun propaganda faaliyetinde bulundukları eserin tezini oluşturmaktadır. Kamuoyunun iktidar değiştirme gücüne inanan Jön

Türkler tıpkı Fransız İhtilâli örneğindeki gibi halk ayaklanmasıyla II. Abdülhamid'in iktidarının devrileceğini ve savundukları siyaset ve toplum sisteminin Osmanlı Devleti'ne esas olacağını düşünmüşlerdir. Bunun için de Osmanlı halkını yönlendirmek için devletin ve toplumun hemen her alanına sirayet eden konular üzerine görüş belirtip propaganda çalışmaları yürütmüşler ve nihayetinde de ihtilâl çağrıları yapmışlardır.

Eseri oluştururken belirlenen bazı soru işaretleri göz önünde tutulmuştur: Jön Türkler matbuatlarında Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı muhalefet kesimi olarak eleştirmek üzere hangi konuları gündeme getirmişlerdir? Hitap ettikleri Osmanlı toplumunu etkileyebilmek için ne tür propaganda argümanları kullanmışlardır? Propagandanın etki gücü Jön Türkler tarafından ne ölçüde değerlendirilebilmiş ve bunlar belli sistematik çerçeve içerisinde bilinçli düzeyde kullanılmış mıdır? Jön Türklerin propaganda faaliyetlerinin tarihî gerçeklikle uygunluğu var mıdır? Jön Türklerin ihtilâl anlayışlarının ve ihtilâl çağrılarının genel karakteristiği nedir? Bu çağrılar Osmanlı toplumunda karşılık bulmuş mudur? Sonuç olarak bu muhalefet tarzı ve kullanılan yöntem Jön Türklerin amaca ulaşmasını sağlamış mıdır? Bu sorular kapsamında verilen cevaplarla bir bütün hâlinde Jön Türk muhalefeti değerlendirilecektir.

1895-1902 yıl aralığının seçilmesi bilinçli bir tercihtir ve belli sebepleri vardır. İttihâd-ı Osmânî adıyla 1889'da Mekteb-i Tıbbiye'de kurulan ve ardından Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne dönüşen muhalif yapı, 1895 yılındaki Ermeni olayları sırasında ilk kez gün yüzüne çıkmıştır. Propaganda faaliyetlerinde bulunarak II. Abdülhamid ile birlikte topluma da kendini tanıtmıştır. Dolayısıyla çalışmaya başlangıç olarak 1895 yılı esas alınmıştır. 4-9 Şubat 1902 tarihindeki I. Jön Türk Kongresi

ise zaman kapsamı bakımından sınır kabul edilmiştir. Zira Jön Türkler arasında, başta Paris ve Cenevre Şubeleri olmak üzere çekişmeler ve kavgalar mevcutsa da kongreye kadar genel olarak tek bir cemiyet çatısı altında bulunmuşlardır. Bu kongre ise Jön Türkler arasında gruplaşmanın ve ayrım çizgisinin derin ve net şekilde ortaya çıkışının göstergesi olmuştur. Ayrıca kongrenin sonuç maddeleri arasında artık propagandayla istenilen hedefe varılamayacağı tespiti de o döneme dek propagandanın bilinçli ve yoğun olarak kullanıldığını ifade etmektedir.

Belirtilen zaman aralığının tercih edilmesindeki bir diğer sebep de erken dönem Jön Türklük olarak adlandırılan 1895-1902 yılları arasını araştıran çalışmaların az oluşu nedeniyle yeterli birikime ve zengin bir literatüre hâlen ulaşılamamasıdır. Nitekim kaleme alınan bu eser de alandaki boşluğun bir nebze doldurulmasına hizmet etme amacını taşımaktadır. Çizilen sınırlar çerçevesinde oluşturulan çalışmayla Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı Jön Türk muhalefetinin kapsamının ve içeriğinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanacak, ayrıca II. Abdülhamid dönemi de belirtilen zaman aralığı ekseninde ele alınacaktır. Böylece II. Abdülhamid-Jön Türkler ilişkisine yeni bir boyut kazandırılacaktır.

Jön Türklerin matbuat yoluyla yaptıkları muhalefetin incelendiği bu eser takip edilen belli yöntem çerçevesinde meydana gelmiştir. Eserin temelini oluşturan Jön Türk propagandaları ana inceleme alanıdır. Ancak Jön Türk matbuatında propaganda söylemlerine bağlı olarak ihtilâl çağrıları da yoğun şekilde görülmektedir. Jön Türkler propaganda faaliyetlerinin tamamlayıcısı konumundaki ihtilâl çağrılarıyla hedefledikleri sonuca ulaşmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla eserin kapsamı propaganda ile sınırlandırılmamış, buna bağlı olarak ihtilâl başlığı da dâhil edilmiştir. Jön Türk matbuatının çıkış gayesini ifade eden propaganda ve

ihtilâl konuları eserde ayrı bölümler hâlinde ele alınarak muhalefetlerinin yöntemi ve izahı belirgin şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Basın-yayın faaliyetlerinde iç ve dış siyasî olayların, sosyal ve ekonomik tabanlı gelişmelerin Jön Türkler tarafından birer propaganda aracı olarak kullanılmaları eserin ana boyutunu oluşturacaktır. Bunların tarihî gerçeklikle uygunluğu ilgili konularda yapılmış ilmî çalışmalarla yorumlanarak değerlendirilecektir. Matbuat üzerinden toplumu kitle hâlinde harekete yönlendirerek II. Abdülhamid iktidarına karşı ihtilâl meydana getirme çağrıları da çalışmanın bir diğer bölümünü ihtiva edecektir. Jön Türklerin 1895-1902 yılları arasında yapmış oldukları basın-yayın faaliyetleri II. Abdülhamid-Jön Türkler, diğer bir deyişle iktidar-muhalefet ilişkisi bağlamında propaganda ve ihtilâl eksenli olarak ele alınacaktır.

Eserin anlatım ve şekil üslûbu belli sistem üzerine oluşturulmuştur. Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti kısaltma olarak Cemiyet ifadesiyle karşılanmaktadır. Bunun yanında Genç Türk/İkinci Nesil Jön Türk/İttihâdcı gibi adlandırmalar yerine yalnızca Jön Türk tabiri tercih edilmiştir. Jön Türk matbuatına ait süreli yayınların tarihlerinin belirtilmesinde orijinalinde yer alan ve bazen rûmî bazen de hicrî olarak kullanılan takvimler kafa karışıklığına sebep olduğu için kolaylık sağlama adına bütün tarihler milâdî takvime göre yeniden düzenlenmiştir. Tarihlerin milâdî takvime çevrilmesinde TTK genel ağındaki Tarih Çevirme Kılavuzu esas alınmıştır. Metin içerisinde geçen süreli yayın ve eser adları *italik* yazılmıştır.

Kullanılan risaleler ve hatıralar arasında Latin harflerine aktarılmış veya sadeleştirilmiş olanlar var ise eserin geçtiği ilk dipnotta bunun belirtilmesine özen gösterilmiş ancak eser boyunca

orijinaline sadık kalınmıştır. Eserlerden doğrudan alıntı yapılan kısımlar tırnak (") işareti içerisinde gösterilmiştir. Bu alıntılardaki imla ve noktalama değiştirilmeden orijinalindeki gibi kullanılmıştır. Doğrudan alıntı yapılan Osmanlı Türkçesi kısımların yazılışında Ferit Devellioğlu'nun Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat'ı esas alınmıştır. Kullanılan kaynağın orijinalinde basım yılı veya yeri sehven unutulmuşsa dipnotlarda köşeli parantez ([ ]) içerisinde gösterilmiştir.

Ele alınan çalışma kapsamında gerekli veriyi sağlamak amacıyla Jön Türk matbuatına ulaşmak ve yapılacak taramalar sonucu konuya ilişkin bilgileri tespit etmek önemli merhaleyi oluşturmuştur. Jön Türklerin incelenen dönem aralığında propaganda aracı olarak en yaygın kullandıkları matbuat türü gazetelerdir. Bu dönemde keskin şekilde gazete ve dergi ayrımı olmadığından bütün süreli yayınlar gazete olarak kabul edilmiştir. Eserde kullanılan Jön Türk gazetelerinin seçiminde oldukça titiz davranılmıştır. Süreli yayınlar arasında Cemiyet'in yayın organları olarak kabul edilen *Meşveret*, *Mîzân*, *Kanûn-i Esâsî* ve *Osmânlı* gazeteleri temel alınmıştır. Bunlar aynı zamanda Paris, Cenevre ve Kahire Şubelerinin de en etkili gazeteleridir ve Cemiyet'in ana görüşleri doğrultusunda çıkarılmıştır.[2] Dolayısıyla adı geçen gazetelerin

2 Jön Türk gazetelerinde Cemiyet'in ana yayın organı olarak yayımlananlar ile şahsî çabayla çıkarılanlar arasında muhteva ve üslûp açısından farklılıklar mevcuttur. Bu konu için bk. M. Şükrü Hanioğlu, "Jön Türk Basını", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.844-850.
Cemiyet'in araştırılan dönemdeki süreli yayınları üzerine yüksek lisans tezi niteliğinde bazı çalışmalar da yapılmıştır. Daha ziyade gazeteleri şekil ve içerik açısından inceleyen bu eserler için bk. Mustafa Mercan, *Jön Türkler'in Mısır'daki Faaliyetleri ve Kanun-i Esasî (1896-1899)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2003; Ahmet Coşkun, *1895-1898 Yılları Arasında Yayınlanan Meşveret Gazetesinin Transkribt ve Değerlendirmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006; Gülser Oğuz, *Osmanlı Gazetesi (1897-1904)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006; Ayşegül Ergişi, *Mîzân*

incelenmesi Jön Türk muhalefetinin karakteristik özelliklerini belirlemede faydalı olmuştur. Mizah kategorisinde değerlendirebilecek *Beberûhî*, *Tokmak*, *Pinti* ve *Dolab* gibi kısa ömürlü gazeteler de eser içerisine alınmıştır. Bunlar yukarıda bahsi geçen süreli yayınlar gibi Cemiyet'in ana yayın organları niteliği taşımasa da bu mizah gazetelerinin Cenevre, Kahire ve Folkestone gibi merkezlerde çıkmış olması farklı Jön Türk şubelerini bütün hâlinde değerlendirebilme imkânı vermiştir.

Jön Türklerin Türkçe yayınları dışında yabancı dilde yaptıkları matbuat ise esere dâhil edilmemiştir. *Mechveret Supplément Français*, *Supplément Français (Mensuel) Du Osmanli*, *English Supplement to the Osmanli* ve *Osmanli Deutsche Beilage* gibi Fransızca, İngilizce ve Almanca Jön Türk yayınları gerek içerdikleri konular ve gerekse yayımlanma amaçları Türkçe olanlarından farklı olduğu için kapsam dışı bırakılmıştır. Zira Türkçe ve yabancı dildeki iki grup yayın arasında önemli farklar bulunduğundan ayrı ayrı incelenmeleri gerekmektedir. Bu anlamda Jön Türklerin yabancı dilde yaptıkları neşriyat başka bir araştırma alanını oluşturmaktadır.[3]

Jön Türk gazetelerinden sonra kullanılan en önemli ana kaynağı yine onların kaleme aldığı risaleler takip etmektedir. Jön

Gazetesi İnceleme Tahlili Fihrist, Seçme Yazılar (Kahire Dönemi 159-184; Paris-Cenevre Dönemi 1-29; II. İstanbul Dönemi 1-135 Sayılar), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007. İsviçre'de çıkan Jön Türk basını üzerine önemli bir doktora çalışması için bk. Muammer Göçmen, *İsviçre'de Jön Türk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri*, Kitabevi, İstanbul, 1995.

3 Bu konu için bk. M. Şükrü Hanioğlu, "Jön Türklerin Yabancı Dilde Yayınladıkları Dergilerde İşledikleri Temalar", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın "La Presse de Langue Etrangère en Turquie" (16-17-18 Mayıs 1984)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985, s.95-108; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 18.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.192. Avrupa'da yayına başlayan *Mîzân*'ın ilk sayısında da Fransızca *Meşveret*'in Avrupa'ya karşı bir *"vasıta-yı müdâfaa"* olarak yayımlandığı belirtilmektedir bk. Mehmed Murâd, "Karîlere İhtâr-ı Mahsûs", *Mîzân*, (1), 14 Aralık 1896, s.1.

Türkler, tıpkı süreli yayın çıkarımında olduğu gibi risale yazımında da oldukça etkindir. 1895-1902 arasındaki dönemde Jön Türkler tarafından yazılan ve bir kısmı imzasız şekilde doğrudan propaganda maksatlı çıkarılmış risaleler incelenerek konuyla ilgili olanlar eserde kullanılmıştır. Bunlardan birkaçını zikretmek gerekirse *Vatan Tehlikede*, *Hareket*, *Neler Olacak*, *Mahkeme-i Kübrâ*, *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iye* ve *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi* gibi risaleler eser açısından doyurucu bilgiler edinmeyi sağlamıştır. Yine Tunalı Hilmi'nin kaleme aldığı Hutbe serisi de vurgulanması gereken önemli risalelerdendir.

Eserin diğer önemli ana kaynağı TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'dir. Arşiv taramasında konuyla alâkalı kullanabilecek belgeler tespit ve tahlil edilmiştir. Özellikle Yıldız Arşivi, Hariciye ve Dâhiliye Nezaretlerinin yazışmalarından faydalanılmıştır. Zikredilmesi gereken ana kaynaklar arasında *Düstûr* ve çeşitli devlet katalogları da gelmektedir.

Birincil kaynaklar arasında olan hatırat türü eserlerden de çalışma boyunca faydalanılmıştır. Gerek Jön Türklerin gerekse döneme şahitlik edenlerin kaleme aldığı hatırat azımsanmayacak külliyatı oluşturmaktadır. Yararlanılan hatıraların diğer ana kaynaklarda yer almayan bilgilerin elde edilmesinde ve Jön Türklerin Cemiyet içindeki ilişkilerinin değerlendirilmesi noktalarında esere önemli katkısı olmuştur.

Ana kaynaklar ışığında Jön Türk matbuatının dönemi anlatan hatırat ve arşiv belgeleriyle karşılaştırmalı şekilde incelenmesi, yapılacak tespitleri ve ulaşılacak sonuçları daha güçlü kılarken eseri tek yönlü tarihyazımından uzak tutmayı da sağlamıştır. Bir dönem Paris'te Jön Türk çevreleriyle birlikte yaşamış edebiyatçı Yahya Kemal'in hatıratındaki şu cümleler aslında

Jön Türklük üzerine kaleme alınacak çalışmaların ana kaynaklarını araştırmacılara açıkça göstermektedir:

> Bu cereyânı tahlil ve terkîb etmeğe yarayacak vesîkalar, Paris'de, Londra'da, Folkestone'da, Mısır'da, Cenevre'de, Filibe'de, Palermo'da, Atina'da, Bükreş'de, Roma'da, Brüksel'de ve daha birçok yerlerde intişâr etmiş gazeteler ve risâlelerdir. Yıldız Sarayı'yla eski Zabtiye, Dâhiliye, Adliye, Hâriciye (arşivlerinin) ve sefaretlerin evrakıdır. Yıldız Sarayı'nda bulunmuş jurnallerdir. İstanbul'un Tıbbiye, Harbiye, Mülkiye gibi yüksek mekteplerinde tutulmuş kâğıtlardır, sonra Trablusgarb'e, Yemen'e, Sûriye'ye, Anadolu'nun her tarafına nefyedilenlerin ve Avrupa şehirlerinde cereyânı sevkedenlerin hâtıralarıdır.[4]

İkincil kaynakları oluşturan ve çalışma boyunca da kullanılan araştırma eserleri bilgi edinme ve farklı bakış açıları kazanma bakımından önemli yere sahiptir. Bu çalışmanın konusunu doğrudan ele almasa da ayrıntılarda değinen, bu yönüyle yol gösteren erken dönem Jön Türklük hakkında yapılmış tetkik eserler erken dönem Jön Türklüğü çeşitli yönleriyle incelemesine karşın Jön Türk muhalefetinde propaganda faaliyetleri ve ihtilâl çağrıları hakkında derinlemesine bir çalışmayı ortaya koymamaktadır. Jön Türklerin matbuatlarında işledikleri propagandaların niteliğiyle ve bunların halk üzerinde yaratılmak istenilen algı yönetimiyle derinlemesine ilişkisi kurulmamaktadır. Jön Türklerin sivil ihtilâl meydana getirilmesiyle alâkalı görüşleri de yine bu eserlerde karanlıkta kalmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma daha önceki araştırmaların birikiminden faydalanmakla birlikte bahsi geçen konudaki literatür eksikliğini gidermek üzere kaleme alınmıştır.

4 Yahya Kemal, *Çocukluğum Gençliğim Siyâsî ve Edebî Hatıralarım*, 8. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2017, s.199-200.

Kamuoyu ve Muhalif Basın

Basın, 19. yüzyılın ortalarından itibaren bütün dünyada yaygınlaşmaya başlayan en güçlü iletişim aracı olmuştur. Batı'da parlamento ve basın gibi alanların belirginleşmesiyle halk tabakası siyasî meselelerle daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. Halkın siyasete karışması kolaylaşırken kanaatinin ve fikirlerinin ehemmiyeti de artmıştır.[5] Basın siyaset ve toplum hayatı içerisindeki konumu gereği yasama, yürütme ve yargı erklerinin dışında dördüncü kuvvet olarak ortaya çıkmıştır. Parlamenter muhalefetin olmadığı ya da oluşmadığı yerlerde basın, muhalefet boşluğunu dolduran güç olmuştur. Muhalefet ögesi olması hasebiyle dördüncü kuvvet olarak zaman zaman diğer üç kuvvetten daha etkili olarak diğerleri üzerinde değişikliğe sebep olacak bir kamuoyu yaratma potansiyelini taşımıştır.[6] Basının bu özelliği Osmanlı modernleşmesi ile ortaya çıkan muhalif siyasî hareketlerin de basının gücüne önem vermesinin önünü açmıştır.

Osmanlı'da modern anlamda siyasî muhalefetin ortaya çıkışıyla kamu alanının oluşumu arasında paralellik vardır. Bununla birlikte 19. yüzyıldan önce de kamuoyu oluşturabilecek nitelikte etkileşim mekânları mevcuttu.[7] İktidara karşı sivil muhalefetin merkezleri farklı kesimlerin bir araya gelerek siyasî konularda konuşabildikleri ve yöneticileri eleştirebildikleri kahvehaneler, hanlar, hamamlar ve bekâr odalarıydı.[8] Bunlar arasında özellikle kahvehaneler siyasî içerikli söylentilerin ve dedikoduların yapıldığı

5 Niyazi Berkes, *Propaganda Nedir?*, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1942, s.45.

6 Uğur Gündüz, *Osmanlı'dan Günümüze Basın ve Modernleşme*, İmge Kitabevi, Ankara, 2018, s.48.

7 Osmanlı'da Tanzimat öncesi muhalefet hareketleri hakkında bir çalışma için bk. Haldun Eroğlu, *Osmanlı'da Muhalefet*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2016.

8 Abdullah Bay, "19. Yüzyılda Osmanlı'da Propaganda ve Protesto Kültürü: "Teşviş-i Ezhân ve Fesadâmiz Müdhiş' Yaftalar", *Kebikeç*, (41), 2016, s.14.

ve aynı anda yayıldığı mekânlar olarak zaman zaman iktidar tarafından kapatılmıştır.[9] Zira Osmanlı yönetimi İstanbul'daki kahvehaneleri gözetim altında tutmakta ve bu sosyal alanlarda oturup vakit geçirenlerin siyasî içerikli meseleler hakkında konuşmasını istememekteydi.[10] III. Selim döneminde [1789-1807] kadın hamamları bile devletle ilgili siyasî konuşmalar yapanların hapse gönderilmesi için kadın muhbirler tarafından gözetim altında tutulmuştur.[11] Ancak yasaklamalara karşın kamuoyu bilinci bu tür toplum mekânlarından beslenmiş ve giderek yaygınlaşmıştır.

19. yüzyıldaki modernleşme hamleleri de kitle siyasetindeki değişimin altyapısını oluşturmuştur. Modern mekteplerin ortaya çıkışı, merkezî bürokrasinin gelişimi, ticaretle uğraşanların etkinliğinin artışı, orta sınıfın yükselişi, kadının ev dışında daha fazla görülmeye başlaması ve basın-yayın faaliyetlerinin gelişimiyle toplumun farklı amaçlarla örgütlenmesi ve kamuoyu oluşturma çabaları gündeme gelmiştir.[12] Bu noktada basının kamuoyu yaratmadaki gücü anlaşılarak kullanımı ön plana çıkmıştır.

Basının ortaya çıkışı beraberinde kamuoyu algısını ve kitle siyasetini de meydana getirmiştir. II. Mahmud döneminde [1808-1839] *Takvim-i Vekâyi* adıyla devlet tarafından ilk gazetenin yayımlanmış olmasıyla Osmanlı'da kamuoyu anlayışının belirginleşmeye başladığı görülmektedir. Halk kitlesi artık gelişen siyasî ve sosyal olayları açık, doğru ve güncel şekilde öğrenmek

9 Cengiz Kırlı, *Sultan ve Kamuoyu Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri" (1840-1844)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.21.

10 Burak Onaran, *Padişahı Devirmek Osmanlı Islahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s.84.

11 Murat R. Şiviloğlu, *The Emergence of Public Opinion State and Society in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, New York, 2018, s.37.

12 Y. Doğan Çetinkaya, "1908 Devrimi'nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (38), 2008, s.132.

istemektedir.[13] Sultan Abdülaziz döneminde [1861-1876] İstanbul Avrupa başkentleri gibi bir matbuat merkezi hâlini almıştır. On binlerle ifade edilen gazete tirajları o dönem için önemli bir kamuoyunun varlığına işarettir. Dönemin iktidarına karşı muhalif siyasî hareketi oluşturan Genç Osmânlılar da muhalefet noktasında potansiyel kitlenin farkındadır. İstedikleri şekilde kamuoyu oluşturma ve yönlendirmede basının gücünü kullanmanın fırsatını ve mecburiyetinin hisseden Genç Osmânlılar bunu etkili şekilde değerlendirmiştir.[14] Genç Osmânlılardan Ebü'z-Ziyâ Tevfik de o zamana kadar ülkede bulunmayan ve adına kamuoyu denilen kavramı kendilerinin yoktan var ettiklerini söylemektedir.[15] Gazetelerin etrafında bir araya gelen Osmanlı aydınları, iktidara karşı muhalefetlerini basın aracılığıyla sürdürmüştür. Bu noktada Sultan Abdülaziz dönemi basın hayatı ve muhalefet hareketi için başlangıç noktasını oluşturmaktadır.[16] Artık basın fikrî tartışmaların yapıldığı ve toplumda belirmeye başlayan çeşitli düşünce akımlarının da şekillenmeye başladığı bir alandır. Üstelik bu alan aynı zamanda kamuoyunun oluştuğu düzlemdir. Zira dönemin Osmanlı basını Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin kamuoyu gücü sayesinde olduğunu savunmuştur.[17] Dolayısıyla Batı'da gelişmeler neticesinde kamuoyunun ortaya çıkmasıyla Osmanlı'da modern basının üzerinden siyasî muhalefet ve ka-

13 Orhan Koloğlu, *İlk Gazete İlk Polemik*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s.232.

14 Uygar Aydemir, "1870'ler Basınındaki Siyasi Tartışmalar Işığında Sultan Abdülaziz Döneminde Kamuoyunun Siyasi İşlevi", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013, Ankara Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat*, 2, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s.188-189.

15 Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Şemsettin Kutlu (Yay.), Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973, s.140.

16 Bu konuda bk. Müzehher Yamaç, "Sultan Abdülaziz Döneminde Basında Muhalefet", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013, Ankara Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat*, 2, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s.49-72.

17 Şiviloğlu, *a.g.e.*, s.12.

muoyunun oluşumu arasında belirgin etkileşim mevcuttur.[18] Batı'daki siyasî kurumlar içerisinde kendisine yer bulan muhalefet kesimi modernleşme sürecinin bir ürünü olarak Osmanlı'da da belirmiştir.

Modernleşme süreciyle kamuoyunun oluşumu ve basının gelişimi, Osmanlı aydınlarının fikirlerini anlatma ve tartışma imkânına sahip bulunması Jön Türkler için önemli bir miras olmuştur. Tıpkı Genç Osmânlılar gibi ardılları Jön Türkler de benzer şekilde kendilerini ifade edebilme adına bu ortamdan etkilenmiştir. Osmanlı aydınları iktidara karşı muhalefet kesimini meydana getirmede ve düşüncelerini yayıp kamuoyu oluşturmada basını etkili şekilde kullanmıştır. Genç Osmânlıların ardından bu rolü üstlenecek Jön Türkler de kendi fikirleri doğrultusunda kamuoyu oluşturmak ve onu istediği şekilde yönlendirmek için basını araç olarak görmüşlerdir. Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı muhalefetlerini basın üzerinden sürdürürken ayrıca kamuoyunu şekillendirme noktasında sıkça propagandaya başvurmuşlardır. Yazılı propagandanın sözlü propagandadan daha etkili ve kalıcı olması Jön Türkleri de basın-yayın faaliyetlerine sevk etmiştir.

Tanzimat Fermanı ile birlikte siyasî alandaki yönetme yetkisinin padişah ve yüksek bürokrasi tekelinden çıkarak topluma yayılmasını sağlayacak etkenlerin belirginleşmeye başlaması ilerleyen süreçte halkın siyasete katılım taleplerini de beraberinde getirmiştir. Kamu alanını kendi düşünce sistemine göre şekillendirerek yönlendirme/yönetme istek ve arzuları iktidara karşı muhalefet anlayışını da doğuracaktır. Sultan II. Abdülhamid kamuoyunu kendi iktidar sembolleriyle donatarak yönetimini meşrulaştırırken Jön Türkler ise devlet nezdinde yasal olmayan

18 Gündüz, *a.g.e.*, s.44.

muhalefetin varlığını/meşruluğunu basın üzerinden gerçekleştirme imkânına sahip olmuştur.[19]

Osmanlı modernleşmesiyle birlikte klasik dönemde muhalefet sınırları padişahı hal' etmekten ibaret olan muhalif devlet adamları, askerler ve ulema gibi resmî muhalefet odaklarının zamanla işlerliğini kaybetmesi ve aşamalı şekilde dönüşmesi neticesinde, bunların yerini padişahı hal' etmekten de öte yönetim şeklini değiştirmeyi amaçlayan bürokrat, modern askerî kesim ve sivil aydınlar almıştır.[20] Sultan II. Abdülhamid'in otokratik yönetim anlayışı muhalefet gruplarını illegal örgütlenmelere itmiştir. Muhalefet kadrolarının şekillenmesinde Jön Türk propagandalarının ayırt edici özelliği burada ön plana çıkmaktadır. Jön Türkler, saflarına II. Abdülhamid döneminde etkisizleştirilmeye çalışılan ulema kesimini ve halkı doğrudan katmaya çalışmıştır. İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere Jön Türk taraftarı ulema II. Abdülhamid'e karşı yoğun çalışma içerisine girmiştir. Jön Türkler özellikle Müslüman nüfusun ağırlıkta olduğu Osmanlı toplumunda padişahı tahttan indirebilmek için şer'i argümanları olabildiğince kullanmıştır. Bunda da ulema kesiminin etkisi yadsınamayacak boyuttadır. Halk da Jön Türkler tarafından bir kitle hareketi meydana getirecek güç olarak görülmüştür. Nitekim Jön Türklerin ihtilâl çağrılarının yankı bulacağı bir toplum tabakası gerekmektedir. Kamuoyunun tabanını oluşturacak değiştirilebilen/yönlendirilebilen halkın varlığı Jön Türklere arzu ettikleri şekilde hareket imkânı tanıyacaktı. Jön Türk matbuatında çağrıda bulunulan kesimler arasında aydın, bürokrat ve modern askerî

19 Gökhan Kaya, "Eleştirel Söylem Tutumundan Karşıt Kamusal Alan Yaratmaya Geçiş: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Abdülhamit'e Muhalefeti", *Amme İdaresi Dergisi*, 48 (2), 2015, s.78-79.

20 Necmettin Alkan, "Osmanlı Modernleşmesi ve Klasik Yeniçeri İsyanlarının Modern Siyasî Darbelere Dönüşmesi", *Doğu Batı*, (51), 2009, s.61.

sınıflar yanında ağırlıklı olarak ulemanın ve halkın da olması muhalefet saflarının genişletilip etkili bir kamuoyu oluşturma gayretinin sonucu olarak görülmelidir. Beraberinde propagandanın yöneltildiği hedef kitleleri de yine bunlar teşkil etmiştir.

Sultan II. Abdülhamid tahta geçtiğinde iktidarı bürokrasi, aydın ve modern askerî kadro ile paylaşmak yerine bu sınıfları egale etme ve etkisiz kılma yönünde siyaset yürütmüştür. II. Abdülhamid iktidarı korumada kamuoyunun kontrol altında tutulmasının gerekliliğinin de bilincindedir. Devlet ve fikir adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın bir gün kendisine nasihat olması bakımından "Efkâr-ı umumiyeyi daima nazar-ı dikkate alınız.. Yalnız ondan korkunuz." dediğini söylemektedir.[21] Bu da aslında II. Abdülhamid'in kamuoyunun gücünün farkında olarak ve ondan çekinerek iktidarına karşı kitle siyaseti hareketine dönüşecek muhalefet odaklarına imkân tanımama siyasetinin ve gayretinin altyapısını oluşturmaktadır. Seleflerinin hal' edilme süreçlerini iyi bilen II. Abdülhamid devlet adamlarının konaklarında yapılan buluşmaları ve toplantıları hoş karşılamamıştır. Sadrazam ve serasker gibi yüksek bürokrat kesimin konaklarını iktidarı aleyhine oluşabilecek olası tertiplerin önüne geçmek için hafiyeler ve polisler vasıtasıyla sıkı gözetim altında tutmuştur.[22] İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere matbuat üzerinde baskı ve sansür oluşturmasının sebebi de kamuoyunu kontrol dairesine almak istemesinden kaynaklanmıştır. Bununla birlikte kendisine karşı siyasî muhalefet odaklarının oluşumunun önüne geçmeyi başaramamıştır. Bu siyasetle bahsi geçen kesimleri muhalefete iten II. Abdülhamid, böylece Jön Türk kadrolarını kendi eliyle

21 *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Âtıf Hüseyin Bey'in Hatıraları (1909-1918)*, M. Metin Hülagü (Yay. Haz.), 4. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s.340-341.

22 Şiviloğlu, *a.g.e.*, s.89-91.

oluştururken aynı zamanda Jön Türk propagandalarının karşılık bulması beklenilen sınırları da tayin etmiştir. Muhalefete itilen gruplar Jön Türk propagandalarının etki alanını belirlemiştir. Bir anlamda II. Abdülhamid'in saltanatı iktidarı elinde tutan padişah ile muhalefeti oluşturan grupların güç çekişmesi şeklinde geçmiştir. Ancak burada dikkat çekici nokta, Jön Türklerin ulema kesimini muhalefet saflarına dâhil etmeye çalışması ve halkı da doğrudan bir kamuoyu oluşturma anlamında dönüştürme gayreti içerisinde bulunmasıdır. Matbuatlarında dinî içerikli söylemlerin ve ihtilâl çağrılarının asıl muhataplarının bu kesimler olduğu da açıktır.

Modernleşmeyle birlikte klasik dönemdeki muhalefet aktörleri yerlerini başka kesimlere bırakırken mekânlar da değişime uğramıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde siyasî muhalefetin sivil ve askerî kadrolarının kaynağı, modernleşmenin de merkezi olan modern mekteplerdir.[23] Bu dönemde muhalefetin kaynağının Mülkiye, Tıbbiye ve Harbiye gibi modern mektepler olduğu *Mîzân*'daki bir mektupta dile getirilmekte ve burada okuyanların kalplerindeki hamiyet kaynaklarının asla kurutulamayacağı ifade edilmektedir.[24] Tıbbiye'de sadece biyolojik materyalizm gibi felsefî düşünceler değil, bunun yanında dönemin siyasî akımlarının da etkili olması ve öğrencilerin bu tür akımlarla yakından ilgilenmesi, II. Abdülhamid'e karşı muhalefetin buralarda filizlenmesine sebebiyet vermiştir.[25] Zira buralarda okuyan öğrencilerin dünya görüşü ve hayatı anlama/anlamlandırma şekilleriyle mevcut Osmanlı düzeni arasında büyük kopukluk vardı. Jön Türkleri

23 Necmettin Alkan, *Selanik'in Yükselişi Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilâli*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s.79-85.

24 "Mîzân", *Mîzân*, (15), 12 Nisan 1897, s.4.

25 M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat Ankara, [1981], s.22.

harekete geçiren en derin etkenlerden birini Şerif Mardin "...tasavvur edebildikleri 'ideal' toplulukla II. Abdülhamit dönemi topluluğunun arasındaki değer uyuşmazlığı" şeklinde görmektedir. Bu "değer uyuşmazlığı" ise kişilere bağımlı olarak oluşturulan toplum bağlarıyla, soyut ilkelerin peşinden gidilerek oluşturulan toplum bağlarının birbirinden farklı olmasından kaynaklanmaktaydı.[26]

Jön Türkler benimsedikleri değerler bütünüyle ideallerindeki devlet ve toplum düzenini gerçekleştirebilmek adına toplum nezdinde destek görmenin gerekli olduğuna inanmışlardır. Düşüncelerini yaymak için basını kullanmaya ve matbuat faaliyetleriyle taban yaratmaya çalışmışlardır.[27] Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin ilk nizamnamesinin 21. maddesinde Osmanlı ve Avrupa kamuoyları üzerinde kendi düşünceleri doğrultusunda tesir yaratmak için propagandada bulunmak amacıyla neşriyat yapılması gerektiği belirtilmektedir.[28] Jön Türkler bahsi geçen maddeye göre başta süreli yayınlar olmak üzere neşriyata başlamışlardır. Bastıkları risalelerin birçoğuna özellikle "Cemiyet nizâmnâmesinin yirmi birinci maddesine tevfikan tab' olunmuştur" ibaresini koymayı da ihmal etmemişlerdir.

26 Mardin, *a.g.e.*, s.19.

27 Taner Aslan, "II. Abdülhamit'in Jön Türk Siyaseti: İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Önlemler", *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (1), 2010, s.108.

28 Maddenin tamamı şu şekildedir: "Dersaadet meclis-i idaresi gerek Avrupa ve gerek heyet-i Osmaniye efkârı üzerine tesirat-ı nâfia vücuda getirir neşriyatta bulunabilecek efradın kudret-i kalemiye ve ilmiyece en mümtazlarından birkaçını münferiden veya müçtemian memalik-i ecnebiyeye i'zâm ile cemiyetin mürevvic-i efkârı olmak üzere gazete ve sair evrak çıkarıp intişarını şuabat meclis-i idaresiyle umum efrada ihbar ve memalik-i Osmaniye'ye idhâl ve efrâda tevzi esbâbına teşebbüs edileceği gibi mümkün olduğu halde dahil-i memlekette dahi serbestî-i matbuatın istihsâline muvaffak oluncaya değin hafiyyen böyle gazete ve evrak-ı nâfia-i saire neşrini müteahhid olacaktır." bk. Ali Birinci, *Tarihi Yolunda Yakın Mazinin Siyasi ve Fikri Ahvali*, 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s.59.

Basın-yayın faaliyetlerinin Jön Türkler için büyük önemi haizdi. Cemiyet'in Mısır Şubesi'nin ileri gelen Jön Türk ulemasından Hoca Muhyiddin *Meşveret*'in "Şark'a kadar sedâsını" ulaştırdığını söylerken, *Mîzân*'ın çıkışının ise her tarafta "neşe-yi ümid"in kaplamasına sebep olduğunu belirtmektedir.[29] Derviş Vahdetî'nin *Volkan*'da yazdığına göre *Meşveret* ve *Mîzân* gibi gazeteleri elde edip okuyan Jön Türkler, kendilerini en büyük saadete nail olmuş gibi sevinç duyarlardı.[30] Bu açıklamalar matbuatın muhalifler üzerindeki olumlu etkisinin büyüklüğünü göstermektedir.

Basının Jön Türk muhalefetinde ne kadar önemli olduğuna dair bir örnek de *Mîzân*'da okuyuculara yapılan ricada görülebilmektedir. *Mîzân*'ı alanların koleksiyon amacıyla kendilerinde saklamamaları ve itimat ettikleri kişilere ulaştırmaları istenmektedir. Gazetenin emel ve maksatlarına ulaştıktan sonra tekrar basılarak takım hâlinde Jön Türklere takdim edileceği söylenmektedir.[31] *Osmânlı* gazetesinin çıkışıyla ilgili olarak da bir mektupta "Bize hayât-ı tâze gibi geldi"[32] ifadesi ve yine başka bir mektupta da "Milletin gözü aydın olsun! Hele şükür! Üzerimize çöken tayf-ı me'yûsiyetden -Osmânlı'yı okur okumaz- yakayı sıyırdık"[33] denilmesi Jön Türk matbuatının kendileri için psikolojik yönden de ne kadar önemli olduğuna kanıt teşkil etmektedir.

Jön Türk gazeteleri yanında risalelerinin de toplum nazarında etki yarattığı muhakkaktır. Nitekim Yahya Kemâl hatıratında, Jön Türklük düşüncesi ile tanışmasının *Hareket* risalesiyle olduğunu söylemekte ve "Bu risâlenin üzerimde müthiş bir tesîri

29 Hoca Muhyiddin, *Hürriyet Mücâhedeleri Yâhûd Fırâk ve Menfâ Hâtırâları*, Selânik Matbaası, Der-saâdet, 1326, s.2-3.

30 *Volkan Gazetesi 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909 Tam ve Aynen Metin Neşri*, M. Ertuğrul Düzdağ (Haz.), İz Yayıncılık, İstanbul, 1992, s.11.

31 "Ricâ-i Mahsûs", *Mîzan*, (6), 25 Ocak 1897, s.4.

32 "İstanbul'dan", *Osmânlı*, (2), 15 Aralık 1897, s.6.

33 Bir Yüzbaşı, "Üsküb'den", *Osmânlı*, (3), 1 Ocak 1898, s.6.

oldu; çünkü gerek üslûbu ve gerek mânâsı kılıç gibi çekilmiş, bir ihtilâl parıltısını andırıyordu" demektedir.[34] Anlaşılacağı üzere Jön Türklerin gerek çıkarmış oldukları gazeteler gerekse kaleme aldıkları risaleler kendilerinin Cemiyet'e ve davalarına olan bağlılıklarını körüklemiştir. Matbuat faaliyetleri Jön Türkler için âdeta muhalefet varlıklarının simgesidir. Matbuatın çıkışı ve devam etmesi onları psikolojik olarak da Cemiyet'e olan güvenlerinin pekişmesine ve inançlarının tazelenmesine etki yapmıştır. Nitekim ilerleyen bölümlerde bahsedileceği üzere 1897 yılında Mîzâncı Murâd'ın Sultan II. Abdülhamid ile anlaşarak neşriyata son vermesi, ardından İshak Sükûtî'nin ve Abdullah Cevdet'in benzer anlaşmalarda bulunması diğer Jön Türklerce büyük tepkiye neden olmuştur. Neşriyata ara verildiği dönemlerde Jön Türk muhalefeti durma noktasına gelmiştir.

Jön Türk matbuatında işlenen propagandalar Jön Türklerin kendilerine de etki yapmıştır. Ancak propagandaların birincil hedefi elbette henüz kendi taraflarında olmayan diğer insanlardı. Jön Türkler çıkarmış oldukları yayınları hem kendileri okuyup etkilenmiş hem de bunları dağıtarak propagandanın asıl hedefine varmasını sağlamıştır. Bu anlamda neşriyat iki önemli görev ifa etmiştir. Jön Türklerin yurt dışına kaçmayıp dâhilde kalan üyelerinden Ali Münif de buna dikkat çekerek neşriyat yoluyla Cemiyet taraftarlarının sayısının arttığından, bunun için de bütün mesailerini neşriyat faaliyetlerine ayırdıklarından bahsetmektedir.[35]

Jön Türklerin basın ve risale ile birlikte toplumu yönlendirmek için kullandıkları bir propaganda aracı da duvarlara asılan yaftalardır. Yaftalar, Osmanlı'da basının kamuoyu üzerinde etkili

34 Yahya Kemal, *a.g.e.*, s.64.

35 *Ali Münif Bey'in Hâtıraları*, Taha Toros (Haz.), İsis Yayımcılık, İstanbul, 1996, s.22.

güç olarak ortaya çıkışından itibaren kullanılmaya başlanmış ve 19. yüzyılın ortalarından itibaren önemi artmıştır. Yüzyılın sonuna gelindiğinde ise bunlar artık vazgeçilmez propaganda araçları olmuştur.[36] Nitekim yaftalar sadece Jön Türkler tarafından değil, ayrılıkçı Ermeniler tarafından da kullanılmıştır. Muhalif Ermeniler 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Berlin Kongresi ile taahhüt edilen ıslahatların yapılmaması üzerine II. Abdülhamid aleyhinde yoğun propagandaya girişmiştir. Bu propaganda unsurlarından birisi de duvarlara yaftalar yapıştırmaktı.[37] Jön Türklerin de aynı usulü kullanmaya başlaması Ermeni olaylarının Anadolu'yu sarsmaya başladığı döneme rastlamaktadır. Dolayısıyla Jön Türkler ile Ermeniler arasında propaganda aracı olarak yafta kullanımında benzerlik ve etkileşim bulunmaktadır.

Jön Türkler neşriyatlarını etkilerini artırmak için kalabalık yerlere asmış veya bırakmıştır. Kamu alanı diyebileceğimiz ortak noktaları tercih ederek propagandalarının mümkün olduğunca en fazla kişiye sirayet etmesini amaçlamışlardır. İstanbul'un her tarafında sokaklara ve kahvehanelere Türkçe ve Fransızca propaganda metinlerinin yapıştırıldığından, bunun yanında Beyoğlu ve Galata gibi gayrimüslimlerin yoğun olduğu civarlarda da bu metinlere rastlanıldığından Yıldız Sarayı'nın ve hükûmetin telaşa düştüğü ve yaftaları kaldırıp yapıştıranlar hakkında tahkikat başlattığı bilinmektedir.[38] Bu tür faaliyetleri gerçekleştirenlerse çoğunlukla Tıbbiyeli ve Mülkiyeli öğrencilerdi. Tıbbiyeli Rauf Ahmed, Arif ve Nuri Ahmed Beyler Jön Türk neşriyatını

36 Bay, *a.g.e.*, s.12.

37 Ermenilerin propaganda yaftaları örnekleri için bk. Bay, *a.g.e.*, s.28-31.

38 Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s.47.

Fatih Medreselerinin pencerelerinden içeri atmaktaydı.[39] Hatta bunlardan Kadir Gecesi'nde Ayasofya Camisi'nde zararlı evrak dağıtma suçuyla tutuklananlar bile vardı.[40] Bir ramazan ayında duvarlara propaganda metinleri yapıştırırken yakalanan Bahriye Mektebi'nde hademe olan Trabzonlu Boynueğri Osman'ın yapılan sorgusunda tanıdığı Jön Türklerin isimlerini vermesiyle birçok kişi tutuklanmıştır.[41] Bu kişiler bir süre sona Trablusgarp'a sürülmüştür.

1897 yılında İstanbul'daki Jön Türkler evlerinde matbaa kurarak gizlice beyannameler ve risaleler basarak dağıtmıştır.[42] Jön Türkler bazen el yazısı ile çoğalttıkları tek yapraklık beyannameleri dağıtarak da propaganda yapmıştır. Yıldız Sarayı posta ve telgrafhanesinde müstahdem Kara Kemâl Şehzâdebaşı'nda Çaycı Hacı'nın kahvehanesine giderek yayınları el altından güvendiği kişilere dağıtmaktaydı.[43] Yaftalar ve beyannameler geceleri duvarlara yapıştırılmış yahut ilgili kişilere gizlice verilmiştir. Bunun yanında cami avlularına ve halkın toplu bulunduğu yerlere de atılmıştır.[44] Ramazan ayında teravih namazı kılınırken saflar arasına küçük mehtap fişekleri şeklinde hazırlanmış propaganda beyannameleri bırakılmış, karakol duvarlarına yapıştırılmış, vapur, tramvay ve tiyatrolara risaleler konulmuştur.[45]

39 Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s.158.

40 Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.47-48. Bu kişiler *Malıkeme-i Kübrâ* risalesini camiye bırakmak suçuyla yakalanan Tıbbiye öğrencileri Gedikpaşalı Rıfat ve Beylerbeyili Saffet efendilerdi bk. Süleyman Kâni İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s.66.

41 Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası Teşkilât-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk*, İlgi Kültür Sanat, İstanbul, 2011, s.27.

42 İrtem, *a.g.e.*, s.72.

43 Tansu, *a.g.e.*, s.25-26.

44 Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.46.

45 İrtem, *a.g.e.*, s.30, 41.

Jön Türkler matbuatlarının herkes tarafından duyulması için çeşitli ülkelerde çıkan gazetelerini ve basılan risalelerini tanıtıcı reklamlar da yapmaktadır. Bu reklamlara *Mîzân*'da sıkça rastlanılmaktadır. Reklamlarda gazetelerin idarehanelerinin adresleri verilmekte ve bu gazetelerin Jön Türklerce satın alınmaları tavsiye edilmektedir. Satılan neşriyattan elde edilecek hasılatın da "hamiyyet yolunda ve hürriyet gazâsında dûçâr olan biçârelerin" ihtiyaçlarına tahsis olunacağı özellikle belirtilmektedir.[46] *Osmânlı*'da da yeni çıkan Jön Türk matbuatının duyuruları okuyucularla paylaşılmaktadır.[47] Böylece okuyucular haberdar edilerek Jön Türkler hem yayınlarının satılmalarını sağlamaya hem de taraftar toplamaya çalışmışlardır. Bu aynı zamanda Jön Türkler arasında organik bağın tesis edilerek belli amaç etrafında çalıştıklarını göstermiş ve Cemiyet ruhunun oluşumunu ifade etmiştir. Bunun yanında gazete ve risale satışlarıyla maddî gelir elde ederek Cemiyet'in masraflarını karşılamak da mümkün olmuştur.

Döneme tanıklık edenlere göre Jön Türklerin Sultan II. Abdülhamid'e karşı mücadele için gördükleri tek yol Avrupa'da gazete neşretmek ve bunları yaymaktı.[48] Bu konuda Kâzım Karabekir Paşa'nın yorumu ise farklıdır. O, keşke Avrupa'ya kaçma "moda"sı çıkmasaydı da birçok genç onların çıkardıkları "lüzumlu lüzumsuz" neşriyat yüzünden mahvolmasalardı ve

46 Reklamlardan bazıları için bk. "Evrâk-ı Havâdis", *Mîzan*, (1), 14 Aralık 1896, s.4; "Evrâk-ı Havâdis", *Mîzân*, (3), 4 Ocak 1897, s.4; "İlân", *Mîzân*, (4), 11 Ocak 1897, s.4; "İlân", *Mîzân*, (5), 18 Ocak 1897, s.4; "Risâle-i Arabîye", *Mîzân*, (6), 25 Ocak 1897, s.4; "Yeni Resimli Gazete", *Mîzân*, (7), 15 Şubat 1897, s.4; "İlân", *Mîzân*, (8), 22 Şubat 1897, s.6.

47 Duyuruların bazıları için bk. "Matbûat-ı Cedîde", *Osmânlı*, (4), 15 Ocak 1898, s.8; "Matbûat-ı Cedîde", *Osmânlı*, (5), 1 Şubat 1898, s.8; "Matbûat-ı Cedîde", *Osmânlı*, (9), 1 Nisan 1898, s.8; "İlân", *Osmânlı*, (17), 1 Ağustos 1898, s.l; "İlân", *Osmânlı*, (24), 15 Kasım 1898, s.l; "Matbûat-ı Cedîde", *Osmânlı*, (24), 15 Kasım 1898, s.10; "Matbûat-ı Cedîde", *Osmânlı*, (25), 1 Aralık 1898, s.8; "İthâf", *Osmânlı*, (30), 15 Şubat 1899, s.l; "İlân", *Osmânlı*, (37), 1 Haziran 1899, s.9.

48 Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1960, s.35.

bu tarz neşriyat ile de Avrupa siyasetçilerinin ekmeklerine yağ sürmeseler'di demektedir.[49] Karabekir Paşa Jön Türk neşriyatının yarardan çok zarar getirdiği kanaatindedir. Midhat Şükrü Bleda Mîzâncı Murâd'ın da II. Abdülhamid'le 1897 Temmuz'unda anlaşmaya yanaşmasından sonra bu görüşü benimsediğini iddia etmektedir. Bleda'ya göre 1897 yılında Ahmed Celâleddin Paşa ile görüşmelerinde II. Abdülhamid aleyhine neşriyat yapmakla Kânûn-i Esâsî'nin ilân edilemeyeceği kanaatine varan Mîzâncı Murâd, Yıldız Sarayı'na sert muhalefet yerine yumuşak tavır takınılmasını ve böylece padişahın kendiliğinden meşrutî yönetime geçeceğini kabul etmiştir.[50] 1897 yazında başta Mîzâncı Murâd olmak üzere Avrupa'daki bir kısım Jön Türk'ün İstanbul'a geri dönmesinden sonra Paris'teki Jön Türklerden Ali Kemâl'in Mîzâncı Murâd'a gönderdiği mektuplardaki ifadesine göre Tunalı Hilmi ve Abdullah Cevdet gibi kişiler "vatan menfaatini" geri plana atarak "imzamızla gazete, eser neşrolunsun" maksadını tutmuşlardır. Ali Kemâl "Mektep çocuklarıyla cemiyet böyle olur. Heriflerde kuru bir neşriyat merakından ma'ada bir fikr-i siyaset, bir tedbir yok." diyerek de duruma tepkisini göstermektedir.[51] Bu tür eleştirilere karşın Jön Türk muhalefetinin lokomotifinin basın-yayın faaliyetleri olduğu gayet açıktır. Zira Jön Türkler topluma ancak bu şekilde ulaşabileceklerine inanmışlardır.

Basının kamuoyu yaratmada Osmanlı toplumundaki işlevi Jön Türkler tarafından iyi şekilde tetkik edilmiştir. Basındaki yazılarında fikirlerinin genel çerçevesini halkın anlayacağı ve yakınlık göstereceği biçime sokmayı tercih etmişlerdir. Jön Türk

49 Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, YKY, İstanbul, 2014, s.31.

50 Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s.18.

51 Birol Emil, *Jön Türklere Dair Vesikalar I-Edebiyatçı Jön Türklerin Mektupları (Ali Kemal ve Süleyman Nazif'den Mizancı Murad Bey'e)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982, s.36.

basınının dili oldukça sade ve anlaşılırdır. Zira kendilerini ifade edebilmek ve propagandanın etkisini artırmak için halkın matbuatlarını kolayca anlaması gerekmektedir. Örneğin, Mîzâncı Murâd'ın Kahire'den sonra Avrupa'ya geçmesiyle Paris'te çıkmaya başlayan *Mîzân*'ın ilk sayısında gazeteye gönderilecek makalelerin oldukça kısa ve "numûne-i edebiyât olmaktan ziyâde" açık ve "bir köylünün bile anlayacağı" şekilde yazılması ricasında bulunulmaktadır.[52] Bu da basın-yayın faaliyetlerinin Jön Türklerce aynı zamanda fikirlerinin vulgarize edilmesinin yolu olarak benimsendiğini göstermektedir.

Jön Türkler kendilerini halkın aynası ve sesi görmüşler ve göstermişlerdir. Böylece aydın-toplum arasındaki mesafeyi aşarak halkla aralarında organik bir bağ oluşturmaya çalışmışlardır. Bu nitelikteki matbuatın etki alanının kuvvetli olması için de propagandayı vasıta olarak kullanmışlardır. Ahmed Rızâ, 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilân edilmesinde yaptıkları propagandaların etkisini açıkça dile getirmektedir.[53] Yine Ahmed Rızâ'nın II. Meşrutiyet'in ilânından üç gün sonra Paris'te kendisiyle özel bir mülâkat yapan Fransız *L'Humanité* gazetesine verdiği şu demeç oldukça dikkat çekicidir:

> Asla umutsuz olmadım. (...) Türk halkını tanıyorum ve bu nedenle propagandamı güvenle gerçekleştirdim.[54]

Ahmed Rızâ'nın açıklamaları propagandanın Jön Türk matbuatında kullanımının muhalefetlerinin sürdürülebilirliği açısından ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim

52 "İfâde-i Mahsûsa", *Mîzân*, (1,) 14 Aralık 1896, s.1.

53 *Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, Bülent Demirbaş (Yay.), ARBA, İstanbul, 1988, s.24.

54 Aykut Kansu, "Yabancı Basında Türkiye'deki Devrim Sürecinin Görünümü Temmuz 1908", *Toplumsal Tarih*, (175), 2008, s.43.

Necmettin Alkan'ın siyasî muhalefet hareketleri üzerine yaptığı şu yorum da Ahmed Rızâ'yı tamamlar şekildedir:

> Propaganda, bu tür oluşumların mücadele araçlarından bir tanesidir. Bunlar, propaganda vasıtalarıyla hem yönetim karşısında toplumsal bir destek hem de toplum indinde bir meşruiyet kazanmaya çalışırlar. Yönetimle çatışma hâlinde oldukları için, toplumsal destek ve meşruiyetle ancak mücadelelerinde başarılı olurlar. Toplumsal destekten kasıt, dile getirilen rahatsızlıkları ve bunlara karşı yürütülen mücadeleyi anlayabilecek belli bir çevrenin kazanılmasıdır. Bunlar, belli eğitim almış; devletin çeşitli kademelerinde görev yapan şahsiyetlerdir. Muhaliflerce yapılmak istenen, bulundukları toplumlarda ulaşabildikleri sosyal çevrelerin çeşitliliğini artırmak, çok farklı gruplara ulaşarak taraftar bulmak ve nüfuz alanlarını genişletmektir.[55]

Jön Türkler için böyle önemi haiz matbuat ise elbette Sultan II. Abdülhamid için bir tehditti. Dolayısıyla Jön Türkler matbuatlarının Osmanlı topraklarına sokulmasına çalışırken II. Abdülhamid ise engellenmesi için çaba göstermiştir. İktidar-muhalefet ilişkisi matbuat üzerinde de bir mücadeleyi ortaya çıkarmıştır.

Jön Türk Matbuatının Osmanlı Devleti'ne Girişi ve Dağıtılması

Osmanlı toprakları dışında aktif basın-yayın faaliyeti yürüten Jön Türklerin matbuatlarının Osmanlı topraklarına girişi de itinalı bir gizlilik içerisinde yürütülmüştür. Jön Türk matbuatının ülke dışından içeriye sokulmasında özellikle yabancılara ait postanelerin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.[56] Gazeteler ve risaleler

55 Alkan, *Selanik'in Yükselişi Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilâli*, s.77.

56 Bleda, *a.g.e.*, s.76; Leskovikli Mehmed Raûf, *İttihâd ve Terakki Cemiyeti Ne İdi?*, Ahmed Sâkî Bey Matbaası, Der-saâdet 1327, s.87. Sadeleştirilmiş şekli için bk. Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi*, Bülent Demirbaş (Yay. Haz.), Arba Yayınları, İstanbul, 1991.

postrestant[57] denilen yöntemle alıcının adresi üzerine yazılmadan postanelere gönderilmekteydi.[58] *Mîzân*'daki bir ilânda Avusturya ve Macaristan postaneleri şubelerine postrestant olarak gönderilen gazete paketlerinin ve mektupların alıcılar tarafından alınmayıp geri iade edildiği belirtilerek okuyucuların Fransa, Almanya ve İngiltere postanelerinden alınmak üzere adres göndermeleri ricasında bulunulmaktadır.[59]

Selim Sırrı Tarcan hatıratında nasıl Jön Türk olduğunu anlatırken Galata'daki Fransız postanesinden "A. Ali" postrestantıyla Paris'ten kataloglar getirttiğini, bir gün postane memurunun yanlışlıkla kendisine "Ahmet Ali" postrestantıyla bir paket verdiğini ve paketin içinden de Jön Türk matbuatı çıkarak bu şekilde Jön Türklerle tanıştığını belirtmektedir. Sonrasında ise kendisine "A. Ali" adına Paris'ten muntazaman *Meşveret* gazetesi gelmeye başlamıştır.[60] Arnavutluk'ta Avusturya postanesi vasıtasıyla "Petriti" müstearıyla Jön Türk yayınları getirilmiştir. Paris'ten de "Nâmî" adına yayınlar geliyordu.[61] Bazen hiçbir manaya gelmeyen isimler kullanılmak suretiyle de Jön Türk yayınları postanelere ulaşmıştır.[62] Böylece üzerinde adresin yazmadığı, göndericinin ve alıcının kimliğinin belli olmadığı veyahut sahte isimler kullanıldığı bu yöntemle yakalanma riski de azalıyordu.

57 Alıcısı tarafından postaneden alınmak üzere gönderilen mektup veya paket bk. *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2011, s.1941.

58 Bleda, *a.g.e.*, s.17.

59 "İhtâr", *Mîzân*, (13), 29 Mart 1897, s.4.

60 Selim Sırrı Tarcan, "Hatıralarım", *Canlı Tarihler XVI*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946, s.23.

61 Kâzım Nami Duru, *"İttihat ve Terakki" Hatıralarım*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul, 1957, s.8, 18.

62 Leskovikli Mehmed Raûf, *a.g.e.*, s.84.

Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin ilk kurulduğu zamanlar Avrupa'daki üyelerle muhabere Galata'daki Fransız postanesi üzerinden yapılmıştır. Şüphe çekmemek için gayrimüslim Harbiye Mektebi hocalarından Toustin Paşa, aynı mektepte bulunan Çürüksulu Ahmed Bey'in ricasıyla Fransız postanesine giderek mektup ve gazeteleri almakta ve ona teslim etmekteydi. Bu işi sonradan Tıbbiyeli Rauf Ahmed, Arif ve Nuri Ahmed Beyler yürütmüştür. Postaneden aldıkları evrakları yakında bulunan Okçu Musa Camisi avlusunda paylaşarak ilgili kişilere götürmüşlerdir.[63] Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinden Ali Osman da Avrupa'dan gelen Jön Türk matbuatını hafta sonları mektep çıkışında postaneden alıp amcasının Unkapanı'ndaki dükkânında saklamakta ve belirlenmiş kişilere dağıtımını yapmaktaydı.[64] Jön Türk ileri gelenlerinden İshak Sükûtî de Fransız postanesinden her hafta 40 adet *Mîzân*, 100 adet *Meşveret* almaktaydı.[65] Jön Türkler hafiyelerin sıkı gözetimi altındaki yabancı postanelere girmeyi göze alamadıklarında ise ecnebilerden yararlanmışlardır. Jön Türk neşriyatını doğrudan postaneye gidip almak yerine gerektiğinde araya bir yabancıyı veya konsolosluk görevlisini sokmuşlardır.[66] Ancak bazen aracıların Jön Türk yazışmalarını Osmanlı hükûmetine bildirerek onlara ihanet ettiği de olmuştur.[67]

Jön Türklerin İstanbul Şubesi üyelerinden Ali Münif, Avrupa'dan Jön Türk matbuatının temin edilip Osmanlı'ya sokulma-

63 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s.158.

64 Sermet Onbulak, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Operatör Doktor Albay Ali Osman Onbulak ve Ailesinin Hayat Öyküsü*, VTT Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.15.

65 Yüksel Özgen, "Unutulmuş Bir İttihatçı Doktor: İshak Sükûti", *Toplumsal Tarih*, (279), 2017, s.34.

66 Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, Rauf Mutluay (Yay. Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1975, s.61.

67 E. E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, (Çev. Nuran Ülken), Sander Yayınları, İstanbul, 1972, s.62.

sında ecnebi postanelerini vasıta olarak kullandıklarını ve İtalyan Sefareti'nin de kendilerine yardımcı olduğunu belirtmektedir.[68] Bahriye Mektebi'ndeki Jön Türkler Mahmutpaşa yokuşundaki Fransız postanesinden matbuata ulaşırken Galata'da Mehmed Ali Paşa Hanı'nın karşısında bulunan Avusturya postanesi de aynı görevi üstlenmiştir. Meyhanecilik yapan Yunan Dimitri buradan postrestant aldığı Jön Türk yayınlarını Sütlüce Bektaşî şeyhinin oğlu Hüseyin Ulvî'ye teslim etmekteydi.[69]

Jön Türk yayınlarının devletin yalnızca merkezinde değil, doğusunda yayılmasında da yabancı postanelerden faydalanılmıştır. O dönemde Rusya'nın elinde olan Kars'ın postane müdürü Ermeni Çarpan'ın vasıtasıyla Jön Türk matbuatı sınırı geçerek Erzurum postanesine gelmekteydi. Postanenin müdürü de Jön Türklerden olduğu için matbuat kolaylıkla Van, Diyarbakır, Muş ve Erzincan gibi yerlere dağıtılmaktaydı.[70] Hariciye Nezareti kaynaklı belgede Ahmed Rızâ tarafından yazılan bir kısım "muzır mektûb"un Avusturya postası vasıtasıyla Trabzon'daki acentesine gönderildiği belirtilerek devlet yetkililerince gerekli önlemlerin alındığı söylenmektedir. Belgede dikkat çekici bir uyarı ise muzır evrakların ekseriyetle mektup şeklinde postalandığının vurgulanmasıdır.[71]

Jön Türk matbuatının Kıbrıs'a girişinde ve dağıtımında 31 Mart Vakası'nda adından çok söz ettirecek Derviş Vahdetî'nin önemli rolü bulunmuştur. Vahdetî, dört elle sarılarak Kıbrıs'ta Jön Türk matbuatının dağıtımını yaptığını belirtmektedir.[72] Trablusgarp'a da Jön Türk gazeteleri ve dergileri Avrupa postaları aracılığıyla

68 *Ali Münif Bey'in Hâtıraları*, s.22.

69 Tansu, *a.g.e.*, s.25.

70 Tansu, *a.g.e.*, s.76.

71 BOA, Y. PRK. HR. 27/56.

72 *Volkan 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909 Tam ve Aynen Metin Neşri*, s.80.

Tunus üzerinden getirilmiştir.[73] Hayfa Liman Reisi Sami Efendi Avrupa'da ve Mısır'da çıkan Jön Türk matbuatını Ali Baba adıyla Hayfa'daki ecnebi postasına getirerek Suriye havalisine dağıtmaktaydı.[74] Beyrut vilâyetinden Yıldız Sarayı'na gönderilen belgede Fransız postasıyla Beyrut'a gelen *Hak*, *Meşveret*, Türkçe ve Almanca *Osmânlı* ve *Sancak* gibi birçok "evrak-ı muzırra"nın ele geçirilerek "idhâl ve intişârına" meydan verilmediği belirtilmektedir. Ayrıca yine Mısır'da basılan ve birinci sayısı çıkan *Kukumav* adındaki "hezeyânnâme-i muzırra"nın da zarf içerisinde ve mektup şeklinde postaya verildiğine dikkat çekilmektedir.[75]

Selânik'te Jön Türk yayınlarının dağıtımı, o dönemde posta memurluğu görevinde bulunan Talât Bey vasıtasıyla sağlandığından Jön Türkler için yayınlara ulaşmak oldukça rahattı.[76] Zira devlet görevi sayesinde Selânik ve havalisinde Jön Türk matbuatının gizlice dağıtılmasında ve Jön Türkler arasındaki haber ağının sağlanmasında büyük kolaylık sağlanmıştır. Bununla birlikte Jön Türkler, yayınlarını Osmanlı'ya sokmada çoğunlukla Makedonya bölgesini kullanmıştır. Bölge jandarma ve maliye ıslahatından dolayı Avrupa devletlerinin alâkadar oldukları yeri teşkil etmesi hasebiyle Jön Türkler propaganda vasıtaları olan yayınlarını diğer vilâyetlere göre daha kolayca buraya getirebilmiştir.[77] Jön Türk matbuatının yabancı postalar aracılığıyla Osmanlı'ya girişinde Köstence Limanı da önemli sevk noktasıydı.[78]

---

73 Seydi Vakkas Toprak, "Fizan'da Sürgün Bir İttihatçı: Cami Bey", *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu 25 Kasım 2014 Ankara Bildiriler*, 1, Ankara, 2015, s.252.

74 İrtem, *a.g.e.*, s.82.

75 BOA, Y. PRK. UM. 49/113.

76 Tevfik Çavdar, *Talât Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşamöyküsü*, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s.62.

77 İsmail Hami Danişmend, *31 Mart Vak'ası*, 3. Baskı, Kitabevi, İstanbul, 1986, s.7.

78 M. Şükrü Hanioğlu, "Karl Süssheim-İbrahim Temo Mektuplaşması ve Jön Türk Hareketi", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, (2), 1991, s.141.

Anlaşılacağı üzere Jön Türkler matbuatlarını Osmanlı topraklarına sokmada gizli bir ağ oluşturmuş ve yabancılara ait postanelerden ziyadesiyle faydalanmıştır. Hüseyin Cahit Yalçın yabancı postanelerin önemine işaret ederek eğer onlar olmasaydı "ülkeye hiçbir gerçeğin ışığı, hiçbir özgürlük havası giremezdi." demektedir.[79] Yabancı postaneler Jön Türk yayınlarının dağıtılması noktasında işlev görürken aynı zamanda muhaberatı da sağlamıştır. Avrupa'daki Jön Türklerle Osmanlı topraklarındaki Jön Türklerin birbirlerine yazdıkları mektuplar da aynı akış içerisinde yer almıştır.

Osmanlı hükûmeti ise Jön Türk matbuatının hangi vasıtalarla taşındığının farkındadır. Nitekim Dâhiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen belgede *Cüret*, *Meşveret* ve *Kanûn-i Esâsî* gibi halkı "ifsâd" eden "hezeyânnâme"lerin ülkeye girişinin engellenmesi konusuna itina gösterilmesi ve bununla ilgili olarak da "evrâk-ı muzırranın ecnebî postaları vasıtasıyla duhûl ve intişârı"na imkân verilmemesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır.[80] Samsun Fransız konsolosunun Fransız postasıyla gelen ve içerisinde *Osmânlı* gazetesi de bulunan evrak-ı muzırrayı görevlilere teslim ettiği belirtilen bir belgede, ecnebi postalarının bu gibi evrak-ı muzırra taşımada vasıta olduklarına binaen lâzım gelen tedbirlerin alınması ve bunların bir an evvel ilga edilmesi gerektiği konusunda uyarıda bulunulmaktadır.[81] Ancak alınan bütün önemlere karşın Jön Türk neşriyatı yabancı postalar sayesinde Osmanlı toprakları içerisine dağılmaya devam etmiştir.

Osmanlı hükûmetinin yabancı posta idarelerini "evrâk-ı muzırra" olarak adlandırılan matbuatın ülke içerisine girmesine

79 Yalçın, *a.g.e.*, s.61.

80 BOA, DH. MKT. 2257/76.

81 BOA, BEO. 1848/138569.

vasıta olmamaları yönünde kararına karşın posta idareleri buna riayet etmemiştir. Hatta Fransızlara ait posta işletmeleri neşriyatın ülke içerisine girmesine aracılık etmekle kalmayarak dağıtımına da önayak olmuştur.[82] Sultan II. Abdülhamid'in Jön Türk yayınlarının ülkeye girişini engelleyememesinin en büyük nedeni yabancılara ait postanelerin kapitülasyonlar dâhilinde hukukî olarak denetlenemez oluşuydu. Örneğin, Ahmed Rızâ'nın zarflar içerisinde ecnebi postalarıyla evrak-ı muzırra göndermekte olduğu haber alındıktan sonra bunların ele geçirilmesi yönünde Yıldız Sarayı'ndan emir verilmiştir.[83] Birkaç gün sonra sadrazamlık makamından gönderilen belgede gerekli tedbirlerin alınmaya çalışılmasına karşın ecnebi postaların tetkikine ve teftişine imkân olmadığı vurgulanmaktadır.[84] Londra Sefiri Antopulos Paşa da Yıldız Sarayı'na gönderdiği 17 Temmuz 1896 tarihli telgrafnamede, İngiltere başvekili ve hariciye nazırı ile görüştüğünü ve İngiliz postasının "evrâk-ı muzırra tevzi'inden külliyen ictinâb etmesi" gerektiğini söylediğini zikretmektedir. İngiliz yetkililer de postalarına "evrâk-ı muzırra tevzi' ithamı" nedeniyle talimatta bulunmuştur.[85] Ancak bu uyarılara karşın postalar vasıtasıyla Jön Türk neşriyatının taşınmasına devam edilmiştir.

Yıldız Sarayı'ndan Jön Türk neşriyatının ülkeye sokulmasının önlenmesi hususunda vilâyetlere birçok yazı gönderilmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in aldığı önlemlere karşın Jön Türk matbuatının Osmanlı topraklarındaki yayılımını önleyemediği için Yıldız Sarayı'nın sıkıntı içinde olduğu, padişahın vükelâsına evrak-ı muzırranın Osmanlı'ya girişini engellemeleri için

82 Vahdettin Engin, *Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013, s.186.

83 BOA, BEO. 664/49768.

84 BOA, Y.A. HUS. 334/1.

85 BOA, Y. MTV. 144/36.

tedbirler almalarını istediği *Mîzân*'da anlatılmaktadır.[86] Nitekim Jön Türk yayınlarının ülke içerisine sokulup dağıtımını engellemek için gerekli tedbirlerin alınması konusunda padişah, başta Dâhiliye ve Hariciye ile Posta ve Telgraf Nezaretleri olmak üzere yetkililere sık sık uyarılarda bulunduğu iradeler yayımlamıştır. II. Abdülhamid'in yabancı posta idarelerinin kaldırılması için Osmanlı hükûmeti tarafından yapılan çalışmaları dikkatle takip ettiği ve bunun ivedilikle gerçekleşmesini istediği görülmektedir.[87] Evrak-ı muzırranın yabancı postalarla taşındığını bildiğinden Alman postalarının da bu işe alet olmasının önlenmesi hususunda Arap İzzet Holo Paşa'ya şöyle emir vermiştir:

> Hakkımda tanzim idilmekde olan hicviyeler ve gazeteler kâmilen ecnebi postaları ma'rifetleriyle vürûd ve tevzi' kılınmakda olup bunların kaldırılmaları teşebbüsâtıyla uğraşılmakda iken Almanya Sefâreti İzmir, Kudüs, Yafa ve Beyrut'da birer postahane te'sîs eylemiş olduğundan bunlardan sarf-ı nazar olunması zımnında Almanya Sefiri Baron Marşal'a teblîgât-ı lâzime ediniz.[88]

Yabancı postaların evrak-ı muzırra dağıtımındaki rolü nedeniyle harekete geçen Bâb-ı Âlî 5 Mayıs 1901'de bütün yabancı postaların kapatıldığı ve dağıtımın Osmanlı Posta İdaresi tarafından gerçekleşeceği yönündeki bir notayı elçiliklere göndermiştir. Almanya'nın mevcut siyasî işbirliği gereği buna olumlu yaklaşmasına karşın diğer Avrupalı elçiler şiddetle tepki göstermiş ve karşı hamlelerde bulunarak Osmanlı'yı zor durumda bırakmaya çalışmıştır. Düvel-i Muazzama donanmalarının Osmanlı limanları önünde boy gösterebileceği tehdidinde bulunmuşlardır. Tepkilere direnemeyen Osmanlı hükûmeti ise geri adım atmak

86 "Ma'nîdâr Bir Suâl", *Mîzân*, (24), 14 Haziran 1897, s.2.

87 Engin, *a.g.e.*, s.169, 172.

88 *Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, 1- Metin, İbrahim Küreli (Yay. Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s.236.

zorunda kalmış ve bir hafta sonra aldığı karardan vazgeçmiştir.[89] Bu olay *Osmânlı*'da da gündeme getirilmektedir. Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid'in devleti düşürdüğü durumu "rezâlet" olarak nitelendirmektedir. Jön Türklere göre padişahın amacı kendilerinin muhaberatını elde ederek dâhildeki kuvvetlerini ve "vesâit-i neşriyâtı imhâ etmek"tir. II. Abdülhamid'in kendilerine yönelik bu hareketine şu cümlelerle karşılık vermektedirler:

> Hükûmet buna muvaffak olamadı, olamazdı da; zâtân mühim muhâberâtımız bu sûretle cereyân etmediği gibi neşriyâtımız da ecnebî postalarının vesâtetine ne münhasır ve ne de müftekırdır.[90]

Yabancılara ait postanelere gönderilen Jön Türk gazeteleri paket hâlinde değil, zarfın içerisinde gelmekteydi. Çünkü paket gönderimler Osmanlı gümrüklerinin denetiminde bulunmaktaydı.[91] Jön Türklerin yayınlarını mektup şekliyle gönderdiklerine dair bilgiler Yıldız Sarayı tarafından haber alınmıştır. Ardından Sultan II. Abdülhamid yönetimi zarfları açarak içerisinde evrak-ı muzırra varsa el koyma uygulamasına başlamıştır. Özellikle gazetecilerin, konsolosların ve bazı şüphelilerin zarfları açılıp kontrol edilmiştir. Nitekim konsoloslar diplomatik dokunulmazlık yetkisini kullanarak muzır yayınların Osmanlı içerisinde dağıtımına aracılık etmekteydi. Ancak Avrupalı elçiler zarfların açılarak kontrol edilmesini protesto etmekte de gecikmemiştir.[92]

Sultan II. Abdülhamid, yabancılara ait postanelere yönelik yaptırımda bulunamamakla birlikte yerli postanelerde ise kapalı

89 Orhan Koloğlu, *Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit*, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.153-154.

90 "İstanbul'da Ecnebî Postaları", *Osmânlı*, (85), 1 Haziran 1901, s.3.

91 Bora Ataman, "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", *Marmara İletişim Dergisi*, (14), 2009, s.45.

92 Koloğlu, *Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit*, s.146-147.

zarflı mektup uygulamasını dahi yasaklayarak[93] evrak-ı muzırra dolaşımının önünü almaya çalışmıştır. Postanelere verilen talimat gereği şüpheli mektuplar açılarak Yıldız Sarayı'ndaki Arap İzzet Paşa'ya gönderilmekteydi. Beyoğlu ve Galata gibi yabancıların kalabalık olduğu yerlerde postaneye sıkça gidenlerin de eşkâli özel görevlendirilmiş hafiyelerce belirlenmekteydi.[94] Jön Türk neşriyatını postaneden alırken yakalananlar ise tutuklanmaktaydı. Bu denetim yalnız merkezde değil, taşrada da etkili şekilde yürütülmeye çalışılmıştır. Nitekim Üçüncü Ordu'da görevli cerrahlardan olup memuriyeti Dördüncü Ordu'ya tahvil edilen ve Rusçuk'ta bulunan Hüseyin Efendi, Paris'teki Jön Türkler "fesâd komitesinden" Rusçuk Şubesi Reisi Ahmed Zeki adına postaneden aldığı 27 cüz Tunalı Hilmi'nin *Dördüncü Hutbe* risalesiyle ve bir mektupla ilgili olarak tutuklanarak sorgulanmıştır.[95]

Sultan II. Abdülhamid'in aldığı tedbirler Jön Türkler arasında tepkiyle karşılanmıştır. Onlara göre bir Avrupalı kendisine gelen mektubu, gazeteyi veya herhangi bir evrakı devlet ve millet aleyhine olsa bile postaneden serbestçe alabilir. Hiçbir memur ona el uzatamaz. Hâlbuki bir Osmanlı, Avrupalılara ait postanenin önünden geçse evrak-ı muzıra taşıyor diye üzerine hücum edilir, evi basılır, hapsedilir ve namusu çiğnenir.[96]

Jön Türkler bir ülkede yabancı postaların bulunmasını o ülkede emniyet ve intizam olmadığının göstergesi sayarak bunun devletin şanına ve haysiyetine zarar verdiği görüşündedir. Jön Türk yayınlarının İstanbul ve diğer şehirlere yabancı postaneler vasıtasıyla geldiğini bilen Sultan II. Abdülhamid'in bu yayınların

93 Taner Aslan, *Osmanlı'da Levant Postaları*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012, s.81.

94 İrtem, *a.g.e.*, s.84.

95 BOA, A. } MTZ. (04) 49/62.

96 H. Nizâmî, "Selânik'ten Mektûb", *Dokuz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 2 Nisan 1896, s.3.

ülkeye girmesini engelleyemeyip yabancılara ait postalara saldırdığı ve "vahşi haydut" gibi postalardan mektupları ve gazeteleri "çaldırdığı" ifade edilmektedir. Saldırılara karşı da yabancı elçiler posta arabasını Bulgar hududundan İstanbul'a kadar Bulgar polisi gözetimi altında sevk edilmesini istemiştir. Jön Türkler Osmanlı'nın maruz kaldığı bu rezaletin sorumlusunun padişah olduğunu belirtmektedir.[97] Bununla birlikte kendilerinin yalnızca yabancı postalar değil, bütün kapitülasyonların aleyhinde olduklarını vurgulamakta ancak II. Abdülhamid iktidarında bunların kaldırılmasının mümkün olmadığını da belirtmektedirler.[98] Jön Türkler böylece kapitülasyonlarla Avrupalıların sahip olduğu imtiyazlara göndermede bulunarak çifte standartlı durumu eleştirmekte ve Osmanlı toplumuna yönelik propaganda yapmaktadır. Fakat bunun yanında matbuatlarını da yine onların bu haklarından istifade ederek Osmanlı'ya sokmaktadır. Dolayısıyla Jön Türklerin muhalefet yöntemleri oldukça oportünisttir.

Jön Türkler matbuatlarını ülkeye sokmada araçlarının yalnızca yabancı postalardan ibaret olmadığını beyan etmekten çekinmemiştir. Jön Türklerin açıkladığı gibi yayınlarının ülkeye girişi yalnızca yabancı postalar vasıtasıyla olmamıştır. Konsolosluklar da Jön Türk matbuatının dâhile girişinde rol oynamıştır. Konya'da Jön Türk yayınlarının elde edilmesinde İngiliz, Alman ve Rus konsoloslukları aracı olmuştur.[99]

Yabancılara ait postaneler ve konsolosluklar dışında Jön Türk yayınlarını ülkeye sokan hatta Genç Osmânlıların eserlerini yeniden basan bir grup da Şerif Mardin'in "Genç İranlılar" olarak bahsettiği teşkilâttır. Cemâleddin Afganî'nin İstanbul'da organize

97 "Posta", *Meşveret*, (28), 24 Aralık 1897, s.3.

98 "Yeni Yeni Garîbeler", *Osmânlı*, (58), 15 Nisan 1900, s.8.

99 Serhat Aslaner, "Taşrada Jön Türklük yahut Meşrutiyet Fikrinin Konya'ya İntikali", *Divân*, 13 (25), 2008, s.93.

ettiği bu grup hakkında Ebü'z-Ziyâ Tevfik, Şirket-i İrâniye isimli örgütün Nâmık Kemâl'in eserlerini bastığını belirtmektedir. İbrahim Temo da Avrupa'da çıkan yasak yayınları kendisine sağlayan kişinin Afganî'nin grubundan Acem Rızâ isimli kişi olduğunu söylemektedir.[100] Mekteb-i Tıbbiye'de öğrencilere yasak yayınları dağıtan başka İranlılara da tesadüf edilmektedir. "Tebaa-i İrâniye'den" "evrâk-ı muzırra tevzi' isnâdıyla" tevkif edilerek memleketlerine iade olunacağı bildirilen Kitapçı Hacı Ali ile Acem Kâzım'ın sefaret tercümanı huzurunda tahkikatları yapılmıştır. Sorgulamada Mekteb-i Tıbbiye'de kâğıtçılık yapan ve "evrâk-ı muzırra celbiyle öğrencilere tevzi' etmekde" olduğu anlaşılan Acem Kâzım'ın "Memâlik-i Şâhâne'den tardı ve ihrâcı" istenmiştir.[101]

Bir jurnalde Jön Türk matbuatının Osmanlı'ya girişinin üç vasıta ile sağlandığı belirtilmektedir. Bunlar İngiliz postanesi, Felemenk Konsolos Kavası ve bazı simsarlardır. Simsarlar İngilizlere ve Mısır'a ait bazı vapurların kamarotlarıyla ve kayıkçılarıyla anlaşmış olduklarından yayınlar ülke içerisine sokulabilmekteydi.[102] Jön Türk matbuatının ülkeye sokulmasında trenlerden de faydalanılmıştır. Dâhiliye Nezareti'nden Maarif Nezareti'ne yazılan 14 Aralık 1896 tarihli belgede, Viyana treninin geçişinden sonra Çatalca dâhilindeki bir noktada Tunalı Hilmi'nin *İkinci Hutbe* adıyla "gayet muzır" bir kitabının bulunduğunun mutasarrıflıktan bildirilmesi üzerine bunun "men'-i idhâli ve intişârı" konusunda uyarı yapılmaktadır.[103] Bir gün sonra yine aynı mahalde bu kez *Birinci Hutbe* ismindeki risalenin bulunduğu ve bunun da Cenevre'de basıldığı bilgisini mu-

100 Mardin, *a.g.e.*, s.69.

101 BOA, BEO. 1044/78290.

102 Göçmen, *a.g.e.*, s.197.

103 BOA, MF. MKT. 344/15.

tasarrıflıktan gelen telgraftan alan Dâhiliye Nezareti, bu muzır eserin de toplattırılması gerektiği konusunda Maarif Nezareti'ni uyarmaktadır.[104]

Jön Türkler yalnızca gazeteler ve risaleler değil, çeşitli propaganda malzemelerini de yine Osmanlı topraklarına gizlice sokmaya çalışmıştır. Örneğin, Dâhiliye Nezareti kaynaklı 19 Nisan 1899 tarihli belgede Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin Cenevre Şubesi tarafından üzerinde "Yaşasun Kanûn-i Esâsî" ibaresi ve daha başka kelimeler bulunan kartvizit şeklinde kırmızı yazıyla yazılmış matbu bir varakanın binlerce adetinin İstanbul'da sokaklara atılmak üzere ya gönderilmiş veyahut gönderilmekte olduğu haberinin alındığını, bunun "men'-i idhâli" ve her nerede görülürse imha edilmesi için gerekli kurumlara bilgi verilmiştir.[105]

Neticede Sultan II. Abdülhamid iktidarının bütün engelleme çabalarına karşın Jön Türk matbuatı Osmanlı topraklarında elden ele dolaşmaya ve yayılmaya devam etmiştir. Bu bakımdan hükûmet etkisiz kalmıştır.[106]

104 BOA, MF. MKT. 345/57.

105 BOA, DH. MKT. 2192/72; Ahmet Yüksel, "Padişahım Çok Yaşa! Hayır, Yaşasın Hürriyet! II. Abdülhamid Devrinde Birbirine Muhalif İki Ses", *Turkish Studies*, 9 (7), 2014, s.581.

106 Yabancı postaneler yalnızca bu dönemde değil, II. Meşrutiyet sonrasında da muhalif yayınların ülke içerisine girişindeki rolünü devam ettirmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in hal' edilmesinden sonra İttihâdcıların yönetimde ağırlığını hissettirdiği yıllarda, II. Abdülhamid döneminde Stockholm Sefiri olan Şerif Paşa tarafından kendilerine karşı oluşturulan muhalefet hareketinde de yabancı postanelerin kullanılması ilginç bir ayrıntıdır. Şerif Paşa Paris'te diğer İttihâd ve Terakki muhalifleriyle birlikte Islâhat-ı Esâsîye-yi Osmânîye Fırkası'nı kurmuş ve *Meşrûtiyet* isimli gazete çıkarmıştır. *Meşrûtiyet* gazetesi hükûmet tarafından yasak yayın ilân edildiğinden, Paris'ten gizlice gelen gazete nüshaları Galata'daki Fransız postanesinden alınmaya başlanmıştır bk. *1910 Cemiyet-i Hafiye Davasının Tek Kadın Sanığı Şahende Hanım'ın Süzişli Hatıraları*, A. Filiz Evcimen Salıcı (Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s.21.

1.
İÇ SİYASETLE İLGİLİ PROPAGANDALAR

1.1. II. Abdülhamid'in Yönetim Şekli

Jön Türklerin siyasî muhalefet bağlamında öncülleri olan Genç Osmânlıların eleştiri okları nadiren Sultan Abdülaziz'in şahsına karşı kullanılırken hedeflerinde bulunan Bâb-ı Âlî idi. Zira devleti asıl yöneten padişahtan ziyade Âlî ve Fuad Paşalardı.[1] Ancak Jön Türklerin hedef tahtasının merkezinde Sultan II. Abdülhamid'in şahsı ve yönetim anlayışı vardır. II. Abdülhamid'in 23 Aralık 1876'da ilân edilen Kanûn-i Esâsî'yi işlevsiz hâle sokması ve 19 Mart 1877'te toplanan Meclis-i Mebûsan'ı 14 Şubat 1878'de askıya almasıyla yönetim erkini kendinde toplayarak Yıldız Sarayı'na getirmesi böyle bir muhalefet tarzının doğmasına yol açmıştır. Aslında II. Abdülhamid dönemindeki güç çekişmesinin temeli de gerçek iktidarın kimde olacağı meselesine dayanmaktadır. Bir tarafta otokrasinin merkezi Yıldız Sarayı bulunurken diğer tarafta da Kanûn-i Esâsî'yi ve Meclis-i Mebûsan'ı isteyen muhalifler bulunmaktaydı. İki taraf arasındaki güç mücadelesi bir anlamda II. Abdülhamid döneminin panoramasıdır.

1 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 11. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.124-125.

3 Kasım 1839'da Tanzimat'la başlayan mutlak hükümdarın otoritesinin sınırlandırılması süreci, hazırlanan Kanûn-i Esâsî'nin 23 Aralık 1876'da yürürlüğe konulması ve akabinde Meclis'in açılmasıyla beraber devam etmiştir. Modernleşmeyle birlikte devam eden yönetim şeklinin kademe kademe değişim ve gelişim sürecine II. Abdülhamid tarafından sekte vurulması, yani Meşrutiyet'ten vazgeçilerek mutlak egemenliğin tekrar tek kişide toplanması anayasal süreci savunanlar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Nihaî karar mercisinin padişahın şahsı olması Jön Türklerin iç siyasette propaganda yaptıkları en önemli argümandır. II. Abdülhamid'in devlet yetkilerini kendinde toplaması "istibdâd" yönetimi olarak adlandırılarak devletin ve milletin uğradığı/uğrayacağı her türlü kötülüğün de müsebbibi sayılmıştır.[2]

Jön Türkler, Osmanlı Devleti'nin üzerine çöken kara bulutların sebebini tek bir şeye bağlamaktadır: Sultan II. Abdülhamid'in "câhilâne, gafilâne bir istibdâd" yönetimi, "hûn-rîzâne, nâmerdâne bir idâre; gayrî muntazam gayrî meşrû bir hükûmet".[3] Onlara göre milletin başına gelen felâketlerin hakiki sebebi "istibdâd-ı Hamidî"dir.[4] Bununla birlikte *Osmânlı*'daki bir yazıda kendilerinin II. Abdülhamid'in şahsına değil, istibdat yönetimine husumetleri olduğu dile getirilmektedir.[5] Ancak II. Abdülhamid'in şahsının da tıpkı iktidarı gibi propaganda malzemesi olduğu Jön Türk matbuatında açıkça hissedilmektedir.

2 İstibdat kavramı sözlüklerde şu şekillerde tanımlanmaktadır: "Kendi başına ve hiçbir nizâm ve kanûna tâbi' olmaksızın hükmetme" bk. Ş. Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Der-saâdet, 1317, s.96; "Keyfî idâre sistemi, idârede tazyık, baskı" bk. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ferit Devellioğlu (Haz.), 24 Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara, 2007, s.454; "Uyruklarına hiçbir hak ve özgürlük tanımayan sınırsız monarşi, despotluk, despotizm" bk. *Türkçe Sözlük*, s.1214.

3 H. H, "Kanûn-ı Esâsî", *Meşveret*, (1), 1 Aralık 1895, s.2.

4 "Ulemâmıza, Vâizlerimize Numûne-i İmtisâl", *Osmânlı*, (32), 15 Mart 1899, s.8.

5 Bir Türk, "Mısır'dan", *Osmânlı*, (63), 1 Temmuz 1900, s.6.

Meşveret'te çıkan bir makalede Sultan II. Abdülhamid'in "istibdâd" yönetiminin kaynağı hakkında bazı açıklamalar yapılmaktadır. Böyle bir yönetim anlayışının ortaya çıkışının sorumluluğu II. Abdülhamid tarafından "sülâleleri kurutulup kahredilen" Âlî ve Fuad Paşalar ile padişahları hal' ve tayin eden vezirlere yüklenmektedir. Bunlar, Sultan Abdülaziz ile Avrupa'ya giden Abdülhamid'i daha şehzadelik dönemindeyken mektep sıralarına oturtarak hukuk, tarih, hürriyet ve kanûn dersleriyle aklını doldurmamıştır.[6] Böylece devlet adamlarının şehzadelerin eğitimiyle ilgilenmemeleri kusur olarak görülmektedir. Bu kusur sonucunda da II. Abdülhamid gibi birinin tarihte ortaya çıkışına sebebiyet vermişlerdir. Jön Türklerin söylediklerine göre II. Abdülhamid daha şehzadeliğinden itibaren istibdat yönetimini tasavvur etmiş ve bu amaçla da kendisine engel olabilecek kişileri, başta Midhat Paşa olmak üzere birer birer ortadan kaldırtmıştır.[7] Bâb-ı Âlî'yi "zulm ve istibdâd altında" hükümsüz bırakarak bütün mesuliyeti üzerine almıştır.[8] Bâb-ı Âlî, Jön Türkler tarafından devlet adamlarının yetiştiği ve mektep terbiyesi aldıkları kurum olarak görülmekte ve değer verilmektedir.[9] Zira büyük hayranlık ve saygı besledikleri Midhat Paşa da orada yetişmiştir. Bâb-ı Âlî'nin muktedir devlet adamlarının II. Abdülhamid tarafından tek tek "mahvedildiği" ve artık iş görecek memur kalmadığı, padişahın da her işi kendisi yapmaya kalkıştığından bütün mesuliyeti

6 H. H, "Habs, Nefy, İ'dam", *Meşveret*, (6), 16 Şubat 1896, s.3

7 A.T, "Vatanı Sevenlere, Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr!" *Meşveret*, (7), 1 Mart 1896, s.4.

8 K. M, "Pâdişâhların Saraya Kapanub Yanındaki Âdemlerinden Başka Kimsenin Sözüne İ'timâd İtmemelerinin Neticesi", *Meşveret*, (1), 1 Aralık 1895, s.4.

9 *Midhat Paşa ve Dâmâd Mahmud Paşa Hazerâtının Sultan Abdülhamid'in Emriyle Keyfiyet-i Şehâdetleri*, Birinci Tab', Mîzân Matbaası, Cenove, 1314, s.3. Risalenin sadeleştirilerek Latin harflerine aktarımı için bk. *Sultan Abdülhamid Midhat ve Mahmud Paşaları Nasıl Katlettirdi?*, Saro Dadyan (Yay. Haz.), Okuyan Us, İstanbul, 2013, s.45-78.

üzerine almış olduğu sık sık Jön Türklerce eleştiri konusu yapılmaktadır.[10]

Ermeni olaylarının çıkışında da Sultan II. Abdülhamid'in tek kişilik keyfî idaresinin etkili olduğu savunulmaktadır.[11] Ahmed Bedevî Kuran'ın Abdullah Cevdet tarafından yazıldığını söylediği[12] Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti imzalı beyannamede, Ermenilerin İstanbul'da çıkardığı olayların sebebi olarak II. Abdülhamid'in "istibdâd" yönetimi görülmektedir. "Biz Türkler de, umum Osmanlılar gibi bu müstebit hükûmetten ıslahat ve hürriyet isteriz. Cemiyetimiz bu maksatla çalışıyor" diyerek de amaçlarının istibdadı sona erdirmek olduğu açıklanmaktadır.[13] Jön Türklerin istibdat kavramı yalnız devlet yönetimini kapsamamaktadır. İstibdat, devletle birlikte toplumu da bütün hâlde olumsuz şekilde etkilemekte, aynı zamanda "ahlâk-ı umûmiye"yi de çürütmektedir. Çünkü istibdat her şeyi bozmakta ve kötü yönde tebdil etmektedir.[14]

Jön Türkler padişahın istibdat yönetiminin Osmanlı Devleti'ndeki adalet kavramını da yok ettiğini savunmaktadır. Hâkimlerin mahkemelerde adaletle değil, rüşvetle iş yaptıkları ve zenginlerin davayı istedikleri gibi karara bağlattıkları, fakir halkınsa süründürüldüğü Jön Türkler tarafından dile getirilmektedir. Ülkedeki adaletsizliği giderecek olan halifelik makamından bulunan II. Abdülhamid ise bütün bunlar karşısında sessiz kalmakta ve yaşanılanları görmemektedir. Bundan dolayı da önceden hulefanın adaletine sığınan halk, şimdiyse onun "zulmünden,

10 "Havâdis-i Siyâsîye", *Bir Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1 Aralık 1895, s.2; *Neler Olacak!..*, Mısır, 1314, s.9-10.

11 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (2), 15 Aralık 1895, s.1.

12 Ali Birinci beyannameyi yazanın İbrahim Temo olduğu tespitini yapmaktadır bk. Birinci, *a.g.e.*, s.51-52.

13 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s.158-159.

14 "İdâre-i İstibdâdîye- Ahlâk-ı Umûmîye", *Osmânlı*, (3), 1 Ocak 1898, s.3.

gadrinden" kaçmaktadır.[15] Jön Türkler halkı kuzu sürüsüne, II. Abdülhamid'i kasaba ve vükelâsını da kurtlara benzetmektedir. Osmanlı'da adalet kavramı yok olmuş; zayıflar mazlum, güçlülerse zalim hâle gelmiştir. Bununla ilgili olarak Hz. Ömer döneminden bir misal anlatılmakta ve halifenin "Nâsı anaları hür olarak doğurmuş oldukları hâlde onları siz ne vakitten beri kendinize esir ittihâz etdiniz" dediği zikredilmektedir.[16] Bu şekilde II. Abdülhamid'in idaresinin kötülüğü bir Jön Türk propaganda yöntemi olan tarihe atıfta bulunarak iddialarını güçlendirme anlayışıyla ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Jön Türklere göre Sultan II. Abdülhamid iktidarıyla devletin ve milletin uğradığı felâketler sonucu o zamana dek gelen bütün kazanımlar kaybedilmiştir. Jön Türkler bu noktada da tarihe atıfta bulunarak devletin kurucusu Osman Gazi'ye seslenmekte ve "Uyan da gör ne hâle geldi te'sis etdiğin devlet" demektedir. II. Abdülhamid'in yönetim anlayışı o kadar kötü görülmektedir ki devleti batırmak ve milleti mahvetmek için biri manevî diğeri maddî Osmanlı'nın en büyük hasımları olan Papa hilâfet makamına, Rusya çarı saltanat tahtına gelse padişahın yaptıklarını değil icra etmek, düşünmekte dahi utanırlardı.[17] *Meşveret*'teki bir haberde Viyana'da Şarkiyatçı Arminius Vambery'nin bir söylevinde Osmanlı'nın inkırazına başlıca sebebin "idâre-i mutlaka ve müstebide"nin olduğu ve idarenin milletin şahsî hürriyetini

15 M. F, "Adâlet, *Meşveret*, (1), 1 Aralık 1895, s.3.

16 S.Y., "Hilâfete Bir Misâl", *On Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1 Mayıs 1896, s.2.

17 *Hareket*, İstanbul, 1312, s.32. Risalenin üzerinde basım yeri olarak İstanbul yazmasına karşın, Hanioğlu bu risalenin Bükreş'te İbrahim Temo ve birkaç arkadaşı tarafından yazılıp bastırıldığını zikretmektedir bk. M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, 1 (1889-1902), 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s.200. Risale Latin harflerine aktarılarak yayımlanmıştır bk. Türkmen Töreli, *İttihat ve Terakki'nin Gizli Propaganda Faaliyetleri ve Abdülhamid*, Kripto Kitaplar, Ankara, 2012, s.88-136.

mahvettiğini, terakkiyi engellediğini söylediği anlatılmaktadır.[18] Böylece Jön Türkler kendi düşüncelerinin Batılı ilim adamlarınca da desteklendiğini delil göstererek propagandalarının etki gücünü artırmaya çalışmıştır.

Jön Türk propagandalarında Sultan II. Abdülhamid'in istibdadı ile eşleştirilen en önemli simge Yıldız Sarayı'dır. Onlara göre Yıldız Sarayı gerek şeklen gerekse manen Alamut Kalesi'ne benzemektedir.[19] Saray, II. Abdülhamid'in kendisi tarafından inşa edilen cennetidir.[20] Osmanlı'nın elden çıkan topraklarının, devlet için yararlı kişilerin mahvedilmesinin ve var olan bütün fenalıkların ve inkırazın baş sebebi orasıdır.[21] Jön Türk matbuatında anlatıldığı üzere bir insan her nerede yıkılmış hane veya matem içinde aile görse "Yıldız belâsına" uğramış olduğunu sormadan dahi anlamaktadır. Çünkü Yıldız Sarayı bulaşıcı hastalıklardan daha fazla yaygın ve tehlikelidir.[22] Nitekim Sultan II. Abdülhamid ve etrafındakiler halka yaptığı zulümlerle hükûmet değil, haydut çetesi olduklarını göstermişlerdir.[23] Hatta kendisine Kâmil Paşa tarafından hükûmetin nüfuzunun azalmasının sebebini "hademeye varıncaya kadar bütün Yıldız erkânının devlet işlerine karışmasından ileri geldiğini" arz eden bir layiha sunulması üzerine II. Abdülhamid "hiddetle lâyihâyı parça parça ederek" Kâmil Paşa'yı "Çık dışarı hâin" deyip saraydan attığı söylemi *Meşveret*'te yer almaktadır.[24]

18 "Havâdis-i Siyâsiye", *Meşveret*, (23), 3 Aralık 1896, s.7.

19 "Ma'nîdâr Bir Suâl", *Mîzân*, (24), s.2.

20 "Beni Me'yûs İden Hâletden Biri", *Pinti*, (1), 15 Ağustos 1898, s.4.

21 K. M, *a.g.e.*, s.4.

22 Ertuğrul, "Selânik'ten Mektûb", *On Bir Numerolı Meşveret'in İlâvesi*, 23 Mayıs 1896, s.2.

23 "Suriye'den Mektûb", *Meşveret*, (15), 4 Ağustos 1896, s.5; Bir Kürd, "[İsimsiz]", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (11), 29 Mart 1898, s.2.

24 H. N, "Mütâlaa", *Bir Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1 Aralık 1895, s.2.

Mîzâncı Murâd, Sultan II. Abdülhamid iktidarının felâketten başka bir şey meydana getiremeyeceği görüşündedir.[25] Onun takip ettiği yönetim tarzıyla birlikte devletin ve milletin sonu gelmektedir. *Osmânlı*'da bu durum şöyle şiirleştirilmektedir:

> Bak saltanatın millet-i İslâm'a ne kıldı
> Yigirmi iki yılda koca bir mülk yıkıldı[26]

Abdullah Cevdet'e göre Sultan II. Abdülhamid istibdat yönetimiyle tahtta kalmanın planlarını yapmaktadır. Kamuoyu ve kitle muhalefetinin önemine dikkat çeken Abdullah Cevdet, kendisine karşı güç odaklarının meydana gelmemesi için II. Abdülhamid'in istibdat yönetimini bilinçli olarak sürdürdüğünü vurgulamaktadır:

> Oh şu milletin beli iyice kırılsun; kurmaya başladığım istibdâd makinesiyle uğraşmaya bâ-husûs saltanat tahtını gasb etmek içün kullanmış olduğum intirikayı anlamağa vakit ve kudretleri kalmasın, mağlûbiyet bahânesiyle Süleymân Paşa gibi ba'zı millet babalarını yok ederim. Bu milletin belini kırmalı, ahrârının başını ezmeliyim ki amcama yapdıkları gibi beni de hal'e muktedir olmayalar. Ben heman şimdiden milyonlarımı çoğaltmaya bakayım. Yine milletin parasıyla, rütbesiyle milletin ahlâkını bozayım. Hafiye istihdâmı usûlünü tervic edeyim. Emniyyet kalkar. Cem'iyyet teşekkülü kesb-i suûbet eder. Matbûâtı bitiririm. Mekteblerin cânını alırım.[27]

Yine ona göre Sultan II. Abdülhamid iktidarının devamı için halkın cehalet içinde, mezellet ve meskenet çöplüğünde uyumasını istemektedir. Halkın hayvan gibi hem de öyle her hayvan

25 Mehmed Murâd, "İkiden Hangisi", *Meşveret*, (17), 21 Ağustos 1896, s.1.

26 "Cülûs-ı Hamidî", *Osmânlı*, (92), 15 Eylül 1901, s.1.

27 Abdullah Cevdet, "Yıldız'daki Şehr-yâr-ı Hod-gâm", *Meşveret*, (30), 6 Mayıs 1898, s.2.

değil, koyun köpek gibi boyun eğip itaat eden, ezildiği hâlde ses çıkarmayan bir topluluk olmasını beklemektedir.[28]

Abdullah Cevdet aynı zamanda Vittorio Alfieri'nin 1777 yılında politik opera şeklinde yazdığı *Della Tirannide* eserini de *İstibdâd* adıyla tercüme ederek yayımlamıştır.[29] Abdullah Cevdet yönetim olarak istibdadın tanımlandığı, tarihsel örneklerinden bahsedildiği, gelişiminin kaynaklarının açıklandığı ve bu tarz yönetim şeklinde müstebidin ve onun egemenliğinde yaşayan halkın hangi psiko-sosyolojik şartlar altında olduğunun incelendiği bu eseri tercümesiyle, II. Abdülhamid iktidarının istibdat tanımlamasına uygun bir örnek olduğu altyapısına izah getirmeye çalışmıştır. *İki Emel* isimli risalesinde de Victor Hugo ve William Shakespeare dipnotuyla verdiği alıntıda "Başı taçlı olmakdan başka bir meziyeti (?) olmayanların hükm sürmesi zemânı geçmişdir..." demektedir. Ardından da "kuvve-i cismâniye, iktidâr-ı mütegallibâne erbâbının devri bitti" diye de eklemektedir.[30] Böylece istibdat diye nitelediği II. Abdülhamid iktidarının modern çağın şartlarının çok gerisinde olduğuna ve bu nedenle de sona ereceğine dair öngörüde bulunmaktadır. Abdullah Cevdet'in cümlelerinin Jön Türklere amaca giden yolda psikolojik olarak güç verdiği gayet açıktır.

Abdullah Cevdet'in yorumlarının aksine Ahmed Midhat Efendi, Sultan II. Abdülhamid'in yönetimini Fransa Kralı XIV. Louis ve Rus Çarı Büyük Petro yönetimleriyle benzeştirmektedir. Onun görüşüne karşı Mîzâncı Murâd cevaben XIV. Louis'in çevresine liyakatli devlet adamlarını topladığını, Büyük Petro'nun ise

28 Abdullah Cevdet, *İki Emel*, Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti Matbaası, Kahire, 1316, s.1-2.

29 Vittorio Alfieri, *İstibdad*, (Çev. Abdullah Cevdet), Cenova, 1317. Eserin 2. baskısı 1908 yılında Mısır'da İctihâd Matbaasında basılmıştır.

30 Abdullah Cevdet, *İki Emel*, s.8.

ülkesini kalkındırmak için Avrupa'ya seyahatler yaptığını söyleyerek II. Abdülhamid istibdadının bu hükümdarların yönetimleriyle ilgisi olmadığını ifade etmektedir.[31] *Osmânlı*'ya göre Çarlık Rusyası her ne kadar "hükûmet-i müstebide" ise de II. Abdülhamid hükûmeti gibi hiçbir şekil ve idareye benzemeyen bir "idâre-i keyfiye" değildir. Rusya'nın istibdadı dahi milletinin menfaatine ve istikbaline hizmet etmek için çalışmaktadır.[32] Damad Mahmud Paşa da II. Abdülhamid'e hitaben "Fransa, İngiltere, Almanya, Avusturya gibi bir hükûmet-i medenîye te'sisine, hiç olmazsa Rusya devlet-i müstebidesi gibi bir istibdâd-ı m'akûl ittihâzına sarf-i himmet buyurulsa daha hayırlı olmaz mı?" diyerek iktidarının Çarlık Rusyası'nın yönetim şeklinden bile daha kötü olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre II. Abdülhamid'in iktidarı "zaleme-i Mecûsî idâre-i mütegallibâne"dir ve bunu ortadan kaldırıp yerine "Avrupa usûl-i medenîye" şekli ithal edilmelidir.[33] Böylece Jön Türkler, II. Abdülhamid'in yönetim anlayışını en kötü örneklerinden de daha aşağı bulmakta ve bunu matbuatlarında açıkça dile getirmektedir.

Sultan II. Abdülhamid'in yönetim şeklinin istibdat olduğunu ve yönetim tarzıyla devletin uçuruma sürüklendiğini sürekli dile getirerek propaganda niteliği kazandıran Jön Türkler bütün kusurların ve kabahatlerin de tamamıyla padişahın şahsında toplandığını iddia etmektedir. Mîzâncı Murâd Osmanlı'daki bütün kötülüklerin sorumlusunun II. Abdülhamid olduğu görüşündedir.[34] Tunalı Hilmi de her kötülüğü II. Abdülhamid'in yaptığını

31 Mehmed Murâd, *Müdâfaa Niyetine Bir Tecâvüz! (Kırk Anbar'a Cevâb)*, Meşveret Matbaası, 1314, s.6-7.

32 "Abdülhamid ve Rusya", *Osmânlı*, (4), 15 Ocak 1898, s.2.

33 *Tezkire-i Ulemâ Ulemâ-yı Arab'ın Hilâfet Hakkında Şer'i Mübin ve Alıbâr-ı Sahihadan İktibâsları ve Emirü'l-alırar Dâmâd Mahmûd Paşa'dan Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî'ye Mektûb*, Matbaa-i Osmâniye, Mısır, 1316, s.13-14.

34 Murâd, "Makale-i Mahsûsa", *Mîzân*, (2), 28 Aralık 1896, s.2-3.

ve yaptırdığını savunmaktadır. Öyle ki bir memur ne kötülük yaparsa, bunu padişahın yapmış olduğu şüphesizdir.[35] *Osmânlı* gazetesinde de II. Abdülhamid döneminde istibdadın ve zulmün artması üzerine "Pâdişâhın haberi yok" sözünün meydana çıktığı; hâlbuki onun haberi olsun olmasın, her iş elinde bulunsun bulunmasın yaşanılan her haksızlıktan mesul tutulması gerektiği kanaati işlenmektedir.[36] Çünkü II. Abdülhamid devlet vükelâsına ve askerî komutanlara yalnız kendi emirlerine itaatte bulunacaklarına dair yeminler ettirmektedir.[37]

Jön Türk matbuatında gündem malzemesi olarak sürekli propagandası yapılan Sultan II. Abdülhamid iktidarının devleti yok olmaya götürdüğü anlayışının, daha Cemiyet'in yeni filizlenmeye başladığı dönemde dahi konuşulup kabul edildiği anlaşılmaktadır. İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları, devletin içerisinde bulunduğu durumun "mes'ûl-i hakikî"sinin kim olduğunu gözlemleyerek sonuçta bunun II. Abdülhamid ve onun "hükûmet-i istibdâdiye"sini oluşturan heyet olduğuna kanaat getirerek onları hedef alan gizli bir cemiyeti teşkil etmişledir.[38] Bu bağlamda Cemiyet'in II. Abdülhamid'in iktidarını ve aynı zamanda şahsını hedef alan bir yapı olduğu ortaya çıkmaktadır.

35 Tunalı Hilmi, *Evvel ve Âhir*, [Basım Yılı Yok], Cenove, s.13, 21.

36 "Teessüf mi İdelim, İftihâr mı?", *Osmânlı*, (24), 15 Kasım 1898, s.1.

37 "İstanbul'dan", *Osmânlı*, (38), 15 Haziran 1899, s.4. 13 yıl boyunca Osmanlı Devleti'nin Dâhiliye Nazırı görevini üstlenen Mehmed Memduh Paşa da II. Meşrutiyet sonrasında kaleme aldığı hatıratında, kendi döneminin bütün sorumluluğunu II. Abdülhamid'e yüklemektedir. Ona göre II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca sadaret makamına gelen paşalar emre ve fermana boyun eğmekten başka bir şey yapmamıştır bk. Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete 2*, Ahmet Nezih Galitekin (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul, 1995, s.20.

38 Cevrî, *İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu*, Matbaa-i İctihâd, Mısır, 1909, s.26.

Ahmed Rızâ da devletin başına gelen her kötülüğün ve musibetin faili olarak Sultan II. Abdülhamid'i görmektedir.[39] II. Abdülhamid Bâb-ı Âlî'nin vazifesini, nüfuzunu ve istiklâlini elinden almıştır. Her işi kendi görmeye başladığı için de bütün mesuliyet padişahın üzerinedir.[40] Ona göre "Her fenâlığın her fesâdın menbâı evvel ve âhir saray"dır.[41] *İstikbâl* gazetesinin sahibi Ali Şefkatî'nin II. Abdülhamid karşıtlığı nedeniyle hapsedilmesi ve ardından Avrupa'ya kaçması ile 17 yıl gurbette yaşamasının sonucu olarak "Sultan Hamid'in sû-i idâresi"nin de etkisiyle vefat etmesinin sorumlusu yine Ahmed Rızâ'ya göre padişahın kendisidir.[42] Bu şekilde Jön Türkler doğrudan dâhili olsun ya da olmasın, yaşanılan her olumsuz durumda II. Abdülhamid'e pay çıkarmaktadır. Konuyu matbuatta sıkça dile getirerek de halkın bu propagandayı kabul etmesini sağlamak istemektedir. Bulgar gazetelerinde Jön Türklerle ilgili çıkan haberlerin padişaha sunulduğu 7 Nisan 1901 tarihli belgede de Jön Türklerin Cenevre'de yapmayı planladıkları bir konferansa bütün Osmanlı milletlerini davet eden ilânnamede "Memâlik-i Osmânîye'de icrâ idilen vahşet ü mezâlimin fâ'il-i hakikîsi Sultan Abdülhamid Hân'dır" yazdığı belirtilmektedir.[43]

Kanûn-i Esâsî'de de devletin başına gelen her fenalığın failinin Sultan II. Abdülhamid olduğu işlenmektedir.[44] "Felâket-i

39 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahval", *Meşveret*, (18), 8 Eylül 1896, s.l; Ahmed Rızâ, "Vazife ve ve Mes'ûliyet", *Osmânlı*, (37), 1 Haziran 1899, s.8.

40 Ahmed Rızâ, "Vazife ve Mes'ûliyet", *Osmânlı*, (38), 15 Haziran 1899, s.7.

41 Ahmed Rızâ, "[İsimsiz]", *Meşveret*, (3), 1 Ocak 1896, s.2.

42 Ahmed Rızâ, "Ali Şefkatî Bey'in Vefâtı", *Bir Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1 Aralık 1895, s.l. Ancak Sultan II. Abdülhamid'in emriyle Mısır Hıdivi İsmâil Paşa'nın Ali Şefkatî'ye her ay elli altın gönderdiğine dair bilgi de mevuttur bk. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.37.

43 BOA, Y. PRK. PT. 20/95.

44 "Kanûn-i Esâsî", *Kanûn-i Esâsî*, (22), 14 Haziran 1897, s.6.

umûmiyenin mes'ûl-i evvel ve hakikîsi" padişahtır.[45] Jön Türklere göre Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı üzerindeki olumsuz etkisi de yok hükmündedir. *Kanûn-i Esâsî* devletin kötü duruma düşmesinde en önemli etkenleri kanunları hükümsüz bırakmak, yetersiz ve ehli olmayan memurları görevlere tayin etmek şeklinde görmektedir. Bunları yapan padişah olduğuna göre sorumluluk da ondadır. Ülkeyi Avrupalıların harap ettiği veya Osmanlı hükûmetini ülkenin imarından men ettiği şeklindeki iddialar da yersizdir. Jön Türkler durumu şöyle açıklamaktadır:

> Hristiyanlardan sarf-ı nazar edelim de Müslümânlardan soralım kendilerini soyanlar, memleketlerini harâb edenler, çift öküzlerini, ev eşyâlarını satdıranlar vesâir bi'l-cümle fenâlıkları yapanlar kimlerdir? Irzlarına, mallarına taarruz etmiş, yakalarına yapışmış bir Avrupalı elini görüyorlar mı?[46]

Böylece Jön Türkler devletin ve toplumun içerisinde bulunduğu durumu her türlü dış etkenden soyutlayıp, yalnızca II. Abdülhamid'in yönetim şekliyle, dahası şahsıyla bağdaştırarak muhalefetin odak noktasını doğrudan bu anlayış üzerine kurmaktadır.

Jön Türk propagandalarında sıkça gündeme getirilen padişahın devletin yönetim gücünü kendi tekeline alması siyasî bir anlayış olarak tercih edilmiştir. Sultan II. Abdülhamid Tanzimat'la ön plana çıkan Bâb-ı Âlî bürokrasisine güvenmeyerek devletin yönetme erkini yeniden padişahın şahsında toplamak istemiştir. Kendisi Tanzimat ile birlikte padişahın yetkisini sınırlayan ve akabinde peyderpey süreci devam ettiren bürokrasinin bir güç alanı olarak ortaya çıkmasının birtakım olumsuz sonuçlara yol açtığı görüşündedir. Bâb-ı Âlî paşaları arasındaki çekişme ve

45 Bir Kürd, *a.g.e.*, s.1.

46 "Gayret'in Hiddeti", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (12), 5 Nisan 1898, s.1.

kimilerinin başka devletlerin taraftarlığını yapması hatta yabancı elçilerin etkisinde kalarak iş görmesi II. Abdülhamid'in daha şehzadeliğinde iken dikkatini çeken hususlardı. Bunun yanında özellikle amcası Sultan Abdülaziz'in ve ağabeyi V. Murâd'ın aynı bürokratik çevrelerce hal' edilmesi dolayısıyla bu kesime karşı güvensizlik hissetmiştir.[47]

İngiltere tarafından Osmanlı'ya karşı casus olarak kullanılan Arminius Vambery'nin 1890 yılında Sultan II. Abdülhamid ile yaptığı ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na rapor olarak gönderdiği görüşmenin ayrıntılarında II. Abdülhamid'in otokratik yönetim anlayışının sebeplerine dair izler bulmak mümkündür. Vambery, padişaha onun yönetim tarzının bazı aydın çevrelerde eleştirilmesini hatırlattığında şöyle cevap almıştır:

> Nâzırlarım benim tüm siyasal güçleri tekelime almamdan şikâyetçiler. Fakat, söyleyiniz bana, onların yetenek ve vatan sevgisi eksikliklerini bile bile başka türlü davranmama imkân var mıydı? Kendi kişisel çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen bu parazitlere nasıl güvenebilirim?'[48]

Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığı andan itibaren saltanatının istikbalinin temini için fevkalâde tedbirler almaya mecbur olduğu ve her şeyden önce de Bâb-ı Âlî'nin nüfuzunu bitirip devlet işlerinin yürütülmesi sorumluluğunu kendi üzerine topladığı görülmektedir.[49] Merkeziyetçiliğe önem vererek merkezin taşra

47 Sultan Abdülaziz'in ve V. Murâd'ın hal' edilmesinde paşaların etkin rolü için bk. Ahmet Oğuz, *Birinci Meşrutiyet Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2010, s.43-62.

48 Mim Kemâl Öke, *Saraydaki Casus Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery*, 4. Baskı, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.90.

49 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, 1, Matbaa-i Osmâniye, Der-saâdet, 1326, s.171. Üç ciltlik eserin sadeleştirilerek Latin harflerine aktarımı için bk. Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, I-II-III, İsmet Miroğlu (Haz.), Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983.

üzerindeki otoritesini, merkezde de padişahın Bâb-ı Âlî bürokrasisi karşısındaki hâkimiyetiyle yansıtmak istemiştir. Tanzimat'la birlikte güçlenen ve padişahın yetkilerini paylaşan Bâb-ı Âlî bürokrasisi artık II. Abdülhamid döneminde tekrar önceki konumuna gerileyerek padişahın kararlarını prosedür gereği onaylayan kişilere dönüşmüştür. II. Abdülhamid hanedanlık haklarını sonuna kadar kullanmayı ve iktidar yetkisini diğer kişilerle ve kurumlarla paylaşmamayı seçmiştir. II. Abdülhamid parlamenter sistemin bulunduğu meşrutî yönetime karşı çıkarak otokrat yönetim anlayışını devlete hâkim kılmıştır. Böyle bir siyaset takip etmesinin nedenini kendisinin açıkladığı üzere birtakım kişilerin sözleriyle ve davranışlarıyla devlet işlerini zora koşmaya çalışmasıdır. Bu nedenle "Ben her dürlü müsâadât-ı adliyeye nâil olduğum hâlde artık Sultan Mahmud'un yoluna gitmeğe mecbûr olacağım"[50] diyerek devletin yönetim mekanizmasını yeniden şekillendirmiştir. Seçtiği yol ile oluşturduğu siyasî sistem üzerine de devleti yönetmeye başlamıştır. Bu tarz bir siyaset, muhalif grubu oluşturan Jön Türklerce "istibdâd" yönetimi diye adlandırılmış ve yoğun şekilde propagandası yapılmıştır. Zira bu anlayış Jön Türklerin devlet idealine aykırı olarak geriye gidişi temsil etmektedir.

Jön Türk hareketinin ekseriyetini oluşturan Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye gibi modern mekteplerde okuyan öğrenciler ve orta düzeydeki bürokrat kesim Osmanlı modernleşmesinin bir sonucuydu. Onlar da durumun farkında olduklarından çağdaş bilim ve düşünce merkezi gördükleri Batı medeniyetinin Osmanlı tarafından benimsenmesini arzulamaktaydılar.[51] Muhalefetlerinin ana

50 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, 3, Matbaa-i Osmâniye, Der-saâdet, 1327, s.72.

51 M. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, New York, 1995, s.17-18.

omurgasını oluşturan Kanûn-i Esâsî'nin ve Meclis-i Mebûsan'ın Osmanlı'da işlerlik kazanması bu doğrultuda siyasî anlamda atılacak en büyük adımdı. Buna karşın Sultan II. Abdülhamid tercih ettiği yönetim sistemiyle selefleri Abdülmecid, Abdülaziz ve V. Murâd'dan ayrılarak devletin yönetim ve karar mekanizmasının merkezine kendisini yerleştirmiş ve bir anlamda Jön Türklerin ideal devlet düzenine darbe vurmuştur. Bu tercihi nedeniyle de II. Abdülhamid, Jön Türklerce müstebit olarak adlandırılmış ve yönetimi her kötülüğün baş nedeni kabul edilmiştir. Dolayısıyla Jön Türklerin padişahın şahsına olan düşmanlığının onun yönetim tercihiyle yakın ilişkisi bulunmaktadır. İlerlemeci anlayışa sahip Jön Türklerin gözünde II. Abdülhamid Osmanlı modernleşmesine sekte vuran gerici bir anlayışın temsilcisidir.

Kısa süreli meşrutî yönetim tecrübesinden sonra M. Şükrü Hanioğlu'nun da "Hamidî Rejim" olarak ifade ettiği Sultan II. Abdülhamid iktidarı, yeni yönetim metotlarıyla şekillenmiş bir rejim olarak ortaya çıkmıştır. Hanioğlu'na göre II. Abdülhamid de Tanzimat dönemi devlet adamları gibi hukuk devleti tanımına inanmış ancak bunu oldukça farklı yorumlamıştır. Padişah, istibdat denilen İslâmî despotizm anlayışıyla veya modern diktatörlüklerle karıştırılmaması gereken yasal bir otokrasi sistemi kurulabileceğini düşünmüştür. Nitekim "Hamidî Rejim" de İslâmî adalet ilkesinin yasal sınırları çerçevesinde otokratik bir kavram üzerine inşa edilmiştir. II. Abdülhamid böylece meşru bir otoriter rejim yaratmıştır. Yeni rejimin boyutları da yazılan gazete makaleleriyle basında anlatılmıştır.[52] Jön Türk propagandasındaki II. Abdülhamid iktidarının hukuksuzluğu ve kötülüğü iddiaları karşı propagandayla cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Anlaşılacağı üzere II. Abdülhamid insanların haklarının ve hürriyetlerinin

52 M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, New Jersey, 2008, s.123.

doğuştan değil, hükümdarın yasası çerçevesinde var olduğuna inanarak kendi anlayışı çerçevesinde adil hükûmeti kurup hükümdar yasasıyla yönetilen modern toplum yaratmak istemiştir.[53] O dönemde Avrupa'daki otokratik hükümdarların varlığı da padişahın kendi yönetim anlayışına meşruiyet kazandırmıştır. Bu doğrultuda otokrasiyle yönetilen Çarlık Rusyası'nın 1905 yılında Japonya'ya yenilgisi II. Abdülhamid'e göre bir anlamda otokrasi ilkesine indirilmiş bir darbeydi.[54]

Daily News gazetesi İstanbul muhabirinin bir haberinde I. Meşrutiyet döneminde Meclis-i Mebûsan'ın kapatılma gerekçelerinden en önemlisinin Meclis ile paşalar arasındaki çekişme olduğunu belirtmektedir. Taraflar arasında cereyan eden ileri derecedeki düşmanlık, iki taraftan birinin ortadan kaldırılmasıyla son bulacaktı. Bu sebeple Meclis-i Mebûsan'ın tatil edilmesi konusundaki tek sorumluluğun II. Abdülhamid'e yüklenemeyeceği yorumu da gündeme gelmektedir.[55] Meclis-i Mebûsan'ın tatil edilmesinden sonra II. Abdülhamid'in çevresinde bulunan devlet adamlarının bir kısmı Meclis'in kapalı kalması yönünde görüş beyan ederken kimisi ise Kanun-i Esâsî gereğince açılması gerektiğini savunmuştur. Yapılan tartışmalar da bu minvalde Meclis-i Mebûsan'ın yeniden açılıp açılmaması yönünde olmuştur.[56]

53 Orhan Koloğlu, *Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği*, 2. Baskı, Gür Yayınları, İstanbul, 1987, s.139.

54 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, (Çev. Gül Çağalı Güven), 2. Baskı, YKY, İstanbul, 2002, s.26. Deringil'in yorumuna karşılık Hasip Saygılı II. Abdülhamid'in endişesinin asıl nedenini sıranın kendi otokratik yönetimine gelmesiyle değil, Rusya'nın Uzakdoğu'daki bu yenilgiden sonra Osmanlı üzerine saldıracağı tespitiyle açıklamaktadır bk. Hasip Saygılı, *1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s.94.

55 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 15. Baskı, YKY, İstanbul, 2006, s.158.

56 Ahmet Oğuz, "Türk Demokrasi Tarihinde Muhalefet Geleneğinin Oluşması Açısından Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi", *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2), 2013, s.115.

Sultan II. Abdülhamid'in merkezî gücü Yıldız Sarayı'na taşımasına karşı Bâb-ı Âlî'nin de fırsatını bulduğunda karşı tepki gösterme çabasında olduğu görülmektedir. Özellikle 1895 yılında, Ermeni olaylarının baş gösterip uluslararası çevrelerde yankılanması sonucunda, başta İngiltere olmak üzere Batılı devletlerin Ermenilere ıslahat taleplerinden güç alan Bâb-ı Âlî paşalarının bir kısmı sorunların üstesinden gelmek için rejim değişikliği taleplerinde bulunmuştur.[57] Ancak Batılı devletlere karşı direnerek Ermeni ıslahatı konusunda adım atmayan II. Abdülhamid, bürokrasinin taleplerini de etkisiz kılmayı sağlayabilmiştir. Nitekim Bâb-ı Âlî bürokrasinin bu konudaki başarısızlığı Jön Türk hareketinin muhalefet örgütü olarak ön plana çıkmasına da etki yapmıştır.

Bâb-ı Âlî'nin işlevini ortadan kaldırıp kendisini karar mercisi yapması Sultan II. Abdülhamid'in merkezî yönetim anlayışıyla hüküm sürdüğünü açık şekilde göstermektedir. Yıldız Sarayı'nın bir simge olarak belirmesinin sebebi de padişahın merkeziyetçiliğidir. Avrupalı elçiler Bâb-ı Âlî üzerinden hâllettikleri meseleleri, Bâb-ı Âlî'yi baskı altına alarak yaptırdıkları işleri II. Abdülhamid döneminde yapamaz hâle gelmişlerdir. Zira her konuda son karar yetkilisi artık Yıldız Sarayı, daha öz ifadeyle padişahın şahsı olmuştur.[58] II. Abdülhamid'in tahta çıktıktan sonra etki altına alınıp sindirilebilecek bir hükümdar olmadığının fark edilmesiyle ve Düvel-i Muazzama'nın isteklerine karşı koyacak siyaset izleyeceğinin anlaşılmasıyla kendisine yönelik Batı'nın bakışı da şekillenmiştir. M. Şükrü Hanioğlu, İngiliz siyasetinde 1876-1880 arası dönemde II. Abdülhamid portresinin Londra'nın tavsiyelerini

57 M. Şükrü Hanioğlu, "II. Abdülhamid Döneminde Bürokratlar ve Darbe", *Derin Tarih*, (54), 2016, s.51-52.

58 Cevdet Küçük, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", Coşkun Yılmaz (Haz.), *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992, s.20.

dinlemeyen, reform karşıtı ve Osmanlı Devleti'ni uçuruma sürükleyecek bir Doğulu despot şeklinde ortaya çıkarıldığını söylemektedir. Bu algı oluşumunu kamuoyuna yayma propagandasını ise İngiltere'nin en önemli gazetesi olan *The Times* üstlenecektir. Bu şekilde II. Abdülhamid'in saray idaresinin devletin sonunu getireceği iddiası İngiliz basınında sürekli gündeme getirilmiştir.[59] Hanioğlu'nun tespiti oldukça önemlidir. Çünkü belirtilen yıllar arasında İngiliz propagandasında yer eden söylem, yıllar sonra Jön Türk basın çevresinde de hemen hemen aynı argümanlarla kullanılmıştır. Dolayısıyla Jön Türklerin ısrarla dile getirdikleri II. Abdülhamid'in yönetim anlayışının Osmanlı'nın sonu olacağı propagandasının temellerinde Batılı çevrelerin etkisi de böylece açığa çıkmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nı Bâb-ı Âlî'nin önüne geçirme anlayışı merkez-taşra arasındaki ilişkilerin seyrinde de anlaşılmaktadır. Vali, dâhiliye nazırı, sadrazam ve padişah şeklindeki bürokrasi sıralamasının yanında, II. Abdülhamid taşradaki yöneticilerle şahsî yazışmalar da yapmış ve taşradaki yöneticilerin belirlenmesinde etkin faktör olmuştur.[60] II. Abdülhamid taşraya doğrudan emirler göndererek merkezî bürokrasiyi etki dışı bırakmış ve otoritesini hissettirmiştir. Rus askerî raporlarının yazdığına göre de II. Abdülhamid gerek önemli gerek önemsiz meselelerle ilgili yürütme gücünü tamamen eline almıştır. Yalnız vükelânın ve valilerin değil, ikinci derecede devlet görevlilerinin atanmaları dahi onun iradesiyle yapılmıştır.[61] Böylece Yıldız

59 M. Şükrü Hanioğlu, "The Times ve Sultan Abdülhamid", *Derin Tarih*, (59), 2017, s.80, 83.

60 Gökhan Çetinsaya "Çıban Başı Koparmamak: II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış", *Türkiye Günlüğü*, (58), 1999, s.58.

61 *Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu*, Mikhail Bashanov ve İlyas Kemaloğlu (Yay. Haz.), Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s.125.

Sarayı'nın etkisinin ülkenin en ücra köşelerine dek hissedilmesini sağlamıştır. Bununla birlikte II. Abdülhamid'in sarayda bir danışman grubu oluşturarak bunlardan faydalandığı da bilinmektedir. "Alternatif bir hükûmet" şeklinde çalışan danışmanlar grubunun, her milletten ve dinden insanlarca oluşturulmasında bir sakınca görülmemiş, buna karşın mutlak itaat ve sadakat ise en üst seviyede aranmıştır.[62]

Sultan II. Abdülhamid'in maiyetine aldığı kişilerin düşüncelerinden faydalandığına ve onların görüşlerini sorduğuna dair birçok örnek mevcuttur. Örneğin, Marûnî bir papaz olan Sabuncuzâde Louis Alberi'ye Hazine-i Hassa'dan maaş verilerek II. Abdülhamid'e haftada iki defa Avrupa'nın genel siyasî durumuyla alâkalı rapor sunulması istenmiştir.[63] Bir Jön Türk olan İsmâil Kemâl, II. Abdülhamid'in kendisine sunulan siyasî ve sosyal meselelerle ilgili bütün ıslahat raporlarını ve teklifleri incelediğini ve tavsiyeleri hoş karşıladığını belirtmektedir. Buna karşın İsmâil Kemâl'e göre padişah dikkatini sürekli ufak günlük olaylara verip evhamıyla meseleleri abarttığından asıl işlere kafa yoramamaktaydı.[64]

Şarkiyatçı Vambery en ince ayrıntısına dek Avrupa siyasetinden haberdar olan Sultan II. Abdülhamid'in karar vermeden önce danışmanlarının fikirlerini alıp onları tarttıktan sonra kendi fikrini oluşturduğunu söylemektedir.[65] Ali Akyıldız da Osmanlı bürokrasisi üzerine yaptığı arşiv çalışmalarının sonucunda

62 Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları*, (XLVII), 2016, s.377.

63 Sabuncuzade Louis Alberi, *Yıldız Sarayı'nda Bir Papaz*, Mehmet Kuzu (Yay. Haz.), Selis Kitaplar, İstanbul, 2007, s.103.

64 *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, (Çev. Adnan İslamoğulları ve Rubin Hoxha), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s.156.

65 Öke, *a.g.e.*, s.53.

II. Abdülhamid'in uzmanlık gerektiren konularda karar almadan önce güvendiği ve o konuda uzman gördüğü kişilerle iletişim hâlinde olduğunu ve onlardan gelen kararları göz önünde bulundurduğunu belirtmektedir.[66] Bu şekilde padişahın en son hükmü kendisinin vermesinden önce uzmanların da görüşünü alıp kararında isabet sağlamak istediği noktasında yönetim anlayışına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak nihaî karar II. Abdülhamid'de olduğu için muhalif kesim mesuliyeti doğrudan onun şahsına bağlamış ve bu yönde propaganda söylemi geliştirmişlerdir.

Anlaşılacağı üzere Sultan II. Abdülhamid ile Jön Türkler arasında en temel görüş ayrılığı devletin yönetim şeklidir. Jön Türkler devletin ve toplumun karşılaştığı sorunların üstesinden meşrutiyet sistemiyle gelineceğini savunurken II. Abdülhamid otokratik bir düzenle bu işi başaracağına hükmetmiştir. Dolayısıyla her iki tarafın teşhis ettikleri hastalığa karşı tercih ettikleri ilaç farklıdır. Bu ise sonuçta iktidar-muhalefet ilişkisinin belirgin hâle gelmesine yol açmıştır. Muhalif matbuat yönetim şekli konusunu keni fikirleri doğrutusunda sıkça gündeme getirmiştir. Jön Türklerin Sultan II. Abdülhamid iktidarının devleti ve milleti yok olmaya götürdüğü propagandasına verilecek en etkili ve yetkili cevabı ise yine padişahın ağzından duymak mümkündür: "Ben millet ve devletimin hukûkunu izâa etmedim. Benim başıma gelen vakayi' ecdâdımdan hiçbir pâdişâhın zemânında vâki' olmamışdır. Devletimin izmihlâlinden en ziyâde ben hissedâr-ı felâket olacağım ve en çok hukuku ben terk edeceğim".[67]

66 Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.175-176; Ali Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Yönetim Anlayışı", Coşkun Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, 2. Baskı, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.111-112.

67 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, 3, s.71.

Sultan II. Abdülhamid'in yönetim anlayışı çerçevesinde şahsına yüklenen sorumluluk yanında, Jön Türk propagandalarında karşılaşılan bir söylem şekli de çevresindeki devlet adamlarının padişahı yanlış tercihlere sürüklemesidir.

1.2. Padişahı Yanlışa Sevk Edenler

Jön Türk matbuatında devletin içerisinde bulunduğu durumun müsebbibinin yalnızca Sultan II. Abdülhamid değil, etrafındaki devlet ricali olduğu yorumları da mevcuttur. Bu bakımdan Jön Türk propagandalarının çerçevesi genişletilerek dönemin ekâbiri ve devlet adamları da propagandaya dâhil edilmektedir.

Jön Türk matbuatında Sultan II. Abdülhamid'in devlet ricali için "vatan hâinleri", "Hamidciler"[68] ve "Yıldız sersemleri"[69] şeklinde adlandırmalarda bulunulmaktadır. Oğulları Sabahattin ve Lütfullah ile birlikte Avrupa'ya kaçan Damad Mahmud Paşa, oradan padişaha yazdığı mektupta çevresinde bulunan devlet adamlarını bilgiçlik taslayan cahiller, tükenmiş ihtiyarlar, yalancı ve yozlaşmış entrikacılar şeklinde nitelemektedir. Bu zevat ayrıca namuslu kişilerin padişaha yaklaşmasını da engellemektedir.[70] Yine Damad Mahmud Paşa'nın Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa'ya hitaben yazdığı ve *Osmânlı*'da da yayımlanan mektupta II. Abdülhamid'in kötü idaresinin müsebbipleri olarak vükelâ ve kurena denilen "erâzil-i mahlûk, bir alay dalkavuk haşerât-ı muzırra zümresi" gösterilmektedir.[71] Jön Türklere göre II. Abdülhamid "bendegân nâmıyla yetişdirdiği erâzilin hep

68 "Hamidciler", *Kanûn-i Esâsî*, (8), 8 Şubat 1897, s.3.

69 "İzhâr-ı Hakikat", *Mizân*, (10), 8 Mart 1897, s.2.

70 Akt. Ramsaur, *a.g.e.*, s.76.

71 "Elyevm Cenevre'de Mukim Dâmâd Mahmud Paşa Hazretlerinin Adliye Nâzırı Übbehetlü Devletlü Abdurrahman Paşa Hazretlerine Hitâben Kaleme Aldıkları Mektûbdur", *Osmânlı*, (58), 15 Nisan 1900, s.2.

ma'nâsız emrlerine, arzularına inkıyâda mecbûr" kalmış durumdadır.[72] Bunların "koca pâdişâhı bir çocuk gibi aldattığı", "budalaca fiil ve harekete sevk" ettikleri ve "maymun gibi" oynattıkları ifade olunmaktadır.[73]

Mahkeme-i Kübrâ risalesinde de Hz. Muhammed'in huzurunda yargılanmaya "şer'i şerife adâlete insâniyete muhalif hareket edüb de devlet ve milletini mahv eden Abdülhamid'le vicdânsız vükelâsı, miskin ulemâsı, yüreksiz ümerâsı, insafsız cellâd bendegânı" da beraber çağrılmaktadır.[74] Bu açıdan devletin içerisinde bulunduğu durumdan Sultan II. Abdülhamid kadar diğer devlet adamları da suçludur. *Meşveret*'teki bir yorumda zulümleri ve istibdat yönetimini padişah değil, çevresindekiler yapıyor iddiaları doğru olsa bile bunu görüp de engellememenin zalim ve müstebit olmaktan farklı anlama gelmediği ileri sürülmektedir. Öyleyse II. Abdülhamid zulme rıza göstermekle, sessiz kalmakla da doğrudan doğruya zulüm işlemektedir.[75] *Osmânlı* gazetesinde "sû-i nazar-ı şehrîyârî"ye padişahın en güzide birer "bende-i sâdık"ı olan "müceddidler"in yani Jön Türklerin değil, etrafındaki iflâh olmaz kişilerin uğratılması gerektiği söylenmektedir. Jön Türkler, II. Abdülhamid'den "iyiler"e kapıyı açmasını ve çevresindeki "haşerâtı" layık oldukları mertebeye indirmesini istemektedir.[76]

Jön Türkler vükelâyı en çok rüşvetle ve yolsuzlukla suçlamaktadır. Yıldız Sarayı memurları ve hafiye güruhu bol bol maaş ve rütbeler alarak az vakitte ve zahmetsizce zengin olmayı vatanın ve milletin mahvına tercih etmektedir. Üstelik bunlar arasında da

72 "Viyana Sefiri Mahmud Nedim Bey", *Osmânlı*, (35), 1 Mayıs 1899, s.5.

73 "Osmânlı ve Kanûn-i Esâsî Gazeteleri", *Meşveret*, (29), 14 Ocak 1898, s.3.

74 [Abdullah Cevdet], *Mahkeme-i Kübrâ*, Tab'-ı Sânî, Matbaa-i İctihâd, Mısır, 1908, s.7.

75 "Tâlim ve Terbiye ve Mekteblerimiz", *Meşveret*, (10), 1 Mayıs 1896, s.3.

76 "Makam-ı Akdes Cenâb-ı Hilâfetpenâhîye", *Osmânlı*, (1), 1 Aralık 1897, s.5.

birbirlerine karşı çekememezlik ve rekabet vardır.[77] Bunun yanında Jön Türklerin iddiasına göre II. Abdülhamid vükelâsı büyük meblağlarda rüşvet de almaktadır.[78] II. Abdülhamid'in nazırlarının yolsuzluk yaparak halktan zorla alınan yardım paralarını ceplerine attığı Jön Türk basınında rastlanılan haberlerdir.[79] Devlet memurlarının haksız imtiyazlar alarak, memurluklarını satarak ve hatta yabancı devletlere casusluk yaparak servet kazandıkları iddia edilmektedir.[80] Ne kadar namuslu ve doğru vükelâ varsa hepsi bertaraf edilmiş ve yerlerine "halk nazarında irtikâb ve rezâlet ile şöhret bulmuş" kimselerin getirilmesiyle "Yıldız'ın mürâilik ve münâfıklığa mesken olduğu" anlaşılmıştır.[81] Dolayısıyla II. Abdülhamid'in vükelâsında namuslu adam yoktur.[82]

Bunun yanında Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid ricalinin cehaletleri yönünde de söylemlerde bulunmaktadır. *Meşveret*'te yayımlanan bir şiirde padişaha hitaben "Mürtekib, câhil, hamiyyetsizler iktidâr eyledin" denilerek[83] durumun sorumlusunun padişah olduğu vurgulanmaktadır. *Kanûn-i Esâsî*'de geçtiği üzere II. Abdülhamid vükelâsının "Efendim bizde meb'ûsân olamaz. Türkler, Arablar, Kürdler hâsılı umûmen İslâmlar câhildirler başka ıslahât yapmalı" dedikleri söylenerek kendilerinden başka herkesi kör ve âlemi sersem sanan bu güruhun asıl kendilerinin cahil olduğu zikredilmektedir.[84]

77 A.T, "Vatanı Sevenlere ve Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtar", *Sekiz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 16 Mart 1896, s.2.

78 "Gülmek Değil, Ağlamakdır Ahrâ", *Osmânlı*, (21), 1 Ekim 1898, s.4.

79 "İstanbul Mektûbu", *Mîzân*, (6), 25 Ocak 1897, s.4.

80 H. N, *a.g.e.*, s.2.

81 Mehmed Murâd, "[İsimsiz]", *Meşveret*, (3), 1 Ocak 1896, s.1.

82 "Bizde Nâmûslu Vükelâ Var mıdır", *Kanûn-i Esâsî*, (15), 5 Nisan 1897, s.1-3.

83 Hamiyyetli Bir Şâir, "Tazallüm", *Dokuz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 2 Nisan 1896, s.1.

84 "Makale-i Şer'iye", *Kanûn-i Esâsî*, (3), 28 Aralık 1896, s.2.

Jön Türk mizah gazetelerinde de aynı konuda alaycı dille verilen örnekler mevcuttur. *Beberûhî*'de Sultan II. Abdülhamid ricalinin siyaset bilgisinden habersiz olduğu ve devleti yönetemedikleri nüktedan bir şekilde anlatılmakta ve İstanbul'da devlet adamlarının eğilip bükülüp yerlere sürünmekten ve geri geri gitmekten başka siyaset usulünü bilmedikleri propagandası yapılmaktadır. *Beberûhî*'de geçtiği üzere, önemli bir Jön Türk merkezi olan Cenevre'deki muhaliflerin faaliyetlerine son vermek için II. Abdülhamid vükelâsının çareyi Cenevre hükûmetine para yedirmekte bulduğu zikredilmektedir. Bununla birlikte Cenevre'nin nerede olduğunu hiçbiri bilmemektedir. Önce Fransa'da sanılmış ardından da İtalya'daki Cenova şehri olduğuna kanaat getirilerek İtalya hükûmetine para gönderilmiştir. Ancak Cenova'da Türk olmadığı haberini alarak şaşırmışlardır.[85] Aynı gazetede anlatılan benzer bir olay da Mabeyn-i Hümâyun'da Hariciye Nazırı ile bazı vükelâ arasında yaşanmıştır. Cenevre'ye gönderilecek konsolos hakkında konuşulurken Lütfi Paşa'nın konuya dâhil olarak "Bakınız şu pâdişâh efendimiz ne kadar mükerremdir. Ceneviz kralına bile bir (konsol) hediye gönderiyor" dediği belirtilerek, "âsâr-ı hamâkat" yani ahmaklık göstermiş olduğu ifade edilmektedir.[86] Jön Türk mizah gazetesinde geçen bu nükteler, Osmanlı'nın yüksek kademesindeki devlet adamlarının ne kadar ehliyetsiz ve bilgisiz olduklarını göstermek amacıyla yapılmış etkili propaganda yöntemidir.

Jön Türklerin en çok eleştiride bulundukları isimlerin başında ise Paris Sefiri Salih Münir Paşa gelmektedir.[87] Onun hakkında *Mîzân*'da aşağılayıcı makalelere yer verilmektedir.[88] *Osmânlı*'da

85 "Beberûhî ile Karagöz", *Beberûhî*, (3), 1 Nisan 1898, s.1-2.

86 "Mâbeyn-i Hümâyûnda Bir Mübâhese", *Beberûhî*, (1), 1 Şubat 1898, s.2.

87 Salih Münir Paşa [Çorlu] hakkında biyografik bilgi için bk. Ali Birinci, "Münir Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, 2, YKY, İstanbul, 1999, s.330-332.

88 "Münir Bey", *Mîzân*, (10), 8 Mart 1897, s.4.

da Münir Paşa'nın İsviçre'deki Jön Türklerin ülkeden çıkarılması için yetkililere rüşvet verilmek üzere Sultan II. Abdülhamid'den, daha doğrusu Beytü'l-mal'dan büyük meblağlarda para alıp devleti dolandırdığı iddia edilmektedir. Yine aynı iddialara göre Münir Paşa parayı metresinin sefahatini sağlamada kullanacaktır.[89] Jön Türklerin baş düşmanlarından olan bu isim mizah gazetelerinde de alaya alınmaktadır.[90]

Jön Türklerin Münir Paşa'yla ilgili görüşleri hususî yazışmalarında ve hatıralarında da benzerdir. Jön Türklerden Ali Kemâl, Mîzâncı Murâd'a gönderdiği mektuplarında Paris'teki ve Cenevre'deki Osmanlı sefirlerini ve konsoloslarını sıkça yermektedir. Paris Sefiri Salih Münir Paşa'nın paradan başka bir şeye tapmayan; padişaha değil, Allah'a bile ihanetten çekinmeyen bir kişi olduğu kanaatindedir. Paris'teki Jön Türk patırtılarının önünü almak için de oraya namuslu ve irfan sahibi bir sefir gönderilmesini, kendi memurları ve sefirleri tarafından çevrilen fesatları da II. Abdülhamid'e bildirmek gerektiğini söylemektedir.[91] Mîzâncı Murâd da hatıratında Münir Paşa'nın Jön Türklerin faaliyetlerini engelleme adına II. Abdülhamid'den yüklüce ödenek aldığını ancak 1897 yılının temmuz ayında Serhafiye Ahmed Celâleddin Paşa ile anlaşma sağlanınca gelir kapısının kesileceği endişesine kapıldığını belirtmektedir.[92]

89 "Yine Sefir Münir Bey", *Osmânlı*, (87), 1 Temmuz 1901, s.7.

90 "Dolab", *Dolab*, (2), 14 Aralık 1900, s.3.

91 Emil, *a.g.e.*, s.40, 44-45, 47-48, 51.

92 Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, Mahmud Bey Matbaası, Der-saâdet, 1324, s.270. Sadeleştirilmiş şekli için bk. Mizancı Murad, *Mücahede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, Sabahattin Çağın ve Faruk Gezgin (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul, 1994. Jön Türklerin Paris Sefiri Münir Paşa hakkındaki görüşleri bu doğrultuda olmakla birlikte Ali Birinci'nin yorumuna göre en çok aleyhinde bulundukları kişi olmasına karşın Münir Paşa Jön Türklere karşı düşmanca tavır içerisinde olmamış ve II. Abdülhamid ile Jön Türkler arasında mutavassıt bir rol oynamıştır bk. Birinci, "Münir Paşa", s.331.

Jön Türklerin eleştirileri yalnızca Münir Paşa'dan ibaret değildir. *Mîzân*'daki bir yazıda sadrazam başta olmak üzere devlet ricaline yıkılmakta olan Yıldız Sarayı dolabına birer çifte atmaları yoksa ileride muhakeme altına alınmaktan kurtulamayacakları kendilerine tehdit yollu da söylenmektedir.[93] Jön Türkler gelecekte alacakları intikamın pek kanlı olacağını ve Yıldız Sarayı'ndakilerin yaptıkları kötülükler karşısında yakalarının kanunun pençesine geçerek kafalarının "seyf-i adâlet" altında yuvarlanacağını vurgulamaktadır.[94]

Jön Türklere göre Yıldız Sarayı takımı yaptıkları "kötülükler" nedeniyle Jön Türklerin iktidara gelip kendilerine hesap sormasındansa düşmanın ülkeyi işgal etmesini daha uygun bulmaktadır. Hatta içlerinde Moskof ve Yunan tebaalığına girenlerin dahi olduğu iddia edilmektedir.[95] *Mîzân*'da okuyuculardan ricada bulunularak "haşerât-ı muzırra" olarak adlandırdıkları Osmanlı vükelâsına ait resimleri kendilerine ulaştırmaları istenmektedir.[96] Gerçekten de ilerleyen sayılarda vükelâya ait birkaç resim "hâbis" nitelemesiyle yayımlanmıştır. *Mîzân*'da İzzet Holo Paşa hakkında özel bir makale kaleme alınarak onun yaptığı "hâinlikler" de anlatılmaktadır. İleride çıkarılıp yargılanacağı mahkemede, her hakikatin halkın gözü önünde ortaya çıkarılacağı o güne kadar şimdilik İzzet Paşa'nın resmini teşhir etmekle iktifa ettikleri açıklanmaktadır.[97] Mektep Müfettişi Ferik İsmâil Paşa'nın da fotoğrafı aynı gazetede teşhir edilip kendisi özellikle mekteplerin perişan

93 "Akibet!", *Mîzân*, (7), 15 Şubat 1897, s.2.

94 M. A, "Suriye'den Mektûb", *Meşveret*, (22), 8 Kasım 1896, s.6.

95 "Yangın Var! Cân Kurtaran Yok mu?", *Mîzân*, (12), 22 Mart 1897, s.3.

96 "Ricâ-yı Mahsûs", *Mîzân*, (13), 29 Mart 1897, s.4.

97 "Arab İzzet", *Mîzân*, (18), 3 Mayıs 1897, s.6. Ancak II. Meşrutiyet'in ilânından sonraki günlerde İzzet Holo Paşa gizlice Avrupa'ya kaçmış ve Jön Türklerin söylediği yargılamadan kurtulmuştur bk. Cevri, *a.g.e.*, s.6.

hâle gelmesinden sorumlu tutularak, dini imanı para olan bir kişi sıfatıyla "Devr-i Hamidî"ye layık insan olduğu söylenmektedir.[98] Yine *Mîzân*'da yer alan bir şiirde de "Lütfi, Râgıb, Arap İzzet gibi alçakları gör/Devletin mahvı içün her biri cellâd-ı vatan" denilmektedir.[99] Ali Suavî, Nâmık Kemâl ve Mustafa Fâzıl Paşa'ya ait resimleri de yayımlayan *Mîzân*, onları ise "merhûm" ve "hazret" şeklinde adlandırmaktadır.

Kanûn-i Esâsî'de zaman zaman "Asr-ı Hâzır Yâdîgârları" başlığıyla Osmanlı devlet adamlarını eleştiren yazılar da yazılmaktadır. *Osmânlı*'da ise özellikle Damad Mahmud Paşa'nın Cenevre Şubesi'nin üzerinde etkili olup adı geçen gazetenin masraflarını üstlenmesinden sonra, Sadrazam Küçük Sa'id Paşa ile ilgili eleştiriler fazlalaşmaya başlamıştır.[100] Bunun yanında Jön Türkler iddialarını güçlendirmek maksadıyla tarihe atıfta bulunmayı da ihmal etmemektedir. Sokullu, Köprülü ve Mustafa Reşid Paşalar gibi devlet adamlarının makamlarında bulunan II. Abdülhamid ricaline bu isimler hatırlatılarak "anlara millet türbeler yapmış ziyâretine rûhu içün medâr-ı inşirâh buluyor. Hâlbuki sizin na'aşınızı defn içün iki arşun toprağında diriğ edecekdir" denilmekte ve dünyada da ahirette de hakir olacakları propagandası yapılmaktadır.[101] Jön Türkler Osmanlı vükelâsına karşı yaptıkları propagandalarda Avrupa gazetelerini de kendi söylemlerini güçlendirmede kaynak göstermektedir. *Mîzân*'da, *Le Figaro* gazetesinden tercüme edilen bir yazıyla Osmanlı hükûmetini oluşturan paşalar çeşitli yönlerden ağır şekilde eleştirilmektedir.[102] Avrupa

98 "Mekteb Müfettişi Ferik İsmâil Habisi", *Mîzân*, (23), 7 Haziran 1897, s.4.

99 Bir Derviş, "Edebiyât", *Mîzân*, (12), 22 Mart 1897, s.4.

100 "İstanbul'dan", *Osmânlı*, (100), 15 Ocak 1902, s.6.

101 *Hareket*, s.51-52.

102 "Vükelâ-yı Saltanat-ı Senîyye Hakkında Ecnebîlerin Fikirleri", *Mîzân*, (14), 5 Nisan 1897, s.1-3.

basınının bile "câhil, mutaâssıb ve ahlâksız birtakım serserilerle" iş yaptığı için II. Abdülhamid'i ayıpladığı dile getirilmektedir.[103]

Jön Türklerin matbuatlarında sıkça gündeme getirdikleri devlet adamlarına tepkilerinin asıl nedeni onların eksik yanlarından ziyade kendilerinin her koşulda Sultan II. Abdülhamid'e bağlı olmaları anlayışıdır. Zira padişah özellikle modernleştirdiği eğitim kurumlarıyla birlikte kendisine bağlı ve sadık olan ve aynı zamanda bilgi ve donanım sahibi nitelikte insanlar yetiştirmeyi amaçlamıştır.[104] Ancak teorideki bu amaç pratiğe dökülememiş ve devletin birçok kurumunda sadakat liyakatin önüne geçmiştir. Bu durumsa devlet mekanizmasının işleyişinde padişaha sadakati önemli görmeyen ve düşünce sistemleri içerisinde merkezde tutmayan Jön Türkler için tepki nedeni olmuştur. Jön Türklerin devlet adamlarına yönelik tepkilerini anlayabilmede Engin Deniz Akarlı da önemli bir duruma dikkat çekmektedir. Osmanlı paşalarının çocuklarının başarılarından bağımsız olarak aynı okuldaki paşa çocuğu olmayan öğrencilere göre hızlı şekilde terfi etmeleri ve iyi yerlere gelmeleri genç bürokratlar arasında rahatsızlık yaratmıştır. Kendilerini ilerleme fırsatından yoksun gören genç bürokratlar bu şekilde kolayca muhalefet gruplarına girmiştir.[105]

Sultan II. Abdülhamid'in çevresini sarmış tabaka yabancı elçilerin dahi dikkatini çekmiştir. 1893-1897 yılları arasında ABD'nin Osmanlı'daki elçisi olan Alexander Watkins Terrel de mektuplarında, II. Abdülhamid'in onu yıkıma götürecek bir grup kurnaz ve bencil kişinin kendisini yönlendirmesine müsaade

103 "Havâdis-i Siyâsiyye", *İki Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 15 Aralık 1895, s.2.

104 Mehmet Ö. Alkan "Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", *Modern Türkiye Siyasi Düşünce*, 1-Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, 10. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.386.

105 Engin Deniz Akarlı, "Friction and Discord within the Ottoman Government under Abdulhamid II (1876-1909), *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 7, 1979, s.21.

ettiği yorumunu yapmaktadır.[106] Siyonist lider Theodor Herzl de Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu durumdan padişahın mesul olmadığı kanaatindedir. Ona göre II. Abdülhamid, çevresindeki soyguncuların ve rezillerin çemberi içinde kalmış bedbaht bir mahpustur. "Yıldız Sarayı kliği tam bir mücrimler çetesidir. İcra ettikleri her cürümden sonra şuraya buraya dağılıyorlar ve sanki her şey hükümdar adına yapılmış gibi hiç kime mes'ul olmuyor."[107] Mevlânzâde Rıfat da II. Abdülhamid dönemini eleştirirken o dönemde yapılan mezalimin tek sorumlusunun "miskin" olarak addettiği padişah değil, o devrin ileri gelen devlet adamlarının çoğu olduğunu belirtmektedir.[108] II. Meşrutiyet'in ilânının ardından halkın yaptığı gösteriler esnasında Yıldız Sarayı'na gelen binlerce kişinin "33 senedir hainler bize padişahımızı göstermiyorlardı. Şimdi görmek isteriz." demeleri ve padişahın yakınında bulunan bazı devlet adamlarının uzaklaştırılmalarını istemeleri önemli ayrıntıdır. İlerleyen süreçte İttihâd ve Terakki Cemiyeti de bir beyanname yayınlayarak "artık padişah ile millet arasında hain kuvvet kalmadı" demiştir.[109]

Jön Türklerin matbuatlarında zikrettikleri Sultan II. Abdülhamid'in çevresinde onu yanlış yönlendiren kişilerin olduğu iddiaları ilginç şekilde II. Abdülhamid ricali tarafından da kabul edilmektedir. Nitekim II. Abdülhamid'in birçok kez sadrazamlık makamına getirdiği Kâmil Paşa padişahın kötü niyetli

106 Fikrettin Yavuz, *II. Abdülhamid Döneminde Bir Amerikan Elçisi Alexander Watkins Terrel (1893-1897)*; BKY, İstanbul, 2016, s.149.

107 *Siyonizmin Kurucusu Theodor Herzl'in Hâtıraları ve Sultan Abdülhamid*, Ergun Göze (Haz.), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1995, s.295.

108 Mevlânzâde Rıfat, *31 Mart Bir İhtilâlin Hikâyesi*, Berîre Ülgenci (Haz.), Pınar Yayınları, İstanbul, 1996, s.77.

109 Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilâli*, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s.80, 83, 157.

telkinlerin etkisi altında olduğunu söylemektedir.[110] Uzun yıllar Mabeyn Başkâtipliği görevinde ve II. Abdülhamid'in en yakınında bulunmuş Tahsin Paşa, II. Meşrutiyet öncesindeki vaziyeti padişah kaynaklı olmasından ziyade toplumun hemen her yerine sirayet etmiş bulunan ahlâk düşkünlüğüne bağlamakta, özellikle de padişahın üzerinde çevresindekilerin etkili olduğunu ve onu yönlendirdiğini belirtmektedir.[111] Sarayda uzun yıllar II. Abdülhamid'in hizmetinde çalışan Örikağasızâde Hasan Sırrı da padişahın en büyük hatasının sarayda birçok cühelayı üst kademelere getirerek onlara görev vermesinde görmektedir.[112] II. Abdülhamid'in güvendiği kişilerden birisi olan ve II. Meşrutiyet'i ilân ettirecek ihtilâlin kurşunuyla öldürülen Şemsi Paşa da yaşanan olumsuzlukların padişahın şahsından değil, çevresindekilerden kaynaklandığı görüşündedir. Bu sebeple II. Abdülhamid'in "acınacak hâlde" olduğunu söyleyerek, eğer padişahın kendisi devleti idare etmeseydi memleketin çoktan mahvolup gitmiş olacağını vurgulamaktadır.[113]

Sultan II. Abdülhamid devrinin bir kısım ricaline dair yukarıda verilen örnekler Jön Türklerin bu konudaki propagandalarını haklı çıkarmasına karşın aslında daha önemli bir manaya gelmektedir. Zamanında devlet ricali olan bu şahısların, suikastla öldürülen Şemsi Paşa hariç, II. Meşrutiyet sonrasında kaleme aldıkları hatıralarında kendilerini bir şekilde devr-i sabık yani

110 *Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları*, Gül Çağalı Güven (Haz.), 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 1991, s.208.

111 Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, Ahmet Zeki İzgöer (Yay. Haz.), İz Yayıncılık, İstanbul, 2015, s.128, 227.

112 Örikağasızâde Hasan Sırrı, *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*, Ali Adem Yörük (Haz.), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007, s.52.

113 Akt. Müfid Şemsî, *el-Hakku Ya'lu ve lâ Yu'la Aleyh*, Matbaa-i Bahriye, 1335, s.9. Eserin sadeleştirilmiş bir basımı için bk. Müfid Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki El Hakku Ya'lû Velâ Yu'lâ Aleyh*, Ahmed Nezih Galitekin (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul, 1995.

II. Abdülhamid döneminin sorumluluğundan sıyırmaya çalıştıkları açık şekilde görülmektedir. Yaşanılanların sorumluluğunu II. Abdülhamid'in çevresine atan kişilerin aslında o çevrenin içerisinde yer aldıkları kendileri tarafından görmezden gelinmektedir. Nitekim II. Abdülhamid'in özel doktoru Atıf Bey'e söylediğine göre, defaatle sadrazamlık makamına gelen Kâmil ve Küçük Sa'id Paşalar ona çok şeyler yapmış ve bunlar kendisi tahttan indirildikten sonra geçmişe dair hiçbir mesuliyeti üzerlerine almamışlardır.[114] Bu konudaki en çarpıcı yorumu ise Sa'id Halim Paşa yapmaktadır. O, bütün suçun Sultan II. Abdülhamid'e yüklenmesinin doğru olmadığı, bu idarenin bir adamın veya partinin değil, bütün bir neslin eseri olduğu görüşündedir. II. Abdülhamid "İdâre-i Hamidiye"nin tek amili ve kurucusu değildi ve kendisi dünyaya gelmemiş olsaydı yine o dönemin şartları bir II. Abdülhamid'in meydana gelmesine sebebiyet verecekti.[115] Dolayısıyla Sa'id Halim Paşa devrin gereği olarak II. Abdülhamid simgesinin ortaya çıktığı yorumuyla sorumluluğu zihniyet meselesi bağlamında değerlendirmektedir. Bu durum II. Abdülhamid'le birlikte devlet ricaline de hâkimdi. Jön Türklere göre ise merkez yönetimi kaplayan zihniyet sistemi taşradaki memurlara dek uzanmaktaydı.

1.3. Taşra Memurlarının Vaziyeti

Bir önceki başlıkta işlenen devletin içerisinde bulunduğu olumsuzlukların yalnız Sultan II. Abdülhamid'e değil, çevresindeki devlet adamlarına da yüklenmesi gerektiği yönündeki propagandanın daha geniş düzlemde incelenmesi gerekmektedir. Zira Jön Türk matbuatında Yıldız Sarayı'ndaki vükelâdan taşradaki

114 *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Âtıf Hüseyin Bey'in Hatıraları (1909-1918)*, s.233.

115 Sa'id Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Şems Matbaası, İstanbul, 1335-1338, s.24-25.

memurlara kadar devlet mekanizması içerisinde bulunan herkes propagandanın sınırları içerisine alınmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in çevresindeki devlet adamlarını ve vükelâyı eleştiren Jön Türkler, taşradaki Osmanlı memurlarının birçoğunun da saraydan geri kalmayacak derecede yozlaşmış olduğunu örneklerle açıklamaktadır. Taşradaki resmî görevlilerin yolsuzluk ve halka karşı baskıları Jön Türkler için önemli propaganda unsuru olarak kullanılmıştır. Jön Türklere göre vilâyetlerdeki idare heyetleri gece gündüz ahaliyi soymaktan başka bir şey yapmamaktadır. Valiler İstanbul'a hediyeler göndermek, emirlerindeki memurlar da amirlerine rüşvet vermek suretiyle mevkilerini yükseltmeye çalışmaktadır.[116] Halktan iane altında topladıkları paraları da Mabeyn'e rüşvet olarak takdim etmektedirler.[117] Vilâyetlerde görevli valilerin çoğu "denâet"te ve "rezâlet"te birer "Abdülhamidcik" kesilmişlerdir.[118] II. Abdülhamid gibi halka zulüm yaparak istibdatta son dereceye varmışlardır.[119] Kimi valiler zulme müteallik ne kadar haram varsa mübah görmekte, para almak için aylarca insanları hapsetmekte ve bunlara kimse karşı çıkamamaktadır.[120] Aralarında yaşı küçük kızlara tecavüz eden ve kumar oynayanlar da bulunmaktadır.[121]

Bütün Anadolu coğrafyası harabe hâline gelmiş ve halk günlük nafakasını bile tedarikten aciz kalmıştır. Buna karşın Sultan II. Abdülhamid'in memur adıyla halkın başına sardığı "zaleme"

116 H. H, "Vilâyâtımızın Ahvâli", *Meşveret*, (3), 1 Ocak 1896, s.3. II. Abdülhamid dönemi taşra idaresinde valiler hakkında bk. Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, 4. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2016.

117 "Trablus'dan", *Osmânlı*, (30), 15 Şubat 1899, s.7.

118 "Evrâk-ı Havâdis", *Mîzân*, (1), s.4.

119 Sem'ân, "Vilâyât", *Meşveret*, (10), 1 Mayıs 1896, s.3.

120 Seyfullah, "Adana'dan", *Meşveret*, (16), 19 Ağustos 1896, s.4.

121 "Bağdad Muhbirimizden Gelen Mektûbun Ba'zı Fıkraları", *Osmânlı*, (58), 15 Nisan 1900, s.4.

ise insanlara zulmetmektedir.[122] Jön Türklere göre memurlar ahlâksızlıkta çok yüksek seviyeye ulaşmıştır. Evrak-ı muzırra var iddiasıyla basılan evlere devletin memurları tarafından evrak bırakılması, şahsî mektuplardan farklı manalar çıkartılarak itham edilmesi, iftira atılması gibi yöntemlerle insanlar hapis ve nefy edilirken memurlarınsa bu "başarılarından" dolayı rütbeleri terfi ettirilmektedir.[123]

Taşrada vergi tahsildarları da köylülerden yorganına dek neyi var neyi yoksa zorla almakta, karşı çıkmak isteyenlerse hapis, sürgün ve işkenceyle tehdit edilmektedir. Jön Türklerin propagandalarında İslâmî bakış açısı da özellikle hissettirilmektedir. Halka yönelik kötü muamelenin Düvel-i Muazzama tarafından himaye olunan gayrimüslimlere değil, Müslümanlara münhasır yapılmasına dikkat çekilmektedir.[124] Memurlar din ve namusu ayaklar altına alarak, ailenin erkeğinin evde olup olmamasına bakmaksızın sormadan İslâm evlerine girerek ortalığı dağıtıp ellerine geçeni gasp etmektedir.[125] Abdullah Cevdet'e göre halkın çektiği zulüm ve başına gelen felâketler hep II. Abdülhamid'in arzusuyla ve kararlarıyla meydana gelmektedir. Bir memurunun rüşvet yemesinden, cehalet ve zulmünden II. Abdülhamid'i haberdar etmek o memurun görevine devam etmesi demektir. Çünkü Jön Türklere göre padişah cahil ve zalim olanları memuriyette kasten bulundurmaktadır.[126] Böylece Osmanlı memurlarının halka yönelik bütün suiistimalleri II. Abdülhamid'in yönetimine ve şahsına bağlanmaktadır.

122 Seyfullah, *a.g.e.*, s.4.

123 "Mekâtib ve Edebîyât", *Mîzân*, (2), 28 Aralık 1896, s.4.

124 A. Ertuğrul, "Mektûb", *Yedi Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 2 Mart 1896, s.1.

125 "Meşveret", *Yedi Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 2 Mart 1896, s.1.

126 Bir Kürd , "Açık Mektûb", *Meşveret*, (20), 8 Ekim 1896, s.3.

Jön Türkler, Osmanlı memurlarının halka yönelik zulümlerine ilişkin söylediklerini gündem malzemesi olarak sıkça kullanmaktır. Jön Türklerden Rodoslu Salih Cemâl de Anadolu'da memuriyeti esnasında şahit olduğu ve duyduğu, devlet memurları tarafından halka yapılan mezalimi *Kanûn-i Esâsî*'de okuyuculara anlatma ihtiyacı hissetmiştir. Jön Türklerin taşrada devlet memurlarının halka yönelik baskı ve zulümlerini muhalefet argümanı olarak ciddi şekilde dile getirmeleri ve kullanmaları gereği Rodoslu Salih Cemâl'in anlatacaklarının önce "Anadolu Mezâlimi" adı altında *Kanûn-i Esâsî*'de tefrika edileceği ve ardından risale şeklinde basılıp Arapçaya ve Fransızcaya da tercüme edileceği haberi verilmektedir.[127] Jön Türkler, II. Abdülhamid'in yönetiminin yol açtığı olumsuzları yalnız gazetelerle ve risalelerle anlatmakla yetinmeyerek, hükûmet memurlarının Yıldız Sarayı'na gönderdikleri resmî evrakları neşr edeceklerini ve böylece nasıl bir "idâre-i hâine" olduklarını kendi yazışmalarıyla da göstereceklerini belirtmektedir.[128] Bu şekilde Osmanlı memurlarının halka zulmü ve baskısı konusunun propaganda niteliği kapsamıyla önemli bir Jön Türk söylemi şeklinde işlendiği görülmektedir.

Jön Türkler taşrada görevli memurların yaptıkları suiistimallerin nedenini Sultan II. Abdülhamid yönetimine bağlamaktadır. Oysa Osmanlı taşrasındaki yönetim ve asayiş bozuklukları 16. yüzyıldan itibaren görülen genel bir sorundur. Taşradaki bozulmayla alâkalı padişahlar merkezî otoriteyi temsil eden devlet adamlarına suiistimalleri önlemeyi ve adaleti sağlamayı ihtiva eden adaletnameler göndermiştir.[129] Merkezî otoritenin bozuklukları sona erdirme gayretinin II. Abdülhamid döneminde de

127 "Anadolu Mezâlimi", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (28), 13 Ocak 1899, s.8.

128 "Evrâk-ı Resmiye", *Osmânlı*, (40), 15 Temmuz 1899, s.2.

129 Konu için bk. Halil İnalcık, "Adâletnâme", *TDVİA*, 1, İstanbul, 1988, s.346-347.

devam ettiği görülmektedir. II. Abdülhamid'in hususî iradelerine bakıldığında rüşvete ve yolsuzluğa bulaşmış devlet görevlileri hakkında tahkikat yapılıp eğer suçu sabit görülürse görevlerinden alınmalarını ve yerlerine ahlâklı ve liyakatli kişilerin getirilmesini emrettiği birçok örnek bulunmaktadır.[130]

Sultan II. Abdülhamid, hukukî davaların da adil şekilde çözüme kavuşturulmasına taraftardır. Toplum içerisindeki birtakım davaların sonuçlandırılamayıp kendisine kadar intikal etmesini "teessüf"le karşılamaktadır. Vermiş olduğu iradelerde, işin bu raddeye gelmesinde adlî mercilerin mi yoksa mülkî memurların mı sebep olduğunun araştırılmasını emretmektedir. Durumdan rahatsız olan II. Abdülhamid, hukukî davaların süratli ve adilâne şekilde sonuçlandırılmasını ve insanlara yapılan saldırıların ve yolsuzlukların önüne geçilmesi için de gerekli tedbirlerin alınmasını istemektedir. Gerek adlî işlerde gerekse memurların seçiminde adalete son derece önem veren padişahın arzularına mugayir işlerin yapılmaması vurgulanmaktadır.[131]

Osmanlı bürokrasisi üzerine önemli çalışması bulunan Carter V. Findley, II. Abdülhamid dönemindeki devlet adamlarının özelliklerinden bahsederken memurların eğitim seviyesinin yükseltilmesi noktasında padişahın istekli olduğu ve bunun için de Mülkiye Mektebi'nin geliştirilmesine özel olarak önem verdiğini belirtmektedir. II. Mahmud'dan sonra yeterli ilgi gösterilmeyen bürokrasinin çeşitli alanlarındaki ortak teşkilâtlanma modeli II. Abdülhamid ile yeniden önem kazanmış ve memuriyet koşulları belli bir düzen çerçevesine girmiştir.[132] Böylece Mülkiye Mektebi

130 İlgili örnekler için bk. Engin, *Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası*, s.75, 83, 92-93, 166, 174.

131 Engin, *Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası*, s.188, 196, 203.

132 Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıâli, 1789-1922*, (Çev. Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.260-261.

devletin önemli kademelerine bürokrat yetiştiren kurum olarak hizmet vermiştir.

Sultan II. Abdülhamid, Mülkiye'den mezun olan Müslüman devlet memurlarının gerektiği şekilde dindar olmamasından kaynaklanacak mahzurlar sebebiyle 1898 yılında mülkî idadideki ve yüksek mektepteki müfredata yeterli şekilde din derslerinin konulmasını ihtiva eden bir emri de Maarif Nezareti'ne bildirmiştir.[133] Dolayısıyla devlet adamlarının ve memurların görevlerini hukuka ve ahlâka uygun şekilde yerine getirmelerine oldukça önem verdiği görülmektedir. Bununla birlikte II. Abdülhamid dönemine tanıklık edenlerin hatıralarında tıpkı Jön Türk propagandalarında olduğu gibi devlet görevlilerinin yaptıkları yolsuzluklardan ve zulümlerden bahseden örnekler de bulunmaktadır.[134] Buradan merkezin emirlerinin taşrada etkili şekilde yerine getirilmediği sonucu ortaya çıkmaktadır. Nitekim alınmaya çalışılan önlemlere karşın taşrada süregelen bozukluklar Yıldız Sarayı tarafından da bilinmekteydi.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı memurlarının görevleriyle alâkalı olarak eleştiride bulunulması bir nizamnameyle yasaklanmıştır. Yasağın dışına çıkan basın bizzat padişah tarafından uyarılmaktadır.[135] Uyarı ise anlaşılacağı üzere yeri geldiğinde sansür ve hatta kapatmakla tamamlanmaktadır. Lâkin uyarılara karşın özellikle taşradan gelen ve devlet görevlilerin

133 Hatip Yıldız, "II. Abdülhamid Dönemi'nde Mülki (Sivil) İdadilerde Ve Yüksek Mekteblerde Din Eğitiminde Yapılan 1898 Tarihli Yenilikler", Ayten Kiriş Avaroğulları (Ed.) *IV. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu 01-03 Eylül 2016 Bildiri Kitabı*, 2016, s.643.

134 Ebubekir Hâzim Tepeyran, *Hatıralar*, Faruk Ilıkan (Yay. Haz.), Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul, 1998, s.186-189; Bernhard Stern, *Sultan II. Abdülhamid ve Siyaseti Alman Gazetecinin II. Abdülhamid Anıları -1906-*, (Çev. Güray Beken), Puslu Yayıncılık, İstanbul, 2020, s.62-65.

135 Orhan Koloğlu, "'Abdülhamid Basın Rejimi' Deyimi Üzerine", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994, s.37.

çeşitli yolsuzluk ve görevini aksatma haberlerinin İstanbul gazetelerinde yayımlandığı da görülmektedir.[136] Haberlerin içerikleri Jön Türk basınındaki eleştirilerin derecesinde olmamakla birlikte yine de taşrada bu tür vakaların meydana geldiği sonucunu vermektedir.

Jön Türklerin taşradaki devlet yöneticilerine yönelik propagandalarında onların taşralardaki örgütlenmelerine karşı yapılan tahkikatın da etkisi büyüktür. Bu anlamda Bulgaristan Komiser Vekili tarafından Mabeyn'e gönderilen 25 Aralık 1899 tarihli belgede "Jön Türk nâmıyla mülâkkab olan cemiyet-i fesâdın" Cenevre, Paris ve diğer yerlerde bulunduğu gibi Rumeli-i Şarkî ve Bulgaristan'a da bulaştırılması için bir kısım "müfsid"in faaliyette bulunmasına karşı durumun açığa çıkarılarak haklarında yapılan tahkikattan bahsedilmektedir.[137] Nitekim Bulgaristan'da *Meşveret* ve *Mîzân* başta olmak üzere Jön Türk matbuatının dağıtılmasını engellemek adına yerel yöneticilerin büyük gayret gösterdiği ve neşriyatı alan ve dağıtan kişilerin tespit edilerek haklarında soruşturma yürütüldüğü Sofya sefaretinden gönderilen belgelerden de anlaşılmaktadır.[138] Taşradaki devlet görevlileri Jön Türkler için olağan düşman sayılmaktaydı.

Buraya kadar anlatıldığı üzere Jön Türklerin taşradaki devlet adamları ve memurlar aleyhindeki propagandaları birçok nedene bağlanabilmektedir. Jön Türk muhalefeti II. Abdülhamid'in yönetim anlayışı ile devlet idarecilerinin karşılıklı etkileşim hâlinde olduğunu savunarak eleştirdikleri yönetim zihniyetinin Yıldız Sarayı'ndan taşradaki memurlara kadar hâkim olduğunu

136 İlgili örnekler için bk. Sacide Nur Akkaya, *Taşra Mektupları Işığında II. Abdülhamid Döneminde Toplumsal Hayat*, Kitabevi, İstanbul, 2018, s.369-372.

137 BOA, Y. PRK. MK. 9/57.

138 Bununla ilgili olarak bk. BOA, HR. SFR. 04. 511/7; BOA, HR. SFR. 04. 753/102; BOA, HR. SFR. 04. 755/22; BOA, HR. SFR. 04. 310/30.

savunmuştur. İlerleyen bölümlerde maliye ve ekonomiyle alâkalı propagandalar bahsinde de anlatılacağı üzere devlet memurları tarafından yapılan suiistimalleri delil gösterip muhalefet argümanı olarak matbuatlarında sürekli gündemde tutmuşlardır.

1.4. Ermeni Meselesi

Jön Türkler, 1895 yılında bir iç sorun olarak başlayan ancak kısa süre sonra uluslararası gündeme oturan Ermeni Meselesi'ni matbuatlarında sıkça işlemişlerdir. 1895'te Ermenilerin İstanbul'da büyük bir ayaklanmada bulunması ve ardından Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de bu tip isyanların ortaya çıkması gündeme Ermeni Meselesi'ni getirmiştir. Jön Türk matbuatında olayların nedeni ve gelişimi kendi kurgularına göre anlatılmaktadır. *Hareket* risalesinde Ermenilerin, Osmanlılığı teşkil eden kavimler içerisinde en iyisi olmak üzere telâkki edilirken sonradan hepsine "başı ezilecek yılan" gibi bakılmasının sebebinin Sultan II. Abdülhamid'in kötülüğü olduğu söylenmektedir.[139] Jön Türklere göre asırlardan beri kardeş gibi yaşadıkları Ermenilerle aralarına nifak tohumları ekerek kanlı bir sayfa açan II. Abdülhamid'dir.[140] Jön Türk propagandalarında İstanbul'da patlak veren ve ardından Anadolu'ya yayılan Ermeni olaylarının çıkışı *Meşveret*'te II. Abdülhamid'e şu şekilde yüklenmektedir: Padişahın çeşitli kıyafetler içinde gizlice Yıldız Sarayı'ndan gönderdiği adamları İstanbul'un çeşitli yerlerinde Müslümanları ve Ermenileri birbirleri aleyhinde katliama ve yağmaya teşvik ve tahrik etmiştir. Bununla da kalmamış, Ermenilerden birtakım eşkıyayı isyana, devlet ve millet aleyhine sevk etmiştir. Tıpkı İstanbul'da yaptığı gibi Anadolu'ya

139 *Hareket*, s.39.

140 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.458.

gönderdiği adamlarla da Müslümanları ve Ermenileri birbirine düşürmüştür.[141]

Kanûn-i Esâsî gazetesindeki bir yazıda da Ermenilerin Sultan II. Abdülhamid iktidarının devleti uçuruma sürüklediği tehlikesini fark edip, Müslümanların ise hâlâ gaflet uykusunda olması nedeniyle "kıyam" ettikleri belirtilmektedir.[142] II. Abdülhamid'in, Ermenilerin çıkardıkları olayların bastırılmasında yaşanılanları Türklerin ve Müslümanların barbarlıklarına ve cehaletlerine bağlayarak Avrupa'ya da bu şekilde gösterdiği anlatılmaktadır. Buna karşın Jön Türkler ise asıl Müslümanların mağdur ve suçlunun Yıldız Sarayı olduğunu Avrupalılara ifade ettiklerini söylemektedir.[143]

1895 yılında Trabzon, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Maraş ve bunun gibi daha birçok yerde Ermenilerin başrolde olduğu olaylarda Müslümanların gösterdikleri sabır ve itidalli davranışlar Jön Türkler tarafından övülmektedir. Olayları bastıramayan hükûmete de eleştiri getirilmektedir. Ancak İstanbul'da meydana gelen "kıtâl" ve "ihtilâl" gibi olaylar Osmanlı hükûmetini ve milletini Avrupa'ya kötü göstermiş ve yabancı müdahalesine açık kapı bırakmıştır. Nitekim Ermeniler, İngiltere'nin Osmanlı'yı müdafaa siyasetini bırakmış olduğunu anlayıp İngiliz ricaline müracaat ederek kendilerinin Osmanlı zulmünden kurtarılması için taleplerde bulunmuşlardır. Bu taleplerle Gladstone gibi Osmanlı aleyhtarlarının yardımını sağlamışlardır. Ermeniler için Gladstone Türk hükûmetini tahkir eden bir konuşma yapmış, İngiliz Parlamentosu'nun açılışı sırasında da İngiltere Kraliçesi

141 Hayrullah, "Darü'l-Harb", *Meşveret*, (22), 8 Kasım 1896, s.4.

142 "Allah Erbâbını Halk İylesun", *Kanûn-i Esâsî*, (9), 15 Şubat 1897, s.6.

143 "İttihâd ve Terakki Cem'iyeti'nin Mesleği Cem'iyet'imizin Mesleğine Tevâfuk İdegeldiğinden Efrâdından 'F. Ş.' İmzâsıyla Aldığımız Varakayı Kemâl-i Memnûniyetle Aynen Derc İdiyoruz", *Kanûn-i Esâsî*, (1), 21 Aralık 1896, s.5.

Victoria benzer nutukta bulunmuştur. Jön Türklere göre diplomasi tarihinde örneklerine az tesadüf olunan hakaretlere karşın II. Abdülhamid hükûmeti aciz ve sessiz kalmıştır.[144] Böylece II. Abdülhamid'in Ermeni Meselesi üzerinden Avrupa'daki Türk ve Müslüman karşıtlığının yoğunluk kazanmasında büyük rol oynadığı propagandası yapılmaktadır. II. Abdülhamid'in kanla ve katliamla tanıttığı Türklerin ve Müslümanların imajını kurtarmak ise yine aynı söylemlere göre Jön Türklerin görevi olmuştur.

Ermeni olaylarının çıkışı Jön Türklerin isimlerini açıkça duyurup faaliyetlerine başlamalarına vesile olmuştur. 30 Eylül 1895'te İstanbul'da yaşanan Ermeni olayları sonrasında 5 Ekim 1895'te Jön Türklerin hazırlayıp dağıttıkları ve ileride Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti adını alacak olan cemiyetlerini ilk kez kamuoyuna duyurdukları beyannamede de Ermenilere karşı bakış açılarına dair çıkarımlar mevcuttur. Ermenilerin Bâb-ı Âlî'yi basmalarını hürriyet isteklerine bağlayan Jön Türkler, Ermenilere saldıran Müslümanlara hitaben "Onlar da hürriyet diyorlar. Onları tepeleyeceğimize onlar gibi Yıldız Sarayı'na, Bâb-ı Âlî'ye, Bâb-ı Meşihat'e bu zulüm ve çürük ocaklarına hücûm edüb vatanı bu hâle getirenlerin kafalarını koparmalıyız" şeklinde çağrı yapmaktadır.[145] Nitekim ilerleyen yıllarda *Mîzân*'da da Ermenilerin devletin selâmeti için ıslahat talep ettikleri yönünde söylemler dile getirilip, İstanbul'daki olaylar sırasında sopalarla isyancı Ermenilere karşı koyanlara "sersem halk" denilerek, bilerek veya bilmeyerek devletin ve hilâfetin felâkete sürüklenmesinde II. Abdülhamid'e yardım ettikleri belirtilmektedir.[146] Başka bir

144 *Vatan Tehlikede*, [Paris, 1895], s.8-9, 15. Risale hakkında tamamlayıcı bilgiler ve Latinize edilmiş hâli için bk. Birinci, *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasî ve Fikrî Alıvali*, s.100-116.

145 Özgen, *a.g.e.*, s.33.

146 "Cümle-i Siyâsîye", *Mîzân*, (13), 29 Mart 1897, s.1.

propaganda beyannamesinde de İstanbul'daki olaylar kastedilerek Ermeni vatandaşların gösterdikleri "fedâkârlıklardan" ibret alınması istenmekte hatta bu olaylar nedeniyle "yapılan hatâları örtmek içün ellerinizi onlara uzatınız; arkalarından gitmek ağır geliyorsa önlerine düşünüz" denilerek Ermenilerle birlik olunması çağrısı yapılmaktadır.[147] Anlaşılacağı üzere Jön Türkler, Ermenilerin isyanlarını II. Abdülhamid iktidarına karşı kendi talepleri gibi hürriyet isteği olarak görüp desteklemektedir.

Jön Türkler Ermeni olaylarının çıkışında Hamidiye Alaylarını da etken görmektedir. Sultan II. Abdülhamid, 1891 yılında Kürtlerden müteşekkil Hamidiye Süvari Birlikleri'ni kurmuştur. II. Abdülhamid bu birliklerle Rus Kazakları gibi bir güç yaratmak istemiştir. Böylece hem Kürtler üzerinde kontrol kurulacak hem de ihtilâlci Ermenilerle mücadele edecek hazır kuvvet bulunacaktı.[148] Ancak birlikler Doğu Anadolu'daki Ermeni isyanlarına çare olmayıp aksine gerilimi daha da tırmandırmıştır. Jön Türkler, Hamidiye Alaylarını propaganda malzemesi olarak matbuatlarında dile getirmektedir. Alaylar "resmî eşkıyâ" şeklinde nitelendirilmekte ve Ermenilere haksız katliamlar yaptıkları iddiasıyla eleştirilmektedir. Jön Türklere göre alayların yaptığı katliamlar Avrupa'da Osmanlı aleyhine ve Ermeniler lehine hava yaratmıştır.[149]

Kanûn-i Esâsî'de Ermeni olaylarının çıkışında Rusya'nın etkisine değinilmektedir. Buna göre Rusya bir yandan Ermenileri isyan için teşvik ederken Sultan II. Abdülhamid'e de isyanları bastırmak için katliam yapmasını öğütlemiştir. Böylece birçok Ermeni'nin katledilmesine sebep olmuştur. Diğer taraftan da

147 BOA, Y. MTV. 153/72.

148 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev. Fatma Sarıkaya), 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s.126.

149 *Hareket*, s.29-30.

Avrupa matbuatı vasıtasıyla Türklerin barbar ve vahşi bir kavim olduğunu yayarak Avrupa kamuoyunu Türkler aleyhine çevirmeyi başarmıştır.[150] Böylece Ermeni Meselesi'nin Rusya'nın oyunları ve padişahın basiretsiz yönetimiyle ortaya çıktığı yorumları da Jön Türk matbuatında işlenmektedir.

Ermeni Meselesi ve Düvel-i Muazzama'nın meseleye yaklaşımı ile alâkalı konular *Meşveret* sayfalarında sıkça görülmektedir.[151] Gazeteye göre İstanbul'da yaşanan ve birçok insanın öldüğü olayın faili Yıldız Sarayı'dır. Ermenilerle Müslümanlar kendisi aleyhinde ittifak etmemesi için olay Sultan II. Abdülhamid'in "kasd-ı iblisâne"siyle yaşanmıştır.[152] Jön Tükler burada da propagandalarını yine Batılı ilim adamlarının görüşleriyle güçlendirme yöntemini izlemektedir. İngiltere Pozitivist Cemiyeti Reisi ve aynı zamanda tarihçi Frederic Harrison'un, İstanbul'daki "Ermeni kıtâli"nin II. Abdülhamid'in bizzat ve doğrudan doğruya kendi emir ve iradesiyle meydana geldiği ve bu "cinâyet"ten padişah ile avenesinden başka kimsenin mesul olmadığı yönündeki bir yazısını örnek göstermek suretiyle iddialarını desteklemektedirler. Bunun yanında Avrupa gazetelerini kendi propagandalarının geçerliliğini sağlama yönünde delil kullanma yöntemini de uygulamaktadırlar. İngiliz *Daily Telegraph* gazetesinin II. Abdülhamid'in Osmanlı toplumu arasına nifak ve güvensizlik tohumları ekerek en büyük korkusu olan Ermeni ve Türk hürriyet taraftarlarının birleşmesi ve aynı amaçla hareket etmesinin önüne geçmek istediği şeklindeki yorumu *Meşveret*'te zikredilmektedir.[153]

150 "Ahvâl-ı Siyâsîye", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (14), 19 Nisan 1898, s.1.

151 Konuyla ilgili bir çalışma için bk. Taha Niyazi Karaca, "The Armenian Question According to Meşveret, The Publication Organ of The Committee of Union and Progress", *Bilig*, (58), 2011, s.211-224.

152 "Tabaka-i Bâlâ Muhbirimizden", *Meşveret*, (21), 23 Ekim 1896, s.7.

153 "Havâdis-i Siyâsîye", *Meşveret*, (22), 8 Kasım 1896, s.8.

Böylece Jön Türk propagandalarının Batı basınında çıkan haberlerle paralellik arz ettiği görülmektedir.

Vatan Tehlikede isimli risalede Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkışı diğer yorumlardan ayrılarak Sultan II. Abdülhamid'den ziyade çok farklı bir nedene bağlanmaktadır. Risalede Jön Türkler Ermenileri üç sınıfa ayırmaktadır: Birincisi köylüler, ikincisi İstanbul ve diğer büyük ticaret şehirlerinde bulunan esnaf-tüccar takımı, üçüncüsü ise din adamı olmak veya tıp, hukuk tahsili yapmak ya da ticaret ve bankacılık faaliyetlerinde bulunmak üzere Avrupa'ya ve ABD'ye gitmiş olanlardır. Üçüncü sınıf gerek Avrupa'daki gerekse ABD'deki gelişmişliği görerek zihinleri açılmış ve geri döndüklerinde Ermeni ahalisini "nifak" ve "bağımsızlık" fikirleriyle doldurmuşlardır. Jön Türkler, Ermenilerin bir kısmının "İngiliz ricâline mürâcaat edüb Osmânlı sâyesinde refâh ve saâdetle yaşadıkları hükûmet-i metbûalarına karşu isyâna netice viren bu tahrikâtı"nı "çirkin" görmektedir. Bununla beraber risalenin birkaç sayfa sonrasında Ermenilerin serkeş hükûmet memurları, zaptiyeler ve Kürtler tarafından zulüm gördükleri yönünde İngiltere'ye yaptıkları şikâyetlerinin mübalağa taşımakla birlikte, temelde doğru olduğunu söylemekten de geri durmamaktadırlar. Hatta yalnız Ermeniler değil, Kürtler ve diğer Müslümanlar da onlara göre aynı *"zulm"*e uğramaktadır.[154]

Jön Türk basınında Ermeni olaylarının müsebbibinin II. Abdülhamid'in şahsı görülmesine karşın, risalede suçun eğitim veya ticarî faaliyetler için Batı'ya gitmiş ve bağımsızlık fikirleriyle tanışmış Ermenilere bağlanması dikkat çekici bir yaklaşımdır. Her ne kadar yerel yöneticilerin ve Kürtlerin baskıları bir etken olsa da asıl sebep ayrılıkçı Ermenilerin kendileridir. Bununla birlikte Ermenilerin istiklâl maksatlarının olduğu ve

154 *Vatan Tehlikede*, s.7, 9.

"Abdülhamid'in hayvanlığından" istifade ederek buna muvaffak olacakları Jön Türklerce dile getirilmektedir.[155] Tunalı Hilmi ise devletin ve toplumun içerisinde olduğu olumsuzlukların üstesinden gelebilmek için halkı Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne destek vermeye çağırırken, isim vermeden ayrılıkçı Ermeni komitelerinin Osmanlılığa ve Osmanlılara düşmanlık edercesine farklı yollara saptıklarını vurgulamaktadır.[156] Söylemlerden anlaşılacağı üzere Jön Türkler, Ermenilerin isyanlarını II. Abdülhamid karşıtlığı derecesinde desteklerken, bağımsızlık fikirlerine karşı çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nden ayrılma düşüncesine sahip olup, bunun için terör faaliyetleri yürüten ihtilâlci Ermeni komiteleri Jön Türklerce ciddi surette eleştirilmektedir.

Jön Türkler bazı Ermenilerin 26 Ağustos 1896'da Osmanlı Bankası'nı basmalarını ve arkasından gelişen süreçteki olayları tasvip etmemiştir. Mîzâncı Murâd'ın Ahmed Rızâ'ya göndermiş olduğu ve *Meşveret*'te yayımlanan bir mektupta kendilerinin kardeşçe uzattıkları eli tutan ve Osmanlı vatanını seven Ermeni komitelerinin, bir kısım isyancı Ermenilerle hiçbir müşterek noktalarının olmaması gerektiği vurgulanmaktadır.[157] Ermeni ihtilâlcilerinin kanlı terör olayları hoş görülmeyerek "başımızda belâ bir iken iki oldu. Artık tahammülümüz kalmadı. Bu âfet ve buhrana nihâyet vermek içün Yahudi, Rum, Ermeni, Arnavut, Arab, Türk bütün Osmânlılar birleşmelidir. Zaman bu ittihâda pek muvafıktır [...] Vakit geçmeden birleşelim" çağrısı yapılmaktadır.[158] Ermeniler arasında yaptıkları ayrıma karşın, yaşanılan olaylar için yalnız Ermeniler doğrudan doğruya mesul tutulmamakta, "Yıldız kurduğu dolablarla en metin tebaayı bile kıyâma teşvik ve fesâda

155 *Hareket*, s.39.

156 Tunalı Hilmi, *Dokuzuncu Hutbe*, Cenove, 1315, s.26.

157 Murâd, "[İsimsiz]", *Meşveret*, (18), 8 Eylül 1896, s.2.

158 M.A, "Osmanlı İttihâdı", *Meşveret*, (5), 1 Şubat 1896, s.2.

sevk ediyor"[159] denilerek ihtilâlci Ermenilerin yaptıkları terör olaylarının sorumluluğu yine II. Abdülhamid'e çıkarılmaktadır.

Ahmed Rızâ da *Meşveret*'teki başyazılarında Ermeni Meselesi ve bunun uluslararası yankıları hakkındaki düşüncelerini açıklamaktadır. Ermeni olaylarının müsebbibinin Sultan II. Abdülhamid'in kötü idaresinin, taassubunun ve inadının neticesi olduğunu söyleyen Ahmed Rızâ, böyle bir yönetim karşısında Ermenilere hak vermeyecek hamiyetli ve insaflı hiçbir Türk'ün tasavvur edilmeyeceğini savunmaktadır. Ancak Ermenilerin Osmanlı'dan ayrı devlet kurmalarını da ittihat ve terakki fikirlerinin aleyhine olduğu için "çirkin" görmektedir. Yalnız Ermenilerin değil, Bulgaristan ahalisi gibi "nâmûslu ve çalışkan vatandaşlarımızın" bile Osmanlı'dan ayrılışlarına "teessüf" etmektedir. II. Abdülhamid'in iktidarının sonlandırılması noktasında kendilerine destek beklediklerini belirtmekte, buna karşın İngiltere parlamentosunda Gladstone ve Salisbury gibi İngiliz siyasîlerin yalnızca Ermenileri müdafaa eden söylevlerini eleştirmektedir. Zira Ahmed Rızâ'ya göre Osmanlı Devleti'nde Türklerden daha mağdur, Müslümanlardan ziyade zulme uğrayan başka bir millet yokken İngilizlerin yalnızca Ermenileri savunması adalete ve eşitliğe uymamaktadır.[160] Tunalı Hilmi de aynı noktaya dikkat çekmekte ve Müslüman Osmanlıların, bunlar arasında da Türklerin, Hristiyan vatandaşlardan daha fazla mazlum olduğunu dile getirmektedir.[161] Buna karşın Avrupa'nın Ermeni Meselesi'ne Hristiyanlık açısından bakması ve İngiltere'nin bütün Osmanlılar yerine yalnızca Ermeniler hakkında ıslahat istemesi Jön Türk basınında tepki çekmektedir.[162]

159 M. A, "Osmanlı İttihâdı (2)", *Meşveret*, (12), 8 Haziran 1896, s.4.

160 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahval", *Meşveret*, (2), s.1-2.

161 Tunalı Hilmi, *Üçüncü Hutbe*, Cenove, 1314, s.28.

162 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (11), 23 Mayıs 1896, s.1.

Jön Türklerin yardım beklediği Gladstone ise Osmanlı karşıtı anlayışıyla Ermeni Meselesi'nin çözümlenmesi yerine aksine alevlenmesindeki ve uluslararası boyut kazanmasındaki en önemli kişidir.[163] Onun "Ermenistan'a hizmet insanlığa hizmettir" ifadesi Türklerin Avrupa'dan atılması anlayışıyla bütünlük arz etmektedir.[164] Nitekim bunun farkında olan II. Abdülhamid de Gladstone'un İngiliz parlamentosundaki söylevleriyle Ermeni olaylarının büyümesinde rol oynadığını ve bu tür konuşmaların İslâm dinine ve Türk kavmine düşmanlık ilân etmek anlamına geleceğinden engellenmesi için ne tedbir alınması gerekirse gereğinin yapılması yönünde Londra Sefiri Rüstem Paşa'ya emir vermiştir.[165]

Kendileri tarafından kullanılan Ermeni kartını sürekli öne süren İngiltere ise bu siyasetiyle Osmanlı üzerinde yaptırım elde etmeye çalışmıştır. Jön Türklerin bunu görememiş olması, uluslararası siyasî düzlemden ve anlayıştan tam anlamıyla haberdar bulunmadıkları gerçeğini de açıkça gözler önüne sermektedir. Nitekim Ahmed Rızâ yine başka bir yazısında Anadolu'da, Rumeli'de ve Girit'te "hak ve hürriyet da'vâsıyla" isyan eden ahalinin Hristiyan oldukları için Avrupalılar tarafından destek gördüğünü söylemektedir. Ancak himayenin yalnız Hristiyanlara özgü olduğunu kimsenin iddia edemeyeceğini belirterek eğer Türkler din ve millet ayırmayarak kanunların eşit şekilde uygulanmasını, Meclis-i Mebûsan'ın açılmasını ve adil bir hükümetin kurulmasını talep edecek olursa Düvel-i Muazzama'nın himayesini ve bütün

163 Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s.214.

164 Fikrettin Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü 1896 Osmanlı Bankası Baskını*, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s.31.

165 Vahdettin Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, 6. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s.155.

medeniyet âleminin takdirini kazanabileceğini ileri sürmektedir.[166] II. Abdülhamid iktidarı nedeniyle Avrupa'nın kendilerine yardım etmediğini dile getiren Ahmed Rızâ, II. Meşrutiyet'in ilân edilip II. Abdülhamid'in tahttan indirildiği, yani onun iddiasına göre Avrupa'nın Osmanlı aleyhinde siyaset yürütmesi için hiçbir gerekçenin olmadığı bir dönemde kaleme aldığı hatıratında ise *Meşveret*'i çıkardığı yıllardaki anlayışı kast ederek şöyle demektedir: "Türkler bir şey yapmıyorlar, eğer hareket edecek, bir faaliyet eseri gösterecek olurlarsa Avrupanın yakınlığını kazanır diyenler oldu. Yanlış fikir. Avrupa İslâma yardım etmez."[167] Dolayısıyla Ahmed Rızâ'nın *Meşveret*'te savunduğu, Avrupa'nın II. Abdülhamid iktidarı nedeniyle Osmanlı aleyhinde olduğu propagandası yıllar sonra yine kendisi tarafından yanlışlanmaktadır. Bu da Jön Türklerin uluslararası siyasî dengeleri iyi okuyamadıklarının açık ifadesidir.

Mîzâncı Murâd da hatıratında, Ermeni olaylarının meydana geldiği yıllarda Paris matbuatının Ermeni katliamları ve Anadolu'da akıtılan kan nehirleri çerçevesinde akla ve fikre gelmez iftiraları yazdığını söylemektedir.[168] Mîzâncı'nın söylediklerine karşın, o dönemdeki Jön Türk matbuatının da Avrupa'dan geri kalır yanı olmadığı görülmektedir. II. Abdülhamid'in İngilizler tarafından Ermeniler için istenilen ıslahatları yapmaması Jön Türklere göre devletin başına büyük dertler açmış, Anadolu cehenneme dönmüş ve birçok insan ölmüştür. "Cengizleri engizisyonları Hülâguları kim ihyâ etdi? İdâre-i hazıra kim? Abdülhamid evet" diyerek bütün katliamların tek sorumlusu olarak onu göstermektedirler.[169] Bu anlamda Jön Türklerin

166 Ahmed Rızâ, "Girid", *Meşveret*, (14), 20 Temmuz 1896, s.1.

167 *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, s.23.

168 Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, s.86.

169 *Hareket*, s.31.

bakış açısı Ermenilerin II. Abdülhamid tarafından katledildiğini dile getiren dönemin Batı matbuatı ile benzeşmektedir.[170]

Berlin Kongresi ile tatbiki kabul edilen ıslahatların gerçekleştirilmemesi konusu Jön Türkler tarafından Sultan II. Abdülhamid aleyhine propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Ermeni Meselesi'nin bu raddeye gelmesinde baş suçlu olarak gördükleri II. Abdülhamid'in, Berlin Kongresi'nde taahhüt edilen Ermenilerle ilgili 61. maddeyi uygulamaya koymamasına Jön Türkler büyük tepki göstermektedir. Onlara göre devleti, milleti ve 600 yıllık şerefi tehlikeye düşüren başlıca neden Anadolu'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Vilâyet-i Sitte'de ıslahat yapılacağını padişahın Berlin Kongresi'nde kabul etmesine karşın sonradan bunu ertelemesidir.[171] Islahatları gerçekleştirmeyen II. Abdülhamid yüzünden Osmanlı Devleti uluslararası siyasette haysiyetsizliğe uğramaktadır.[172] Osmanlı içerisindeki birçok millet eline silâh alarak devletten yüz çevirmekte ve ayrılıkçı hareketlerde bulunmaktadır. Jön Türklere göre bunun sebebi ise ıslahatlardan mahrum kalmalarıdır. "Devlet batıyor" olmasına karşın padişahsa "firavun"luğa devam etmektedir.[173]

Cemiyet'in Mısır Şubesi'nden Hoca Kadri'ye göre Düvel-i Muazzama'nın ıslahat talepleri Osmanlı'nın iyiliği içindir: "Garb devletleri bize ne yapsunlar? Bizim iyiliğimizi bizden ziyâde mi arasunlar? Devletimiz Berlin Mûâhedesi'nden sonra ıslahât-ı mükemmele icrâ etmiş olaydı Garb devletlerinden hangisi mânî

170 Konuyla ilgili Avrupa parlamentolarında ve Avrupalı tarihçilerin yazdıkları kitaplarda Kızıl Sultan, Kanlı Sultan ve Vahşi Sultan gibi nitelemelerle temsil edilen II. Abdülhamid'in karikatürleri Batı basınında sıkça yer almıştır. Bu tür karikatür örnekleri için bk. Necmettin Alkan, *Karikatürlerle Sultan II. Abdülhamid Propaganda ve Gerçek Arasında Bir Padişah*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s.139-155.

171 *Vatan Tehlikede*, s.4.

172 A.V, "Islahât ve Hükûmet", *Meşveret*, (1), 1 Aralık 1895, s.2.

173 *Hareket*, s.40.

olurdu?"[174] *Vatan Tehlikede* risalesinde vurgulandığı üzere de tehlikede olan vatanı kurtarmak için Vilâyet-i Sitte'de yapılması gereken ıslahatı mülkün her yerine ciddi surette tamim edilmesi gerekmektedir. Jön Türklere göre vatanın bu durumunun II. Abdülhamid'e anlatılması mukaddes bir vazifedir.[175] Dolayısıyla bu vazifeyi de Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti aracılığıyla kendileri üstlenmişlerdir. Islahat taleplerinin devletin menfaati doğrultusunda olduğu iddiasını basında sürekli işlemektedirler: "Memlekette şân-ı devlete yakışacak sûrette ıslahât, adâlet taleb edenleri, vatanı, hânedân-ı saltanatı kendi âileleri gibi sevenleri, doğru söyleyenleri mahv etmek pâdişâha nasıl olsa istenilen şeyleri yapmaktan daha kolay, daha tatlı geliyor!"[176] *Kanûn-i Esâsî*'nin iddiasına göre II. Abdülhamid Avrupa devletlerinin ıslahat istemeleri korkusuyla dehşetli bir ıstırap içerisindedir. "Zulme karşı" isyan eden yerli Hristiyanları Osmanlı'dan ayrılmak istiyorlar töhmetiyle itham etmekte ve Osmanlı içerisindeki Müslümanlar ile Hristiyanlar arasına tefrika sokmaktadır. Müslümanları mutaassıp ve cahil göstererek Avrupalıların talep ettiği ıslahatları yaptırmamaktadır.[177]

Jön Türk söylemlerine göre İngiltere, Ermeniler için ıslahat yapılmasını Sultan II. Abdülhamid yönetimine teklif etmiş, buna karşılık padişah "Biz mülkümüzün hâkim-i müstâkiliyiz istediğimiz şeyi yaparız istemediğimizi de icrâ etmeyiz. Ecânib bizim dâhil işlerimize karışamaz" diyerek Berlin Kongresi'nin 61. maddesini uygulamamıştır. Bu tavır karşısında ise İngilizler çok

174 [Hoca Mehmed Kadri Nâsıh], *İstinsâf*, [Mısır], 1315, s.119. Eserin 1326'daki 2. baskısının Latin harflerine aktarımı için bk. *Hilafet Risâleleri*, s.87-173.

175 *Vatan Tehlikede*, s.16-17.

176 "Ermeni Konferansı- Paris Sefiri", *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 15 Ocak 1896, s.5.

177 "Mâbeyn-i Hümâyûn'un Siyâset-i Cedîdesi", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (2,) 18 Ocak 1898, s.2.

kızdıkları hâlde yine sabır ve sükût etmiş fakat artık Osmanlı'ya dostluktan vazgeçmiştir.[178]

Jön Türklerin sıkça dile getirdikleri Berlin Kongresi'nin 61. maddesini teşkil eden Ermenilerle ilgili istenilen ıslahatsa şudur:

> Bâb-Âlî ahâlisi Ermeni bulunan eyâlatda ihtiyâcât-ı mahalliyenin icâb etdiği ıslâhâtı bilâ-tehir icrâ ve Ermenilerin Çerkes ve Kürdlere karşu huzûr ve emniyetlerini te'min etmeyi taahhüd eder ve ara sıra bu bâbda ittihâz olunacak tedâbiri devletlere tebliğ edeceğinden düvel-i müşarüleyhim tedâbir-i mezkûrenin icrâsına nezâret eyleyeceklerdir.[179]

Ermeniler için "ihtiyâcât-ı mahalliyenin icâb etdiği ıslâhât" ise yaşadıkları bölgelerdeki hâkimiyeti ele alan otonom bir yapı meydana getirecek düzenlemeleri ihtiva etmekteydi. Üstelik Düvel-i Muazzama'nın "tedâbîr-i mezkûrenin icrâsına nezâret" etmesi ile de mesele uluslararası mahiyet alıp Ermeniler lehine kolaylaşacaktı. İşte bu nedenle Sultan II. Abdülhamid başta İngiltere olmak üzere Düvel-i Muazzama'nın Ermenilere yönelik ıslahat baskıları karşısında taviz vermemiş ve ıslahatları gerçekleştirmemiştir.[180] İngiltere ve diğer büyük devletlerin 1879, 1881, 1883 ve 1886 yıllarında Ermenilere dair ıslahatların gerçekleştirilmesi yönünde verdikleri notalara ve yaptıkları tehditlere karşı, Osmanlı Devleti geçiştirme siyaseti kullanarak ufak tefek iyileştirmeyle baskıları atlatmış ve ciddî bir ıslahat yapmamıştır.[181] Bu anlamda Berlin Kongresi'nin 61. maddesi hiçbir zaman yürürlüğe konulmamıştır.

178 *Hareket*, s.24-25.

179 *Berlin Muahedenâmesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1298, s.271.

180 İngiltere'nin Ermenilere yönelik ıslahatların gerçekleştirilmesi için Osmanlı'ya karşı siyasî ve diplomatik faaliyetleri için bk. Eduard Philippe Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniye'nin Târih-i Islahatı 1826'dan 1882'ye*, Erol Kılınç (Yay. Haz.), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s.378-388.

181 Salih Münir Paşa [Çorlu], *Geçmiş Zamanlar II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hâtıraları*, Ali Birinci ve Selma Günaydın (Haz.), TTK Yayınları, Ankara, 2015, s.503.

Sultan II. Abdülhamid Avrupalı devletlerin amacının Hristiyan tebaanın haklarını korumak değil, onları ayaklandırıp karışıklık çıkarmak ve ardından çeşitli bahanelerle Osmanlı'nın iç işlerine karışıp devleti parçalamak olduğunu düşünmüştü.[182] Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kargaşa çıkaran bazı Ermenilerin, Müslümanları galeyana getirerek kendilerine saldırtmak ve böylece Düvel-i Muazzama'nın olaya müdahale etmelerine imkân vermek olduğu II. Abdülhamid tarafından gayet iyi bilinmekteydi.[183] Bu düşünce doğrultusunda II. Abdülhamid 1878'te özerk bir Bulgaristan'ın kurulmasını da Midhat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında vilâyette uygulamış olduğu ıslahatlara bağlamıştı. Özellikle İngiltere'nin Midhat Paşa'nın siyasetini desteklediğini gören II. Abdülhamid, İngiltere'nin bu kez Ermenilere yapılmasını istediği ıslahatlarla özerk bir Ermenistan'ın kurulacağı görüşündeydi.[184] İngiliz siyasî çevrelerinde Ermeni Meselesi'nin çözümlenmesi için bir devletin hakem olarak belirlenmesi gibi yorumlar ortaya çıktığında da II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin Afrika çölleri gibi sahipsiz olmadığını söyleyip eğer böyle bir durum ortaya çıkarsa istediği devleti hakem olarak tayin edebileceğini İngiliz makamlara iletmiştir.[185]

Sultan II. Abdülhamid'in İngilizlerin Osmanlı'ya yaptığı siyasî baskılara boyun eğmemek için iki aşamalı strateji takip ettiği görülmektedir. İlk aşamada İngilizlere karşı imkân verdiği ölçüde direnen padişah, gerektiğinde Bâb-ı Âlî'yi isteklerin yerine getirilmesinde engelleyici kurum niteliği kazandırarak kendi siyaseti

182 Gülnihâl Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ankara, 1996, s.83.

183 Engin, *Asayiş Sultanı II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası*, s.132.

184 Emre Gör, *II. Abdülhamid'in Hafiye Teşkilatı ve Teşkilat Hakkında Bir Risale Örneği: "Hafiyelerin Listesi"*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, s.58.

185 Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, s.154.

çerçevesinde kullanmıştır. Bâb-ı Âlî'nin ıslahatları uygulamak zorunda kaldığı durumlardaysa ikinci aşamayı devreye sokarak vilâyetlerdeki valilere ve diğer yöneticilere Bâb-ı Âlî'den gelen emirlere uyulmasını sonraki iradeye kadar geciktirmelerini istemiştir. II. Abdülhamid bu stratejiyi 1878-1882 yıllarında etkili şekilde kullandığı gibi 1894-1896 Ermeni olayları sırasında da tekrar kullanıma sokmuştur.[186]

Sultan II. Abdülhamid Anadolu'da Ermenilere yönelik ıslahatları gerçekleştirmezken Rumeli'de de yine Berlin Kongresi'yle gündeme gelen ıslahatların uygulanmasını geciktirmek için gayret göstermiştir. Çünkü padişaha göre ıslahatlar yalnızca Makedonya bölgesinin Bulgaristan'ın kontrolüne girmesine yarayacaktı.[187] Bununla birlikte II. Abdülhamid Batılıların Osmanlı'yı zorladığı ıslahatları olabildiğince geciktirip uygulamaya konulmaması için elinden gelen gayreti gösterirken, bir taraftan da Osmanlı Devleti'ni özellikle modern mektepler ve ordunun Alman ekolüne göre yenilenmesi/düzenlenmesi aracılığıyla da güçlendirmeye çalışmıştır. Tanzimat'ın devamcısı olarak içeride devleti modernize eden II. Abdülhamid, başta Ermeni Meselesi olmak üzere, siyasî dış baskılara karşı da olabildiğince direnmeyi bir yönetim tarzı olarak belirlemiştir.

Jön Türkler, Ermeni Meselesi'nin kendi düşünceleri doğrultusunda meşrutî yönetime geçmek için fırsat olduğu görüşündedir. Batılıların, özellikle de İngiltere'nin Sultan II. Abdülhamid üzerinde kuracağı baskıyla Berlin Kongresi'nde alınan Ermenilerle ilgili ıslahatlar maddesi hayata geçirilirken Jön Türkler de kendi istekleri için ortam yaratmış olacaklardı. Ermenilerin ıslahat isteklerini desteklemekten ve İngiltere'nin bu konuda II.

186 Akarlı, *a.g.e.*, s.18.

187 Gül Tokay, *Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s.13.

Abdülhamid'e baskı yapmasını savunmaktan geri durmamışlardır. Ancak İngiltere'nin Jön Türklerin isteklerinden ziyade kendi çıkarına bir araç olarak kullanabileceği Ermenileri gündeme taşıması Jön Türkler tarafından sitemkâr karşılanmıştır. İngilizlerin II. Abdülhamid'e yalnızca Ermeniler lehine ıslahat yapılması teklifini getirmeleri ve Müslümanların teklifin dışında tutulması Jön Türk basınında açık şekilde eleştirilmiştir.[188]

Meşveret'te Türklere yapılmadık mezaliminin kalmadığı ifade edilerek mezalime kulak veren, mazlumların feryadını dinleyen bir Avrupalının olup olmadığı sorulmaktadır. Türklere yönelik bu mezalimin eğer Hristiyanlara yapılsaydı Avrupalıların sessiz kalmayacaklarını belirten Jön Türkler, "biz Hristiyan arkadaşlarımızın idâre-i hazıradan mağdûrîyetini inkâr iddiâsında değiliz bi'lâ-istisna hepimiz mağduruz" diyerek Avrupalıların dikkatini kendi üzerlerine çekmeye çalışmaktadır.[189] Jön Türkler, Ermenilerin Osmanlı yönetiminden şikâyetçi olmalarına hak vermekte ancak yalnızca Ermeniler için değil, bütün Osmanlı tebaası için ıslahat talep etmektedir. Ayrıca Ermenilerin yaşanılanlardan padişahtan ziyade dinî taassuba sahip memur takımına suç bulmalarına karşın Jön Türkler suçun başta II. Abdülhamid olmak üzere olayları tahrik edenlerde bulunduğunu ve kimsenin "hissiyat-ı dinîyye ve milliyesine" yüklemediklerini belirtmektedir.[190] Böylece Jön Türkler uyguladıkları propaganda tarzıyla hem Müslümanlığı ve Türklüğü müdafaa etme hem de bütün suçu II. Abdülhamid'in şahsına yükleme fırsatı elde etmiştir.

Mîzâncı Murâd da yapılması gereken ıslahatların yalnız Ermenileri değil, Müslüman Osmanlı topluluklarını da kapsaması

188 Şerâfeddin Mağmûmî, "Mağrib'den Bir Sedâ", *Meşveret*, (19), 20 Eylül 1896, s.3.

189 "Hilâfet ve Saltanat", *Meşveret*, (9), 2 Nisan 1896, s.4.

190 "Ermeni Konferansı-Paris Sefiri", *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, s.4.

gerektiğinin altını çizmektedir. Ayrıca Ermenilere de seslenerek Müslümanlarla müttefik şekilde yapılacak ıslahat isteklerinin "vatanperverâne" olacağını, ecnebi damgasıyla münferit olarak yapılacak girişimlerin ise vatanın aleyhine bir hareket anlamına geleceğini söylemektedir. İngiliz destekli bazı "muzır" hareketlerin tamiri zor olumsuz sonuçlara yol açacağını belirterek, birbirleriyle beraber yaşamaya mecbur iki cemaatin uyuşmaları gerektiğini vurgulamaktadır.[191] Mîzâncı Murâd terör faaliyetlerinde bulunan ihtilâlci Ermenilere destek verilmemesi gerektiği ve Ermenilerin de kendileriyle birlikte meşrutiyet için birlik olmaları çağrısında bulunmaktadır. Hatta *Mîzân*'da Ermenilerin kalkıştığı isyan hareketinden ve Ermenistan devleti kurma hayalinden vazgeçtikleri ve Ermeni vatandaşların artık Jön Türklerle birlikte Osmanlı Devleti'nin selâmeti ve saadeti için çalışacaklarına inandıkları[192] gibi söylemler yazılarak ortak bir güç oluşturulmaya çalışılmıştır. *Mîzân*'daki bir şiirde de Ermenilerin vatan imdadına yetişecekleri açıkça vurgulanmaktadır.[193]

Matbuatlarında dile getirdikleri şekilde Jön Türklerin fiilî anlamda birleşme yönünde Ermenilerle iletişim kurma çabasında oldukları görülmektedir. 12 Ağustos 1896 tarihli belgede Sultan II. Abdülhamid'e sadrazam tarafından sunulan ve Bulgaristan Komiserliği tarafından gönderildiği belirtilen tahriratta Ahmed Rızâ'nın Rusçuk Ermeni Kulübü'ne bir mektup gönderdiği bilgisi paylaşılmaktadır. Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti mühürlü söz konusu mektupta Ahmed Rızâ, vatanın "hâl ü perîşânlığı"nın cümlelerine malum olduğunu ve "vazife-i milliye"nin kendilerine bu hâlin vahametini düşündürdüğünü söylemektedir.

191 Mehmed Murâd, *Yıldız Saray-ı Hümâyûnu ve Bâb-ı Âlî Yâlıûd Şarkın Derd-i Aslisi*, Mısır, 1313, s.32-34.

192 "Makale-i Mahsûsa", *Mîzân*, (3), 4 Ocak 1897, s.2-3.

193 Bir Derviş, a.g.e. s.4.

"Haraba yüz tutan hânelerimizin, kâşânelerimizin yıkılmamasına çalışıyoruz." diyerek hepsinin menfaatinin "felâket"ten ve "idâre-i zâlime"den kurtulmak olduğunu ve bunun yolunu da Kanûn-i Esâsî'de bulduklarını vurgulamaktadır. Mektubun devamında Türkçe, Fransızca, İngilizce makaleler, risaleler ve gazetelerle amaçlarını Osmanlılara ve Avrupalılara bildirdiklerini ve durmayıp çalıştıklarını anlatmaktadır. Onlara bilhassa müracaat ettiklerini de belirterek "Bize maddeten ve ma'nen iltihâk çârelerini düşününüz" demektedir. Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni tanıtarak amaçları için Ermenilere iş birliği önerisi yapmaktadır.[194] Benzer bir söylemi Tunalı Hilmi de kullanmaktadır. Doğrudan Ermenileri zikretmese de Osmanlı ahalisinin tamamına seslenerek "Hep Osmânlıcasına birleşmeliyiz: Hep şu (Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne) girmeliyiz; ayrı ayrı cemiyetler yaparak hem birbirimizi şüpheye düşürmeyelim, hem de böylelikle takım takım olub kuvvetimizi azaltmayalım."[195] diyerek II. Abdülhamid'in karşısındaki muhalif kesime birlik çağrısında bulunmaktadır.

İlerleyen yıllarda Jön Türklerle Ermeniler arasında temaslar yaşanmıştır. 1897-1898 yıllarında Avrupa'daki ihtilâlci Ermeni komiteleri Cenevre'deki Jön Türkleri ortak hareket etmeye çağırmış, Sultan II. Abdülhamid'in katledilmesi ve Meclis-i Mebûsan'ın açılması konusunda iş birliği önermiştir. Ancak diğer Jön Türk şubelerinden gelebilecek tepkiler nedeniyle Ermeni komitelerine kesin bir cevap verilmesinden kaçınılmıştır.[196] Bunun nedeni de terör faaliyetlerinde bulunan ihtilâlci Ermeni komitelerine Jön Türklerin ekseriyetinin hoş bakmamasıdır. Bahsi geçen Ermeni

194 BOA, Y.A. HUS. 357/33.

195 Tunalı Hilmi, *Dokuzuncu Hutbe*, s.34.

196 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.280.

komitelerinin Cenevre Şubesi'yle temasa geçmesinin nedeniyse aynı dönemde Cemiyet'in merkezinin Cenevre olmasının yanında, bu şubede kendileri gibi silâhlı eylemleri destekleyen radikal fikirlere açık bir Jön Türk damarının bulunmasıdır.

1899 yılında La Haye'de toplanan Uluslararası Sulh Konferansı'na katılan Ahmed Rızâ, konferanstaki Ermeni örgütleriyle de ilişki kurmuştur. Sultan II. Abdülhamid ise Jön Türklerin Ermenilerle yakın ilişkiye girmesinden rahatsızdır.[197] Kendisine etkili muhalefeti sürdüren iki farklı grubun ittifaka giden bir anlaşmaya varma ihtimali II. Abdülhamid için göz ardı edilemeyecek tehditti. Buna karşın Jön Türklerle Ermeniler sağlam bir zemin üzerinde birleşememişlerdir.

Amerika'da yayımını sürdüren Ermenice *Hairenik* gazetesinde bir Ermeni'nin Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile Ermenilerin birleşmesini öngören yazısına *Osmânlı* gazetesinde de olumlu yaklaşılarak cevap verilmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in "cinâyet"ine ve "hıyânet"ine kurban giden Ermenilere üzülmekte oldukları ve ittihatsızlığın en çok padişahın işine yaradığı vurgusu yapılmaktadır. Jön Türklere göre II. Abdülhamid'in "emel-i şeytânatkârânesi umûmumuzu Ruslara satmakdan ibâretdir." Yine Jön Türklere göre "Ermenilerin de emelleri böyle saf ve hâlis olunca bizi yekdiğerimizden ayıracak esbâb ne olabilir?"[198] denilerek birleşme noktasında istekli oldukları ifade edilmektedir. Lâkin ittihat çağrılarına karşın bunun ve niyetten öteye gidilememiştir. Damad Mahmud Paşa da Avrupa'ya kaçtıktan sonra 1900 yılında, İngiltere'de Ermeni

197 Erdem Sönmez, *Ahmed Rızâ Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s.87.

198 "Hairenik Gazetesi", *Osmânlı*, (61), 1 Haziran 1900, s.3.

komiteleriyle bir ittifak oluşturabilmek için bazı girişimlerde bulunmuşsa da yine sonuç elde edilememiştir.[199]

Jön Türkler ve Ermeniler arasında en ciddi yakınlaşmaysa 4-9 Şubat 1902 tarihleri arasında Paris'te yapılan I. Jön Türk Kongresi'nde olmuştur. Ancak içlerinde Ermeni temsilcilerin de bulunduğu kongrede Osmanlı toprak bütünlüğünün ve bölünmezliğinin korunması kararının alınması, Ermeni delegelerce reddedilmiştir. Onların destek verdikleri fikir, Prens Sabahaddin'in Avrupa devletlerine Osmanlı topraklarına müdahale imkânı tanıyan liberal görüşüydü. Nitekim Prens Sabahaddin ve taraftarları kongrede, Osmanlı'da iç düzenin sağlanması ve ıslahatların uygulanmasının kontrolü için Avrupa devletlerinin "iyi niyetli" müdahalesini kabul etmiştir.[200]

Ermenilerle ittifak fikri, her ne kadar Osmanlıcılık düşüncesi etrafında Jön Türk yayınlarında propaganda olarak kullanılmışsa da sonuç hiç de onların bekledikleri gibi olmamıştır. Ermenilerin gayesi, bağımsızlıklarına giden yolda Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve Berlin Kongresi'ndeki kendileriyle ilgili ıslahatların hayata geçirilmesiydi. Ermenilerin, Jön Türkler gibi ıslahat talepleri Osmanlı Devleti'nin güçlenmesi ve sorunlarının giderilmesi değil, bilakis oluşacak ortamdan faydalanarak daha rahat hareket edebilme istekleriydi. Jön Türkler ise Ermenilerin bu amaçta olduklarının farkına varamamışlardı. Her ne kadar ihtilâlci ve ayrılıkçı Ermenilere karşı olduklarını dile getirseler de genel itibarıyla Ermenilerin ıslahat isteklerini tıpkı kendileri gibi devletin devamlılığı noktasında düşünmüşlerdir. 1895'te başlayan Ermeni olayları ve devamındaki Ermeni Meselesi'nin arka planında Jön Türklerin iddia ettikleri ve matbuatlarında propaganda

199 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.358.

200 Ramsaur, *a.g.e.*, s.85-88.

amaçlı kullandıkları Sultan II. Abdülhamid iktidarı değil, uluslararası dengeler ve çıkarlar gereği bağımsız bir Ermenistan devleti projesi ve bunu sağlamaya çalışan İngiltere bulunmaktadır. İngiltere'nin II. Abdülhamid'e yapması yönünde baskı kurduğu Ermenilere yönelik ıslahatların temelinde yatan asıl nedeni bu oluşturmaktadır. Jön Türkler ise uluslararası siyasî dengeleri değerlendirmek yerine Ermeni Meselesi'ni II. Abdülhamid'in iktidarını sonlandırabilecek bir propaganda argümanı olarak matbuatlarında işlemeyi muhalefet tarzlarına uygun görmüşlerdir.

1.5. Hafiyelik ve Jurnal Sistemi

Jön Türk matbuatında sıkça dile getirilen muhalefet argümanlarından biri hafiyelik ve jurnal sistemidir. Jön Türklerin tanımıyla hafiyelik, "fedâkârân-ı ümmeti birer sûretle ortadan kaldırmak" amacıyla kurulan bir "haşerât" takımıdır.[201] Padişahın hafiyeleri yalnızca Osmanlı topraklarındaki "haşerât"tan ibaret değildir. "Soyup soğana çevirdiği" milletin parasıyla her devletin tebaası ve memurları arasında deste deste banknotlar vererek kendisine hafiye yaptığı "cibilliyetsiz"ler de vardır.[202] *Meşveret*'te Halil Ganem, hafiyeliğin II. Abdülhamid dönemine kadar Osmanlı'da görülmediğini, "illet"in bu dönemde mekteplere, camilere ve hatta aile içine kadar yayıldığını ifade etmektedir. Az bir süre içerisinde birtakım kişilerin zengin olmasının kaynağı da ona göre hafiyeliktir. Padişah, kendisi aleyhinde olanların ihbar edilmesini taltif etmekte ve hafiyeler de bu sayede para kazanmaktadır.[203]

201 "Girid Adası", *Meşveret*, (5), 1 Şubat 1896, s.3.

202 "Korkulu Rüyâ", *Mizân*, (24), 14 Haziran 1897, s.4. Sultan II. Abdülhamid dönemi tanıklarından Süleyman Kâni İrtem de Osmanlı toplumu içerisindeki her sınıftan Müslim ve gayrimüslimden başka Leh, Alman, Ulah, Fransız ve İngiliz gibi farklı milletlerden de padişaha hafiyelik yapanlar olduğunu söylemektedir bknz. Süleyman Kâni İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s.23.

203 Halil Ganem, "İcmâl-i Mesâib", *Meşveret*, (29), 14 Ocak 1898, s.1.

Mîzâncı Murâd kaleme aldığı bir risalesinde gizli polis ile Sultan II. Abdülhamid dönemindeki hafiyeliğin farklı olduğunu söylemektedir. Gizli polis Dâhiliye, Hariciye ve Zaptiye nazırlıklarınca istihdam edilir ve amaçları devletin selâmeti olduğundan gerekli bir yapıdır. Oysa II. Abdülhamid'in hafiyeleri "ümmetin ahlâkını ifsat" etmekte ve devletin selâmetinin zararına bir şahsın *"cinneti"*ne yaranmak maksadına çalışmaktadır. Dolayısıyla kabul edilemez bir sistemdir.[204] Buradan anlaşılacağı üzere Jön Türklerin eleştiri konusu yaptıkları kitle devletin istihbarat çalışmalarını yürütenler değil, II. Abdülhamid iktidarına muhalif olanları tespit etmekle görevli kişilerdir.

Jön Türklere göre Sultan II. Abdülhamid, Yıldız Sarayı'na kapanarak "yılan cinsinden olan hafiyelerinin" jurnalleriyle birlikte devleti tek başına idare etmeye kalkmıştır.[205] Tunalı Hilmi de "yılanlar" diye nitelediği bu kesime karşı yapılması gerekeni sert ve kesin dille açıklamaktadır:

> Bunların hakkı süngü, silâhdır.. Kurşundur, paladır, hançerdir, kamadır!.. Bunlar şeytândır [...] Bunlar ateşde yakılmaya müstehakdır!.. Arkadaşlar! Biz bu muzır mahlûkları bir bir bir tepelemeye başladık mı artık yanımıza hiçbir münâfık yaklaşamaz.[206]

Osmânlı'da iddia edildiği üzere de "ahrâr-ı millet", yani Jön Türkler üzerine "köpek gibi" saldıran hafiyelere iddialarına göre her türlü imtiyaz bahşedilmiştir. Bunlar günahsız bir kişiyi katletse bile padişahın iradesi olmadıkça ne polis tarafından tevkif edilmekte ne de muhakemesi icra olunmaktadır.[207]

---

204 Mehmed Murâd, *Müdâfaa Niyetine Bir Tecâvüz! (Kırk Anbar'a Cevâb)*, s.11.

205 K. M, *a.g.e.*, s.4.

206 Tunalı Hilmi, *Dokuzuncu Hutbe*, s.35.

207 "Havâdis", *Osmânlı*, (34), 15 Nisan 1899, s.7.

Jön Türkler nefretle andıkları hafiyeleri, milletin birliğine maddî ve manevî olarak fesat tohumları eken ve milletin köklerine kötü ahlâk yerleştirmek için teşkil edilen bir grup olarak görmektedir.[208] Onlara göre hafiyelik din, vicdan ve ulvî değer olarak ne varsa hepsini yok ederek insanı en aşağı varlık hâline getirmektedir. Bu dönemde hafiyelik ile jurnal sistemi öyle yayılmıştır ki Osmanlı toplumunda en üst mertebedekinden en alt tabakadaki insana dek herkes arasında örnekleri görülmüştür. *Meşveret*'te yer alan aşağıdaki beyit hafiyeliğin ve jurnal sisteminin toplumsal boyutunu ifade eden bir örnektir:

> Askerîden, şeyhden, kasabdan, küttâbdan
> Hazret-i şâh-ı cihânın it kadar câsûsu var.[209]

Jön Türkler jurnal sisteminin değil iki dostu, akrabayı, hısmı hatta baba-oğlu bile birbirine düşman ettiği görüşündedir. Zira jurnalciler yaptıkları hizmet karşılığında rütbe terfisi kazanmaktadır.[210] Öyle ki rütbe ve nişan almak için kendi çocuğunu padişah aleyhinde bulundu diye jurnal eden kişiler dahi görülmektedir.[211] Jurnalciliğin aile bireylerini şikâyet edecek kadar yayılması üzerine kimsenin kimseye güveni kalmamış ve bu durum muhaliflerin Sultan II. Abdülhamid idaresine karşı soğukluğunu ve isyan duygusunu daha da körüklemiştir.[212] Hafiyelerin toplum içerisindeki yaygınlığı doğal olarak insanların psikolojisini olumsuz etkilemiştir. Herkesin hafiye olabileceği ihtimâliyle yaşamanın, her an jurnallenmenin verdiği korkunun toplumu aşırı şekilde gerdiği bir gerçektir. Elbette bu psikolojiyi en iyi anlayanlar Jön Türkler

208 "İstanbul'dan Mektûb", *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 15 Ocak 1896, s.4.

209 "Hafiyeler", *Altı Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 15 Şubat 1896, s.1.

210 *Hareket*, s.36.

211 "Hafiyeler", *Altı Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, s.1.

212 Duru, *a.g.e.*, s.6.

olmakla birlikte, toplumu baskı altında tutan hafiyeliği ve jurnal sistemini etkili şekilde propaganda aracı olarak matbuatlarında kullanmasını da bilmişlerdir.

Ahmed Rızâ'ya göre gençlerin ahlâkını, terbiyesini bozmak hususunda Sultan II. Abdülhamid'in millete yaptığı kötülük, diğer mezaliminin hiçbiriyle ölçülemeyecek derecede dehşetlidir. Çocuğa babası, uşağa efendisi aleyhinde hafiyelik yaptırarak toplumun ahlâkını bozan II. Abdülhamid her şeyi bilerek ve isteyerek yapmakta ve milleti mahvetmektedir.[213] *Meşveret*'te neşredilen bir mektupta "nâdîren görülen" dürüst valilerden birinin ahalinin perişan hâline dayanamayarak bulunduğu vilâyetin işlerini yoluna koymaya çalıştığında karşılaştığı durum anlatılmaktadır. Buna göre halkı düşünüp onun için çabalamanın düşmanı olan II. Abdülhamid hükûmeti, valinin yaptığını hafiyeler vasıtasıyla haber almış ve onu görevinden uzaklaştırmıştır. Bu şekilde dürüst olan valiler ya zillet ve hakaretle azledilmekte yahut da rütbe tenziliyle küçük bir vilâyete sürgün edilmektedir.[214]

Jön Türkler dinî referansları kullanarak da hafiyelik ve jurnalciliği eleştirmişlerdir. Kur'an-ı Kerim'in Hucûrat Sûresi'nde "Ve lâ tecessesû ve lâ yagteb ba'dukum ba'dâ" yani "Birbirinizin kusurlarını ve mahremiyetlerini araştırmayın. Birbirinizin gıybetini yapmayın." şeklindeki 12. ayet örnek gösterilmiştir. Kendisi aleyhinde binlerce münafığın varlığına karşın Hz. Muhammed bile onlar hakkında "istihbarât-ı hafiyeyi" onaylamamıştır. Ayet ve Sünnet böyleyken, Jön Türkler halifelik makamında bulunan Sultan II. Abdülhamid'in İslâm toplumunun içine bir sürü "müfsid ve alçakları" musallat ederek "şerîat, adâlet, meşveret, kanûn, hürriyet" sözlerini telâffuz edenlerin "mürted" olmuşçasına hakarete

213 Ahmed Rızâ, "Ben mi Aldanıyorum Pâdişâh mı Aldanıyor?", *Meşveret*, (25), 9 Ekim 1897, s.2.

214 H.H, "Vilâyâtımızın Ahvâli", s.2.

uğratılmasının, Beytü'l-mal'ın hafiye ve casuslara yedirilmesinin İslâm dinince kabul edilmediğini vurgulamaktadır.[215]

Jön Türklerin söylediklerine göre devletin ve milletin içerisinde bulunduğu ekonomik zorluklara karşın Sultan II. Abdülhamid kendisine jurnal getiren hafiyelerine yüksek meblağlar, konaklar ve çiftlikler vermektedir.[216] Hafiyelerin padişahtan ödül almak için insanların cebine evrak-ı muzırra sıkıştırıp ardından onları tutukladığı veya tutuklattığı dönemin şahitlerince dile getirilmektedir. Kâzım Karabekir, Yıldız Sarayı'ndan para ve nişan almak için birtakım kişilerin başkalarının ceplerine veya dükkânlarına gizlice evrak-ı muzırra koyduğu sonra da gidip jurnallediğini belirtmektedir. Hatta bu sebeple insanlar giysilerinin ceplerini dikmek zorunda kalmıştır.[217] Evrak-ı muzırra ile yakalananlar hapse atılırken hafiyelere de ödül olarak para verilmekteydi. Bunu kazanç hâline dönüştürenler sebebiyle hafiye sayısında da artış yaşanmıştır. Hafiyelerin bu şekilde iş görmesi Avrupa'ya firar eden Jön Türkleri hükûmet aleyhine neşriyat yapmaya da sevk ve teşvik etmiştir.[218]

Jön Türkler hafiyeliğin bir meslek hâline gelip şahsî menfaat ve hırslardan dolayı başkalarını jurnal ederek veya dedikodusunu çıkararak gözden düşürme gibi amaçlarla da yapıldığı görüşündedir. Jurnalcilerin verdikleri bilgi nispetinde terfi alması ve ihsan adıyla ödüllendirilmesi de jurnalciliğin toplum nezdinde

215 *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iye*, İkinci Tab', [Mısır], 1314, s.8. Risalenin Latin harflerine aktarımı için bk. İsmail Kara, "Ulema-Siyaset ilişkilerine dair önemli bir metin: Muhalefet yapmak/Muhalefete katılmak", *Divan*, (4), 1998, s.17-25.

216 *Hareket*, s.57.

217 Karabekir, *a.g.e.*, s.26.

218 Mahir Said Pekmen, *31 Mart Hatıraları İsyan Günlerinde Bir Muhalif*, Hasan Babacan ve Servet Avşar (Haz.), TTK Yayınları, Ankara, 2013, s.31.

yaygınlaşmasına sebep olmuştur.[219] Yıldız Sarayı'nda uzun yıllar Sultan II. Abdülhamid'in hizmetinde çalışmış Örikağasızâde Hasan Sırrı, verilen jurnallerin namuslu ellere geçip doğruluğunun araştırılmasından sonra padişaha bildirilseydi birçok masumun haksız yere tutuklanmamış olacağını vurgulamaktadır. Ancak asılsız jurnallere de itibar gösterildiğinden II. Abdülhamid ağır yük ve mesuliyet altında kalmıştır.[220] Karabekir Paşa da konuyla alâkalı ilginç ve mizahî bir hatırasını zikretmektedir. Harbiye'de öğrenciyken bir sınıf arkadaşı şarapnel kovanı bularak sınıfa getirmiş ve ders hocasından bunun ne olduğunu anlatmasını istemiş ancak hoca hiç sesini çıkarmamıştır. Dersin hocası tavrının nedenini Kâzım Karabekir'e sonradan şöyle ifade etmiştir:

> O efendi deli midir, ahmak mıdır? Benim başımı da belaya sokacak. Mektebe topçu mermisi getirildi diye yazılacak... Bir jurnalle top da getirileceği ve yıldızın topa tutulacağı da uydurularak başımıza felaketler getirebilirler.[221]

Hafiyelerin verdikleri jurnallerle itham edilen insanların adil bir yargılama sürecinden geçmeden mahkûm edilmeleri dönemin hatıraları içerisinde yer bulmaktadır. Jön Türklerden Ubeydullah Efendi padişaha sövmekten jurnallenmiş ve idarî muameleye tabi tutulmadan cinayet mahkemesine sevk edilerek cezalandırılmıştır. Bir ansiklopedi çalışması yürüten Emrullah Efendi'nin *Muhitü'l-Maarif* eseri jurnalcilerin girişimiyle sabote edilmiş ve

219 Sultan II. Abdülhamid'in hafiyelerinden biri olan Kırımî-zâde Mehmed Neş'et Efendi'nin padişaha arz ettiği raporlara karşılık rütbesinin terfi ettirilmesi, maaşında artış yapılması ve bazen de padişahtan maddî yardımlar istemesi örneği için bk. *Kırımî-zâde Mehmed Neş'et Efendi Tarafından Sultan İkinci Abdülhamid Han'a Takdim Edilen Jurnallerin Tahkik Raporları (1891-1893)*, Raşit Gündoğdu vd. (Yay. Haz.), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2008, s.195, 196, 229, 252, 258, 286.

220 Örikağasızâde Hasan Sırrı, *a.g.e.*, s.65.

221 Kâzım Karabekir, *Hayatım*, Faruk Özerengin (Yay. Haz.), Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s.220.

Emrullah Efendi taşrada maarif hizmetiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır.[222] *Meşveret*'te de Mekteb-i Harbiye'de yoklama yerinde "Millet yaşasın!" diye bağıran iki kişinin hafiyelerin jurnallemesiyle Üçüncü Ordu'ya sürüldüğü zikredilmektedir.[223] Jön Türklerin konuyu sürekli gündemde tutmaları, II. Abdülhamid'in düşkün olduğu polisiye romanlarını gece okutup ertesi günüyse kendisine gelen jurnallerle karşılaştırdığına ve bunlardan hüküm çıkarmaya çalıştığına[224] dair halk arasında yorumların ortaya atılmasına dahi sebebiyet vermiştir.

Jön Türklerin ve dönemin şahitlerinin söyledikleriyle birlikte Sultan II. Abdülhamid'in çevresinde bulunmuş bazı devlet adamları da jurnalciliğin yaygınlığına ve Yıldız Sarayı'nda sandıklar dolusu jurnallerin bulunmasına rağmen II. Abdülhamid'in bunların ancak çok az kısmını dikkate aldığı görüşündedir. Birçok jurnalcinin haberleri güvenilmez olduğundan padişah tarafından ciddiye alınmamaktaydı. Salih Münir Paşa hatırasında II. Abdülhamid'in birçok jurnali saçma bulduğunu ve "birtakım ahlaksız açgözlü garazkârların yalanlarından bıktığını" belirtmektedir.[225] Yıllarca II. Abdülhamid'in en yakınında bulunan Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, saraya gelen binlerce jurnalin bizzat padişah tarafından açılıp okunduğu ve buna göre emirler verildiği yönündeki bilgilerin uydurma olduğunu söylemektedir. 31 Mart Vakası'nın neden olduğu olaylar neticesinde II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra sarayda ele geçirilen sandıklar[226]

222 , Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, 2. Baskı, YKY, İstanbul 2002, s.90, 161.

223 B. K, "Mekteb-i Harbiye Havâdisi", *Altı Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 15 Şubat 1896, s.2.

224 Tansu, *a.g.e.*, s.31.

225 [Çorlu], *a.g.e.*, s.371-372.

226 Dursun Gürlek Yıldız Sarayı'nda içerisinde jurnal olan sandık sayısının 800 olduğu bilgisini paylaşmaktadır bk. Dursun Gürlek, *İbnülemin Mahmud Kemal İnal Cumhûriyet Devrinde Bir Osmanlı Efendisi*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2017, s.76.

dolusu kapalı jurnal bunu doğrulamaktadır. II. Abdülhamid yalnız önemli devlet adamlarından veya güvendiği kişilerden gelen jurnalleri kendisi açık okumaktaydı.[227] Saraya giden jurnallerin tamamına önem verilmediğini ve jurnallerin çoğunun da neticesiz kaldığını Mîzâncı Murâd da vurgulamaktadır.[228] II. Abdülhamid'in kendisine gelen jurnallerin tamamını okuduğu ve inandığı yorumları ciddi gözükmemekle birlikte hafiyeliğin ve jurnalciliğin Jön Türklerin propaganda argümanı olarak kullandıkları derecede yaygın ve suiistimale açık yapı olduğu da bir gerçektir. Burada açıklanması gereken mesele II. Abdülhamid'in neden böyle bir sisteme gereksinim duyduğudur.

İstihbarat ve haberalma teşkilâtı bir devletin iç ve dış güvenliği açısından önemlidir. Dünya ölçeğindeki siyasî ve askerî hatta sosyo-ekonomik gelişmelerde istihbaratın ne derece önemli olduğu göz önünde tutulursa Sultan II. Abdülhamid'in istihbarat yapılanmasının modern devlet açısından gerekliliği daha iyi anlaşılabilir. Dönemin güç merkezlerini oluşturan Düvel-i Muazzama'nın uluslararası şekilde çalışan istihbarat teşkilâtlarına önem vermesine karşın her yönden stratejik konumda bulunan Osmanlı Devleti'nin böyle bir kurumdan mahrum kalması düşünülemezdi. Bu bakımdan II. Abdülhamid istihbaratın önemini gayet iyi kavramış ve bu yönde hizmet verecek sistem oluşturmaya çalışmıştır.[229] Jön Türklerin yoğun eleştiride bulunduğu konuysa genel olarak istihbarat yapılanmasından ziyade bu sistem içerisinde başlarda yer alan hafiyeler grubu ve bununla bağlantılı şekilde oluşan jurnalciliktir.

227 Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s.57.

228 Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, s.85.

229 II. Abdülhamid'in istihbarat yapılanmasını kurumsal işleyişini inceleyen önemli bir çalışma için bknz. Emre Gör, *Abdülhamid Döneminde İstihbarat Mutlakıyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2019.

Sultan II. Abdülhamid'in oluşturduğu otokrat yönetimle Yıldız Sarayı merkezli yapılanma meydana gelmiştir. Bu iktidar yapılanmasının korunması ve devamlılığı için muhalefetin kontrolü ve takibi gerekli görülmüştür. II. Abdülhamid'in kendisine muhalif olanların attığı her adımdan haberdar olmak isteyişi sayıca kalabalık bir hafiyeliğe zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte hafiyelik faaliyetleri II. Abdülhamid'in çok öncesinde devletin kuruluş döneminden beri var olagelmiş bir uygulamadır. Osmanlı'da merkezî otorite güçlendikçe hafiye kullanımında artış görülmektedir. Tanzimat döneminde de siyasî amaçlı olmamakla birlikte seraskerliğe bağlı hafiyeler İstanbul merkezli jurnalcilik faaliyetlerinde bulunmuş ve jurnaller raporlar hâlinde Bâb-ı Âlî'ye gönderilmiştir.[230] Kendi iktidarının devamı ve muhalif kesimlerin faaliyetlerinin engellenmesi amacıyla II. Abdülhamid de hafiyelik teşkilâtını genişletmiş ve saraya bağlı birim hâline getirmiştir. Bu şekilde II. Abdülhamid kendisine karşı yapılması muhtemel darbe teşebbüslerinin ve muhalefet işbirliklerinin önüne geçmeyi arzulamıştır. Bir anlamda Osmanlı devlet adamlarını ve subaylarını birbirlerine karşı gözetim altında tutmak istemiştir. Uluslararası siyasette yürüttüğü denge politikasının iç siyasetteki örneği olan bu sistem[231] saltanatı boyunca işlerliğini sürdürmüştür. II. Abdülhamid iktidarını sağlamlaştırmak adına başta Şehzade Reşâd Efendi olmak üzere hanedan üyelerini de hafiyelerce takip ettirmiş ve onlarla ilgili malûmat almıştır.[232]

230 Kırlı, *a.g.e.*, s.2-3.

231 Abdulhamit Kırmızı, "Sultan II. Abdülhamid İmparatorluğun Son Nefesi", Coşkun Yılmaz (Ed.), *II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul*, İstanbul, 2010, s.31.

232 Faiz Demiroğlu, *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, Tarih Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 1955, s.37-44.

Sultan II. Abdülhamid'in jurnalcilerini iki kısma ayırmak mümkündür. İlki, bu işe memur edilmiş kadrolu saray hafiyeleridir. İkinci grupsa saray hafiyelerinin sayıca çok üstünde olan ve II. Abdülhamid'den para sızdırmak, memuriyet koparmak veya ona yaranmak için zaman zaman çeşitli amaçlarla jurnal veren devlet adamları, ulema, asker ve serbest meslek erbabı kişilerden oluşmaktadır.[233] Memur statüsündeki hafiyeler İstanbul'da Zaptiye Nezareti, taşrada valilikler, ülke dışındaysa sefaretler ve şehbenderlikler bünyesinde çalışan maaşlı kişilerdir.[234] Hafiyelik hukuken Zaptiye Nezareti'ne bağlıysa da fiilî olarak padişaha karşı sorumluydu. Bunda ana etkense II. Abdülhamid'in devlet ricaline güvenmemesiydi.[235] Hafiyelere çeşitli gayelerle yapacakları tahkikat için gerekli ihtiyacın hazine kaynaklarından karşılandığı görülmektedir. Hafiye tahsisatının ödenmemesi veyahut gecikmesi hâlinde ise II. Abdülhamid mutlaka ödeneğin verilmesini emretmektedir.[236] Buradan hafiyelik teşkilâtının işlerliğinin devam etmesine padişahın ne kadar çok önem verdiği anlaşılmaktadır. Üstelik II. Abdülhamid, resmî devlet görevlisi olan hafiyelik üyelerine casus gibi uygun olmayan tabir kullanılmasını da hoş karşılamamaktadır.[237]

Hafiyelik teşkilâtını Sultan II. Abdülhamid'e kimin önerdiği konusunda Küçük Sa'id Paşa ve Mavroyani Paşa isimleri ön plana çıkmakla birlikte bunlar birer iddiadan öteye gitmemektedir.[238]

233 Yavuz Selim Karakışla, "Sultan II. Abdülhamid'in İstibdat Döneminde (1876-1909) Hafiyelik ve Jurnalcilik", *Toplumsal Tarih*, (119), 2003, s.18-19.

234 Gör, *Abdülhamid Döneminde İstihbarat Mutlakıyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909*, s.67-68.

235 Mehmet Ali Beyhan, "II. Abdülhamid Döneminde Hafiyye Teşkilâtı ve Jurnaller", *İlmî Araştırmalar*, (8), 1999, s.69.

236 Engin, *Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası*, s.151, 195.

237 Demiroğlu, *a.g.e.*, s.10.

238 Karakışla, *a.g.e.*, s.14-15.

Osmân Nûrî ise hafiyelik teşkilâtının kurulmasını Damad Mahmud Paşa'nın[239] II. Abdülhamid'in kalbine korku ve vesvese zehrini akıtmasıyla başladığı görüşündedir. Padişah tahta çıktığı ilk dönemde Mahmud Paşa'nın telkinleriyle Genç Osmânlıları her türlü fenalığı yapmaya müsait, cebbar ve ihtilâlci adamlar olarak görmeye başlamıştır. Kendi iktidarına karşı isyan çıkacağı korkusuyla Midhat Paşa taraftarlarını takip ettirmeye başlamış ve böylelikle de hafiyelik usulü doğmuştur.[240] Hafiyeliğin kimin etkisiyle başlatıldığı meselesi ihtilaflı olsa da kesin bir şey vardır ki o da II. Abdülhamid döneminde hafiyeliğin ve jurnal sisteminin ileri boyutlara vardığı ve toplum arasında yayıldığıdır. II. Abdülhamid'in amcası Sultan Abdülaziz'e yapılan darbe, kendisinin tahta çıkmasından sonra Ali Suavî'nin V. Murâd'ı Çırağan Sarayı'ndan kaçırma teşebbüsü, Cléanthi Scalieri-Aziz Bey Komitesi'nin yine bu doğrultudaki planları padişahın istihbarat teşkilâtına önem vermesine yol açan tecrübelerdir. Teşkilâtın varlığından en fazla etkilenenler ise pek tabii II. Abdülhamid'in siyasî muhalifleri Jön Türklerdi.

Jön Türklerin faaliyetlerine karşı Sultan II. Abdülhamid'in aldığı önlemlerin başında hafiyelik gelmektedir. Zira hafiyeliğin önde gelen istihbarat faaliyetleri arasında siyasî muhaliflerin takip etmek ve bunlara dair arama yapmak bulunmaktadır.[241] Hafiyelik, Jön Türklerin aralarındaki güveni zedelemek, onları yılgınlığa düşürmek ve amaçlarından vazgeçirmek amaçlarını da

239 Bahsi geçen Prens Sabahaddin'in babası olan Damad Mahmud Paşa değil, Sultan Abdülaziz'e karşı düzenlenen hal' tertibinin içersinde yer alan ve sonradan Yıldız Mahkemesi'nde Midhat Paşa ile birlikte yargılanarak Taif'e sürgün edilip orada vefat eden kişidir.

240 Osmân Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı Hayât-ı Husûsiye ve Siyâsiyesi*, I, Kitâbhâne-yi İslâm ve Askerî, İstanbul, 1327, s.191.

241 Gör, *Abdülhamid Döneminde İstihbarat Mutlakıyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909*, s.78.

taşımaktadır. II. Abdülhamid toplum üzerinde merkezî güç ve oto-kontrol mekanizması geliştirerek muhaliflerinin hareketlerini en aza indirme ve etkisizleştirme amacı gütmüştür. Gerçekten de hafiyelik, Jön Türkler üzerinde baskı yaratmıştır. Jön Türklerin hafiyeliğe düşmanlığının sebeplerinin başında kendilerine hareket alanı bulamamaları ve gizli örgütlenmeye sahip olsalar da birçok Jön Türk'ün hafiyeler sayesinde yakalanması gelmektedir. Ayrıca hafiyeliğin suiistimal edilerek amacının dışına çıkması ve şahsî menfaat peşinde koşan birtakım insanlar için gelir kapısı olması da Jön Türklerin hafiyelere gösterdikleri tepkinin diğer nedenidir. II. Abdülhamid'i tahttan indirme emelini gerçekleştirmek için önlerindeki en büyük engellerden birisi olan hafiyeliği çökertmek için yayınlarında buna ve bağlantılı şekilde jurnal sistemine yönelik propagandaları muhalefet gündemi olarak sıklıkla kullanmışlardır.

Jön Türklere karşı sıkı takibatın temelinde de padişaha sadakat anlayışı vardı. Jön Türkleri tespit ve takip etmek Osmanlı devlet adamlarınca padişaha sadakat icabı görülmüştür.[242] Oysa belli memuriyetlere getirilmede veya bulunduğu memuriyette yükselmede liyakat yerine sadakatin esas alınması Jön Türklerin tepkisini çeken bir uygulamaydı.[243] Bu durum ise önceki başlıklarda değinildiği üzere Jön Türklerin Osmanlı devlet adamlarına ve bunun yanında jurnal sistemine duydukları nefretin artmasına sebep olmuştur.

Jön Türklerin nefretine karşın bir kısmının da zaman içerisinde sistemin içerisine dâhil olması ironik bir durumdur. Jön

242 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, s.60-61; Abdulhamit Kırmızı, Avlonyalı Ferid Paşa Bir Ömür Devlet*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2014, s.156.

243 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.63.

Türkler arasında Yıldız Sarayı'na jurnal yazanların varlığı bilinmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra sarayda ele geçirilen jurnallerde birçok Jön Türk'ün jurnal verdiği görülmektedir. Bunlar arasında özellikle Tunalı Hilmi, Abdullah Cevdet, İsmâil Kemâl, Ali Kemâl, Süleyman Nazif, Emanuel Karasu ve Damad Mahmud Paşa gibi kişilerin olması dikkat çekicidir.[244] Ubeydullah Efendi de bu Jön Türklerden birisidir.[245] Orhan Koloğlu, Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra onun yakınında bulunmuş birisinin 1909 yılında Paris'te Ali Vehbi imzasıyla yazdığı *Pensée et Souvenirs de l'Ex-sultan Abdul-Hamid* isimli kitapta 1897 yılında Paris'te bulunan Jön Türkler arasında 17 kişinin II. Abdülhamid'e hafiyelik yaptığı bilgisinin olduğunu zikretmektedir.[246] Süleyman Kâni İrtem de bu konuda ilginç bilgiler vermektedir. II. Abdülhamid, Avrupa'daki Jön Türklerin durumlarından haberdar olabilmek için hafiyeler görevlendirmiştir. Bu kişiler dikkat çekmemek için düzmece bir planla güya yakalanarak hapsedilmekte ve ardından bir yolunu bularak Avrupa'ya kaçmayı başarmış gibi görünerek Jön Türklerin arasına karışmaktaydı. Bu tertiple de Jön Türklerden aldıkları bilgileri Osmanlı sefaretlerine vermekteydi.[247] İrtem'in verdiği bilgiye karşın yukarıda zikredilen isimlerin bu tipten kişiler değil, bilakis Jön Türklerin ileri gelenlerinden olduğuna da dikkat etmek gerekmektedir. Jön Türklerin muhalefet gündeminde yoğun şekilde propaganda olarak kullandıkları hafiyeliğe ve jurnalciliğe hakikatte kendilerinin de bulaşmış olması içlerindeki çelişkiyi de

244 Asaf Tugay, *İbret Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, Okat Yayınevi, İstanbul, [Basım Yılı Yok], s.26, 29, 31, 39-40,129-130, 184-185, 188-190, 201-217.

245 Ahmet Turan Alkan, *Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s.40.

246 Orhan Koloğlu, *Curnalcilikten Teşkilatı Mahsusa'ya*, 2. Baskı, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2016, s.29.

247 İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, s.83.

göstermektedir. Bu durum diğer taraftan II. Abdülhamid'in Jön Türkler arasında güvensizlik yaratma çabasının kısmen başarıya ulaştığını da ifade etmektedir.

Sultan II. Abdülhamid hükümdar sıfatıyla ülkesinde yaşanılan her olaydan haberdar olmanın zorunluluğu gereği, hafiyeliğin gerekliliğine inanmış ve bunu savunmuştur. Ancak hafiyeliğin doğrudan II. Abdülhamid'e bağlı ve hukukî açıdan denetlenmesini ve kontrolünü sağlayacak mekanizma bulunmadığı için yapının şahsî husumetlere, çıkarlara dayanan raporlar üretmesi kaçınılmaz olmuştur. Hafiyelik ve jurnal sistemi her ne kadar kuruluş amacı olarak iktidar için faydalı görülmüşse de zaman içerisinde amacından sapmış ve birçok suiistimalin ortaya çıkışına sebebiyet vermiştir. Birinden intikam almak, hoşlanmadığı bir durumu bertaraf etmek, verilen cezadan kurtulmak, geçim sıkıntısını aşmak ve hiçbir amacı olmayıp sırf macera yaşamak isteyen herkes jurnal yazmaya başlamıştır.[2-18]

Hafiyelik ve jurnal sistemi muhalif kesimlere karşı bir savunma mekanizması olarak yapılandırılmaya çalışılmışsa da haksız yere suç isnat edilen mağdurların varlığına da yol açmıştır. Lâkin Sultan II. Abdülhamid'in her şeyi bilme isteği ve çevresindeki kişilerin de kişisel hırs ve maddî menfaat gereği onun evhamını kışkırtacak söz ve davranışlarda bulunması, padişahı adeta zorunluluk gibi jurnalcilik sisteminin devamına itmiştir. II. Abdülhamid'in hafiyeliğe verdiği önemin sebebi kendisinin evhamlı oluşundan da kaynaklanmaktadır. Tabiri caizse padişahın evhamı ile jurnalcilik sistemi birbirinden doğan ve birbirini besleyen iki kavramdır. II. Abdülhamid küçük yaşlarından itibaren tecessüs duygusuna sahip olduğunu kendisi de itiraf etmektedir.[2-19]

248 Nurdan İpek Şeber, "Namlunun Ucundaki Padişah: II. Abdülhamid'e Karşı Planlanan Suikastler", *Türkiyat Mecmuası*, 22, 2012, s.42.

249 *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Âtıf Hüseyin Bey'in Hatıra-*

Gizli ve karmaşık olay örgüsüne sahip polisiye romanlara merakı da buradan gelmektedir. Bu da tahta çıktıktan sonra hafiyeliğe verdiği önemin kişiliğinin ve karakterinin gereği olduğu yorumunu da doğurmaktadır. Tahsin Paşa, II. Abdülhamid'in vehminden faydalanıp çıkar elde etmek isteyenlerin ona suikast yapılacağına dair jurnalleri getirip sunduğunu ancak bunların hepsinin yalan olduğunu, yalan haberleri getirenlerin ise padişah tarafından ödüllendirildiği, buna karşın jurnalleri yalan olanların ceza görmediğini hatıratında dile getirmektedir. Zira II. Abdülhamid'in bir jurnalciye yalan ihbarından dolayı ceza verilecek olursa istihbarat teşkilâtının gevşeyeceğinden korktuğunu söylemektedir.[250] Yanlış veya yalan jurnal verenlerin cezalandırılacağı yerde II. Abdülhamid tarafından taltif edildiğine dair örnekler vardır.[251] Oysa II. Abdülhamid'in sahte jurnal üretenlere ceza vermemesi ve bir anlamda idare-i maslahatçı çizgi takip etmesi hafiyeliğin ve jurnal sisteminin yozlaşmasının önde gelen sebebi olmuştur. Bu durum toplum üzerinde iktidarın baskısını oluşturduğu gibi Jön Türklerin de konuda propaganda faaliyeti yürütmesine olanak tanımıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in merkezî iktidarın güçlendirilmesi bünyesinde düşünerek mevcuda getirdiği hafiyeliğin zamanla yozlaşan yansımaları ve Jön Türklerin bu konudaki etkin propagandaları, II. Abdülhamid iktidarının muhaliflerini ortadan kaldırmak için onları işkenceden geçirdiği, denizde boğdurduğu ve sürgünde ölüme mahkûm ettiği şeklindeki iddialarına da kaynak teşkil etmiştir.

---

ları (1909-1918), s.96.

250 Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s.105.108.

251 Bunlardan Sadrazam Kâmil Paşa hakkında verilen bir yalan jurnalin ödüllendirilmesi örneği için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "II. Abdülhamid Devrinde Kâmil Paşa", *Belleten*, XIX (74), 1955, s.209.

1.6. İşkence, Denizde Boğma ve Sürgün

Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflerini ağır işkenceler altında öldürdüğü, denizde boğdurduğu ve sürgünlerde çürüttüğü söylemleri Jön Türk matbuatında sıkça gündeme getirilen muhalefet argümanlarıdır.[252] Jön Türk matbuatında II. Abdülhamid'in haksız şekilde insanları tutuklatıp hiçbir yargılama sürecinden geçirmeden hapsettirdiği iddiaları görülmektedir. Bu bağlamda *Beberûhî*'de evrak-ı muzırra taşıdığı jurnaliyle haksız şekilde suçlanan bir gencin muhakemesi hikâye edilmektedir. Jön Türk, üzerinde gazete bulunmadığı hâlde suçlanmasına karşı çıkıp yalvarmakta ve "Allah aşkına, peygamber başı içün" demektedir. Buna karşılık mahkeme reisinin "Biz burada Allah mallah tanımayız" şeklinde cevap vermesi mahkemelerin hangi düzende işlediğine yönelik bir eleştiridir.[253] Yine *Dolab* gazetesinde de gıyaben idama mahkûm edilen gençler arasında Üsküdarlının Aksaraylı, Vidinlinin Filibeli, Tıbbiye öğrencisinin Mülkiyeli olarak gösterildiği belirtilerek suçla itham edilenlerin tercüme-i hâllerinin tahkik edilmeye bile lüzum görülmediği söylenmektedir.[254] Bu örneklerle II. Abdülhamid'in adaleti eleştirilmekte ve Jön Türkler aleyhine verilen hükümler sorgulanmaktadır.

Jön Türkler kendilerine yönelik baskının gerekçesini şu şekilde açıklamaktadırlar: "Bu devletde kim ehl-i nâmûs olur/ Olanlar yâ menfî yâ mahbûs olur".[255] Jön Türklerin bu anlatımına karşı Cezayir-i Bahr-i Sefid vilâyetinden gönderilen 17 Mayıs 1897 ta-

252 *Hareket*, s.6; Tunalı Hilmi, *Evvel ve Âhir*, s.10; "İfâde-i Mahsûsa", *Tokmak*, (1,) 1 Mart 1901, s.1; "Iyd-ı Fıtr", *Osmânlı*, (100), 15 Ocak 1902, s.1.

253 "Hüseyin Paşa Karakolhânesi'nde Bir Genç Türk'ün Muhâkemesi", *Beberûhî*, (3), 1 Nisan 1898, s.4.

254 "Havâdis", *Dolab*, (5), 14 Mart 1900, s.4.

255 Hamiyyetli Bir Şâir, "Söz ü Güdâz", *Beş Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1 Şubat 1896, s.4.

rihli şifreli telgrafname farklı bir uygulama örneğini göstermektedir. Telgrafa göre Rodos'ta Jön Türklük "sevdâsı"yla evrak-ı muzırra okudukları haber alınmış kişiler tevkif olunmuş ancak yapılan tahkikat sonucu "isbât-ı delâil istihsâl" edilemediğinden bir müddet sonra tutuklular serbest bırakılmışlardır.[256]

Jön Türk söylemine göre Sultan II. Abdülhamid hapishanelerdeki katillerin güçlü kuvvetli olanlarını af ederek kendi hizmetine aldırmakta, adalet ve terakki isteyenleriyse hapishanelerde süründürmektedir.[257] Jön Türkler af konusundaki görüşlerinde dinî bakış açısını da kullanmaktadır. Mîzâncı Murâd *Meşveret*'teki bir yazısında ihtilâlci Ermenileri kast ederek gayrimüslim asilerin ve mücrimlerin hapse girmelerinin üzerinden bir sene geçmeden genel affa uğradıklarını, her bayramda ve cülusta da normal suçluların afla salıverildiğini oysa sürgündeki "erbâb-ı hamiyyetden" birçok kişinin yıllarca dışarıda süründürüldüğünü vurgulamaktadır. Yine ona göre II. Abdülhamid'in "garazı" ve "husûmeti" yalnız kendilerine değil, bütün Müslümanlaradır.[258] Padişahın Ermeni patriğinin isteği üzerine devlete isyandan dolayı hapiste bulunan Ermenilere aff-ı umûmî vermesi de eleştiri konusu yapılmaktadır. Onlara af verilirken sırf Jön Türk olduğu için hapishanelere atılan ve işkencelere dayanamayıp ölen Müslümanların durumu hatırlatılmaktadır.[259] Böylece Müslüman Osmanlı kesimi din eksenli söylemlerle etki altına alınmaya çalışılmaktadır.

Jön Türklerin muhalefet argümanı olarak sıkça dile getirdikleri bir konu Sultan II. Abdülhamid'in siyasî muhaliflerine zindanlarda ağır işkence uygulanmasıdır.[260] Padişahı tahttan

256 BOA, DH. ŞFR. 211/120.

257 "Havâdis", *On Bir Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 23 Mayıs 1896, s.6.

258 Murâd, "Sultan Abdülhamid'in Büyük Hatâsı", *Meşveret*, (21), 23 Ekim 1896, s.2.

259 "Vatandan Havâdis", *Mîzân*, (2), 28 Aralık 1896, s.5.

260 H.H, "Habs, Nefy, İ'dam", s.1-3; Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad*

indirecekleri iddiasıyla "zâbıtân-ı askerîye, ricâl-i Mülkiye ve talebe-i ulûm"dan birçok kişi Bâb-ı Zabtiye zindanlarında, Beşiktaş Karakolu bodrumlarında ve Mekâtib-i Askeriye hapishanelerinde çeşitli işkencelerle öldürüldüğü iddiası Jön Türk gazetelerinde yer almaktadır.[261] Jön Türk basını meşveret ve adalet isteyenlerin, mezalime karşı çıkanların gece evlerinden aldırılarak Yıldız Sarayı'nda çeşitli işkencelerle "şehid edildiği" haberlerini yazmaktadır. Onlara göre engizisyon papazlarına nazire yapan saraydaki mezalim "Hülâgu'ya rahmet okutacak" surettedir.[262]

Jön Türkler işkence söylemlerinde özellikle mektepli gençleri örnek vermektedir. Mektepli öğrencilerin birçoğunun tutuklanarak zindanlarda hapsedildiği haberleri Jön Türk gazetelerinde sıkça dile getirilmektedir. Haberlere göre askerî mekteplerdeki öğrenci mezun olursa cemiyetler teşkil ederek Sultan II. Abdülhamid yönetimi aleyhine isyan edecekleri jurnaliyle birçok öğrenci tutuklanıp çeşitli işkencelerden geçirilmiştir.[263] Bir bahriye mülâzımının hafiyelerce tutuklanıp hapsedilmesi üzerine validesinin üzüntüden tecennün ettiği ve kadının Darü'ş-Şifâ'da zincirlere vurulduğu şeklinde duygulu haberlere de rastlanılmakladır.[264] Mekteb-i Harbiye'de öğrencilerin "idâre-i zâlime" tarafından tevkif edilerek mektebin "işkencehâne"sinde engizisyon mahkemelerini hayrette bırakacak derecede inşa edilmiş localarından birine atılarak işkencenin her türlüsünün yapıldığı Jön Türk basınında dile getirilmektedir.[265] Mekteplerde öğrenme arzusu duyan, terakki ve adalet isteyen vatan evlatları hapislerde bin

ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, s.458.

261 A.T, "Vatanı Sevenlere ve Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr", s.2.

262 "Makale-i Şer'iye", *Kanûn-i Esâsî*, (3), s.1.

263 "İstanbul'dan", *Mîzân*, (27), 5 Temmuz 1897, s.4.

264 "Biçâre Vâlide", *Mîzân*, (14), 5 Nisan 1897, s.4.

265 "Mekteb-i Harbiye", *Mîzân*, (23), 7 Haziran 1897, s.4.

türlü işkence içinde öldürülürken hafiyelik edenlereyse mükâfatlar verilmektedir.[266] Haksız yere hapsedilen gençlerin engizisyon cinayetlerini aratmayacak şekilde işkenceler gördüğü, buna karşın Osmanlı hükûmetinin ne kadar kötü ve uğursuz olsa bile sonuçta kendi hükûmetleri olduğundan Avrupa nazarında haysiyetini lekelemek istemedikleri için işkenceleri açıklamadıkları yönünde *Mîzân*'da haber yapılmaktadır. Ancak işkenceler devam ederse işkenceye uğrayanlarla birlikte uğratanların isimlerini Avrupa hükûmetlerine verecekleri ve açık şekilde Avrupa gazetelerinde yayınlayacakları tehdidinde de bulunmaktadırlar.[267] Bu tür haberlerin yayımıyla özellikle ileride orduda görev yapacak askerî mektepliler arasında II. Abdülhamid muhalifliği meydana getirilmek istendiği açıktır.

Siyasî müttehimlerin sorgulandığı yer olan ünlü Taşkışla Karakolu, Jön Türk matbuatında Fransız İhtilâli'nin simgesi Bastille Hapishanesi'ne benzetilerek burada çeşitli işkencelerin yapıldığı anlatılmaktadır. *Mîzân*'a göre işkencelerin bir kısmı şöyledir: "Mahsûsen inşâ idilmiş dar localarda günlerce ayak üzerinde durdırmak, kuru ekmekden ma'ada bir şey vermemek, günde dört def'a sopa ile döğme bu mezâlimhânenin en âdi icrâatindendir."[268] Bunun dışında en yaygın usul ise dayaktı. Hapse düşen Jön Türkler büyük işkencelere, zulümlere maruz kalmakta "insâniyet sadâlarından" ve "medeniyet hayâllerinden" mahrum olmaktadır.[269] Ayakları prangalı olarak karanlık ve rutubetli yerlerde çürütülmektedir.[270] Padişahın özel hapishanelerinde ve işkencehanelerinde insanlar "eziyet ve meşakkat içinde" hayat

266 "Tâlim ve Terbiye ve Mekteblerimiz", *Meşveret*, s.3.

267 "Ciddi Bir İhtâr", *Mîzân*, (2), 28 Aralık 1896, s.2.

268 "İkinci Bastil!", *Mîzân*, (26), 28 Haziran 1897, s.3.

269 "Habsâne-i Umûmiden Mektûb", *Meşveret*, (26), 25 Ekim 1897, s.4.

270 B. K, *a.g.e.*, s.2.

sürmektedir.[271] Jön Türklere göre tutuklanan gençler hapishanelerde medenî bir kavmin canilere reva görmediği eziyetlere ve İslâmiyet'in hiçbir şekilde müsaade etmediği işkencelere maruz kalmaktadır. Jön Türkler dikkat çekici bir iddiada da bulunarak hapishanedeki gençlerin gardiyanlar elinde ırzını ve namusunu da müdafaadan aciz kaldığını söylemektedir.[272]

Osmânlı'da hapishanelerde tutulan Jön Türklere namussuz ve ahlâksız kelimelerle hakaretler edildiği ve onların dinî duygularını incitici davranışlarda bulunulduğu anlatılmaktadır. Namaz kılmak isteyen mahkûmlara "Namâz kılacaksınız, alanlar abdestle, almayanlar abdestsiz; hattâ cünûb olarak namâz kılacaksınız; bu namâz Allah'a değil, pâdişâhadır" şeklinde tacizlerde bulundukları ifade edilmektedir.[273] Bunun yanında hapishanelerdeki Jön Türklerin, Sultan II. Abdülhamid'in adamları tarafından devlet ve millet haini, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda casusluk yaparak savaş planlarını Yunanlara satmış alçaklar şeklinde askerlere tanıtıldığı söylenmektedir. Böylece askerler onları hain olarak görmekte ve nefret kusmaktadır. Padişah kendisine karşı gelenleri dinsizlikle itham edip mürtet olarak da topluma göstermektedir.[274] Jön Türklere göre bu durum II. Abdülhamid'in milletin

271 M. F, *a.g.e.*, s.4.

272 "Tevkifât", *Meşveret*, (28), 24 Aralık 1897, s.3-4. Jön Türklerin bununla ilgili ilginç bir iddiası da II. Abdülhamid iktidarının temel taşlarından biri kabul ettikleri Şeyh Ebu'l-Hüdâ ile alâkalıdır. Buna göre Beşiktaş'ta oturan bir genci Ebu'l-Hüdâ cebren alıkoyarak ırzına tasallut etmiştir. Çocuğundan üç gün boyunca haber alamayan annesinin feryadı üzerine "Ebu'l-Hüdâ hınzırı" "kurban-ı hırs ve şehvetini" salıvermiştir. Çocuğun annesi Gazi Osman Paşa'dan yardım istemiş, çocuğun cesur ve namuslu bir asker evlâdı olduğunu duyan Osman Paşa ise müteessir olarak durumu II. Abdülhamid'e bildirmiştir. Ancak II. Abdülhamid umursamaz tavırla şöyle karşılık vermiştir: "A Osman Paşa. Sen onun yalnız bir şeyini biliyorsun. Ben ise nelerini bilirim nelerini..(!?!)" bk. "Pâyitaht Havâdisi", *Mizân*, (11), 15 Mart 1897, s.4.

273 "Yine Trablus'dan", *Osmânlı*, (2), 15 Aralık 1897, s.5.

274 "Sultan II. Abdülhamid'in Entrikaları ve Müdâfaâ'-yı Nâmûs", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (20), 16 Temmuz 1898, s.4.

cehaletinden istifade ederek muhaliflerini yok etme yöntemidir. Jön Türkler hâlin devamındaysa karanlık tablo çizmeyi de ihmal etmemektedir: "Şimdilik birer birer kurban gidiyoruz. Bir müddetcik sonra hep birden mahvolacağız."[275]

Jön Türklerin matbuatlarında işledikleri bu söylemlere ve iddialara karşın gerek kendi yayınlarında gerek sonradan kaleme alınan hatıralarda zindanlarda ağır işkenceler altında ölenlerin isimleri zikredilmemektedir. Yalnızca olayların yaşandığından bahsedilmekte lâkin bunların kimler olduğuna dair açıklayıcı bilgi bulunmamaktadır. Örneğin, *Mîzân*'da tutuklanan Jön Türklerin içinde ona yakın kişinin aniden öldüğü, iki masum kardeşin Sultan II. Abdülhamid'in emriyle Yemen tarafına sürgün edilmesi haberi üzerine annelerinin acıya dayanamayıp vefat ettiği yolunda haberler verilerek "Bunlar hep mezâlim-i Hamidiye'nin kanlı vak'ayidir. Millet elbette bunların öcünü bırakmayacakdır." şeklinde yorumlar yapılmaktadır.[276] Ancak bunların kim olduklarına dair bir isim belirtilmemektedir. Bu ise Jön Türk söylemlerinin ispat taşımaktan ziyade propagandaya yönelik kullanılan argümanlar olduğunu göstermektedir.

Jön Türklerin özellikle vurgu yaptıkları mekteplilere yönelik işkencelere dair söylediklerinin dışında ikna edici deliller de mevcut değildir. Mekteb-i Tıbbiye'de artan Sultan II. Abdülhamid muhalifliğine çare olarak mektebin başına getirilen Zeki Paşa kurduğu sert idareyle Tıbbiye'deki Jön Türk faaliyetlerini engellemeye çalışmıştır. Onun sert ve göz açtırmayan tedbirleri neticesinde öğrenciler arasından verilen bir jurnalin de yardımıyla Cemiyet üyeleri tutuklanmaya başlamıştır. Tutuklamaların ardından yapılan mahkeme sonucu Cemiyet'in ileri gelenlerinden Şefik Ali,

275 H. H, "Zavallı Osmânlılar", *Meşveret*, (2), 15 Aralık 1895, s.2.

276 "Vatandan Havâdis", *Mîzân*, (3), 4 Ocak 1897, s.4.

Ahmed Mehtiyâ, Abdullah Cevdet, Mehmed Reşid, Rızâ Servet, Şerâfeddin Mağmûmî gibi kişilerin içerisinde olduğu grubun mektepten atılmasına karar verilmiş ancak birkaç aylık hapisten sonra affedilerek serbest bırakılmışlardır.[277] Affedilen ve serbest bırakılan Jön Türkler ise II. Abdülhamid muhalifliğine hız kesmeden devam etmişlerdir. Mekteb-i Mülkiye'de de kurulan bir öğrenci cemiyetinde faaliyette bulunan 40 kadar öğrenci yakalanarak sorgulanmış; önce Taşkışla'ya sonra da Yıldız Sarayı'na götürülmüştür. Burada öğrencilere padişah tarafından yirmişer mecidiye dağıtılarak serbest bırakılmışlardır.[278] Dolayısıyla bu tür örnekler mekteplilere yönelik sistemli işkence yöntemi uygulanmadığını göstermektedir.

Hapse girmiş veya sürgüne gönderilmiş bazı Jön Türklerin II. Meşrutiyet'in ilânından sonra yayımlanan hatıratında yaşadıkları sosyo-psikolojik travmaları açıklayan izlere sıkça rastlanmaktadır.[279] Bununla birlikte Jön Türk matbuatında iddia edilen ağır işkencelere ve ölümlere karşın, hatıralarını kaleme alan dönemin Jön Türkleri ağır işkencelerden örnekler vermemektedir. Hatta bir kısmı kendilerinin tutuklanmalarından sonraki süreç ve hapis hayatları hakkında verdikleri izahatta bile ağır işkenceden söz etmemektedir.[280] Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflerini ağır işkenceyle öldürttüğü iddiaları, toplumun gergin havasını yansıtan ve aynı zamanda bunu söylem olarak besleyen rivayetlerden ileriye gidememiştir.

Sultan II. Abdülhamid aleyhinde propaganda argümanı olarak kullanılan önemli bir söylem de muhaliflerini denize atarak

277 Cevrî, *a.g.e.*, s.28-30.

278 İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, s.32.

279 Bu tür hatırata dair örnekler için bk. Taner Aslan, "İttihâd-ı Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne", *Bilig*, (47), 2008, s.87-90.

280 Buna bir örnek olarak bk. *Ali Münif Bey'in Hâtıraları*, s.23-26.

boğdurması gelmektedir.[281] Mîzâncı Murâd "Cellâd kurbanlarını bulmak üzre Halic ve Marmara diblerine mürâcaat etmek kâfîdir" diyerek denizde boğdurma ithamını ciddi olarak dillendirmektedir.[282] Mîzâncı Murâd, Mülkiye'de tarih öğretmenliği yaparken de jurnallerle günahsız kişilerin zindanlara konulduğu ve bunların sonra İzzeddin Vapuru ile ayaklarına zincir vurularak denize atıldıklarını kendi gözleriyle görmüş gibi öğrencilere de anlatmıştır.[283] "Bir Kürd" müstearıyla *Meşveret*'te yazan Abdullah Cevdet'e göre II. Abdülhamid, meşveret taraftarlarını denize atmayı ya da idama mahkûm etmeyi "bir içim su" addeylemiştir.[284] Osmânlı İcrâat Komitesi adıyla Cenevre'deki Jön Türklerin Avrupalı Büyük Devletlere gönderdikleri bir beyannamede kardeşlerinin Boğaz'da boğuldukları belirtilmektedir.[285] Yine Osmânlı İhtilâl Fırkası adıyla hazırlayıp İstanbul'da dağıttıkları başka bir beyannamede de "Binlerce talebe-i ulûm ile nice nice ahrâr-ı millet"in Yıldız Sarayı'nda işkenceler gördükten sonra Marmara Denizi'nde öldürüldüğü söylenmektedir.[286] Denizde boğdurma söylemine dönemin bazı Avrupalı gazetecileri dahi katılmış ve ispatları olmadığı hâlde bunu dile getirmekten geri durmamışlardır.[287] II. Abdülhamid'in muhaliflerini denizde boğdurduğu iddiaları yalnız Jön Türk propagandalarında sınırlı kalmamış,

281 *Neler Olacak!..*, s.10; "Allah Erbâbını Halk İylesun", *Kanûn-i Esâsî*, s.5; "Makale-i Mahsûsa", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (3), 25 Ocak 1898, s.2.

282 Mehmed Murâd, *Müdâfaa Niyetine Bir Tecâvüz! (Kırk Anbar'a Cevâb)*, s.15.

283 Malik Aksel, *İstanbul'un Ortası*, Beşir Ayvazoğlu (Yay. Haz.), Kapı Yayınları, İstanbul, 2011, s.136.

284 Bir Kürd, "Mütâlaamız", *Meşveret*, (17), 21 Ağustos 1896, s.4.

285 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.538.

286 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.458; İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, s.62.

287 Bunlardan biri için gezi/hatırat türündeki eser olarak bk. Paul Fesch, *Abdülhamid'in Son Günlerinde "İstanbul"*, (Çev. Erol Üyepazarcı), Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul, 1999, s.336.

onun tahttan indirilmesinden sonra da bu tür söylemler devam etmiştir. II. Abdülhamid dönemini anlatan tarih kitaplarında muhaliflerinden binlercesini öldürttüğü ve denizde boğdurttuğu şeklinde cümleler yer almıştır.[288]

Jön Türk matbuatında dile getirilen siyasî muhaliflerin denize atıldığı propagandası dönemin şahitlerinin hafızasında öyle yer edinmiştir ki ilerleyen yıllarda hatıratında buna değinenler olmuştur. Kâzım Karabekir, ağabeyi Hamdi Bey'in kütüphanesinin arkasında saklı bölümde yasak Jön Türk gazetelerini alıp okuduğunu ve etkilendiğini, bunu gören ağabeyinin kendisine Sultan II. Abdülhamid'in zalimliğini ve istibdadını ve ona karşı milletin iyi kalpli evlatlarının hürriyet için İttihâd ve Terakki adıyla cemiyet teşkil ettiklerini ifade ederek "vatanını seven her münevver gencin buna dâhil olduğunu fakat bazı alçaklar tarafından haber alınarak birçok gençlerin sürgüne Yemen'e, Fizan'a gönderildiğini bazılarının da denize atıldığını" kendisine acı acı anlattığını söylemektedir.[289] Yine dönemin şahitlerinden Hüseyin Cemâl de 1916'da yayımladığı hatıratında konu gereği II. Abdülhamid'e değinmekte ve bir Fransız vapurunun limandan demir alırken zincirine insan cesetlerinin takıldığını adını vermediği bir kitaptan alıntı yaparak aktarmaktadır. Bu vesileyle de "istibdâdın karanlık geceleri"ni okuyucuya hissettirmeye çalışmaktadır.[290] Leskovikli Mehmed Rauf da hatıratında Sarayburnu'ndan denize atılma olayını "bir müddetten beri işitmekte" oldukları bir "rivayet" şeklinde nitelemektedir.[291]

288 A. R. [Ahmed Refik], *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı Hayât-ı Hususiyye ve Siyâsiyesi*, 3, Kitâbhâne-yi İslâm ve Askerî, İstanbul, 1327, s.1064.

289 Karabekir, *Hayatım*, s.149-150; Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.22.

290 Hüseyin Cemâl, *Yeni Harb Başımıza Tekrar Gelenler*, Aziz Korkmaz (Yay. Haz.), TTK Yayınları, Ankara, 2014, s.227.

291 Leskovikli Mehmed Raûf, *a.g.e.*, s.54.

Leskovikli Mehmed Rauf'un kullandığı "rivayet" kelimesi Jön Türkler tarafından yapılan propaganda için yerinde bir nitelemedir. Zira Cemiyet'in kurucularından İbrahim Temo, hatıratında denizde boğdurulma meselesiyle ilgili çarpıcı bir örnek vermektedir. Kendi anlatımına göre dördüncü kez tutuklanıp bir süre sorgulanmak amacıyla tutulan İbrahim Temo, sorgusunun ardından serbest bırakılmıştır. Daha sonra tanıdıklarından öğrendiğine göre kendisinin denize atılıp boğdurulduğu söylentisi yayılmıştır.[292] Temo'nun ifade ettiği durum Jön Türk matbuatında propaganda yapılan denizde boğdurma söyleminin sağlam kaynaklara dayanmadığını göstermektedir. Nitekim dönemin şahitlerinden Cevat Rıfat Atilhan, Jön Türk yayınlarını okuyanların tutuklanarak Taşkışla zindanına gönderildikleri ve ertesi günü de Sarayburnu'ndan denize atılarak boğduruldukları yönünde haberlerin kasıtlı olarak yayıldığını belirtmektedir. Öyle ki haberlere göre Harbiye, Mülkiye ve Tıbbiye öğrencilerinden bu şekilde öldürülenler sebebiyle deniz insan cesedinden geçilmez olmuştur.[293]

Dönemin tanıklarından Ahmet Reşit Rey, Sultan II. Abdülhamid'in zulmüyle dökülen kanlardan, yıkılan yuvalardan, denize atılıp boğdurulan masumlardan bahseden Jön Türk propagandalarının uzun zaman toplumun kulağını doldurduğunu; buna karşın anlatılanların gerçek olduğuna dair hiçbir örneği görmediğini söylemektedir. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra siyasî sürgünler geri döndüğünde bile Jön Türk neşriyatında sıkça bahsedilen işkenceyle öldürülen ve denizde boğdurulan kişilere dair bilgi ortaya konulamamıştır. Rey'e göre bahsi geçenlerin ailesi,

292 *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 2000, s.49.

293 Cevat Rıfat Atilhan, *İttihad ve Terakki'nin Suikast'leri*, Aykurt Neşriyatı, İzmir, 1971, s.7-8.

komşusu ve arkadaşı gibi tanıdığının çıkmaması da aslında söylemlerin Jön Türk propagandalarından başka bir şey olmadığının açık delilidir.[294] II. Abdülhamid'in olumsuz anlamda dikkatini çeken insanların birden bire ortadan kaybolduklarına dair dedikoduların yaygın olduğu dönemin hatıralarından anlaşılmaktadır.[295] Dedikodular bir önceki başlıkta işlenen hafiyeliğin varlığı ile daha da büyüyerek toplumu geren ve baskı altında tutan bir psikolojinin oluşmasına da sebebiyet vermiştir. Bu tür şayiaların varlığıysa Jön Türklerce matbuatlarında propaganda olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla rivayetlerle Jön Türk propagandaları arasında birbirini besleyen ilginç bir söylem birliği mevcuttur.

Benzer ifadeleri Refik Halid Karay'ın hatıratında da görebilmekteyiz. Karay ikinci şahsın ağzından, onun da eski bir jandarma çavuşundan dinlediği bir olayı anlatmaktadır. Eski jandarma çavuşunun anlattığı olaya göre bir gece genç-yaşlı 5-10 kişilik mahkûm grubu zindandan elleri kelepçeli şekilde çıkarılarak istimbota bindirilmiş ve denize açılmışlardır. Sarayburnu'nu geçtikten sonra jandarma çavuşuna emir verilerek mahkûmları denize atmaları istenmiştir. O ise gördüğü bu vahşete dayanamayıp orada bayılmış ve yaşadıkları yüzünden de sonradan aklî dengesini kaybetmiştir. Olayı ikinci şahsın ağzından dinleyen Karay, bunun üzerine ailesiyle birlikte II. Abdülhamid'e lânetler yağdırdıklarını ve kendisinin de henüz 16-17 yaşlarında olmasına karşın ihtilâlci kesildiğini belirtmektedir. Hatıratının devamında ise daha ilginç bir durumdan bahsetmektedir. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra gazetelerde II. Abdülhamid dönemindeki bu

294 Ahmet Reşit Rey, *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)*, Nur Özmel Akın (Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.31-32.

295 Simeon Trayçev Radev, *Galatasaray Mekteb-i Sultanisi Resneli Bulgar Bir Talebenin Hatıraları 1879-1898*, Georgi P. Kostandov (Haz.), Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s.82-83.

tür iddiaları gündem yapmak için "İstibdat devrinde ailesinden akıbetleri meçhul kalmış kimseler varsa bildirsinler!" şeklinde ilânlar verilmiş fakat bir tek kimse dahi ortaya çıkıp isim söylememiştir. Bunun üzerine Karay hakikati şöyle dile getirmektedir: "Anlaşılan o çavuş gerçekten deli imiş, sandığı vaka, deli uydurması; bir manya nöbeti!"[296] Örneklerden de anlaşılacağı üzere Jön Türklerin matbuatlarında işledikleri II. Abdülhamid'in muhaliflerini denizde boğdurduğu konusu hakkında ciddi ve ikna edici delillerin bulunmaması, denize atılarak boğdurulduğu söylenen kişilerin ne tanıdıkları ne de ailesinden kişilerin olmaması ve söz konusu iddiaların rivayet ve dedikodudan öte nitelik taşımaması bunun iyi kullanılmış bir propaganda olduğunu göstermektedir. Bu söylemler, Jön Türklerce II. Abdülhamid aleyhine toplumu yönlendirmeye elverişli birer propaganda argümanıdır.

Jön Türk matbuatında sıkça gündemde tutulan bir diğer mesele de Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflerini sürgüne göndererek oralarda ölüme mahkûm etmesidir. Aslında Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren çeşitli sebeplerle sürgün politikasını uygulamıştır. Devletin yaptığı yeni fetihlerle bünyesindeki toplulukları iskân etme anlayışı ve almış olduğu güvenlik tedbirleri sürgünlerin nedenleri arasındadır. Ancak devletin ilk dönemlerindeki sürgün politikası, 19. yüzyılda özellikle de siyasî muhalifler için kullanılmaya başlanacaktır. 1859 yılında Sultan Abdülmecid'in iktidarı aleyhinde muhalefet hareketi şeklinde örgütlenen ve Kuleli Vakası olarak bilinen olayın failleri de Magosa ve Akka başta olmak üzere çeşitli yerlere sürgün edilmiştir.[297] Siyasî nitelikteki sürgünlerin en çok yapıldığı dönem ise II. Abdülhamid'in

296 Refik Halid Karay, *Bir Ömür Boyunca*, Yusuf Turan Günaydın (Yay. Haz.), TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.134-135.

297 Uluğ İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2009, s.33.

saltanatı süresidir.[298] Sürgüne gönderilenlerin çoğunluğu Cemiyet üyesi veya üzerinde evrak-ı muzırrayla yakalanmış memur ve öğrenci statüsündeki Jön Türklerdir.[299] Dolayısıyla sürgün konusu Jön Türk muhalefetinde önemli propaganda argümanı olarak yer edinmiştir.

Hareket risalesinde yüz bini aşkın insanın İstanbul'dan uzaklaştırılarak sürgüne gönderildiği iddiası gündeme getirilmektedir[300] Tunalı Hilmi de 1896-97'de kaleme aldığı eserinde Sultan II. Abdülhamid'in "hükûmet-i zâlime"sinin birkaç sene içerisinde yüz binden fazla insanın hayatına kıydığını iddia etmektedir.[301] II. Abdülhamid'in sürgün yöntemini özellikle mektep öğrencilerine uyguladığı haberleri de tıpkı işkence bahsinde olduğu gibi vurgulayıcı şekilde basında paylaşılmaktadır. Jön Türklere göre sadece İsviçre'de ilim tahsil eden 300 Bulgar öğrencisi bulunmakta ve bunların bir kısmının masrafları da Bulgar hükûmeti tarafından karşılanmaktadır. Jön Türkler, Bulgar hükûmetinin bu eğitim politikasına karşın II. Abdülhamid'in eğitim anlayışını şöyle izah etmektedir: "Bizim halifemiz de güzîde gençleri mekteblerden seçüb gönderiyor fakat nereye?.. Afrika'ya, Yemen'e, Fizan'a, zindâna! Ne içün?.. Kahr olmak, ölmek, bitmek, mahvolmak içün!"[302] Bu tür söylemlerle modern mekteplerde okuyan genç kitlenin II.

298 Abdullah Acehan, "Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (5), 2008, s.22.

299 Hasan Taner Kerimoğlu, *Osmanlı'da Devrim ve Fedakâran-ı Millet İstibdat Dönemi Sürgün ve Firarilerinin Devr-i Hürriyet'te Mücadeleleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2018, s.27-28.

300 *Hareket*, s.36.

301 Tunalı Hilmi, *İkinci Hutbe*, Cenove, 1314, s.43. Risalenin, Latin harflerine aktarımı için bk. İsmail Kara, "Ulema-siyaset ilişkilerine dair metinler-II Ey Ulema! Bizim gibi konuş!", *Divan*, (7), 1999, s.91-128. II. Abdülhamid döneminde sürgüne gönderilenlerin sayısı net olarak bilinmemekle birlikte, II. Meşrutiyet sonrasında sürgünden dönenlerin sayısının 70-80 bin olduğu kaynaklarda geçmektedir bk. Kerimoğlu, *a.g.e.*, s.43.

302 "Havâdis", *Osmânlı*, (3), 1 Ocak 1898, s.8.

Abdülhamid karşıtlığında Jön Türklerle aynı safta yer almasına çalışılmıştır.

İstanbul'da İngiliz elçisine giderek İngiltere'nin, Boerlere karşı galibiyetini kutlayan grup içerisinde yer aldığı için Sultan II. Abdülhamid tarafından Sivas'a memuriyet statüsünde bir anlamda sürgün gönderilen İsmâil Safâ'nın burada ölümü üzerine *Osmânlı*'da edebî kişiliğini öven bir yazı[303] ve onu yâd eden bir şiir yayımlanmıştır.[304] Böylece II. Abdülhamid'in edebiyatçıların ve sanatçıların düşmanı olduğu yönünde algı da geliştirilmeye çalışılmıştır. Jön Türkler, Fransız İhtilâli'ni de hatırlatarak eğer II. Abdülhamid, XVI. Louis'in başına gelenleri bilseydi sürgün ve idam kelimeleri şöyle dursun masum birini beş dakika hapsetse yer gök sallanıp başına yakılacağını düşünürdü şeklinde tehdit söyleminde de bulunmakladır.[305]

Sultan II. Abdülhamid, siyasî sürgün uygulamasını muhaliflerine karşı sindirme yöntemi olarak kullanmıştır. Bunu da Kanûn-i Esâsî'ye eklettiği 113. madde vasıtasıyla meşrulaştırmıştır. İlgili madde "Hükümetin emniyetini ihlâl etdikleri idâre-i zâbıtânın tahkikât-ı mevsûkası üzerine sâbit olanları Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'den ihrâc ve teb'id etmek, münhasıran zât-ı hazret-i pâdişâhinin yed-i iktidârındadır"[306] demekle padişaha sürgün hakkı tanımaktaydı. II. Abdülhamid'in sürgün konusunda Jön Türk ve Ermeni komitacı ayrımı yapmadığı görülmektedir. Yalnızca Jön Türk muhalefetini değil, kendisine karşı bir diğer muhalif odak olan Ermeni komitacıları da sürgün yöntemi kullanmak suretiyle etkisizleştirmeye çalışmıştır.[307] II. Abdülhamid'in sürgüne

303 "Teessüf ve Ta'ziye", *Osmânlı*, (86), 15 Hazirân 1901, s.6.

304 "Zavallı İsmâil Safâ Ölmüş", *Osmânlı*, (90), 15 Ağustos 1901, s.7.

305 H. H, "Habs, Nefy, İ'dam", s.3.

306 *Düstûr*, Cüz-ü Râb'i, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1295, s.19.

307 Bay, *a.g.e.*, s.36.

gönderdiği Jön Türklerin çoğunluğunu ise askerler ve asker kökenli doktorlar oluşturmaktadır.[308] Bu da Jön Türklerin daha çok modern mekteplerde örgütlendiklerini gösteren bir tespittir.

Sultan II. Abdülhamid döneminde sürgünlerin ikamet ettirildiği yerlerin başında Trablusgarp gelmekteydi. Coğrafî konumu nedeniyle ideal sürgün yeri olan Trablusgarp'a yalnız Jön Türkler değil, diğer birçok suçlu da gönderilmiştir.[309] Trablusgarp'a sürgün edilenler arasında Jön Türklerin de yayınlarında bahsettiği Şeref Vapuru mahkûmları öne çıkmaktadır. II. Abdülhamid'e karşı nümayiş hazırlığındaki Harbiye ve Tıbbiye öğrencilerinin varlığının haber alınmasıyla bir kısmı tevkif edilmiş ve 2 Temmuz 1897 tarihinde bunlar hakkında Divan-ı Harp'te mahkûmiyet kararı verilmiştir. Mahkûmlardan 77'si[310] 8 Eylül 1897'de Şeref Vapuru'na bindirilerek Trablusgarp'a gönderilmiştir.[311]

Osmânlı gazetesinde Şeref Vapuru'yla Trablusgarp'a sürgün edilenlerin yaşadıkları olaylar hüzünlü şekilde anlatılmaktadır.[312] Hatta Trablusgarp'ta sürgündeyken vefat eden Cemiyet üyelerinin fotoğrafları gazetede yayımlanarak sürgünler nedeniyle Sultan II. Abdülhamid'e karşı kin ve nefret daha da alevlendirilmeye

308 Acehan, *a.g.e.*, s.22.

309 II. Abdülhamid döneminde Trablusgarp'a ve Fizan'a sürgün edilenlerle ilgili bir çalışma için bk. İbrahim Makan, *II. Abdülhamid Döneminde Trablusgarb ve Fizan Sürgünleri (1876-1909)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

310 Toplamda 78 kişi mahkûm olmuşsa da biri İstanbul'da kalmıştır bk. İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, s.251.

311 Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s.40. Trablusgarp'a gönderilen mahkûmlar arasında bulunan Jön Türklerden Ali Fahri'nin sürgün hatıraları için bk. Ali Fahri, *Emel Yolunda*, İkinci Tab', Hürriyet Matbaası, İstanbul, 1328. Eserin Latin harflerine aktarımı için bk. Ali Fahri, *Emel Yolunda Kandil ve Mülâzım Paşa Jön Türklerin Sürgün Hatıraları*, Yücel Yiğit ve Mehmet Narlı (Haz.), Hitabevi Yayınları, Ankara, 2015, s.1-263.

312 Gâzî, "Mekâtib ve Havâdis", *Osmânlı*, (2), 15 Aralık 1897, s.3-5.

çalışılmaktadır.[313] Oysa Jön Türklerin *Osmânlı*'da büyük bir ajitasyonla anlattıkları Şeref Vapuru mahkûmlarının sürgün hayatının hiç de onların iddia ettiği gibi geçmediği görülmektedir. Aralarında Cemiyet'in kurucularından Mehmed Reşid ve bunun yanında Yusuf Akçura ve Ahmed Ferid Tek gibi önemli isimlerin de olduğu mahkûmların Trablusgarp'taki mahkûmiyet hayatları uzun sürmemiştir.[314] Zira mahkûmlar Trablusgarp'tayken valinin ve diğer yetkililerin ısrarıyla padişahtan af talebinde bulunmuşlardır. Af talebi ve II. Abdülhamid'in Jön Türklerle Temmuz 1897'de yaptığı Contrexéville Anlaşması'na karşılık 20 Eylül 1897'de ilk önce aralarında Mehmed Reşid'in de olduğu sekiz kişi Trablusgarp içerisinde serbest bırakılmıştır. Mehmed Reşid belediye hastanesinde hekim olarak çalışmaya başlamıştır. Sonrasında 5 Haziran 1898 tarihli irade ile de II. Abdülhamid bütün mahkûmları affederek Trablusgarp'ta serbest bırakmış ve İstanbul'dayken bağlı bulundukları devlet memurlukları ne ise o dairelerde istihdam edilmişlerdir. Fakat padişahın affına karşılık, Mehmed Reşid ve arkadaşları İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin Trablusgarp Şubesi'ni kurup faaliyetlerini burada sürdürmüş ve muhalif tavırlarını devam ettirmişlerdir.[315]

Sultan II. Abdülhamid döneminde Trablusgarp'a sürgün edilenlerle ilgili hatıratında detaylı bilgiler veren Cami Baykurt, 13 yıl boyunca Trablus'ta vali olan Ahmed Rasim Paşa zamanında sürgün Jön Türklerin çok rahat şekilde hareket ettiklerini yazmaktadır. Bu dönemde her hafta yabancılara ait postalardan

313 "Tosyalı Vasfi Efendi Merhûm", *Osmânlı*, (41), 1 Ağustos 1899, s.4.

314 Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001, s.196.

315 Nejdet Bilgi, "Dr. Mehmed Reşid Bey'in Taşkışla Hatıraları Hakkında", *Tarih ve Toplum*, 17 (100), 1992, s.53.

aldıkları Jön Türk yayınlarını serbestçe okumuşlardır.[316] Oradaki hayatın Jön Türk propagandalarında iddia edildiği gibi işkence ve hapisten ibaret olmadığı görülmektedir. Sürgüne gönderilen Jön Türklere bir süre sonra memuriyet ve çeşitli işlerde çalışma hakkı tanınmıştır. Belirtildiği üzere 1897 Temmuz'unda Cemiyet'in başkanı Mîzâncı Murâd'la yapılan anlaşma gereği Trablusgarp'daki sürgünler "aff-ı şâhâne" ile daha rahat bir ortama kavuşmuşlardır. Kimileri orada dükkân açıp işletmeye başlamış kimileri çeşitli memuriyetlere girmiş, subaylara rütbeleri iade edilmiştir. Kimileri de ailelerini Trablusgarp'a getirterek birlikte yaşamaya başlamıştır.[317] Trablusgarp'a sürgün giden Abdullah Cevdet bir süre sonra oradaki askerî hastanede çalışmaya başlamıştır.[318] Rodos'a sürgün edilen İshak Sükûtî de Trablusgarp sürgünleri gibi faaliyetlerine orada devam etmiş ve Jön Türk matbuatının dağıtımını üstlenmiştir.[319] Sürgüne gönderilen Jön Türklerin bulundukları yerlerde çeşitli memuriyetlere girmelerinin yanında oralarda evlenerek yeni bir hayata başlayanlar da olmuştur.[320]

Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflerini sürgüne gönderme yöntemi yalnızca hapis değil, memuriyet statüsünde de olmaktaydı. II. Abdülhamid'in İstanbul'da bulunmasını istemediği kişileri bir vazifeyle değişik yerlere tayin etmesi alışılagelmiş

316 *Cami Baykurt'un Anılarıyla Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler*, Arı İnan (Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.15.

317 Emre, *a.g.e.*, s.60, 63. Nâmık Kemâl de II. Abdülhamid tarafından Midilli Adası'na sürgün edildiğinde ailesini yanına aldırmıştır. Oğlu Ali Ekrem Bolayır Midilli'de yaşadıklarını hatıratında tafsilatıyla anlatmaktadır bk. *Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları*, M. Kayahan Özgül (Haz.), Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara, 2013, s.57-292.

318 *Cami Baykurt'un Anılarıyla Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler*, s.18.

319 Özgen, *a.g.e.*, s.34.

320 Onbulak, *a.g.e.*, s.34.

durumdur.[321] Eğer kişi vekilse azledilerek bir valiliğe yollanmakta, düşük rütbeli memursa işten çıkarılıp taşraya gönderilmekteydi.[322] Örneğin, 4 Aralık 1901 tarihli iradede Avrupa'daki Jön Türklerle bağlantıda olan Aydın Vilâyet Kâtibi Fethi Efendi'nin Harput'a, destekçisi İzmirli Mehmed Hasan Efendi'nin de Kastamonu'ya sürgüne gönderilmesi emredilmektedir.[323] Sürgüne gönderilen kişilere gittikleri yerlerde sefalete düşmemeleri için sınırlı maaş da verilmiştir. Nâmık Kemâl'i Midilli'ye sürgün eden II. Abdülhamid ona Hazine-i Hassa'dan 5 bin kuruş maaş tahsis ettiği gibi 2 yüz kayme de harcırah vermiştir.[324] II. Abdülhamid'in kendi parasından Nâmık Kemâl'e maaş vermesi dikkat çekici durumdur. Nitekim bir süre sonra Nâmık Kemâl Midilli Mutasarrıfı olarak memuriyete girmiştir. Harbiye Mektebi'ndeki öğrencilik yıllarında Jön Türk olduğu için takibe uğrayan Cami Baykurt, mezun olduktan sonra Trablusgarp'a süvari teğmeni tayin edilmiştir. Bu durumu Baykurt "yarı sürgün" olarak nitelemektedir.[325] II. Abdülhamid'e karşı 1896'da bir darbe girişiminde bulunanların başında olan İstanbul'daki Birinci Tümen Kumandanı Kâzım Paşa'nın İşkodra'ya vali atanması da ona padişah tarafından verilen bir "ceza" idi.[326] II. Meşrutiyet sonrası dönemde adından çok söz ettirecek Talât Bey bile II. Abdülhamid karşıtı cemiyete dâhil olduğu için Edirne'de 3 yıl hapse mahkûm olmuşken padişahın çıkardığı irade ile af edilmiş ve başka bir vilâyete memur tayin olunmuştur.[327]

321 Örikağasızâde Hasan Sırrı, *a.g.e.*, s.82.

322 Mehmed Memduh, *a.g.e.*, s.43.

323 Engin, *Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası*, s.192.

324 *Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları*, s.54.

325 Toprak, *a.g.e.*, s.251-252.

326 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Boğaç Babür Turna), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2008, s.269.

327 Hasan Babacan, *Mehmed Talât Paşa 1874-1921*, Altınpost Yayıncılık, Ankara, 2012, s.52.

Muhaliflerini sürgün etmek veyahut onlara uzak yerlerde görev vererek İstanbul'dan uzaklaştırmak yöntemi Sultan II. Abdülhamid için çıkış yolu olarak görünürken bunun bir de olumsuz yönü bulunmaktaydı. Zira sürgüne gönderilen veya taşrada görevlendirilen Jön Türkler, gittikleri yerlerde kendi düşüncelerini yaymaya ve taraftar bularak muhalefetlerini güçlendirmeye çalışmışlardır. Böylece Osmanlı Devleti'nin en ücra köşelerine dahi Jön Türklerin fikirleri taşınabilmiştir. Öyle ki Jön Türklüğün taşrada yayılmasını sağlayan en önemli faktörlerden birisi II. Abdülhamid'in sürgün siyasetidir.[328] Jön Türkler gittikleri yerlerde fikirlerini ve propagandalarını başta Anadolu ve Rumeli olmak üzere Osmanlı'nın hemen her coğrafyasına yayma fırsatı elde etmiştir. Sürgün veya memuriyet vasıtasıyla taşraya gitmek Jön Türkler için önemli bir genişleme alanıydı. Avrupa'ya iltica etmeyip dâhilde kalan Jön Türklerden Ali Münif de Mülkiyeli Jön Türkler için hafiyelerin sıkı çalıştığı İstanbul'dan uzaklaşarak taşrada görev almanın ve oraların halkını Cemiyet'in fikirleri yönünde işlemenin kendi açılarından önemli olduğunu vurgulamaktadır.[329] Dolayısıyla II. Abdülhamid'in uygulaması uzun vadede kendisi aleyhine işlerken Jön Türkler için olumlu bir gelişme olmuştur. Sürgün siyasetinin II. Abdülhamid'in ve Jön Türklerin akıbetini tayin etmedeki rolünü Necmettin Alkan şöyle açıklamaktadır:

> Sultan II. Abdülhamid, bütün bu anlatılanların tam aksine davranıp, yakalanan Jön Türkleri sürgün etmeyip bulundukları yerlerde yargılayıp, çok daha ağır cezalara çarptırsaydı ki, bu süreçte ceza kapsamında idâm da gündeme gelecekti, Jön Türk Hareketi'nin akıbeti çok daha farklı olurdu. Fakat II. Abdülhamid çok farklı bir siyaset takip etmiş ve bu uygulamasıyla Jön Türklerin

328 Taşrada Jön Türklüğün yayılması hakkında bir örnek için bk. Aslaner, *a.g.e.*, s.75-99.

329 *Ali Münif Bey'in Hâtıraları*, s.27.

> sonunu hazırlamamış, tersine bunların vatan sathına yayılarak kontrol dışına çıkmalarına ve kendisi karşısındaki muhalif cephenin daha da genişlemesine neden olmuştur.[330]

Sürgün konusunda cevaplanması gereken bir soru da Sultan II. Abdülhamid'in Jön Türklerin tamamını sürgün mü ettiği yoksa bunların bir kısmının kendi istekleriyle firar mı ettikleridir. Nitekim belli sürgün noktalarına gönderilenlerin dışında Jön Türklerin bir bölümünün Avrupa'ya kendi istekleriyle firar ettikleri görülmektedir. Jön Türkler de tıpkı Genç Osmânlılar gibi Avrupa'nın önde gelen başkentlerine giderek oradan muhalefet faaliyetlerinde bulunma anlayışını benimsemiştir. Avrupa'ya kendi istekleriyle firar eden hatta bu yönde de propaganda yapan Jön Türkler, bunun yanında yine propaganda usulüne başvurarak II. Abdülhamid'in kendilerini menfalarda çürüttüğünü dile getirmiştir.[331] Oysa Ahmed Rızâ, Mîzâncı Murâd, İbrahim Temo, Doktor Nâzım, Tunalı Hilmi, Damad Mahmud Paşa ve Prens Sabahaddin gibi önde gelen Jön Türkler II. Abdülhamid tarafından sürgün edilmemiş aksine kendi istekleriyle Avrupa'ya firar etmişlerdir. Üstelik bu dönemde Avrupa'ya firar etmenin büyük zorluğu da bulunmamaktadır. Yol parasını karşıladıktan sonra kolayca vapura binip İstanbul'dan yola çıkmak mümkündür.[332] Dönemin şahitlerinden Yahya Kemâl, biraz para biriktirenlerin

330 Alkan, *Selanik'in Yükselişi Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilâli*, s.98. Alkan'ın akıbet tayin edici olarak yorumladığı ve Jön Türklerin de sıklıkla propaganda yaptıkları ve eleştirdikleri sürgün yönteminin tahttan indirilmesinin ardından sabık hükümdar II. Abdülhamid'e uygulanması ise tarihin ironik yüzünü göstermektedir. Böylelikle Osmanlı tarihinde ilk kez bir padişah İstanbul dışına sürgün edilmiştir. II. Abdülhamid'in sürgün hayatının ayrıntılı bir incelemesi için bk. Aydın Çakmak, *Sürgünde Bir Hakan*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.

331 Avrupa'ya firar eden Jön Türklerin sürgün edildikleri yönünde propaganda yapmaları ve bu noktada başlayan yanılgıya araştırmacıların düşmesi Ali Birinci'nin de eleştirdiği bir konudur bk. Ali Birinci, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s.202-203.

332 Alkan, *Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, s.20.

durmaksızın Paris'e firar ettiğini söylemektedir.[333] Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya firar edenler hakkındaki kararları ise sertti. Bu sertlik özellikle de firar edenlerden gittikleri yerlerde siyasî faaliyette bulunanlara ve neşriyat yoluyla muhalefet yapanlaradır. Dolayısıyla Jön Türkler listenin başında gelmektedir.[334] II. Abdülhamid döneminin şahitlerinden Ahmet Reşid Rey, Avrupa'ya firar edenlerin amacını şu şekilde dile getirmektedir: "Bunlar ya memlekette böyle uzaktan şan ve şöhret yahut çıkacak ilk fırsattan istifade ederek bir makam kazanmak, şayet bu ikisi de mümkün olmazsa zengin Mısırlılardan para koparark Avrupa'da rahatça yaşamak emelindeydiler."[335] Rey'in cümleleri II. Abdülhamid'in muhaliflerine memuriyet tahsis ederek veya yayınlarını durdurmak şartıyla para vererek sindirme politikasıyla da örtüşmektedir.

Avrupa'ya kendi istekleriyle firar eden muhaliflerin bir kısmının amacı şahsî çıkarlar üzerine kuruludur. Bu nitelikteki kişiler Avrupa'ya kaçtıktan sonra oradan Yıldız Sarayı'na tehdit mektubu yazıp eğer dolgun bir maaşla İstanbul'da veya başka vilâyetlerde geçimi sağlanmazsa hürriyetçilik çalışmalarına katılacağını, padişah aleyhinde yayınlar kaleme alacağını bildirmiştir. Ali Sa'id, hatıratında isim belirtmeden anlattığı üzere maliye nazırı olmak isteyen bir şahıs isteği kabul görmeyince Avrupa'ya giderek bir gazete kurup iftira ve yalan üzerine kurulu yazılarla II. Abdülhamid'e "çirkince" saldırmıştır. Bunu haber alan padişah da kendisi aleyhindeki saldırılara karşılık gazetelerin toplanmasını ve alıp okuyanların tutuklanmasını şiddetli şekilde emretmiştir.

333 Yahya Kemal, *Siyâsî ve Edebî Portreler*, 5. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2014, s.114.

334 Birinci, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, s.205-214.

335 Rey, *a.g.e.*, s.30.

Sırf bu yayınlar yüzünden birçok kimse sürgüne gönderilip cezalandırılırken bahsi geçen şahıs bir süre sonra az maaşlı bir memuriyeti kabul edip İstanbul'a dönmüştür.[336] Ali Sa'id'in isim belirtmediği şahsın Avrupa'ya firar eden ve bir süre sonra Serhafiye Ahmed Celâleddin Paşa üzerinden II. Abdülhamid'le anlaşma sağlayıp İstanbul'a geri dönen Mîzâncı Murâd olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Mîzâncı Murâd bu iddiaları hatıratında reddederek Avrupa'ya ilticasının sebebi olarak II. Abdülhamid'e sunduğu lâyihanın dikkate alınmamasını göstermektedir.[337]

Çıkar amaçlı Avrupa'ya firar eden muhalifler hakkında Sultan II. Abdülhamid de bilgi vermektedir. Oğullarıyla birlikte Avrupa'ya firar eden Damad Mahmud Paşa'nın kendisine Paris'ten isteklerde bulunarak Meclis-i Hass-ı Vükelâ'ya kayd-ı hayat şartıyla memur olunması, oğullarının da Şûra-yı Devlet azalığına tayin edilmesi koşulunda geri döneceği teklifini yaptığını söylemektedir.[338] Anlaşıldığı üzere Avrupa'ya firar edip orada II. Abdülhamid aleyhinde neşriyat yapmak ve padişahın dikkatini çektikten sonra da pazarlığa girişerek maaş ve memuriyet elde etmek bir moda hâlini almıştır.[339] Birçok kişi bu şekilde Jön Türk adı altında faaliyette bulunmuş ve menfaat elde

336 Ali Sa'id, *Saray Hatıraları Sultan Abdülhamid Han'ın Hayâtı*, Minber Matbaası, [İstanbul] 1338-40, s.85. Eserin sadeleştirilerek Latin harflerine aktarımı için bk. Ali Said, *Saray Hatıraları Sultan Abdülhamid'in Hayatı*, Ahmet Nezih Galitekin (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul, 1994.

337 Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, s.36. Birol Emil, Mîzâncı'nın Avrupa'ya firar sebeplerini saray ile arasının bozulması, Düyûn-ı Umûmiye'deki Avrupalı çevrenin tesir ve telkinleri, İstanbul'un son günlerinde yaşanan gelişmeler ve ihtilâlci idealizm ve psikolojisi olarak dört başlıkta değerlendirmektedir bk. Birol Emil, *Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murad Bey*, Kitabevi, İstanbul, 2009, s.80-89.

338 *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Âtıf Hüseyin Bey'in Hatıraları (1909-1918)*, s.225.

339 *Vatan Uğrunda Yahut Yıldız Mahkemesi Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa'nın Hatıraları*, Orhan Sakin (Haz.), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014, s.32- 33.

etmeye çalışmıştır. Buna kendi içlerinden de tepkiler gelmiştir. Jön Türklerden Doktor Câzim'e göre "hamiyyetli gençler"in yurt dışına çıktıktan sonra zamanla ahvalden etkilenerek faziletleri bozulmuştur. Hatta bazı Avrupa gazeteleri de bu durumu fark ederek "Jön Türklük me'mûriyet tuzağı oldu" gibi söylemlerde bulunmuştur.[340] Dolayısıyla bu davranışlar Cemiyet'in gücünü azaltmış ve üyelerini psikolojik yönden olumsuz etkilemiştir. Bu ise II. Abdülhamid'in muhaliflerini para ve memuriyet anlaşmaları yaparak sindirme yöntemlerini aktif olarak kullanmasına yol açmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflerini sindirmek için meşru yolları tercih ettiği görülmektedir. Bunlar para vermek, memuriyete sokmak ve diplomatik kanalları kullanmak yöntemiyle Jön Türk muhalefetini ortadan kaldırma siyasetidir. II. Abdülhamid'in muhaliflerini sindirme yollarından biri onlara memurluklar ihsan etmesidir. 1897 yılının başında Yusuf Ziyâ Paşa ve Ebü'z-Ziyâ Tevfik, II. Abdülhamid'in görevlendirdiği kişiler olarak Paris'e gelip Jön Türklerle bir dizi görüşmeler yapmıştır. Görüşmelerle ilgili olarak *Mîzân*'da, bu iki kişinin Jön Türklere istedikleri paranın ve memuriyetlerin verileceği teklifinde bulundukları yazmaktadır. İki kişilik heyetin amacının kendilerini aldatmak ve içlerinde paraya, büyük memuriyetlere kanmaya müsait olanları taraflarına çekmek dolabından ibaret olduğunu, buna karşılık kendilerininse II. Abdülhamid'in tekliflerini şiddetle reddettiklerini belirtmektedirler.[341] Fakat bu kesin ifadelere karşılık Jön Türkler aynı yılın ortalarında, Serhafiye Ahmed Celâleddin Paşa ile anlaşma yoluna gidecek ve *Mîzân*'da yazılanların o gün için geçici birer söylem olduğunu gösterecektir.

340 Câzim, *İttihâd*, [Cenevre,] 1900, s.8.

341 "Yangın Var Cân Kurtaran Yok mu?", *Mîzân*, (12), s.2-3.

1897 Temmuz'unda Ahmed Celâleddin Paşa, Sultan II. Abdülhamid'den aldığı yetkiyle Paris'e giderek Jön Türkleri ikna etmeye çalışmıştır. II. Abdülhamid tarafından Ahmed Celâleddin Paşa aracılığıyla yapılan teklif şu maddelerden ibarettir: İttihâd ve Terakki Cemiyeti neşriyatını tatil etmesine karşılık olarak genel af ilân edilecektir. Avrupa'dan ve sürgünden geri dönenlere liyakatlerine ve ehliyetlerine göre memuriyet verilecektir. Hükûmetçe tedrici olmak üzere ıslahata başlanacaktır. Paris'te eğitimlerine devam eden öğrencilere maaş bağlanacaktır. Avrupa'da kalmak isteyenler de elçiliklere memur tayin edilecektir. Teklifleri kabul etmeyip, padişah ve hükûmet aleyhinde faaliyete devam edenlerse Osmanlı tabiiyetinden çıkarılacaktır.[342] Bunun yanında Avrupa'ya kaçıp kendilerine tebligat yapıldığı hâlde geri dönmemekte ısrar eden ve II. Abdülhamid aleyhinde neşriyatta bulunanlara ait mal ve mülkün haciz edilmesine dair bir genelge de tapu idaresi tarafından yayımlanmıştır.[343] Ahmed Celâleddin Paşa'nın Cemiyet'in yetkilileriyle görüşmeleri neticesinde Fransa'nın Contrexéville merkezinde anlaşma sağlanmıştır. Avrupa'da bulunan Jön Türklerin, başta Mîzâncı Murâd olmak üzere, bir kısmı II. Abdülhamid'in teklifini kabul ederek yurda dönmüş, kimileri de Avrupa'da devlet memurluğuna girmiştir. Bir kısım Jön Türk'ün Paris'teki tahsillerine devam kararı alınmıştır. Tunalı Hilmi'nin Hutbeleri karşılığında 4000 franka anlaşılmıştır. Cemiyet neşriyatını tatil için 10 bin frank tazminat istemiş ve her üyeye de 300 frank öğrenci tahsisatı talep etmiştir. Cemiyet'in evrakı da 1600 frank karşılığında Ahmed Celâleddin Paşa'ya teslim edilmiştir.[344]

342 Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, s.261; Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s.191.

343 Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.188.

344 Göçmen, *a.g.e.*, s.175.

Jön Türklerle imzalanan bu anlaşmanın, Cemiyet'in muhalefetini yok etmede etkisi çok sınırlı kalmıştır. Nitekim Jön Türklerden olmakla birlikte uygun zemini bulduğunda Sultan II. Abdülhamid'e jurnal verip ona yaranmaya çalışan Ubeydullah Efendi'nin padişaha gönderdiği 21 Temmuz 1897 tarihli belgede "Vatanın Ermenilerden daha menhûs, Yunanlulardan daha şen'î düşmânı" olarak nitelediği Jön Türklerin toplamının Paris'te ve Cenevre'de yirmiyi dahi bulmadığı ve maddî sıkıntılar nedeniyle zaten bitme noktasına gelmişken anlaşmanın onlara adeta yeniden hayat kazandırdığını vurgulamaktadır. Kendilerine verilmesi vaat edilen maaş nedeniyle Jön Türklerle alâkası olmayanların dahi para almak için Cemiyet'e dâhil olduğu ve sayılarının altmışı geçtiği, üstelik maaş ile Jön Türklerin ekonomik yönden rahatlayıp padişah aleyhindeki neşriyatlarına devam edeceklerinden şüphesi olmadığını zikretmektedir. Belgenin sonundaki şu cümleleriyse meseleyi tam olarak ortaya koymaktadır: "maâşlar tahsisiyle neşriyât-ı garazkârânede bulunmağa birçok âdemler teşvik ve teşcî' olunduğu gibi Jön Türklere verilecek maâşlarla da yeniden Jön Türk yetiştirilmesine edilen gayret doğrusu mûcib-i hayretdir."[345] Ubeydullah Efendi'nin hayretle karşıladığı anlaşma, ilerleyen süreçte Jön Türkler tarafından adeta taktik olarak kullanılmış ve yeni anlaşmaların da önü açılmıştır.

Mîzancı Murâd'ın Contrexéville Anlaşması ile dönüşünden kısa süre sonra anlaşmanın sürgünlerle alâkalı maddelerinin uygulanmadığı iddiasıyla İshak Sükûtî ve Abdullah Cevdet liderliğindeki Cenevre grubu anlaşmayı bozarak *Osmânlı*

345 BOA, Y.EE. 15/68. Bunları söyleyen Ubeydullah Efendi ilerleyen süreçte risalelerinin bedeli olan 50 frankın verilmesi ve borçlarının da ödenmesi karşılığında "hukuk-ı mukaddes-i hazret-i pâdişâhîyi bed-hâhâna karşu kalen kaleman müdâfaa etmek" üzere söz verip anlaşma yapmaktan da geri kalmamıştır bk. BOA, Y.EE. 15/69.

gazetesini çıkarmaya başlamıştır.[346] Jön Türklerin Cenevre'de çıkardığı *Osmânlı*'yı da muhalefetten vazgeçirmek için Sultan II. Abdülhamid, gazete sahipleriyle 1898 yılında görüşmeler yapmış ve onlara maaş bağlamıştır. Ancak yapılan sözde anlaşmaya Jön Türklerin uymaması sonucunda 1899 yılında yeni pazarlıklar yapılmıştır.[347] Nitekim Eylül 1899'da Cenevre Şubesi'nin liderliğini yürüten ve *Osmânlı*'yı çıkaran İshak Sükûtî ve Abdullah Cevdet de maddî sorunlara daha fazla göğüs geremediğinden anlaşma yapmaya istekli olmuşlardır. 5 Eylül 1899'da Ahmed Celâleddin Paşa'yla yapılan anlaşma gereği Abdullah Cevdet'in Viyana, İshak Sükûtî'nin ise Roma Sefaretlerinde doktorluk görevine atanmaları sağlanmıştır. Tunalı Hilmi Madrid Sefareti Türkçe Kâtipliği'ne, Halil Muvaffak da Roma Sefareti Kâtipliği'ne getirilmiştir.[348] Bir kısım Jön Türk'ün ülkeye geri dönmesi için de girişimlere devam edilmiştir.

Abdullah Cevdet ve İshak Sükûtî çeşitli vesilelerle Sultan II. Abdülhamid'den daha fazla para alabilmek için taleplerde bulunmuş, bir gözdağı olarak görev yerlerinden Cenevre'ye dahi geri dönmüşlerdir.[349] Abdullah Cevdet'in "Viyana Sefâret-i Seniye Tabibi" sıfatıyla 13 Mayıs 1900 tarihinde padişaha yazdığı arizada kendisine ihsan buyurulan 150 lirayı "bâ-kemâl-i ihtirâm ve mübâhat" aldığını ve bu gibi "teveccühât-ı seniyye eserleri kalb-i âcîzânemi samimî ve dâimî hissiyât-ı übeydâne ile lebriz" ettiğini söylemektedir. En büyük emelinin de "mazhâr-ı takdir-i hazret-i hilâfetpenâhîleri" olduğunu vurgulayarak "icâb-ı şefkât ve

346 Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s.34-35.

347 M. Şükrü, Hanioğlu, "Tunalı Hilmi Bey'in 'Devlet Modeli'", *Pof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan*, 2, 1984, s.110.

348 Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s.66, 81.

349 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.326-327.

merhamet-i mülûkâne bulunması cihetiyle" padişaha ihsanından dolayı teşekkürlerini sunmaktadır.[350]

Bununla da yetinmeyen Abdullah Cevdet 10 Haziran 1901 tarihli Dâhiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa'ya hitaben yazdığı mektubunda da padişaha olan "ubûdiyyet ve sadakât-i âcizâne"sinin göstergesi ve ayrıca "bir nümûne-i teşvik" olması hasebiyle mütenasip bir rütbede "nişân-ı zî-şeref ve şân" istirham eylediğini belirtmektedir.[351] Abdullah Cevdet'in de başında olduğu *Osmânlı* gazetesinde II. Abdülhamid ile anlaşarak Brüksel Sefaret Kâtipliği'ne tayin edilen ve kendisine nişan verilen Ali Kemâl'in "nâmerd" denilerek eleştirilmesine karşın[352] aynı grubun bir süre sonra onun gibi II. Abdülhamid'le anlaşma yoluna gitmesi ve üstelik Abdullah Cevdet'in para ve nişan istemesi Jön Türklerin tutarlı olmayan muhalefet tarzını göstermektedir. II. Abdülhamid'den talepleri bununla da kalmayan Abdullah Cevdet, Viyana Sefiri Mahmud Nedim Bey'in aracılığıyla Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya gönderilen 26 Şubat 1901 tarihli belgede de bir eserinin Avusturya Kraliyet Kütüphanesi'ne takdim edilmesini istemektedir.[353] Abdullah Cevdet'in Sultan II. Abdülhamid'le yapmış olduğu anlaşmadan kendi lehine olabildiğince faydalandığı görülmektedir. Lâkin bu isteklere karşın gizlice muhalefete devam etmekten de çekinmemiştir. II. Abdülhamid yönetimiyse ilerleyen süreçte Abdullah Cevdet gibi anlaşma şartlarına uymayarak hem para alıp hem de muhalefete devam edenleri tespit ederek maaşlarını kesmiştir.[354]

350 BOA, Y.EE. 15/140.

351 BOA, Y.EE. 88/9.

352 "Darbe-i Hakk", *Osmânlı*, (17), 1 Ağustos 1898, s.8.

353 BOA, HR. SYS. 195/64.

354 Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s.69-70.

Cemiyet'in Balkan şubelerinde de durumun farklı olmadığı görülmektedir. Belgrad Sefareti'nden gönderilen bir belgede *Sadâ-yı Millet* adındaki Bükreş "hezeyânnâmesi"nin naşirlerinden iken sonradan Kraguyofça Şehbenderliği'ne tayin kılınmış Kadri Bey'in Belgrad'a gelerek maaşını alamadığını söyleyip sefarette bir kitabete tayin olunmadığı takdirde şehbenderlikteki memuriyetini kabul etmeyerek Bükreş'e geri döneceği bilgisi paylaşılmaktadır.[355] Anlaşılacağı üzere Jön Türkler özellikle para konusuna dikkat etmişler ve herhangi bir olumsuz durumda muhalefeti sürdürecekleri tehdidinde bulunmuşlardır.

M. Şükrü Hanioğlu bu noktada önemli bir tespit yapmaktadır. Buna göre *Osmânlı*'yı çıkaranlardan İshak Sükûtî Cemiyet'in ihtiyacı olan para sorununu çözmek amacıyla faaliyetleri durdurmuş ve ellerindeki gazete ve risaleleri Ahmed Celâleddin Paşa'yla anlaşıp teslim etmiştir. Sultan II. Abdülhamid'den para aldıktan sonra ise bunu Cemiyet'in tekrar işlerliğini kazanması için harcamıştır. II. Abdülhamid birçok Jön Türk'ü daha önceden maaşa bağladığından Cemiyet'in maddî sorunlarının büyük kısmı çözülmüştür. Padişahın onları uzun süre maddî açıdan sıkıştırmasına olanak verecek imkân da kalmamıştır. Ancak Cemiyet tekrardan maddî sıkıntıya düştüğünde Yıldız Sarayı'yla anlaşma yolu aramış, II. Abdülhamid de fırsatı kaçırmayarak anlaşma görüşmelerini başlatmıştır.[356] Hanioğlu'nun tespiti aslında II. Abdülhamid iktidarına karşı Jön Türk muhalefetinin uzun yıllar boyunca devam edebilmesinin bir izahını da sunmaktadır. Bir tarafın hamlesi karşı tarafın hamlesiyle bozulmakta, ardından durum tersine dönmekteydi. II. Abdülhamid'in muhaliflerini elde etme siyaseti olarak kullandığı maddiyat odaklı yöntemlerin aslında uzun vadede etki

355 BOA, Y. PRK. EŞA. 30/62.

356 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.277-278, 320-321.

yaratamamasının ve bilâkis ilerleyen süreçte kendi aleyhine dönmesinin arka planı bu şekilde açığa çıkmaktadır.

Jön Türklerin bir kısmı ise Yıldız Sarayı'yla anlaşan Mîzâncı Murâd'a ve ardından İshak Sükûtî ile Abdullah Cevdet'e büyük tepki göstermiştir. Tepkiyi yansıtması bakımından bir Jön Türk'ün şu cümlesi oldukça manidardır: "Cem'iyetin vasıtâ-yı neşriyâtını satanlar, serhafiye gibi bir alçağın muâvenet ve iğfâlâtına kabılanlar çok olduğu kadar nâmları ilelebed la'netle yâd olunmaya lâyıkdı."[357] Yahya Kemâl de Mîzâncı Murâd'ın Jön Türkler arasında şan ve şeref noktasında en yüksek mertebedeyken İstanbul'a geri dönüşünün büyük bir "facia" ve Jön Türkler için "mağlubiyet" olduğunu vurgulamaktadır. Halk nazarında da bu durum, Jön Türklüğün derecesinin en feci şekle düşmesine sebebiyet vermiştir.[358]

Sultan II. Abdülhamid'le anlaşıp para ve memuriyet alanlardan biri olan İshak Sükûtî ise İbrahim Temo'ya yazdığı bir mektupta Cemiyet'in devamı için para ve memuriyet almak zorunda kaldıklarını söylemektedir.[359] Buna karşın Cenevre Şubesi'nin Cemiyet'e ait paraları zevke ve sefahata harcadığı yönünde diğer

357 Bekir Fahri, *Jönler*, Matbaa-i Kitâbhâne-i Cihân, İstanbul, 1326, s.25. Bir Jön Türk olan Bekir Fahri'nin yazdığı ve olayların Mısır'da geçtiği hatıra-roman karışımı bu kitap hakkında Ali Birinci'nin kanaatleri gerçekteki şahısların isimlerinin değiştirilerek yazıldığı ve Jön Türklerin Mısır'daki hayatına dair kıymetli bilgiler ihtiva eden bir hatırat olduğu yönündedir. Dolayısıyla kitap hayâli bir kurgu olmaktan öte kaynak değeri taşıyan eserdir bk. Ali Birinci, *Tarihin Kara Kitabı Tarihçiliğimizde Usûl ve Ahlâk Meseleleri*, Hitabevi, Ankara, 2014, s.54. Eserin günümüz alfabesine çevirileri için bk. Bekir Fahri, *Jönler*, Atilla Özkırımlı (Haz.), İletişim Yayınları, İstanbul, 1985; Bekir Fahri İdiz, *Jönler Mısır'da*, Âdem Özbek (Haz.), Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara, 2013.

358 Yahya Kemal, *Siyâsî ve Edebî Portreler*, s.66. II. Abdülhamid ile anlaşma yapmanın Jön Türkler için felâket olduğuna dair dönemin bir diğer şahidinin yorumları için bk. *Vatan Uğrunda Yahut Yıldız Mahkemesi Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa'nın Hatıraları*, s.36.

359 Özgen, *a.g.e.*, s.36.

Jön Türklerden suçlamalar gelmiştir.[360] Abdullah Cevdet de kendisine yönelik gelen tepkilere devlet memuriyetine girmesini kabahat olarak görmediği yolunda açıklamayla karşılık vermektedir. Memuriyete girmekle hürriyete ve adalete hizmetinden vazgeçmediğini vurgulamaktadır.[361] Madrid Sefareti'nde görevli Tunalı Hilmi de memuriyeti kabul etmesinin nedenlerini şöyle izah etmektedir: "Bir gün, cebde boğazın yiyeceği, elde hizmet desteği –para- kalmadı. Hizmetden kalmamak, düşmemek de artık elde değil. Biraz da küskünlük var.. Tam bu sırada yine şeytânlar belirdi: Haydi 'Madrid'e". Memuriyeti kabul etmesini maddî zorluklara ve küskünlüklere bağlayan Tunalı Hilmi, bir kabahati varsa da affedilmesini istemektedir. Bununla birlikte memuriyete girişinin duygusal yönünü de açıklamaktan geri kalmamaktadır: "İnsan, halkın hayrı maksadıyla, aslâ nefsiçün olmamak şartıyla, ne yapabilirse, ne yapmak lâzım ise yapmalıdır.. Acı imiş, ağırmış. Dayanmalı!.."[362] Böylece padişahtan para alan ve memuriyet kabul eden Jön Türklerin II. Abdülhamid'le anlaşmalarını meşrulaştırmaya ve gelecek tepkileri dindirmeye çalıştığı görülmektedir. Ancak her ne sebeple olursa olsun bunun Jön Türklerin ekseriyeti tarafından gurur kırıcı ve güven zedeleyici durum olarak karşılandığı anlaşılmaktadır. Nitekim II. Abdülhamid'le anlaşan Jön Türk zevatı ilerleyen süreçte Cemiyet'in merkez kadrosunun dışına itilecek, Ahmed Rızâ gibi hiçbir şekilde II. Abdülhamid'le anlaşmaya yanaşmamış kişiler Cemiyet'teki ağırlıklarını sürdüreceklerdir.

360 Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.288.

361 Abdullah Cevdet, *Hadd-i Te'dib*, Tab'-ı Sânî, Matbaa-i İctihâd, İstanbul, 1912, s.54. Eserin ilk baskısı Paris'te 1903'te yapılmıştır.

362 Tunalı Hilmi, *On birinci Hutbe*, [Cenove], 1318, s.3, 5-6.

Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflerine karşı kullandığı yöntemlerden bir diğeriyse diplomasidir. Avrupa'daki sefaretler Jön Türkler hakkında mühim bilgi kaynağıydı. Jön Türklerle ilgili en ufak gelişmeler dahi bunlar aracılığıyla Yıldız Sarayı'na aktarılmıştır. Nitekim Berlin Sefareti'nden gönderilen bir belgede *Meşveret*'in "kâh Paris'te kâh Cenevre'de kâh Kopenhag'ta" çıktığına dair bilgi verilerek[363] Osmanlı hükûmetinin buna göre diplomatik girişimlerde bulunması için bilgi akışı sağlanmıştır. Dolayısıyla Jön Türklere karşı diplomasi yöntemi sefaretler aracılığıyla yürütülmüştür.

Cemiyet'in o sırada Paris'te bulunan merkezini kapatabilmek ve faaliyetlerine son verebilmek için Sultan II. Abdülhamid diplomatik kanalları kullanmayı tercih etmiştir. Paris sefareti vasıtasıyla Fransa Hükûmeti Başbakanı Bourgeois'ten bu yönde adım atmasını istemiştir.[364] Diplomatik girişimler neticesinde Cemiyet'in Paris'teki basın faaliyetleri sona erdirilerek üyeleri de Fransa'dan çıkarılmıştır. Ahmed Rızâ ve diğer üyeler önce Brüksel'e gitmişler fakat burada da II. Abdülhamid diplomatik yolları kullanarak onlara muhalefet etme imkânı vermemiştir. Ardından Cenevre'ye giderek padişah karşıtı yayınlarına devam etmişlerdir. Fakat çok geçmeden Ahmed Rızâ tekrar Paris'e dönerek faaliyetlerini sürdürmüştür. İtalya'yla da diplomatik temaslar neticesinde Jön Türklerin ülkedeki faaliyetleri engellenmeye çalışılmıştır.[365] Mısır'da çıkardığı *Mîzân* gazetesiyle II. Abdülhamid

363 BOA, HR. SYS. 39/51.

364 *Kanûn-i Esâsî*'de II. Abdülhamid'e hakaret edildiği iddiasıyla Paris Sefiri Münir Paşa'nın Fransızca *Meşveret* hakkında adlî takibat başlatması eleştirilmektedir. Avrupa devletlerinin parlamento salonlarında ve basında her gün yüzlerce kez tekrar edilen "Koca Katil, Kızıl Sultan" gibi lâflardan utanmayanların *Meşveret*'in sözlerine hazmedemedikleri ve böyle davalar açıp, âleme rezil olmaktan sıkılmadıkları belirtilmektedir bk. "Havâdis", *Kanûn-i Esâsî*, (21), 24 Mayıs 1897, s.8.

365 Aslan, II. Abdülhamit'in Jön Türk Siyaseti: İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Önlemler", s.111-113.

aleyhinde neşriyatta bulunan Mîzâncı Murâd, 1896 yılının yazında Osmanlı Devleti'nden gelen baskılar sebebiyle İngilizler tarafından Mısır'dan çıkarılmıştır.[366] Mîzâncı Murâd Fransa'ya geldiğinde de Fransa Dâhiliye Nezareti'ne mensup memurlar tarafından Osmanlı ile Fransa hükûmetleri arasındaki dostane münasebetler gereği, kendisinin "pek mühlik bir ihtilâlci" olması sebebiyle Fransa'dan çıkması istenmiştir.[367]

Cenevre'de Emrullah Efendi ve Tevfik Nevzad'ın birlikte çıkardıkları *Hizmet* gazetesinin Sultan II. Abdülhamid ve Bâb-ı Âlî aleyhindeki yazılarından dolayı İsviçre hükûmeti nezdinde de girişimlerde bulunulmuş ve gazetenin kapatılmasına çalışılmıştır.[368] Cenevre Şubesi Jön Türklerinin faaliyetlerinin durdurulmaya çalışılmasında Osmanlı ile iyi ilişkiler içerisinde bulunan Almanya'nın da yardımları olmuştur. Alman diplomatlar Jön Türkler aleyhinde girişimlerde bulunmuştur.[369] İngiltere'de ise Jön Türk faaliyetlerinin engellenmesi noktasında Osmanlı yetkililerinin çağrıları dikkate alınmamıştır. *Osmânlı* gazetesinin Cenevre'den Folkestone'a intikalinden sonra Londra'daki Osmanlı Sefiri Kostaki Antopulo Paşa'nın *Osmânlı* ve *Dolab* isimli Jön Türk neşriyatının yayınının durdurulması yönündeki talebi reddedilmiştir.[370] İngiltere'nin bu tavrını İngiliz kamuoyundaki olumsuz II. Abdülhamid imajı ve Jön Türklerin İngiliz taraftarlığı ile açıklamak mümkündür.

Siyonist lider Theodor Herzl de Sultan II. Abdülhamid'e gönderdiği 18 Haziran 1901 tarihli mektupta Paris'te Osmanlı

366 İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, s.99-100; Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, s.101.

367 Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, s.170-171.

368 Göçmen, *a.g.e.*, s.114-116.

369 Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s.127.

370 Göçmen, a.g.e. s.182.

hükûmeti aleyhinde yayın yapan Ahmed Rızâ'yı, eğer padişah isterse "susturabileceğini" ve bunu da sırf kendisinin teveccühüne ve memnuniyetine mazhar olabilmek için yapabileceğini söylemektedir.[371] Stockholm Sefiri Şerif Paşa da La Haye'de düzenlenen konferansa katılan Ahmed Rızâ'nın konuşmasını engelleyen ve söz vermeyen İsveç-Norveç Hariciye Nazırı'na ve Norveç Başvekili'ne "Birinci Osmânî nişanı" verilmesinin "fevkalâde gayret ve mesâ'ilerine mükâfaten" doğru olacağını bildirmektedir.[372] Bu örnekler II. Abdülhamid'in Jön Türk muhalefetini engellemek adına etkin bir diplomatik siyaset izlediğini göstermektedir. Fakat siyaseti neticesinde kısa vadede kazanım sağlasa da bu tedbirler Jön Türk muhalefetini ortadan kaldırmaya yeterli olmamıştır.

Jön Türk faaliyetlerini durdurmak adına Avrupalı matbaacıların ve mürettiplerin Jön Türk matbuatı için çalışmaları da engellenmek istenmiştir. Bu bağlamda *Osmânlı*'da, gazetenin basımı hususunda matbaacıların müşkülat çıkardıkları ve Osmanlı topraklarında "cebr" ve "kahr" ile hüküm sürenlerin, burada da parayla "icrâ-yı hükm etmek" istedikleri açıklanmaktadır. Ardından da şöyle uyarıda bulunulmaktadır: "Bizi başka dürlü harekete mecbûr etmemek, kendilerini ve kendileriyle berâber nâmûs-ı devleti çamurlara sokmamak içün müdahâlelerinin nâmûs ve terbiye dâhilinde hareket etmelerini ihtâr eyleriz."[373] Böylece II. Abdülhamid'in Jön Türkleri bu yöntemle de sıkıştırmaya gayret ederek muhalefetlerini sona erdirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid, Jön Türk muhalefetini ortadan kaldırmak için kanlı çözümler yerine onları vazgeçirebilmek amacıyla

371 Vahdettin Engin, *Pazarlık İkinci Abdülhamid ile Siyonist Lider Dr. Theodore Herzl Arasında Geçen "Filistin'de Yahudi Vatanı" Görüşmelerinin Gizli Kalmış Belgeleri*, 18. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015, s.120-121.

372 BOA, Y. PRK. EŞA. 33/78.

373 "Erbâbına İhtâr", *Osmânlı*, (55), 1 Mart 1900, s.1.

alternatif yollar denemiştir. Jön Türklerin propaganda yaptıkları gibi işkence, denize atma ve sürgün seçenekleriyle öldürme iddialarının aksine II. Abdülhamid, kendisine karşı olanları para ve memuriyet verme ve diplomatik girişimleri kullanma yöntemleriyle muhalefet yapmaktan vazgeçirmeye çalışmıştır. Bununla birlikte II. Abdülhamid'in bu yöntemleri benimsemesi Jön Türk muhalefetinin sona erdirilememesine ve uzun vadede kendi sonunu hazırlamasına sebebiyet vermiştir. Eğer II. Abdülhamid kendisi aleyhine yapılan propagandaları haklı çıkarırcasına hareket edip Jön Türkleri kanlı yollarla sindirmiş olsaydı Jön Türk muhalefetinin, belki daha da güçlenmeden önü alınabilirdi. Ancak böyle bir yöntemi benimsememişse de bu konuda Jön Türk propagandalarının hedefi olmaktan kurtulamamıştır. II. Abdülhamid'in muhaliflerini öldürttüğü söylemlerinin sıkça basında yer almasında Jön Türkler için adeta kahraman olan ve ona derinden bağlılık hissettikleri Midhat Paşa'nın Taif'e sürgün edilmesi ve orada şüpheli şekilde ölümünün etkisi büyük rol oynamıştır. Jön Türkler, Midhat Paşa'nın akıbetini hiçbir zaman unutmamış ve neşriyatlarında bunu II. Abdülhamid aleyhinde propaganda vasıtası olarak kullanmışladır.

1.7. II. Abdülhamid ve Midhat Paşa

Jön Türklerin propaganda aracı olarak kullandıkları konulardan biri, büyük saygı ve sevgi besledikleri Midhat Paşa'nın Sultan II. Abdülhamid tarafından sürgün edilmesi ve ölümü meselesidir. Jön Türk matbuatında Midhat Paşa'nın büyüklüğü okuyuculara hissettirilmektedir. Jön Türklere göre Midhat Paşa, Osmanlı milletine bir varlık ve hürriyet beratı vermeyi başaran ve tarihe ismini

altın kalemle yazmak şanına lâyık görülen "hürriyet şehidi"dir[374], "şehid-i mukaddes"tir[375], "millet babası"dır.[376]

Şerâfeddin Mağmûmî'nin *Meşveret*'te yazdığına göre Sultan II. Abdülhamid tahta geçtiği zaman devletin birçok tecrübeli ve terakkiperver adamları vardı. Lâkin padişah, başta Midhat Paşa olmak üzere hepsini teker teker devlet işlerinden el çektirmiş, iftiralarla sürgüne göndermiş, işkenceler içinde boğdurmuş ve öldürmüştür. Midhat Paşa gibi devlet adamlarının yetişmemesi için de milleti cehalete sevk etmiştir.[377] Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu felâketin sebebini devleti yönetecek ricalin bulunmamasına bağlayan Ahmed Rızâ da II. Abdülhamid'in "maksad-ı hâinesi" için büyük devlet adamlarını teker teker yok ettiğini söylemektedir.[378] Kendisini millete sevdiren ve onların teveccühünü kazanan insanlardan II. Abdülhamid haz etmemektedir. Olası bir hal' tehlikesine karşı da bu tip devlet adamlarını ortadan kaldırmıştır. Hatta Ahmed Rızâ, kendilerinin Müşir Sa'id Paşa'yı Maarif Nezareti'ne getirmek istedikleri zamanda Sa'id Paşa'nın önce hastalanması, ardından da vefatı nedeniyle şüpheye düştüklerini söyleyerek "Midhat Paşa, Sadullah Paşa gibi daha birçok azâm-ı ricâl-i devletin nasıl garib sûretde vefât ettikleri işidiliyor. Bunlar zâyî oldukça pâdişâh seviniyor" şeklinde yorumla ölümlerde II. Abdülhamid'in parmağı olduğu propagandasını yapmaktadır.[379]

Jön Türklerin bahsettikleri devlet ricali arasında Nâmık Kemâl ve Ziyâ Paşa gibi saygıyla andıkları isimler başta gelmektedir.

374 *Midhat Paşa ve Dâmâd Mahmud Paşa Hazerâtının Sultan Abdülhamid'in Emriyle Keyfiyet-i Şehâdetleri*, s.3.

375 "Midhat Paşa", *Kanûn-i Esâsî*, (3), 4 Kanûn-i Sânî 1897, s.8.

376 "Midhat Paşa Hâtırâtından", *Osmânlı*, (95), 1 Kasım 1901, s.2.

377 Şerâfeddin Mağmûmî, "Ne İdik, Ne Olduk?", *Meşveret*, (18), 8 Eylül 1896, s.3.

378 Ahmed Rızâ, "İhtilâl", *Meşveret*, (29), 14 Ocak 1898, s.2.

379 Ahmed Rızâ, "Müşir Sa'id Paşa'nın Vefâtı", *Meşveret*, (8), 16 Mart 1896, s.2.

Mahmud Celâleddin Paşa, Nâmık Kemâl ile Ziyâ Paşa'nın Sultan II. Abdülhamid'e karşı yakışıksız sözler söyleyip saltanat aleyhinde işlere giriştiğini, padişahın da bu durumu haber alarak bunların sürgün edilmesini Midhat Paşa'dan istediğini ifade etmektedir.[380] Mahmud Celâleddin Paşa'nın söylediklerinden anlaşıldığı üzere II. Abdülhamid'in tahta yeni çıktığı ve ipleri henüz eline almadığı dönemde Genç Osmânlılar onun üzerinde baskı kurmaya ve böylece padişahlık makamının yetkisini devlet işlerinde geri plana çekmeye çalışmışlardır. Nitekim Midhat Paşa'nın sadrazamlıktan azledilip Avrupa'ya sürgüne gönderilmesinde de aynı anlayış etkili olmuştur. Nâmık Kemâl'in ve Ziyâ Paşa'nın II. Abdülhamid'i hafife almaya çalıştıklarını yine dönemin şahitlerinin hatıratından anlayabilmekteyiz. Midhat Paşa'nın yakın dostu ve bir Jön Türk olan İsmâil Kemâl, Nâmık Kemâl'in Tahran Sefiri, Ziyâ Paşa'nın da Suriye Valisi tayin edilip İstanbul'dan uzaklaştırılmasının altında yatan sebebi açıklamaktadır. Buna göre İsmâil Kemâl, devrin "en militanı" ve "en tehlikeli" adamları olarak niteliği bu iki ismin Midhat Paşa'yı zora sokacak hareketlerde bulunduğunu, bu sebeple Nâmık Kemâl'i bir gece kenara çekip uyardığını ama bunun karşılık bulmaması üzerine durumu Midhat Paşa'ya bildirdiğini, Midhat Paşa'nın da Nâmık Kemâl'in Tahran Sefiri tayin edilmesi için kendisini Hariciye Nazırı'na gönderdiğini söylemektedir. Tayinle birlikte Ziyâ Paşa da Suriye Valisi atanmıştır.[381] Dönemin şahitlerinin verdiği bilgiler, Nâmık Kemâl ile Ziya Paşa'nın II. Abdülhamid aleyhinde hava oluşturmaya çalıştıklarını göstermektedir. Nâmık Kemâl'in sabık

380 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, 1, s.267.

381 *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s.97.

hükümdar V. Murâd tarafgirliği[382] göz önüne alınırsa sürgünlerin II. Abdülhamid'in hem otoritesini hissettirme hem de iktidarını sağlamlaştırma çabasıyla alâkalı olduğu açığa çıkmaktadır.

Bu noktada Sultan Abdülaziz'in tahtta olduğu 1873 yılında Nâmık Kemâl, Ebü'z-Ziyâ Tevfik ve Ahmed Midhat gibi dönemin gazetecilerinin içerisinde yer aldığı Kıbrıs, Rodos ve Akka sürgünleri hadisesinden de bahsedilmesi gerekir. Zira gazetecilere yönelik sürgün kararı esnasında Adliye Nazırı Midhat Paşa'dır. Ebü'z-Ziyâ Tevfik tutuklandığında, Midhat Paşa'ya güvendiği için kısa süre sonra salınacaklarını sanmış ancak Midhat Paşa bir girişimde bulunmamıştır. Ebü'z-Ziyâ hayal kırıklığını şöyle açıklamaktadır:

> Midhat Paşa gibi bir hürriyet davacısının ve Hüseyin Avni Paşa gibi, daha üç beş ay önce bir yıllık keyfî sürgünden dönmüş bir devlet adamının bu olan bitenlere ses çıkarmamasını anlamak gerçekten zordu. (...) Ama, ne çare ki çok güvendiğimiz ya da güvenilebilir sandığımız bu devlet adamlarından hiç birisinin sesi sedası çıkmamış ve biz çatır çatır sürgüne yollanmıştık.[383]

Ebü'z-Ziyâ'nın bu söylediklerine ve Nâmık Kemâl ile Ziyâ Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırılmasına ses çıkarmamasına karşın Jön Türk neşriyatında Midhat Paşa Kanûn-i Esâsî'nin banisi olarak saygıyla anılmaktadır. Bu saygılarında onun II. Abdülhamid'e karşı en önemli muhalif isim olmasının etkisi büyüktür. Jön Türklerin anlayışında Midhat Paşa'nın katili

382 Nâmık Kemâl'in oğlu Ali Ekrem Bolayır hatıralarında babasının Sultan Abdülaziz döneminde Kıbrıs'a sürüldüğü zaman Veliaht Murâd Efendi'nin kendilerine yardımları sayesinde rahat rahat geçindiklerini söylemekte ve onu "velinimet" olarak adlandırmaktadır bk. *Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları*, s.31, 42. Ayrıca bk. Ebuzziya Tevfik, *a.g.e.*, s.536-537, 763.

383 Ebuzziya Tevfik, *a.g.e.*, s.515-516, 530.

Sultan II. Abdülhamid'dir. *Meşveret*'teki bir şiirde Midhat Paşa'nın padişah tarafından katledildiği söylemi edebî şekilde de işlenmektedir:

> En büyük âdemleri menfâda gam-hâr eyledin
> En büyük bir zâtın i'dâmında ısrâr eyledin
> Ey halîfe söyle farkın var mıdır cellâddan[384]

Jön Türklerin Midhat Paşa'yı adeta sembol olarak görmeleri nedeniyle, onun ölümü üzerinden yaptıkları propagandanın bir göstergesi de Midhat ve Mahmud Paşaların ölümleriyle ilgili daha önceden yazılmış el yazması bir risaleyi yıllar sonra başına konulan 10 sayfalık ilâveyle daha sade dille matbu şekilde bastırmalarıdır.[385] *Midhat Paşa ve Dâmâd Mahmud Paşa Hazerâtının Sultan Abdülhamid'in` Emriyle Keyfiyet-i Şehâdetleri* isimli risalenin *Mîzân*'daki tanıtım yazısında da bunun Sultan II. Abdülhamid'in her sırrına vakıf bir zat tarafından, Midhat Paşa'nın ölüm vakasını müteakiben gönderildiği belirtilmektedir.[386] Risalede ise Jön Türkler, Midhat Paşa'nın hayatını kısaca anlatmakta ve devlet görevlisi olarak yaptığı faaliyetleri övmektedir.[387] *Mîzân*'da yazdığına göre risalenin gerek Osmanlı'da gerekse Avrupa'da büyük rağbet görmesi üzerine Türkçesine ilâveten bir de Fransızca tercümesinin bastırılmasına karar verilmiştir.[388]

Midhat Paşa'nın Yıldız Mahkemesi'nde yargılanması da Jön Türkler tarafından eleştiriye tabii tutulmaktadır. Halil Ganem, Sultan II. Abdülhamid'in kurduğu hileler ve meşru olmayan

384 Hamiyyetli Bir Şâir, "Tazallüm", s.1.

385 *Midhat Paşa ve Dâmâd Mahmud Paşa Hazerâtının Sultan Abdülhamid'in Emriyle Keyfiyet-i Şehâdetleri*, Birinci Tab', Mîzân Matbaası, Cenove, 1314.

386 "[İsimsiz]", *Mîzân*, (23), 7 Haziran 1897, s.3.

387 *Midhat Paşa ve Dâmâd Mahmud Paşa Hazerâtının Sultan Abdülhamid'in Emriyle Keyfiyet-i Şehâdetleri*, s.3-10.

388 "İhtâr", *Mîzân*, (26), 28 Haziran 1897, s.4.

vasıtalar sayesinde Avrupa'da bazı kabine reislerini de etkileyerek bu "şehid-i vatanperver" hakkında icra ettiği "cinâyete" Avrupa'nın müdahalesine mani olduğunu söylemektedir.[389] Dolayısıyla Jön Türklere göre Midhat Paşa adil yargılama sürecinden geçmeden cezalandırılmıştır. Mîzâncı Murâd, Meclis-i Mebûsan'ın tatil edilmesinin ardından II. Abdülhamid'in bazı meclis azaları hakkında entrikalar düzenlediği, Sultan Abdülaziz'in katli meselesinin "icâdı" ile de Midhat Paşa'yı ve bir kısım devlet adamlarını suçsuz olarak idam ettirdiği yorumunda bulunmaktadır.[390] Ona göre Midhat Paşa devleti kurtarmak için kellesini vermiştir. Şimdi ise yüzlerce kişi bu uğurda bütün varlıklarını feda etmektedir.[391] Böylece Mîzâncı Murâd, Midhat Paşa ile Jön Türkler arasında ortak amaç yanında hissî bir bağ olduğunu vurgulayarak propagandaların etki gücünü artırmakta ve Midhat Paşa üzerinden II. Abdülhamid nefretini körüklemektedir.

Ahmed Rızâ *Meşveret*'teki bir makalesinde Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesini "tebdil-i azîm" olarak nitelemekte ve bu "inkılâb"ın birkaç kişinin gayretiyle olduğunu belirtmektedir.[392] Hareket risalesinde de Sultan Abdülaziz'in intihar ettiği vurgulanarak "millete ihânetin akıbeti"ni gösteren böyle bir olaydan ibret alınması gerekirken "şeytânca istifâde olunmak sevdâsına" düşülerek intiharın katledilme olayı gibi gösterilmesi için sanıklara baskı yapıldı ve şer'an uygun olmayan hususî mahkeme kurularak "yalandan bir da'vâ zemini tertip edildi" denilmektedir. İdama mahkûm edilen Midhat Paşa ve beraberindeki "ashâb-ı nâmûs" birçok kimse "güyâ merhameden kal'abendliğe" tahvil edilerek zindanlarda "engizisyonvâri" ağır işkencelere maruz bırakılmıştır. Risalede

389 Halil Ganem, "İcmâl-i Mesâib", *Meşveret*, (27), 9 Aralık 1897, s.1.

390 Murâd, "Sultan Abdülhamid'in Büyük Hatâsı", s.2.

391 Murâd, "Cümle-i Siyâsîye", *Meşveret*, (20), 8 Ekim 1896, s.1.

392 Ahmed Rızâ, "İhtilâl", s.2.

"Ne Allah'tan korktular ne peygamberden hayâ etdiler" ifadesiyle mahkûmların feci şekilde öldürüldüğü hatta Midhat Paşa'nın öldüğüne inanmayanlar için onun gömüldüğü yerden çıkarılıp kafası kesilerek İstanbul'a getirildiği ve öldüğünün anlaşılmasından sonra da Yıldız Sarayı'nda bir hafta kadar şenlik yapıldığı iddia edilmektedir.[393]

Anlaşılacağı üzere Jön Türkler, Midhat Paşa meselesini matbuatlarında Sultan II. Abdülhamid aleyhinde etkin şekilde kullanmışlardır. Ancak Jön Türklerin tek taraflı bakış açılarının aksine II. Abdülhamid ile Midhat Paşa arasındaki ilişkinin karşılıklı olarak olumsuz şekilde cereyan ettiği ve her iki tarafın da ortaya koyduğu tavrın nedenlerinin çok boyutlu olduğu görülmektedir.

Tahta çıktığı ilk dönemde Kanûn-i Esâsî'nin bir an önce ilân edilmesi yönünde Midhat Paşa'nın tehditkâr şekilde baskı yapması [394] Sultan II. Abdülhamid'in daha ilk aylarda Midhat Paşa ile ilgili olumsuz duygular beslemesine sebebiyet vermiştir. Midhat Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e karşı yapılan darbede rol oynaması sebebiyle de II. Abdülhamid baştan itibaren ona temkinli yaklaşmıştır. Midhat Paşa yönetim anlayışı gereği padişahın devlet işlerine müdahale etmesine karşı olduğundan, sadarete gelmesinden sonra II. Abdülhamid'le çekişme içerisine girmiştir.

393 *Hareket*, s.4-5. Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Midhat da neşrettiği babasına ait hatıratta konuya değinmektedir. Avrupa'da yayımlanan bir kitapta babasının kafasının kesilerek saraya getirildiği iddiasının zikredildiğini ancak bunu doğrulayacak delilin ele geçirilemediğini söylemektedir bk. *Midhat Paşa'nın Hatıraları: 2 Yıldız Malıkemesi ve Taif Zindanı [Mir'at-ı Hayret]*, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul, 1997, s.380-381. Böylece bu iddianın da Jön Türklerin halkı etkilemek ve II. Abdülhamid aleyhine kışkırtmak için dile getirdikleri propaganda olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Meşrutiyet'in ilânından sonra iddianın gerçek olup olmadığını anlamak için Midhat Paşa'nın mezarı kazılmış ve başının iskelet üzerinde durduğu görülmüştür bk. İrtem, *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilâli*, s.221-224.

394 Oğuz, *Birinci Meşrutiyet Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan*, s.79-80.

Her iki tarafın da görüşlerinde keskin ve ısrarcı olması, aralarındaki husumetin büyümesine yol açmıştır.

Mahmud Celâleddin Paşa, Midhat Paşa'nın sadrazamlıktan azledilip ardından sürgüne gönderilmesini kendisinin her gece konağında devlet sırlarını çevresinde bulunanlara ifşa etmesine; Nâmık Kemâl'in, Ziyâ Paşa'nın ve İsmâil Kemâl'in çekinmeden II. Abdülhamid aleyhine yakışıksız konuşmalarına ve Millet Askeri adıyla halktan ordu toplanmaya çalışılmasına bağlamaktadır.[395] Midhat Paşa'nın konağında Bosna'daki askerler için giyecek temin etmek maksadıyla bir yardım cemiyeti kurulmuştur. Cemiyet Midhat ve Ziyâ Paşalar ile Nâmık Kemâl tarafından himaye edilmekteydi. Bazı rivayetlere göre Süleyman Paşa da bu cemiyetin bir üyesiydi. Cemiyet her ne kadar yardım amaçlı görünse de asıl maksat sivil gönüllülerden müteşekkil milis grubu oluşturularak II. Abdülhamid'in Kanûn-i Esâsî'yi tehir etme veya uygulamaması hâlinde ayaklanmak gibi ihtilâlci fikir içermekteydi. Bu sivil yapının Midhat Paşa'ya bağlı orduya dönüşmesi II. Abdülhamid'i endişelendirmiştir. Milis grupların nizamî birlikler hâlinde askere alınması girişimiyle endişe daha da artmıştır.[396]

Midhat Paşa'nın 23 Aralık 1876'da Kanûn-i Esâsî'nin ilânından sonra büyük güç kazandığı ve halkın kendisinin arkasında olduğu şeklinde düşünceye kapılması da Sultan II. Abdülhamid'le arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir. İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, Midhat Paşa'nın içerisine düştüğü güç sarhoşluğuyla kendi sonunu hazırlamış olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

> Bir musibete oğradılmasiçün dahilde ve haricde ikai fesade çalışılmakda olduğunu ve müteyakkızane davranmasını halisane ihtar edenlere müstehziyane ve mağrurane bir tavurla 'Benim

395 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, 1, s.266-267.

396 Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s.88-89.

> arkamda koca millet' var diyordu. Koca milletin kendine zahir olmayacağını, hattâ bin müşkilâtla tesis etdirdiği meclisi mebusanın da kendi lehinde bir söz söylemeyeceğini hayalinden bile geçirmiyordu. İhtar olunduğu üzere müteyakkızane davranmak şöyle dursun 'Halk gelüb beni evimden alarak mekamı sadarete isad edecekler. Sonra iş müşkilâta düşecek' diyerek -tabiri, karilerle beraber kendi de mazur görsün- adeta sayıklıyordu. Daldığı habı gafletden uyanamıyordu.[397]

Halk arasında da Midhat Paşa'nın otoritesinin Sultan II. Abdülhamid'in iradesinden daha üste çıktığı söylentileri kulaktan kulağa yayılmıştır. Bunların etkisiyle de Midhat Paşa, Kanûn-i Esâsî'yi ilân ettirmiş biri olarak padişahın isteklerini geri çevirecek düzeye gelmiştir.[398] Yine Midhat Paşa'nın konağına gelen ahbaplarından kendisiyle aynı görüşte olanlara Osmanlı hanedanlığından artık hayır gelmeyeceğinden bahisle cumhuriyete tahvil etmekten başka çare kalmadığını söylediği hatta "Bu âna kadar Âl-i Osmân denilmiş ya bundan sonra dahi Âl-i Midhat denilse ne be's var."[399] gibi cümleler kurduğu yönünde söylentiler ayyuka çıkmış ve elbette bunlar II. Abdülhamid'in kulağına kadar gelmiştir. Bu cümleler dedikodu kaynaklı olsa bile Midhat Paşa'nın büyük bir güç kazandığı düşüncesiyle padişahı pasifize etmeye çalışması, sadaretten azledilip sürgüne gönderilmesinin sebepleri arasında yer almıştır. Her iki taraf, yani II. Abdülhamid ve Midhat Paşa kendi kararlarını sonuna kadar savunmakta ve işlerine karışılmasından hoşlanmamaktaydı. Dolayısıyla ikisinin

397 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, 1, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, s.354.

398 Oğuz, *Birinci Meşrutiyet Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan*, s.98-99. Midhat Paşa'nın kendisini padişahın üstünde gören hareketlerde bulunması gayrimüslim Osmanı vatandaşlarının da dikkatini çeken bir hususdu bk. Hristo Stambolski, *Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla İmparatorluğun Zor Yılları 1858-1878*, (Çev. Hüseyin Mevsim), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2018, s.349.

399 *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Ferîki Eğinli Said Paşa'nın Hâtırâtı I-II (1876-1880)*, Davut Erkan (Haz.), Bengi Yayınları, İstanbul, 2011, s.123.

keskin yönetim anlayışı çatışmayı da beraberinde getirmiştir. II. Abdülhamid'in Midhat Paşa'ya güvenmemesinin arka planında hem kendisinden önceki iki padişahı hal' etmesindeki rolü ve hem de kendi iktidarını gölgede bırakacak derecede güçlenmeye başlamasının etkisi yadsınamaz.[400] Nitekim Midhat Paşa'nın amacı da Osmanlı padişahlık makamını İngiltere kraliyetindeki gibi sembolik şekle sokarak gücünü etkisizleştirmekti.[401] Bu anlayışın ise II. Abdülhamid gibi bir padişahın kimliğiyle bağdaşması mümkün değildi.

Midhat Paşa'nın İngiltere ile yakın ilişki içerisinde bulunması da Sultan II. Abdülhamid'in şüphesini çeken durumdu. Midhat Paşa İngilizlerin görüşlerine uygun bir siyasetin Osmanlı Devleti tarafından da icra edilmesini savunmaktaydı. Bunu en iyi şekilde İngiliz Elçisi Sir Henry Elliot'un Midhat Paşa'yı "her zaman İngiliz tavsiyelerini takip etmeyi arzulayan"[402] kişi şeklinde nitelemesi göstermektedir. II. Abdülhamid'in ise İngiltere'nin Osmanlı üzerinde hâkimiyet kuracak siyasetine taraftarlık yapmaması ikisi arasındaki görüş farklılığının ve anlaşmazlığın bir diğer boyutunu teşkil etmiştir.

Sultan II. Abdülhamid ile Midhat Paşa arasındaki soğukluğu, Midhat Paşa'nın azlini haber verip sadaret mührünü ondan alan Eğinli Sa'id Paşa da hatıratında anlatmaktadır. Kendisi de aslında meşrutiyet taraftarı olan Sa'id Paşa'nın, Jön Türkler için Kanûn-i Esâsî'nin babası kabul edilen Midhat Paşa hakkındaki görüşleri oldukça dikkat çekicidir. Buna göre II. Abdülhamid tahta çıktığından beri Midhat ve Rüşdü Paşalar hakkında olumsuz düşünmekte ve şöyle demekteydi:

400 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktay), 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.91-92.

401 Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.297.

402 Hanioğlu, "The Times ve Sultan Abdülhamid", s.80.

> Bu âdemler vatan ve millete hidmet edemez. Bunlar hâ'indirler. Zirâ ahlâkları îcâbınca teferrüd etmek dâ'iyesinde olduklarından hânedân-ı Osmânî'yi kûşe-i nisyâna attırıp memleketi cumhuriyet hey'etine koymak ve kendileri dahi re'isü'l-cumhûr olmak efkârındadırlar. Onun içün ahâliye sûret-i hakkdan görünerek hükûmetimizin hâl-i Meşrutiyete münkalib olmasını arzu ederler. Lakin hakîkat-i hâlde hükûmet-i meşrûtiyeyi ben istedim.

Sultan II. Abdülhamid'in sözlerini aktaran Sa'id Paşa, Midhat ve Rüştü Paşaların "müfsid" ve "yalancı" türden insanlar olduklarını bildiği hâlde padişahın sözlerine iştirak etmediğini ancak ilerleyen süreçte yaşanan olayların II. Abdülhamid'i haklı çıkardığını ve padişahın ileri görüşlülüğünü hayretle takdir ettiğini söylemektedir.[403]

5 Şubat 1877'de Midhat Paşa'nın sadrazamlık makamından alınarak Avrupa'ya sürgün edilmesi Osmanlı toplumunda büyük yankı meydana getirmemiştir. Bazı softaların ve Mekteb-i Harbiye öğrencilerinin dışında tepki oluşmazken, Bâb-ı Âlî'den de bir karşı çıkış gelmemiştir. Orhan Koloğlu bu durumun nedenini Bâb-ı Âlî paşalarının Midhat Paşa'yı "müstebit" olarak görmelerine bağlamaktadır.[404] Jön Türklerin matbuatlarında saygıyla bahsettikleri Ali Suavî bile Midhat Paşa'nın sürgüne gönderilmesini onaylamış ve gazetelerde bunu destekleyen yazılar kaleme almıştır.[405] Osmân Nûrî, Midhat Paşa'nın azledilip ardından sürgüne gönderilmesini asıl tertipleyenin Damad Mahmud Paşa olduğu kanaatindedir. Onun iddiasına göre Midhat Paşa adının Sultan II. Abdülhamid'i gölgede bırakacağını ve Midhat Paşa ile taraftarlarının kendisini hal' ederek Reşâd Efendi'yi tahta

403 *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Ferîki Eğinli Said Paşa'nın Hâtırâtı I-II (1876-1880)*, s.121-122.

404 Koloğlu, *Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği*, s.244.

405 Çelik, *a.g.e.*, s.301-307.

çıkaracaklarını söyleyerek II. Abdülhamid'in aklını çelen Damad Mahmud Paşa idi. Bunun yanında o günkü rivayetlere binaen, Midhat Paşa ile Hariciye Nazırı Saffet Paşa arasındaki bir meselede II. Abdülhamid'in Saffet Paşa'yı tutmasından ve bunun üzerine Midhat Paşa'nın hakaret edici lisanla padişaha mukabele edişinden ve lisanını tekrardan bir kısım ulema ve devlet ricali önünde tekrarlayışından da bahsetmektedir.[406]

Midhat Paşa kendi otoritesini Sultan II. Abdülhamid'e kabul ettirmek için devlet teamüllerini alt üst ederek yeni bir anlayışa öncülük etmek istemiştir. Nitekim sadaretteyken II. Abdülhamid'e hitaben yazdığı ve devlet nezaketine aykırı takriri de bu görüşü doğrulamaktadır.[407] Midhat Paşa'nın davranış şekliyle alâkalı olarak Mîzâncı Murâd da hatıratında II. Abdülhamid'le arasında geçen bir görüşmesine atıfta bulunmaktadır. II. Abdülhamid, kendisine karşı Midhat Paşa'nın "terbiyesizce" muamelelerde bulunduğundan ona bahsetmiştir. Padişahın sözleri karşısında ise Mîzâncı Murâd, Midhat Paşa'nın bu tür hareketlerini daha önceden de işittiğini söyleyerek "Ben tamamıyla inandım" ifadesiyle bunun gerçekliğini onaylamaktadır.[408]

Midhat Paşa sadrazamlıktan azledildikten sonra İtalya, İspanya, Fransa, Londra ve Avusturya gibi merkezleri gezmiştir. Avrupa'da bulunduğu süre zarfında ise aleyhtarları İstanbul'da Sultan II. Abdülhamid'e jurnaller vererek, Avrupa'da Midhat Paşa'nın kendisi aleyhinde çalışmalarda bulunduğunu söylemişlerdir. Bunun üzerine II. Abdülhamid Midhat Paşa'nın Avrupa'da kalmasının sakıncalı olduğu kanaatine vararak onu affedip geri

406 Osmân Nûrî, *a.g.e.*, s.181, 185.

407 Takririn sureti için bk. *Midhat Paşa'nın Hatıraları: I Hayatım İbret Olsun [Tabsıra-i İbret]*, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul, 1997, s.310-312; Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s.119.

408 Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, s.41.

çağırmıştır.[409] Suriye Valiliği görevine atanan Midhat Paşa'nın bu dönemde de padişahla ilişkileri bozuk seyretmiştir. Midhat Paşa'nın, yönetimi altındaki bölgede yetkilerini genişletmek istemesi ve hatta yabancı devlet elçilerini bu konu için araya sokması, II. Abdülhamid'i kızdırmış ve onunla ilgili şüphelerini daha da artırmıştır.[410]

Midhat Paşa'nın Suriye Valiliği'nde olduğu böyle bir süreçte Sultan Abdülaziz'in şüpheli ölümü devlet gündemine getirilmiştir. Ölümün aslında cinayet olduğu anlayışıyla, sorumluları cezalandırmak için Yıldız Sarayı'nda özel bir mahkeme kurulmuştur. Midhat Paşa ise yapılan yargılama sonucunda suçlu bulunmuştur. İbnülemin'e göre Sultan II. Abdülhamid'in indinde Midhat Paşa'nın en büyük kabahati Sultan Abdülaziz'i hal' edenlerin başında gelmiş olmasıdır. II. Abdülhamid, amcasının ölümünde Midhat Paşa'nın dahli olmadığını bilmekle birlikte hal' meselesinden dolayı o da ölümden sorumlu tutularak "fâil-i müşterek" cezasına çarptırılmıştır.[411] Midhat Paşa'nın da aralarında olduğu suçlular hakkında idam kararı verilmiş ancak cezaları II. Abdülhamid tarafından sürgüne çevrilmiş ve Midhat Paşa Taif'e gönderilmiştir.

Midhat Paşa'nın idamından vazgeçilip Taif'e sürgün edilmesi, Sultan II. Abdülhamid'in kan dökmeyi sevmeyen şahsiyetine bağlanmasına karşın daha ağır basan başka bir görüş daha bulunmaktadır: O da İngilizlerin Midhat Paşa'ya olan desteğidir. Midhat Paşa'nın yargılanması sırasında Adliye Nazırlığı görevini

409 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s.130-131.

410 Bilâl N. Şimşir, *Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1970, s.37.

411 İnal, *a.g.e.*, s.398.

yürüten Ahmed Cevdet Paşa, Midhat Paşa için idam kararı verilmesinin ardından İngilizlerin söylenmeye başladığını hatta İstanbul'daki İngiliz elçisinin padişahtan Midhat Paşa'nın affedilmesini istediğini belirtmektedir. Bunun üzerine tereddüt eden II. Abdülhamid, Midhat Paşa'nın cezasının idamdan Taif'e sürgün olarak değiştirilmesinde karar kılmıştır.[412] II. Abdülhamid'in uluslararası dengelerde aşırı sert ve reaksiyoner tavır almadığı göz önünde tutulursa bu görüş daha gerçekçi görünmektedir.

Midhat Paşa'nın Taif'te bulunduğu sürgün hayatı sırasında önemli bir gelişme de onu kaçırma teşebbüsleri olmuştur. Nitekim Fransa'nın Cidde Viskonsolosu tarafından Fransa hükûmetine yazılan bir belgede, Midhat Paşa ve iki suç ortağının firarına yardım edilmesi için kendisine teklif yapıldığını ifade ederek, ne şekilde davranması gerektiği hususunda talimat beklediğini söylemektedir. Gelen cevaptaysa teklifleri reddetmesi salık verilmektedir.[413] İngilizlerin de Midhat Paşa'yı kaçırma girişimlerinin olduğu hatta bununla alâkalı Hicaz Telgraf Başmüdürlüğü tarafından Yıldız Sarayı'na bir telgraf da çekildiği görülmektedir. Bu haber ise Sultan II. Abdülhamid'i telaşlandırmış ve denetimlerin sıklaştırılmasına sebebiyet vermiştir.[414] Kaçırma teşebbüslerinin olduğu ve bunlardan Yıldız Sarayı'nın da haberinin bulunduğu sırada Midhat Paşa, Taif zindanında 8 Mayıs 1884 tarihinde muhafızlığını yapanlar tarafından boğularak öldürülmüştür.

412 Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, Cavid Baysun (Yay.), 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s.214.

413 Şimşir, *a.g.e.*, s.153, 155.

414 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Tâif Malıkûmları*, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s.46-47.

Sultan II. Abdülhamid tarafından Midhat Paşa'nın ölüm emrinin verildiğine dair resmî kanıt bulunmamaktadır.[415] Ancak Midhat Paşa'nın öldürülmesinden doğal olarak o sorumlu tutulmuştur. II. Abdülhamid'in iktidarına tehdit oluşturan her kişiyi ve kurumu etkisizleştirme gayreti ve bunun yanında şüpheci kişiliği göz önünde bulundurulduğunda Midhat Paşa gibi bir ismin ortadan kaldırılmasından memnun olacağı aşikârdır. Nitekim Orhan Koloğlu ülkenin her tarafından haberalma sistemi kuran II. Abdülhamid'in, Midhat Paşa'nın ölümü meselesini ciddi soruşturmaya tabi tutmadan kapatmasının Avrupa kamuoyunu ve Jön Türkleri Midhat Paşa'yı onun öldürdüğü şeklindeki algıya yönelttiğine dikkat çekmektedir.[416] Midhat Paşa'yı II. Abdülhamid'in öldürttüğüne inanan Jön Türkler de ilgili konudaki söylemlerini muhalefet gündemi hâline getirerek her fırsatta propaganda olarak kullanmışlardır.

Sultan II. Abdülhamid ile Midhat Paşa arasındaki sorunun kaynağı ne olursa olsun, padişahın siyasî iktidarının yanında Tanzimat'la başlayan bürokratik iktidarın varlığı II. Abdülhamid tarafından kırılarak güç merkezi yeniden tek noktada toplanmıştır. Kendi iktidarına muhalefet oluşturabilecek her türlü yapıyı pasifize etmeyi yönetim tarzı olarak gören II. Abdülhamid, Midhat Paşa'nın varlığıyla birlikte bürokratik vesayeti de ortadan kaldırmayı başarmıştır. Farklı kesimler arasındaki bu tür güç çekişmeleri aslında her ülkede görülebilen iktidar mücadeleleridir. Zira II. Abdülhamid ve Midhat Paşa arasındaki dengelerin bir

415 II. Abdülhamid tarafından Hicaz Valisi'ne gönderilen şifreli bir telgrafta eğer İngilizlerce Midhat ve Damad Mahmud Paşaları kaçırmaya yönelik hareket olursa, kaçırma olayını gören Osmanlı askerlerinin ikisini de kurşunla öldürmeleri emri verilmektedir. Bu telgraftan yola çıkan Uzunçarşılı da İngilizler tarafından kaçırma girişimini fırsata çeviren II. Abdülhamid'in iki paşayı böylece öldürmeye karar verdiği yorumunda bulunmaktadır bk. Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları*, s.49-50.

416 Koloğlu, *Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği*, s.278.

benzeri Almanya'da da gerçekleşmiştir. Almanya'da başbakanlık konumunda bulunan Şansölye Otto von Bismarck'ın devlet üzerindeki etkili gücü karşısında Kaiser II. Wilhelm onu 1890 yılında istifaya zorlayarak sistem dışı bırakmıştır. Böylece Kaiser daha fazla etkin konuma gelerek hem şansölye hem de dışişleri bakanı gibi hareket etmeye başlamıştır.[417] Bu da otorite sahibi hükümdarların kendilerine ülke içinde rakip bırakmama anlayışlarının ortak bir yöntemi olarak görülebilir. II. Abdülhamid'in matbuat üzerinde sıkı kontrol ve sansür mekanizması işletmesi de aslında yine aynı anlayış doğrultusunda değerlendirilmesi gereken diğer meseledir.

1.8. Matbuat Üzerinde Baskı ve Sansür

Sultan II. Abdülhamid iktidarının en fazla eleştirilen konularının başında matbuat üzerindeki baskı ve sansür uygulamaları gelmektedir. II. Abdülhamid döneminin ayırt edici özelliklerinden biri, önceki dönemlere göre matbuatta daha sıkı denetimde bulunulmasıdır. Matbuat ve özellikle de basın üzerindeki kontrol mekanizması elbette en önemli muhalefet silâhı olarak basın-yayını kullanan Jön Türklerin tepkisini çekmiştir. Kendi matbuatlarında II. Abdülhamid'in uygulamalarını şiddetli şekilde eleştirmişlerdir.

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid'in matbuatı avuçlarının içerisine aldığı görüşündedir.[418] Sansür altında ezilen matbuatın sorumlusu II. Abdülhamid hükûmetleridir.[419] Jön Türklere göre, Osmanlı Devleti "polis idâresi" altındaymışçasına yönetilmektedir. Yıldız Sarayı'nda ve Bâb-ı Âlî'de yaşanılan rezaletleri

417 Naci Yorulmaz, *Büyük Savaşın Kara Kutusu II. Abdülhamid'den I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Silahı Pazarının Perde Arkası*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s.207.

418 "Adâlet", *Meşveret*, (4), 15 Ocak 1896, s.2.

419 "Makam-ı Akdes Cenâb-ı Hilâfetpenâhîye", *Osmânlı*, s.4.

gazeteciler korkularından yazamamakta, kaleme aldıklarında ise bunlar matbuat idaresi tarafından sansürlenmektedir.[420] Jön Türkler bu durumdan yalnızca padişahı değil, İstanbul'da yayımını devam ettiren gazeteleri ve sahiplerini de suçlamaktadır. Jön Türk basınında "paçavralar"[421] olarak nitelenen gazeteler, Osmanlı Devleti için bir "vebâ"dır.[422] Gazeteciler de hakikatleri toplumdan gizleyerek II. Abdülhamid yönetiminin "cinâyetlerine" iştirak etmektedir.[423] İddialarına göre *Ma'lumât*, *Sabah* ve *İkdâm* gibi gazeteler II. Abdülhamid'in özel kalemi gibi çalışmaktadır. Jön Türkler, sansür uygulamaları ile neşriyatı "rezâlet"e çeviren hükûmete ve milleti "alçakça" aldatan gazetecilere lânet etmektedir.[424] II. Abdülhamid'in yerli basın üzerindeki kontrolüne göndermede bulunan *Mîzân*, Jön Türklere ağır hakaretler eden *Tercümân-ı Hakîkat*'in sahibi Ahmed Midhat Efendi ile "Uğursuz Pinti'yi Allah'dan ve peygamberden daha âlî" gösteren *İkdâm*'ın sahibi Ahmed Cevdet'i eleştirmektedir.[425]

Jön Türklerin basın konusunda dile getirdikleri önemli bir propaganda söylemi, Sultan II. Abdülhamid iktidarının halktan gerçekleri gizlediği ve Osmanlı basınını da bu doğrultuda kullandığı iddiasıdır. Gazeteciler, padişahtan çekindikleri için her şeyin yolunda gittiği yönünde haberler yapmakta ve böylece "yalancılıkta hükûmete iştirâk etmiş" olmaktadır. Vatanın uğradığı tehlikelerden haberi olmayan halk da böylece etkisiz duruma getirilmektedir.[426] Jön Türklerin buna dair en önemli örneği ise Girit Meselesi'dir. Girit'in elden çıkmasına karşın Jön Türklerin

420 "Anasına Bak, Kızını Al", *Mîzân*, (22), 31 Mayıs 1897, s.2.

421 "Ölüm Korkusuyla İntihâr!!", *Osmânlı*, (9), 1 Nisan 1898, s.3.

422 "Vebâ-yı Osmânî", *Mîzân*, (8), 22 Şubat 1897, s.1.

423 "İstanbul'dan", *Meşveret*, (16), 19 Ağustos 1896, s.3.

424 "İstanbul Gazeteleri", *Osmânlı*, (51), 1 Ocak 1900, s.7.

425 "Cümle-i Siyâsîye", *Mîzân*, s.1.

426 "Havâdis-i Siyâsîye", *Bir Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, s.1.

"idâre-i istibdâdîye yardakçısı" ve "yegâne dinleri mangırperestlikden ibâret olan bir gürûh" diye niteledikleri İstanbul gazetelerinin, Müslümanların "cehâlet" ve "gaflet"inden yararlanarak siyasî gelişmeleri istedikleri gibi değiştirip tahrif ederek yayımladıkları *Osmânlı*'da iddia edilmektedir.[427] Girit'in elden çıkmasıyla ilgili İstanbul gazeteleri değil konuyla alâkalı olaylardan bahsetmek, Girit kelimesini dahi kullanamamaktadır. Zira Girit kelimesinin telâffuz edilmesi padişahın iradesiyle yasaklanmıştır.[428] Basın üzerindeki baskı o kadar ağırdır ki Jön Türkler, II. Abdülhamid'in halkın siyaset ile ilgilenmesini tehlike olarak gördüğü, bu nedenle de 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Osmanlı'nın zaferinin halkta heyecan yaratmaması için haberlerinin neşrini dahi men etmek istediğini söylemektedir.[429]

Jön Türklerin *Vatan Tehlikede* isimli risalesinde de matbuat serbest olmadığı için Osmanlı toplumunun Avrupa'daki gelişmeleri takip etmek bir tarafa, kendi ülkelerinde bile olup bitenler hakkında haberdar olmadıkları söylemi vardır. Buna göre Sultan II. Abdülhamid hükûmeti, Osmanlı halkını *"hayvan sürüsü"* gibi kullanmak istediği için İstanbul'da yayımlanan gazetelerin sütunlarında önemsiz konulardan bahsedilerek gerçekler gizlenmekte ve halka duyurulmamaktadır. Öyle ki Osmanlı basınının 1895 yılında İstanbul'da meydana gelen Ermeni olaylarından bahsetmedikleri için halkın yaşanılanları Avrupa gazetelerinden yalan yanlış okumak zorunda kaldıkları risalede vurgulanmaktadır. *Vatan Tehlikede* risalesini de II. Abdülhamid tarafından gizlenen gelişmeleri gerçek hâliyle halka tasvir etmek için yazdıklarını söylemektedirler.[430] *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*'nde de İstanbul

427 "Bir Tekzib-i Müdhiş", *Osmânlı*, (26), 15 Aralık 1898, s.7.

428 "Ne Hâldeyiz", *Osmânlı*, (25), 1 Aralık 1898, s.2.

429 "Tabaka-i Bâlâ Muhbirimizden", *Mîzân*, (20), 17 Mayıs 1897, s.4.

430 *Vatan Tehlikede*, s.3.

ve diğer şehirlerde neşredilen gazetelerin devleti ilgilendiren siyasî gelişmelerden hiç bahsetmeyip yalnızca II. Abdülhamid'in önemsiz birtakım icraatlarını yazıp halkın gözlerini bağladığı ve onları "gaflet"te ve "cehâlet"te bıraktığı iddia edilmektedir. Bu sebeple Jön Türklerin çıkarmış olduğu *Meşveret*, *Kanûn-i Esâsî* ve *Osmânlı* gibi gazetelerin halkın gözünü açan yayınlar olduğu söylenmektedir.[431] *Mîzân*'ın ilk çıkan sayısında da doğruluğundan emin olmadıkları haberleri yayımlamayacakları söylenerek okuyucuların gözünde Jön Türk gazetelerinin güvenirliği artırılmak istenmektedir.[432]

Ahmed Rızâ, *Meşveret*'i hakikatlerden halkı haberdar etmek için neşrettiğini belirtmektedir.[433] Bu manada Avrupa'daki haberlerin halka ulaştırılmasında ve halk nazarında gerçeklerin açığa çıkmasında görev alacağından *Meşveret*'te Avrupa'dan haberlere de yer verilmektedir. Ahmed Rızâ, Osmanlı Devleti'nde Ermeni olaylarında hakikati tarafsız şekilde gözler önüne serecek matbuat olmadığından İngilizlerin Anadolu'daki karışıklıkları istedikleri şekilde kamuoyuna sunduklarının altını çizmektedir. Sultan

431 *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, Kanûn-i Esâsî Matbaası, Mısır, 1315, s.4. Risale *Kanûn-i Esâsî* gazetesinde önce tefrika olarak yayımlanmıştır bk. [İsimsiz], *Kanûn-i Esâsî*, 2 (11), 29 Mart 1898, s.2-3; "İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (12), 5 Nisan 1898, s.2-3; "İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden", *Kanûn- i Esâsî*, 2 (13), 12 Nisan 1898, s.3-4; "İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (14), 19 Nisan 1898, s.3-4; "İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (16), 7 Haziran 1898, s.3-4; "İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (18), 22 Haziran 1898, s.4; "İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (19), 5 Temmuz 1898, s.4; "İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (21), 27 Temmuz 1898, s.8; "İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (22), 15 Ağustos 1898, s.3-4. Risalenin Latin harflerine aktarımı için bk. *Hilafet Risâleleri*, İsmail Kara (Haz.), 2- II. Abdülhamid Devri, Klasik Yayınları, İstanbul, 2002, s.55-85; Alpaslan Demir ve Taner Aslan, "İttihat ve Terakki Cemiyet'ne Ait İmamet ve Hilafet Risâlesi'nin Muhteva ve Şekil Açısından İncelenmesi", *Gazi Türkiyat*, 1 (5), 2009, s.352-372; Ahmet Misbah Demircan, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilâfetine Aykırı Bakışlar*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2017, s.129-168.

432 "İfâde-i Mahsûsa", *Mîzân*, (1), s.1.

433 Ahmed Rızâ, "Ben mi Aldanıyorum Pâdişâh mı Aldanıyor?", s.2.

II. Abdülhamid'in ise müsebbibinin kendisi olduğu Ermeni olaylarının gizli saklı kalmasını istediğini iddia etmektedir.[434] Hatta gerçeklerin gizlenmekle kalmayıp, vilâyetlerde emniyet ve asayişin berkemâl olduğu yalanının da söylendiğini belirtmektedir. Buna karşın yabancı basın ise gerek Anadolu'da gerekse diğer bölgelerdeki karışıklıkları ve isyanları açıkça yazmaktadır.[435]

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid'in "zerre kadar haysiyeti" kalmadığını belirterek İstanbul'un ahvâlinin duyulmaması için İstanbul'dan vapurla başka taraflara gidenlerin polislerce isimlerinin alındığı, İstanbul'da yaşanılanları haber verirlerse mesul olacaklarını söyleyip tehdit ettikleri iddiasında bulunmaktadır. Önlemlere karşın İstanbul'daki "o müdhiş haksız kıtâller"in II. Abdülhamid'in verdiği emirler üzerine olduğunu bütün dünyanın bildiğini de vurgulamaktadır.[436] Yine iddialarına göre Ermeni olaylarının Anadolu'yu alevlendirdiği sırada vilâyetlerdeki durumun gayet iyi, halkın da padişahtan hoşnut olduğu yönünde İstanbul gazetelerinde yayımlanmak üzere Yıldız Sarayı tarafından özel yazılar da hazırlatılmıştır.[437]

Jön Türkler ülkede yaşanılanların Sultan II. Abdülhamid tarafından basın yoluyla gizlendiği iddiasında olmaları hasebiyle İstanbul başta olmak üzere Selânik, Edirne, Rumeli, Suriye, Yemen gibi Osmanlı'nın değişik coğrafyalarından kendilerine geldiğini söyledikleri mektupları gazetelerinin hemen her nüshasında yayımlamıştır. Mektuplarda, ana fikir olarak ülkenin uçuruma gittiği ve müsebbibinin de padişah olduğu tezi işlenmektedir. Jön Türkler, bu şekilde II. Abdülhamid'in yerli basın üzerindeki baskısına ve sansürüne karşın, kendileri tarafından

434 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (2), s.1.

435 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (13), 5 Temmuz 1896, s.1.

436 Seyfullah, "Kudüs'den", *Meşveret*, (20), 8 Ekim 1896), s.5.

437 "[İsimsiz]", *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 15 Ocak 1896, s.6.

gerçeklerin açığa çıkarılmakta olduğu yönünde propagandada bulunma imkânı elde etmiştir. Arnavutluk'tan Derviş Himâ tarafından gönderilen bir yazıda *Meşveret*'in kahvehanelerde, pazarlarda ve camilerde okunduğu ve herkesin gözyaşlarıyla vatanın kötü durumuna ağladığı belirtilmektedir. Arnavutların hilâfet makamında oturan II. Abdülhamid'i "melek" gibi bildiği meğerse onun "şeytân-ı pür mela'net" bir insan, âdil halife sandıklarının aslında "zâlim" biri olduğunu anlamalarının *Meşveret* sayesinde olduğu vurgulanarak, II. Abdülhamid için "Vay hilekâr tilki" denilmektedir.[438] Kâzım Karabekir de Makedonya'daki kötü vaziyetle alâkalı haberlerin İstanbul'a gelmesinden korkulduğunu, bu durumun ise "hastalığını saklayan budalalar" misali olduğunu söylemektedir. İddiasına göre her şeyin açıkça ortaya konulmasından II. Abdülhamid kendi şahsı için korktuğundan dolayı memleketin bir tarafı yanarken öteki taraf bunu bilmediğinden alâkadar olamamaktaydı.[439]

Suriye'den gönderilen bir mektupta da bölgedeki isyanları dindirmeye çalışan Osmanlı askerlerinin içerisinde bulunduğu kötü duruma istinaden Yıldız Sarayı'na ve hükûmete seslenilerek "Ey alçaklar! Siz seyyiâtı gizliyorsunuz. Milleti hâlâ aldatmağa çalışıyorsunuz. Dağ gibi yiğitleri sefâletten öldürüyorsunuz" denilerek halktan gizlenmeye çalışılan ahvali gözler önüne serdikleri belirtilmektedir.[440] Dürzi İsyanı'nın sebebini de Sultan II. Abdülhamid yönetiminin "zulüm" ve "istibdâd"ına bağlayan Jön Türkler, Dürzilerin daha fazla dayanamayarak "iâde-i hukuk ve hürriyet için" silâha sarıldığını söylemektedir. Ancak hükûmetin bunu gizlediği ve isyanın sebeplerini başka taraflara çektiği

438 Derviş Himâ, "Arnavudluk'dan", *Meşveret*, (23), 3 Aralık 1896, s.4.

439 Karabekir, *Hayatım*, s.299.

440 M. A, "Suriye'den Mektûb", s.6.

yorumunu yapmaktadırlar.[441] Osmanlı'nın uzak bölgelerindeki durumun gizlenmesinin yanında İstanbul'a yakın yerlerde yaşanan asayişsizlikler bile halktan saklanmakta ve İstanbul gazeteleri bunları yazmamaktadır.[442]

Jön Türkler böyle bir propaganda yöntemiyle Osmanlı halkına iktidar tarafından kandırıldıkları inancını yerleştirerek Sultan II. Abdülhamid aleyhinde tavır almalarını sağlamak istemişlerdir. Kendi amaçlarının ahaliye hikâye okumak değil, memleketin yaralarını ilâcıyla birlikte göstermek[443] yani gerçekleri gün yüzüne çıkarmak olduğunu belirtmektedirler. Onlara göre hakikat Osmanlı toplumunun II. Abdülhamid iktidarına karşı bir an önce harekete geçmesidir. "Osmanlılar! Eğer şu sırada aklınızı başınıza toplamaz icraâta başlamazsanız emin olun ki vatanımız gidiyor! Hükûmetimiz mahvoluyor"[444] denilerek de yaraya sürülecek ilâcın Osmanlı toplumunu kitleler hâlinde ayağa kaldırmak olduğuna dikkat çekilmektedir.

Jön Türk basınında dile getirilen propaganda ağırlıklı sert söylemler, bu gazetelerin Osmanlı'ya sokulmaması için yapılan büyük mücadelenin de nedeni olmuştur. Jön Türkler tarafından hazırlanan matbuatın ülke içerisinde basılması ve ülkeye dışarıdan girişi yasaklanmıştır. Osmanlı Devleti'nin her yerinde Jön Türk yayınlarına karşı amansız takibat yapılmıştır. "Varaka-i mel'ûnâne" diye nitelendirilen[445] ve Avrupa ile Mısır'da bulunan birtakım "erbâb-ı müfsid" tarafından "tab' ve neşredilmekte olan evrâk-ı muzırranın Memâlik-i Şâhâne'ye men'-i idhâli ve intişârı hakkında irâde-i senîyye"nin gerekli devlet makamlarına yapıldığı

441 "Dürzi İsyânı", *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 15 Ocak 1896, s.5.

442 "Telgraflar", *İlâve-i Meşveret*, (12), 8 Haziran 1896, s.2.

443 H. H, "Vilâyâtımızın Ahvâli", s.2.

444 A. R. L, "Bir Hitâb-ı Hakikat", *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 15 Ocak 1896, s.3.

445 BOA, Y. MTV. 144/48.

ve dikkatli olunması gerektiği konusunda tedbirlerin alınması istenildiği görülmektedir.[446] Örneğin, önceden Fransızca çıkan *Meşveret*'in Türkçe olarak da neşr olunduğunun anlaşılmasından sonra Osmanlı Devleti'nin hiçbir yerine "kat'iyen duhûl ve intişârına meydân bırakılmaması" gerektiği padişah iradesiyle Dâhiliye, Hariciye, Rüsûmat, Zabtiye, Telgraf ve Posta kurumlarına tebliğ edilmiştir.[447]

Mîzân'ın yeniden neşredilmeye başlanmasından sonra Mısır Fevkalâde Komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya gönderilen bir belgede de basımı önceden yasaklanmış olan *Mîzân*'ın tekrar Mısır'da yayıma başladığı bilgisi paylaşılarak gerekli önlemlerin alınması ve dağıtımının engellenmesi istenmektedir.[448] Bükreş'te Jön Türklerce *Sadâ-yı Millet* ismiyle Türkçe ve Ulahça yeni gazete çıkarıldığı haberi alındığında da bunun "men'-i intişârı"na dikkat olunması hakkında gerekli uyarılar posta memurlarına tebliğ edilmiş ve ayrıca "ecnebî postalarıyla vurûd edebileceği" vurgulanarak önlem alınması istenmiştir.[449] Bunun yanında aynı gazetenin "men'-i tab' ve neşri" için Bâb-ı Âlî'ce gerekli tedbirlerin alınması padişah tarafından emredilmiştir.[450] *Cür'et, Meşveret* ve *Kanûn-i Esâsî* gibi "hezeyânnâme"lerin Arnavutluk'a gönderildiği ve "bu sûretle efkâr-ı ahâlinin ifsâd edilmekde" olduğuna dikkat çekilerek, bunların "Memâlik-i Şâhâne'ye kat'iyyen sokulmaması" konusunda yetkililere tebligatın irâde-i seniyye olarak Mabeyn Başkitâbeti'nden yapıldığı bilgisi Dâhiliye Nezareti tarafından ilgili kurumlara gönderilmiştir.[451]

446 BOA, DH. MKT. 2463/51.

447 BOA, BEO. 1015/76104; BOA, DH. TMIK. S. 14/36.

448 BOA, Y. PRK. BŞK. 49/51.

449 BOA, BEO. 1089/81622.

450 BOA, İ. HUS. 62/52.

451 BOA, MF. MKT. 466/5; BOA, DH. MKT. 2244/118.

Sultan II. Abdülhamid'in yerli basında ve matbuatta kurduğu kontrol mekanizması yasaklamalara karşın Jön Türk yayınları üzerinde etkili olamamıştır. Jön Türklere göre II. Abdülhamid Jön Türk matbuatını yakalatmak için devletin şanını ve namusunu berbat etmekte ve bu yaptığından da utanmamaktadır.[452] Yıldız Sarayı'nın Jön Türk matbuatının ülkeye sokulmasını engelleme çalışmalarına karşın yayınların girişinin engellenemediği ve hatta kasaba kasaba dolaştırılarak okunduğu ifade edilmektedir.[453] Nitekim daha önce ilgili bölümde açıklandığı üzere yayınların ülkeye girişinde en büyük desteği yabancı postalar vermiştir.

Jön Türk matbuatıyla birlikte gerek yurt içinde gerekse yurt dışında basılan muhalif yayınlar ve Jön Türklerin yazılarının da olduğu yabancı gazetelerin bazı nüshaları da yasaklar listesine girmiştir.[454] Zira 1864 yılına ait olup Sultan II. Abdülhamid döneminde de yürürlükte bulunan Matbûât Nizamnâmesi'nin 9. maddesine göre; "Mevâdd-ı politikîye ve mülkiyeyi şâmil olmak üzere Devlet-i Aliyye'ye taarruz ve husûmet efkârıyla memâlik-i ecnebîye'de tab' etdirilen gazete ve evrâk-ı mürettebe-i sâirenin Memâlik-i Şâhâne'ye idhâl ve neşri memnû'dur".[455] Dolayısıyla bu madde başta Jön Türk matbuatı olmak üzere Osmanlı Devleti ve II. Abdülhamid'in şahsı aleyhindeki yabancı gazetelerin de ülkeye girişini yasaklayan hükümleri içermektedir. Orhan Koloğlu'nun tespitine göre özellikle 1890'lı yıllarda II. Abdülhamid'in Avrupa gazetelerine yönelik yasaklarında onların abartı ve yalan habere dayalı yayın politikaları başrol oynamıştır.[456] Nitekim bu durum

452 "Telgraf ve Havâdis", *On Bir Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 23 Mayıs 1896, s.4.

453 Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin, "Zât-ı Şâhâne'ye Takdim Kılınan Ârızadan", *Kanûn-i Esâsî*, (2), 28 Aralık 1896, s.2.

454 Aslan, "II. Abdülhamit'in Jön Türk Siyaseti: İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Önlemler", s.115-116.

455 *Düstûr*, Tertib-i Evvel, 2, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1290, s.222.

456 Koloğlu, *Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit*, s.157.

Ermeni olaylarıyla ayyuka çıkmıştır. Avrupa basınında Ermeni olayları yanlı şekilde Osmanlı aleyhinde bir çizgide ele alınmıştır. Ermenilerin katledildiği haberlerinin Avrupa'da yayılmasıyla çok sayıda resimli gazete çizeri bu "akıl almaz vahşet olayları"nı resimlerle gazetelerde ifade etmek için İstanbul'a gelmiştir. Ancak Avrupa'da yayılan haberlerin doğruluk değeri taşımadığını görmüşlerdir. Yine de bazı çizerler Türkleri kilise içerisinde Ermeni kadınları ve çocukları katledişini gösteren "hayali" resimler çizerek gazeteler vasıtasıyla Avrupa kamuoyuna sunmuşlardır.[457] Dolayısıyla bu tür kasıtlı yayınların ülkeye girişi yasaklanmıştır. Bununla birlikte birtakım siyasî gelişmeler II. Abdülhamid'in yabancı basına yönelik tavrında değişikliklere sebep olmuştur. Örneğin, 1882 yılında İngiltere'nin Mısır politikasını eleştiren Fransız gazetelerinin Osmanlı'ya sokulmasının zarar yerine fayda getireceği görüşüyle daha önce ülkeye girişi yasaklanmış on kadar Fransız gazetesinin ithaline yeniden izin verilmiştir.[458]

Osmanlı Devleti'nde Türkçe basına uygulanan sansürün yine Osmanlı topraklarında çıkan yabancı dildeki basına göre daha şiddetli olduğu bilinmektedir.[459] Osmanlı toplumunun büyük kesiminin Türkçe konuşmasından dolayı bu dilde çıkan gazetelerin denetiminin daha sıkı olmasının yanında, yabancı dildeki basının kapitülasyonlardan faydalanmasının da etkisi büyüktür. Bununla birlikte Sultan II. Abdülhamid döneminde basın üzerindeki denetimin sıkı olması sebebiyle Fransızca yayımlanan gazetelerin siyasî haberler yerine ticarî, kültürel ve edebiyat sahalarında yayın

457 Sidney Whitman, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları*, (Çev. Kadri Mustafa Orağlı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s.43-44.

458 Koloğlu, *Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit*, s.90.

459 Ziyad Ebüzziya, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe Dili Dışındaki Basını", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın "La Presse de Langue Etrangère en Turquie" (16-17-18 Mayıs 1984)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985, s.31.

yaptıkları da görülmektedir.[460] Bu şekilde iç ve dış siyaseti ele alan yayın politikasından vazgeçerek tepki çekmeyecek yazılarla yayın hayatlarını devam ettirenler olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid'in kamuoyu yaratmada ve yönlendirmede işlevini bildiğinden dolayı basınla ilgili meseleleri çok sıkı tuttuğu görülmektedir. Basın üzerindeki kontrol o derece önemliydi ki gazetelerin kapatılması yahut açılması konusundaki tek karar mercisi Yıldız Sarayı, daha doğrusu padişahtı.[461] Hükûmet aleyhinde yayın yapanlar ile denetimden geçmeyen gazeteler şiddetle cezalandırılmıştır. Ancak gerekli şartlara uyacaklarını taahhüt etmeleriyle yeniden yayımlanmalarına izin verilmiştir.[462] Gazetelerde iç ve dış politikaya ait konular ve günlük olaylar çok dikkatlice yazılıp II. Abdülhamid'in ve sansür memurlarının tepkisi çekilmemeye çalışılmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in basın üzerinde etkin kontrol mekanizması geliştirmiş olduğu, gazetelerde yazılacak konuların yönetmeliklerle belirlenmesinden de anlaşılabilmektedir. Matbuat Müdürlüğü'ne gönderilen ve gazetelerde mutlaka uyulması gereken dokuz maddelik talimatname bulunmaktadır. Buna göre vali veya mutasarrıf gibi devlet memurlarının hırsızlık, adam öldürme veya herhangi bir suç işlediği söylenecek olursa bunun doğruluğunun ispat olunmadığı bildirilip yayımlanmasına izin verilmeyecektir. Vilâyetlerdeki ahaliden birinin veya cemaatin hükûmetin suiistimallerine yönelik şikâyetlerinin yayımlanması da yasaklanmıştır. Bunun yanında Avrupa hükümdarlarına yapılan

460 Gerard Groc, "Türkiye'de Fransızca Basın", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın "La Presse de Langue Etrangère en Turquie" (16-17-18 Mayıs 1984)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985, s.68.

461 Koloğlu, "'Abdülhamid Basın Rejimi' Deyimi Üzerine", s.39.

462 Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.62-63.

suikastlar ve yine Avrupa ülkelerinde vuku bulan "fesâd" gösteriler hakkında bilgi verici yayınların yapılması da yasaklanmıştır.[463] Talimatnamenin yasakladığı konuları Jön Türklerin sıklıkla matbuatlarına taşıması muhalefet kesimi olarak geniş şekilde propaganda yapmalarına imkân vermiştir. Yıldız Sarayı'nın basın üzerindeki sıkı kontrol ve sansür mekanizmasına tepki gösterenlerin bu vesileyle Jön Türklere yakınlık duymasına da yol açmıştır.

Gazete ruhsatı almak isteyenlerin Dâhiliye Nezareti'ne bağlı Matbuat Müdürlüğü'ne başvurmaları esnasında siyasî haber yapacakların hükûmet aleyhinde yazmaması şart koşulmaktadır. Bunu yerine getirmeyip kapatılan gazetelerin ise ancak sahiplerinden aleyhte yayın yapmayacaklarına dair teminat alındıktan sonra tekrar yayın hayatına başlamalarına izin verilmiştir.[464] Sultan II. Abdülhamid dönemindeki bu uygulamalar nedeniyle dönemin birçok gazetesinde "siyâsetten maada her şeyden bahseder" ifadesi bir anlamda sansüre uğrama tehlikesi karşısında tedbiren adeta motto olarak kullanılmıştır. Siyasî konularda kalem oynatamayan matbuat; bunun yerine edebiyat, sanat, kültür ve ilim gibi sansür tehlikesi daha az konularda faaliyet göstermiştir. II. Abdülhamid döneminde bu konulardaki yayınlarda büyük artış olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid'in yerli ve yabancı basına yönelik yasaklamaları yalnızca siyasî meseleler odaklı değildi. Bunun yanında çok farklı sebeplerle yasaklanan ve kapatılan gazeteler de vardı. Buna dair ilginç bir örnek 10 Temmuz 1894'te İstanbul'da yaşanan depremle ilgilidir. Depremin ardından İstanbul'da yeni depremler olacağını ve büyük felâketlerin meydana geleceğini yazarak halkta korku ve endişe yaratan bazı Avrupa gazetelerinin

463 Osmân Nûrî, *a.g.e.*, s.581-582.

464 Demirel, *a.g.e.*, s.60, 62.

ülkeye girişi yasaklanmıştır. Yine aynı depremde Mekteb-i Tıbbiye'nin yıkılıp 3 kişinin öldüğü 22 kişinin sakat kaldığı yönünde haber yapan *Sabah* gazetesi de asılsız haber yazdığı gerekçesiyle bir süre kapatılmıştır.[465] II. Abdülhamid döneminde dizgi yanlışlıkları nedeniyle de gazetelerin ara ara kapatıldığı ve sahiplerinin sorguya çekildiği görülmektedir. *İkdâm* ve *Sabah* gazeteleri[466] böyle bir hata nedeniyle yayınlarına bir süre ara verirken *Takvim-i Vekâyi*[467] ise yine aynı nedenden dolayı süresiz olarak kapatılmıştır.

Bu dönemde yalnız basın değil, kitaplar üzerinde de yasaklamalar bulunmaktadır. Askerî idadilerde gazete ve mecmua yasaktı. Roman tarzı kitaplar da ders programı dışında sayılarak cezaya sebep olmaktaydı.[468] Mekteplerdeki öğrencilere verilen ihtarnamelerde de üzerlerinde, sandıklarında ve sıra gözlerinde derslerle ilgili olmayan matbu ya da gayri matbu her türlü kitap, risale, gazete, roman ve hatta bir sayfa bile bulunduranların cezalandırılacakları belirtilmektedir.[469] Buna karşın askerî mekteplerde yasak kitapların Jön Türklerce gizlice okunup sonrasında diğer öğrenciler tarafından da okunması sağlanarak Jön Türklüğün mektepli kesim arasında yayılmasına çalışılmıştır.[470] 1892 yılında Matbûât Nizamnâmesi'nin 29. maddesinde değişikliğe gidilerek muzır ya-

465 Vahdettin Engin, "Sultan II. Abdülhamid Döneminin Büyük Afeti: 10 Temmuz 1894 Depremi", Coşkun Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, 2. Baskı, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.431.

466 Yalçın, *Edebiyat Anıları*, s.103.

467 Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)*, Alpay Kabacalı (Haz.), 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s.111.

468 Hasan Amca, *Nizamiye Kapısı*, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2013, s.125.

469 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.506.

470 Ahmet Bedevî Kuran, *Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.28-29.

yınları taşıyan, satan ve dağıtanlardan başka bunları yanında bulunduranlar da yazanların ve basanların suç ortağı sayılmıştır.[471] Bu da askerî mekteplerdeki Jön Türklerin yasak yayınları yanlarında bulundurması suç teşkil edeceğinden okuduktan sonra yok etme zorunluluklarını doğurmuştur. Kâzım Karabekir içerisinde Nâmık Kemâl'in ve Leo Tolstoy'un eserlerinin de olduğu kitapları arkadaşlarıyla gizlice okuduğunu ve Nâmık Kemâl'in eserini okuduktan sonra yırtıp yakmak zorunda kaldığını hatıratında zikretmektedir.[472]

Basına yönelik sıkı kontrol ve sansür mekanizması benzer şekilde kitaplara da uygulanmıştır. Devlet bünyesinde kurulmuş encümen ve komisyonlar kitapların basım denetimlerini ve tetkiklerini yürütmüştür.[473] Tıpkı gazetelerde olduğu gibi Osmanlı Devleti aleyhinde söylemlerden bulunan kitapların girişi yasaklanmıştır. Örneğin, daha önceden Osmanlı Devleti tarafından bir kıta nişanla taltif edilmiş olan "Amerika teb'asından" gazeteci Richard Harding Davis tarafından 1893'te New York'ta basılan *The Rulers of the Mediterranean* kitabı "bir fikr-i hasımâne ile yazılmamış ise de hakkımızda pek de müsâid olmayan iki üç fıkrayı hâvi" olduğu uyarısıyla Osmanlı'ya girişi "men'-i idhâl" edilmiştir.[474]

Konuyla ilgilenen devlet yetkilileri işi sıkı tutmuş ve Osmanlı'ya girişi ve dağıtımı yasak kitapları ve risaleleri göstermek için katalog dahi hazırlamışlardır. Katalog incelendiğinde Türkçe, Arapça, Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Yunanca yüzlerce kitabın ismine rastlanmaktadır. Bunların içerisinde en fazla Fransızca eserlerin yasak kapsamına alındığı

471 Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, Milliyet Yayınları, [Basım Yeri Yok], 1977, s.16.

472 Karabekir, *Hayatım*, s.294.

473 Demirel, *a.g.e.*, s.89-96.

474 BOA, Y.A. HUS. 289/24.

dikkat çekicidir. Fransızca kitaplardan Voltaire, Jean-Jaçques Rousseau, Machiavelli, Hammer, Larousse, Ernest Renan, Jules Verne, Dante, Montesquieu, Victor Hugo, Emile Zola, Lord Byron, Arminius Vambery, Piere Loti isimleri öne çıkmaktadır. Türkçe eserlerde ise Genç Osmânlılardan ve Jön Türklerden yazarlar ve şairler çoğunluğu oluşturmaktadır.[475] Dâhiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa tarafından Mabeyn Başkitâbet dairesine gönderilen 24 Haziran 1900 tarihli belgede de bir hafta içerisinde Osmanlı'ya girişi yasaklanan gazetelerin, "hezeyânnâme"lerin ve risalelerin isimleri, basım tarihleri ve neşrolundukları yerleri gösteren pusulanın takdim edildiği belirtilmektedir.[476] 15 Şubat 1902 tarihli başka belgede de yine benzer bir pusula takdim edilmektedir. Pusulada dikkat çeken ayrıntıysa "muzır" neşriyatın Mısır ve bunun yanında New York ve Sao Paulo gibi yerlerde basılmış olmasıdır.[477] Bu da farklı kıtalarda çıkmış dahi olsa Osmanlı Devleti tarafından muzır diye nitelendirilen yayınları periyodik olarak takip ederek bilgilerini Yıldız Sarayı'na gönderen etkin bir sistemin işlediğini göstermektedir.

Ebubekir Hâzim Tepeyran hatıratında Sultan II. Abdülhamid dönemi sansür uygulamalarına yönelik ilginç bir bilgiyi paylaşmaktadır. Buna göre 1892 yılında İzmir'de bulunduğu sırada Londra'dan İzmir'deki bir kitapçıya gönderilen İngilizce kitaplardan biri kontrol edilip Umûr-ı Ecnebiye Müdürü Armanak Efendi tarafından sakıncalı görülerek geri iade edilmişti. Kitap ise Kraliçe Victoria aleyhinde İngiliz yazarlardan birinin gazetelerdeki makalelerini içermektedir. Tepeyran'a göre Armanak Efendi, tebaadan birinin bağlı olduğu hükümdar aleyhindeki

475 *Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'ye Duhûl ve İntişârı Memnû' Bulunan Kütüb ve Resâil-i Muzırranın Esâmisini Mübeyyin Cedveldir*, Matbaa-i Osmâniye, Der-saâdet, 1319.

476 BOA, DH. MKT. 2364/23.

477 BOA, Y. MTV. 226/27.

fikirlerini yayımlamaya cüret etmesini sakıncalı görmesiyle ve bunun Osmanlı yazarlarına örnek teşkil edebileceği düşüncesiyle kitabı yasaklatmıştı.[478] Bu örnek padişaha karşı Jön Türklerin matbuat faaliyetlerinin ne derece mühim bir muhalefet girişimi olduğunu gösterirken II. Abdülhamid aleyhtarı yayınların da Yıldız Sarayı tarafından nasıl karşılandığının ifadesidir. Buna karşın Jön Tükler kendi yayınlarının engellemelere uğramaması için ilginç yöntemler de denemişlerdir. Örneğin, II. Abdülhamid'in hilâfeti aleyhinde verilen fetvalardan oluşan bir risalenin kapağında, risalenin Kur'an-ı Kerim hükümleri içerdiği için evrak-ı muzırra denilmesinin ve İslâm memleketlerine sokulmasının engellenmesinin hiçbir Müslüman için caiz olmadığı ibaresi eklenmiştir.[479] Lâkin II. Abdülhamid iktidarı özellikle de Jön Türk matbuatının ülke sınırlarını aşmasına engel olmaya çalışmıştır.

Devlet tarafından tespit edilen yasak ve zararlı kitaplar arasında Jön Türk risaleleri de bulunmaktadır. 30 Kasım 1895 tarihli belgede *Vatan Tehlikede* başlıklı 21 sayfalık bir risalenin "mündericat-ı muzırasına mebni men'-i intişârı" ve ele geçirilecek nüshalarının yok edilmesi konusunda gerekli merciilere tebligat yapılmaktadır.[480] Matbuat-ı Dâhiliye'den gerekli yerlere gönderilen yazıda da *Mahkeme-i Kübrâ* başlıklı "gayet muzır" bir risalenin "gazete ve evrâk-ı sâire arasında Memâlik-i Şâhâne'nin hiçbir tarafına idhâline meydân verilmemesi" gerektiği uyarısında bulunulmaktadır.[481] Tunalı Hilmi tarafından İskenderiye'de basıldığı belirtilen Hutbe risalesinin "kütüb-i muzırra cedveline derç

478 Tepeyran, *a.g.e.*, s.123-124.

479 [Hoca Şâkir Efendi], *Ulemâ-yı İslâm Enârallahu Berâhinehüm Taraflarından Verilen Fetâvâ-yı Şerife*, Tab'-ı Sânî, Matbaa-i İctihâd, Mısır, 1325. Latinize edilmiş hâli için bk. *Hilafet Risâleleri*, s.41-54. Eserin ilk baskısı 1314 yılında Cenevre'de yapılmıştır.

480 BOA, A.) MKT. MHM. 535/38.

481 BOA, DH. MKT. 2191/121.

olduğundan Memâlik-i Şâhane'ye men'-i idhâl ve intişârı" konusunda 31 Aralık 1899 tarihinde Dâhiliye Nezareti, Rüsûmat-ı Emânet-i Celîlesi, Posta ve Telgraf ve Zabtiye Nezaretleri ve Maarif idarelerine konuyla alâkalı tebligat yapıldığı görülmektedir.[482] Beyrut Valiliği tarafından saraya gönderilen belgede de Cenevre'de "Osmânlı İttihâd Cemiyeti Proğramı" adı altında gönderilen Fransızca matbu yayınların "derdest" olunduğu bilgisi verilmektedir.[483]

Yasaklanmış kitapların ve risalelerin listeleri yanında devlet tarafından ruhsat verilip basılan kitaplara dair kataloglar da hazırlanmıştır. Türkçe ve Arapça eserlerin ağırlıkta olduğu listede Ermenice, Rumca, Fransızca, Farsça, İngilizce ve daha farklı dillerde yazılmış yüzlerce kitabın ismi, müellif veya mütercim adları, konusu, tercüme ya da telif eser olduğu, dili ve basım tarihine ilişkin ayrıntılı bilgiler ayrı ayrı kategoriler şeklinde sıralanmaktadır.[484] Kitapların basımı Encümen-i Teftiş ve Muayene Kurulu ile Tetkik-i Müellefat Komisyonu'ndan geçtikten sonra bile Matbuat Müdürlüğü memurlarınca basımevleri ve kitapçılar sıkı denetime uğramıştır.[485] Özellikle İranlı matbaacılar ve kitapçılar gözetim altında tutulmuştur. Zira bunların muhalefet konusunda Jön Türklerle iş birliği içerisinde olduklarına ve dinî içerikli birtakım eserleri tahrif ederek II. Abdülhamid muhalefeti doğrultusunda kullandıklarına dair örnekler de bulunmaktadır.[486]

482 BOA, MF. MKT. 489/34.

483 BOA, Y. PRK. UM. 41/120.

484 *Cülûs-ı Meyâmin Menûs-ı Cenâb-ı Pâdişâhîden Bin Üç Yüz Sekiz Sene-i Mâliyesi Şubatı Nihâyetine Kadar Encümen-i Teftiş Tarafından Bade'l-Muayene Virilen Ruhsat Üzerine Tab' ve Neşr Olunmuş Olan Âsâr-ı Müteneviaanın ve Müellif ve Mütercimlerinin Esâmisini Mübeyyin Cedvel-i Mahsûsdur*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1308-1310.

485 Kudret, *a.g.e.*, s.24.

486 İsmail Kara, "Sultan II. Abdülhamid Devrinde 'Mızraklı İlmihal' Yasaklanmış mıydı?", *Derin Tarih*, (77), 2018, s.36-40.

Maarif, Dâhiliye ve Zabtiye memurlarının matbaaları ve kitapçıları denetimlerinde yalnızca muzır yayın bulunduğunda ceza verilmemiştir. Ruhsatsız kitap basımı, şekil şartlarına riayet edilmemesi, kitabın üzerine basıldığı matbaanın adının ve adresinin yazılmaması, başta İslâmiyet olmak üzere diğer semavî dinler aleyhine içerik taşıması, gayri ahlâkî resim ve yazıları ihtiva etmesi ve edebî amaçla yazılmakla birlikte topluma yararı olmadığına kanaat edilmesi gibi nedenlerle de kitaplar yasaklanabilmiştir.[487]

Denetimler sonucu ele geçirilen yasak kitap, risale ve gazete ise çuvallara doldurulup yakılarak imha edilmiştir. Maarif Nezareti'nden Mabeyn Başkâtipliği'ne gönderilen yazıda, muzır olduklarından dolayı toplatılan çuvallarca kitabın ve kâğıdın yok edilmesi için nezaret binasının bahçesinde yakılmasının Sultan II. Abdülhamid tarafından uygun görüldüğü belirtilmektedir. Ancak çıkan dumanlardan halkın yangın endişesine kapılabileceği ihtimâliyle nezarete bitişik olan Çemberlitaş Hamamı'nın külhanında yakılması daha uygun olacağı düşünülerek durum padişaha arz edilmiştir. Saraydan gelen 20 Mayıs 1902 tarihli cevapta da arz kabul edilerek adı geçen hamamda toplamda 165 çuval yasak kitabın ve kâğıdın imha işlemi gerçekleştirilmiştir.[488]

---

487 Bu yasakların ayrıntısı ve örnekleri için bk. Birinci, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, s.156-176. Sultan II. Abdülhamid dönemindeki matbuat yasakları hakkında Ali Birinci'nin yorumu oldukça mühimdir. Yasaklanan kitapların neden yasaklandığı sorusunun cevabına her kitabın tek tek incelenerek ulaşılabileceğini söyleyen Birinci, dolayısıyla bir kitabın niçin ve hangi gerekçeyle yasaklandığın veya sansüre uğradığının tespiti yapılmadan çıkarımda bulunmanın tarihçilik bakımından kazanç olmadığına dikkat çekmektedir bk. Birinci, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, s 156.

488 Osmân Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı Hayât-ı Husûsiye ve Siyâsiyesi*, 2, Kitâbhâne-yi İslâm ve Askerî, İstanbul, 1327, s.587-588. Orhan Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2010, s.108. Burada yakılan kitapların isimleri ve adetleri için bk. Fatmagül Demirel ve Raşit Çavaş, "Yeni Bulunan Belgelerin Işığında II. Abdülhamid'in Yaktırdığı Kitapların Listesi", *Müteferrika*, (28), 2005, s.11-12, 17-23.

Sultan II. Abdülhamid döneminde 30 binin üzerinde kitap yakıldığı tespiti yapılmaktadır.[489] Binlerce kitabın çeşitli sebeplerle toplatılıp yakılması II. Abdülhamid'in özellikle kitaba karşı olduğu şeklinde algının ortaya çıkmasına da sebebiyet vermiştir. Ancak II. Abdülhamid'in gerekli hâllerde matbuata koyduğu yasaklara karşın devletin kalkınması noktasında maarifin ilerlemesi için matbaaların açılışı teşvik edilmiş ve kağıt üretimi de gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.[490] Bu dönemde yayımlanan gazete ve kitap sayısında da artış olmuştur.[491] II. Abdülhamid de yüzlerce polisiye romanı Batı dillerinden tercüme ettirerek bastırtmıştır. Bu dönemde matbuat üzerindeki sansüre karşın 446 tane yalnızca yabancı yazarlardan çeviri romanın yayımlanması da[492] aslında padişahın kitaplara karşı husumetinin olmadığının ifadesidir.

Sultan II. Abdülhamid döneminde birçok yazarın eserleri basıldığı gibi Kırkanbar, Mihran, Ebuzziya, İkdâm, Mahmud Bey matbaaları neşriyat faaliyetlerinde önemli hizmetlerde bulunmuştur.[493] Orhan Koloğlu'nun tespitlerine göre edebî, ilmî, dinî ve resmî yayınlar toplamında 1877-1908 yılları arasında toplamda 9094 kitap basılmıştır.[494] Başta tarih alanında olmak üzere biyografik, monografik, ansiklopedik ve daha birçok türe özgü

489 Demirel ve Çavaş, *a.g.e.*, s.13.

490 Birinci, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, s.129-130.

491 Demirel, *a.g.e.*, s.153-154.

492 Eshabil Bozkurt ve Ayşe Banu Karadağ, "II. Abdülhamid Dönemi Roman Çevirileri", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (3), 2015, s.47. Çevirisi yapılan yabancı yazarların başlarında ünlü romancı Jules Verne'nin geliyor oluşu ayrıca dikkate değer bir durumdur.

493 Ali Sa'id, *Saray Hatıraları Sultan Abdülhamid Han'ın Hayâtı*, Cemiyet Kütüphanesi, s.37.

494 Koloğlu, *Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği*, s.406.

çalışmalar da kaleme alınmıştır.[495] Dışarıdan gelen matbuatın gümrüklerdeki tetkikinde kültür hayatının kısırlaşmasına yol açacak eserlerin, okullardaki ders kitaplarının ve başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere din kitaplarının ülkeye dağılmasına ve yayılmasına engel teşkil edecek durumların oluşmaması için gerekli dikkat ve itina gösterilmeye çalışılmışsa da[496] kontrol memurları kaynaklı olumsuz durumlar da yaşanmıştır. II. Abdülhamid bazı fıkıh ve din kitaplarının birtakım memurların cehaletleri nedeniyle toplatıldığının kulağına gelmesiyle böyle kitapların toplatılmasının aksine çoğaltılması gerektiği yönünde buyruk vermiştir.[497]

Yıldız Sarayı'nda muazzam bir kütüphane oluşturması da Sultan II. Abdülhamid'in kitaplara karşı şahsî garazının olmadığının göstergesidir. Bunun yanında yurt dışındaki Jön Türk matbuatının canlı olmasının en önemli sebebi yine II. Abdülhamid'in kendisi olmuştur. Onun özellikle de Jön Türk muhalefetini sindirme yöntemi olarak matbuatlarını satın alma icraatı birçok Jön Türk yayınının ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Basın ve kitaplar dışında. bazı kelimeler üzerinde de yasaklamalar uygulandığı Jön Türklerce gündeme getirilmektedir. Mîzâncı Murâd Mülkiye Mektebi'nde tarih hocası iken kendisinin okuttuğu tarih kitabının kaldırılıp sonradan mekteplerde okutulan tarih kitaplarında Fransa, İngiltere, Roma, Yunan inkılâplarının anlatılmadığı hatta inkılâp kelimesinin bile çıkarıldığını iddia etmektedir.[498] Yine ona göre mekteplerde ve matbuatta

495 Bu tür çalışmaların bir değerlendirmesi için bk. Abdülkadir Özcan, "II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği ve Literatürü", Mehmet Metin Hülagü vd. (Haz.), *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, 1, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s.113-125.

496 Birinci, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, s.151.

497 Yahya Akyüz, "Atatürk'te Namık Kemal'in Etkisi ve Abdülhamit Döneminde Yasak Kitaplara İlişkin İki Belge", *Belleten*, XLV/2 (178-180), 1981, s.503.

498 Mehmed Murâd, *Müdâfaa Niyetine Bir Tecâvüz! (Kırk Anbar'a Cevâb)*, s.22.

serbest düşünce şöyle dursun, lügat-ı Osmâniye'den birçok kelime ne hocalar tarafından telâffuz edilebilmekte ne de matbuatta yayınına izin verilmektedir. "Vatan, gayret ü muhabbet-i vataniye, fedâkârlık, hürriyet, istiklâl, zulm, cinnet, şikâyet, isyân, millet, rüşd, adâlet" gibi kelimelerin yazılması yasaklanmıştır.[499] Bunun yanında Sultan II. Abdülhamid'in sansür memurlarınca sosyalist, dinamit, intihar, kıyam ve inkılâp gibi kelimelerin kullanılmasına izin verilmemiştir.[500] *Meşveret*'te yayımlanan bir yazıya göre de mekteplerde ders kitabı olarak okutulan eserler toplatılmakta ve hocaların ağzına kilit vurulmaktadır. Hukuk mekteplerinde hocalar Kanûn-i Esâsî'den bahsedeceği sırada korkudan renkten renge girerek "93 Kanûnu" dahi diyememektedir. Öyle ki hocalar "hürriyet" kelimesi yerine "ihtiyar" kelimesini kullanmaktadır. *Meşveret* bu durumu "zavallı hürriyet lafzen dahi metruk kaldı" diyerek eleştirmektedir.[501]

Dönemin şahitleri de birtakım kelimelerin yasaklandığını açıklamaktadır. Burun kelimesi Sultan II. Abdülhamid'in burnunu çağrıştırdığı, hâlletmek kelimesi hal' etmek, tahtakurusu tahtı kurusun sözcükleriyle ses benzerliği gösterdiği için yasaklanmıştır.[502] Kardeş sözcüğü V. Murâd'ı, hasta sözcüğü ise hasta adam terkibini akla getireceğinden bunlar da sansüre tabi tutulmuştur.[503] Kâzım Karabekir de Kuleli'de okurken kendilerine "patrie (vatan)" ve "nation (millet)" kelimelerinin Türkçelerini asla kullanmamaları gerektiği yönünde uyarılar yapıldığını ayrıca

499 Mehmed Murâd, *Yıldız Saray-ı Hümâyûnu ve Bâb-ı Âli Yâhûd Şarkın Derd-i Aslisi*, s.74.

500 Mehmed Murâd, *Müdâfaa Niyetine Bir Tecâvüz! (Kırk Anbar'a Cevâb)*, s.24.

501 A. F, "Mektûb", *Meşveret*, (5), 1 Şubat 1896, s.4.

502 Yalçın, *Edebiyat Anıları*, s.106.

503 Osmân Nûri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı Hayât-ı Husûsiye ve Siyâsiyesi*, 2, s.587.

Murat yerine Mir'at, Hamid yerine Hâmid, Yıldız yerine de Yaldız kullanıldığını ifade etmektedir.[504]

Yasak kelimelerin varlığı konusundaki söylemler karşısında Orhan Koloğlu ise Murâd, ıslahat, vatan, Türk, ittihat, parlamento, seçim, milletvekili gibi kelimelere o dönemin basınında sıkça rastlandığını dile getirmektedir.[505] Koloğlu'nun tespitinin yerinde olduğu görülmektedir. Nitekim yasak denilen kelimelerin Sultan II. Abdülhamid döneminde basılan kitaplarda kullanıldığına dair örnekler de mevcuttur. Ahmed Cevdet Paşa'nın 1893 yılında "tertib-i cedîd" olarak basılan *Târih-i Cevdet*'inde yasak olarak anılan vatan[506], gayret-i vatan[507], hürriyet[508] gibi kelimeler bulunmaktadır. Yine *Târih-i Cevdet*'te ihtilâl kelimesi sıkça geçmekte hatta eserin 6. cildinde Fransız İhtilâli ve sonrasındaki süreç bütün ayrıntısıyla anlatılmaktadır. Daha da ilginci ise II. Abdülhamid tarafından Kanûn-i Esâsî'yi hazırlayan komisyona kendi taraftarı olarak dâhil ettiği ve II. Abdülhamid döneminde Adliye Nazırı olarak görev yapan Ahmed Cevdet Paşa *Târih-i Cevdet*'te, Avrupalıların Haçlı Seferleri sırasında İslâm dünyasından hürriyet ve özgürlük fikirlerini aldığını ve böylece feodalite usulünü kırarak medeniyet yolunda ilerlediğini belirtmektedir.[509] Dolayısıyla Jön Türklerin propaganda yaptıkları şekilde kelimeler üzerinde keskin sansür uygulanmadığı görülmektedir. Yıldız Sarayı tarafından tebliğ edilmiş bir yasak kelimeler listesi

504 Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.32.

505 Koloğlu, "'Abdülhamid Basın Rejimi' Deyimi Üzerine", s.36.

506 Ahmed Cevdet, *Târih-i Cevdet*, I, Tertib-i Cedid, Matbaa-i Osmâniye, Der-saâdet, 1309, s.16.

507 Ahmed Cevdet, *Târih-i Cevdet*, 6, Tertib-i Cedid, Matbaa-i Osmâniye, Der-saâdet, 1309, s.334.

508 Ahmed Cevdet, *Târih-i Cevdet*, 7, Tertib-i Cedid, Matbaa-i Osmâniye, Der-saâdet, 1309, s.18.

509 Murat Yılmaz, "Tanzîmât Döneminde Avrupamerkezciliğe Bir Karşı Çıkış: Ahmed Cevdet Paşa", *Akademik Bakış Dergisi*, (57), 2016, s.385.

olmadığından anlaşılacağı üzere bu konudaki uygulamalar sansür görevlilerinin kendi anlayışları doğrultusunda yapılmıştır. Sansür memurları padişahın tepki göstereceği ve bundan dolayı başlarına bir şey geleceği düşüncesiyle sözcükleri kendi inisiyatifleriyle sansür etmiştir.

1895-1908 yılları arasında Dâhiliye Nazırlığı yapan Mehmed Memduh Paşa'nın, Sultan II. Abdülhamid'e verdiği bir arizada matbuatın kontrolünü ve denetimini sağlayan görevliler hakkında fikir edinmek mümkündür. Memduh Paşa'nın padişaha sunduğu belgede İngiltere Sefareti Baştercümanı Mösyö Bloch'un kendisine gelerek ticaretle alâkalı bir yıllığın basımı için Maarif Nezareti'nden izin almışken Dâhiliye Müsteşarı Fuad Bey'in yıllıktaki "Muradyan" yerine "Mir'atyan" denilmesini isteyerek sorun çıkardığını ve kitabın aylardır basılamadığını belirtmektedir.[510] Bu örnek birtakım kelimelerin yasaklanması konusunda doğrudan II. Abdülhamid'in suçlanmayacağını göstermektedir. Zira belgede görüleceği üzere ilgili memurun kendi bakış açısıyla sansür işlemi uygulanmaktadır. Nitekim padişah tarafından verilmiş kat'i emir olsaydı Dâhiliye Nazırı'nın böyle bir arizada bulunması mümkün olamazdı. Sansür memurlarının şahsî görüşleriyle veya eğitim yetersizlikleriyle bazen abartıya kaçan uygulamalara karşın II. Abdülhamid'in matbuat üzerinde sıkı kontrol mekanizması kurduğu vakıa olarak ortada durmaktadır. Vurgulanması gereken bir durum da matbuat üzerindeki kontrol ve sansür uygulamalarının II. Abdülhamid ile başlamamış olduğudur.

Osmanlı'da basınla ilgili yasaklamalar Sultan II. Abdülhamid'den önceye gitmektedir. 1857 yılına ait Basımhâne Nizamnâmesi'ne göre Meclis-i Maarif tarafından incelenip memlekete ve devlete zararlı olmadığına dair karar alındıktan sonra verilecek

510 Mehmed Memduh, *a.g.e.*, s.64-65, 67.

ruhsatla kitaplar basılmıştır.[511] Baskı ve sansür uygulamaları Sultan Abdülaziz döneminde de görülmektedir.[512] Bu dönemde yalnızca gazeteler ve kitaplar değil, çeşitli sebeplerle kartpostalların da "men'-i idhâl" kararıyla ülkeye girişi yasaklanmıştır.[513]

31 Aralık 1864 yılında çıkarılan Matbûât Nizamnâmesi de basınla ilgili genel ve cezaî hükümleri içeren düzenlemedir. Nizamnamenin maddelerine bakıldığında basın üzerinde oldukça sert yaptırımlara sahiptir. Dönemin basını adeta kapatılma tehdidiyle yayın yapmıştır.[514] Matbûât Nizamnâmesi'nin temeli ise Fransa'da III. Napoléon döneminde hazırlanan 1852 yılına ait Basın Kanunu'na dayanmaktadır.[515] Sultan II. Abdülhamid dönemiyle özdeşleştirilen sansür uygulamalarının temel dayanağı olan nizamnamenin, Fransız basın kanunlarına dayanması aslında Osmanlı modernleşmesiyle sansür uygulaması paralelliğinin de arka planını oluşturan önemli göstergedir. Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı'da gelişmeye başlayan matbuat faaliyetlerinin akabinde basın-yayınla alâkalı düzenlemeler yapılmıştır. Ülke dışından gelen yayınlar kontrol edilmiş, matbaalar alınan izin karşılığında çalışmış, gazete çıkarmak isteyenler önceden gerekli yetkililere başvuru yapmış ve yayımlanan her yayının bir nüshası kontrole verilmiştir. II. Abdülhamid dönemindeyse bu uygulamalar kurumsallaşmış ve kontrol mekanizması daha etkili

511 Kudret, *a.g.e.*, s.19.

512 Buna dair örnekler için bk. Ebuzziya Tevfik, *a.g.e.*, s.489-507. Eb'üz-Ziyâ tarafından çıkarılan *Hadika* isimli gazete de bazı bahanelerle birlikte bu dönemde kapatılmıştır bk. Ebuzziya Tevfik, *a.g.e.*, s.475.

513 Birinci, *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasi ve Fikri Ahvali*, s.229.

514 Emine Tonta Ak, "Osmanlı Devleti'nde Abdülaziz Devri Matbuat İdaresi", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013, Ankara Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat*, 1, Ankara, 2014, s.133-136.

515 Demirel, *a.g.e.*, s.32.

şekilde işlemiştir.[516] Daha önceki 1864 Matbûât Nizamnâmesi bu dönemde yürürlükte kalmıştır.[517] Bununla birlikte 1888 ve 1894 yıllarında yeni nizamnameler de hazırlanmıştır.[518] Geçmişteki uygulamalar da göz önünde tutularak sistem üzerinde her yıl biraz daha oynanmış ve kontrol mekanizması bir kuyum gibi işlenip geliştirilmiştir. Basınla alâkalı kanunlarda ve tüzüklerde bulunan boşluklar doldurulmuş ve açık kapılar tıkanmıştır.[519]

Sultan II. Abdülhamid döneminde basın-yayın kontrolüyle ilgili devlet yapısının kurumlaştığını ve geliştiğini görebilmek mümkündür. Günlük gazeteler Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak Matbuat İdaresi tarafından denetlenirken kitapların denetimini ve kontrolünü ise Maarif Nezareti altında bulunan Encümen-i Teftiş ve Muayene Kurulu gerçekleştirmiştir.[520] II. Abdülhamid 24 Haziran 1898 tarihli iradesinde sansür memurluğunun Avrupa ve ABD gibi modern toplumlarda olduğunu söyleyerek meşruiyetini de sağlamıştır.[521] Sansür uygulamalarının modernleşme süreci kapsamındaki izahları yanında dikkat çekilmesi gereken bir nokta da II. Abdülhamid'in yönetim anlayışının kamuoyu üzerinde fazlaca etkili olan basını kontrol etme ihtiyacıdır.

Sultan II. Abdülhamid daha şehzadeliği döneminden itibaren yerli ve yabancı gazeteleri takip ettiğinden bunların toplum üzerindeki etkisinin farkında olmuştur. Basını gerçekleri değil,

516 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 31. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.225.

517 Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2015, s.63.

518 Demirel, *a.g.e.*, s.39.

519 Kudret, *a.g.e.*, s.5.

520 Ali Şükrü Çoruk, *Örnek Bir Vak'a Işığında Abdülhamit Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü*, 2. Baskı, Kitabevi, İstanbul, 2017, s.XII.

521 Demirel, *a.g.e.*, s.49.

birtakım çevrelerin isteklerini yansıtan araç olarak düşünmüştür.[522] Kamuoyu oluşturmada ve yönlendirmede basının gücünün bilincinde olan II. Abdülhamid, otokratik yönetim anlayışı gereği yerli basını kontrol altında tutarken yabancı basını da elinden geldiğince hem Osmanlı Devleti hem de kendi iktidarı lehinde yönlendirerek kullanmaya çalışmıştır. II. Abdülhamid'in basın üzerindeki baskı ve sansür sistemi yerli basının tam olarak kontrol altında tutulması ve yurt dışından gelen muhalif yayınların engellemesi üzerine kuruludur. Jön Türk muhalefeti de basının kamuoyu oluşturmadaki etkisinin bilmektedir. Gerek II. Abdülhamid gerekse Jön Türkler, basının kamu üzerindeki gücünü anladıklarından her iki taraf da bu gücü kendisine göre kullanmak ve karşı tarafı etkisizleştirmek için çabalamıştır. Jön Türklerin çıkardıkları onlarca gazete ve diğer yayınlara karşın II. Abdülhamid de basın ve yayın üzerinde sıkı kontrol ve sansür mekanizması oluşturmuştur. Bu şekildeki etki-tepki anlayışı iktidar-muhalefet ilişkisinin seyrini de belirlemiştir.

Sultan II. Abdülhamid iktidarı gibi otoriter sistemlerde kamuoyunun oluşması için en gerekli vasıta olan basın tamamen siyasî iktidarın tekelindedir. Kitlelerin bilgilendirme ve bilinçlendirme işlevi bu şekilde oluşturulmaktadır.[523] II. Abdülhamid de devletin önceki uygulamalarını daha ileri seviyeye getirerek basın üzerinde tartışmasız kontrol sistemi kurmuş, kamuoyunun iç ve dış siyasî gelişmelerden kendi belirlediği çerçeve içerisinde haberdar olmasını sağlamıştır. Matbuata yönelik sınırlamalarla hükûmetin aleyhinde fikir beyan edilmesinin ve iktidarının otoritesini sarsacak tartışmaların gündeme getirilmesinin önüne geçmiştir. Kendi şahsı ve iktidarı aleyhinde yoğun propagandada

522 Koloğlu, *Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği*, s.43.

523 Bektaş, *a.g.e.*, s.10.

bulunan, yazılı ve görsel ağır hakaretler içeren Jön Türk matbuatına karşı yasaklamalar da bu doğrultuda bir savunma refleksidir. Onun matbuat üzerindeki sıkı kontrol ve sansür faaliyetleri ise Jön Türkler tarafından istibdat yönetiminin uygulamaları olarak kabul edilmiş ve eleştirilmiştir.

Osmanlı basını üzerine önemli tespitleri olan Orhan Koloğlu, Sultan II. Abdülhamid dönemindeki iç ve dış gelişmeleri ve şartları göz önünde bulundurarak eğer söz ve yazı özgürlükleri tam olarak işletilseydi parçalanma sürecinin hızlanacağı, ayrılıkçı eylemlerin daha kanlı hâle geleceği ve Avrupa'nın müdahale etmesine daha uygun ortam oluşacağı yorumunda bulunmaktadır.[524] Nitekim II. Abdülhamid döneminde basın üzerindeki baskı ve sansürü eleştiren Ahmed Rızâ'nın II. Meşrutiyet'in ilânı sonrası gazetelerin basın hürriyetini kötüye kullandığını dile getirmesi dikkat çekicidir.[525] II. Meşrutiyet'in ilânından kısa süre sonra matbuat hakkında çıkarılan yeni kanunlarla tıpkı II. Abdülhamid dönemindeki gibi kontrollerin sıklaştırılmasına karar verilecek, bu da dönemin basını tarafından eleştirilecektir.[526]

Sultan II. Abdülhamid'in sansür uygulamaları yanında matbuatı kontrol etmede kullandığı diğer yöntemse yerli ve yabancı basını para verme ve ödüllendirme ile kendi tarafına çekme çalışmalarıdır.

1.8.1. Padişahın Yandaş Basını

Sultan II. Abdülhamid gazeteler üzerinde sıkı denetim ve sansür uygulayarak muhaliflerini sindirmeye çalışması yanında basını iktidar yanlısı yapmak için ödüllendirmeyi de bir vasıta

524 Koloğlu, *Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği*, s.402.

525 *Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, s.27.

526 Murat Yılmaz, "II. Meşrutiyet Devri İzmir Basınında Mizah: Kukuruk ve Neşter Örneği", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 33 (2), 2018, 552-553.

kabul etmiştir. II. Abdülhamid basının kamuoyunu etkileme ve yönlendirme gücünün farkında olarak basın hayatına karşı değildir. Bilâkis onu maddî olarak desteklemiş ancak bunu yaparken de kendi kontrolünde bulunan basın yaratmak istemiştir. Bu konuda tam bir denge siyaseti güden II. Abdülhamid basını iyi tetkik etmiş, zaaflarını çizmiş ve kullanmıştır.[527]

Tahta çıktığı ilk dönemlerden itibaren basının gücünü kullanmaya çalışmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Avrupa kamuoyunu Osmanlı lehine çevirmek için Hobart Paşa vasıtasıyla İngiliz gazetelerinde mektuplar yayımlatmış ve *The Times* gazetesinin muhabirini de sarayda kabul ederek Rus zulmü hakkında bilgilendirmiştir. Bu yönüyle II. Abdülhamid yabancı basınla doğrudan ilişkiye giren ilk padişah olma özelliğine sahiptir.[528] II. Abdülhamid, Jön Türklerin "hürriyet şehidi" olarak görüp bayraklaştırdıkları Ali Suavî'yi 1877-1878 Savaşı arifesinde İngiltere'de Gladstone'un Bulgarlar lehine açtığı kampanyaya karşı basında propaganda yapması için Londra'ya göndermiş ve seyahatinin masraflarını dahi ödemiştir.[529]

Sultan II. Abdülhamid Osmanlı Devleti ve kendi şahsı hakkında basında olumlu yazılar yazan yabancı gazetecilere "ihsan" adı altında para ve çeşitli maddî armağanlar dağıtmıştır. Paraların muntazaman verilmesini ve geciktirilmemesini Osmanlı memurlarına özellikle irade buyurmuştur.[530] Bununla ilgili olarak Londra Sefareti'nden Mabeyn'e yazılan 23 Mayıs 1895 tarihli

527 Demirel, *a.g.e.*, s.81-82.

528 Koloğlu, *Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit*, s.65; Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, s.167-168.

529 Çelik, *a.g.e.*, s.290.

530 Konuyla ilgili çeşitli örnekler için bk. Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, s.265-272; Vahdettin Engin, *Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul'u*, 3. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016, s.53-55.

yazıda Gazeteci Mösyö Julivar'ın "gerek İngiliz gerek Fransız evrâk-ı havâdisi vasıtasıyla menfaât-i saltanat-ı seniyyeyi müdâfaa etmek içün" neşriyatta bulunduğu ve bundan on beş sene evvel dördüncü rütbeden bir kıta mecidî nişanıyla taltif edildiği gibi o zamandan beri "tezyid-i şevk ve gayret" gösterdiğinden bu kez üçüncü rütbeden mecidî nişanı ile ödüllendirilmesi istenmektedir. Yine aynı yazıda *New York Herald* gazetesi başmuharrirlerinden olup "hükûmet-i seniyye lehine neşriyâtta bulunan" Amerikalı Sidney Whitman'ın dördüncü rütbeden mecidî nişanıyla taltif edilmesinin faydalı olacağı söylenmektedir.[531] Bunun yanında Sultan II. Abdülhamid, Sidney Whitman'a İstanbul'a yerleşerek kendi hizmetine girmesi için teklifte dahi bulunmuştur.[532]

Londra Büyükelçisi Antopulos Paşa'nın 15 Eylül 1896 tarihinde Yıldız Saray-ı Hümâyûnu Başkitâbet Dairesi'ne göndermiş olduğu yazıda da Osmanlı Devleti lehine neşriyatı bilinen Sir "Bartlet"in yayımlamakta olduğu gazetesinin öteden beri Osmanlı için "menfaat" gösterdiği ancak sermayesi yeterli olmadığından haftada 30 bin nüsha kadar çıkarabildiğini söylemektedir. Hâlbuki gazeteye "taraf-ı Devlet-i Aliyye'den senede iki bin İngiliz lirası kadar meblâğ" tahsis olunursa haftada 100 bin nüsha kadar çıkartılabileceğini ve böylece "menâfî-i saltanat-ı seniyenin müdâfaasına" çalışacağını vurgulayıp gazeteye yardım edilmesini istemektedir.[533]

Bazı yabancı gazeteciler ise kendileri belli ihsan karşılığında yazı yazma teklifinde bulunmuştur. Örneğin, Anadolu seyahatinden dönmüş Gazeteci "Mösyö Cens" Londra'da coğrafya

531 BOA, Y. PRK. EŞA. 21/67.

532 Whitman, *a.g.e.*, s.48.

533 BOA, Y. PRK. EŞA. 25/15.

cemiyetinde yapacağı konuşmayla ve gazetelere yazacağı yazılarla İngiltere'de bir süredir devam eden aleyhte neşriyat hasebiyle Osmanlı Devleti'yle ilgili hâsıl olan yanlış fikirlerin düzeltilmesine çalışacağını söylemiş ve bu nedenle kendisine bir miktar para ve yol harcırahı verilmiştir.[534]

Sultan II. Abdülhamid'in yerli ve yabancı gazetelere ve gazetecilere dağıttığı meblağın bir örneği olarak 1890 yılının sonlarında 6,700 liralık paranın Hariciye Mektupçusu Salih Münir aracılığıyla yarısına yakınının İstanbul'daki, diğer yarısının da daha ziyade Fransa'daki gazetecilere dağıtıldığını gösteren belgeler mevcuttur.[535] İlerleyen yıllarda Jön Türklerin Paris'teki faaliyetlerinin yoğunlaşmasıyla da Osmanlı yönetimi kendi lehine haber yapılması için Fransız gazetelerine verilen ödeneğin miktarını artırmıştır.[536] Buna karşın eğer bir gazete tahsisat aldığı hâlde aleyhte yayın yaparsa ödeneği de kesilmiştir.[537]

Sultan II. Abdülhamid'in basın-yayın konusuna verdiği ehemmiyetin Matbuat Müdürlüğü'nün resmen Dâhiliye Nezareti'nin altında kurum olmasına karşın doğrudan Yıldız Sarayı'ndan emir alıp hesap veren bir yapı olmasından da anlaşılabilmektedir.[538] II. Abdülhamid Matbuat Müdürlüğü'nü geniş yetkilerle donatmıştı. Kurum gerek içeride gazetelere yapılacak olan yardımların gerekse Avrupa'da Osmanlı lehine yayın yapan gazetelere verilecek olan mükâfatların da tek onay makamıydı. Kurum hariç hiçbir devlet

534 BOA, Y. PRK. BŞK. 39/2.

535 Zekeriya Kurşun, "II. Abdülhamid Döneminde Batı Basınında İmaj Düzeltme Çabaları: Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti'nin Kurulması ve Faaliyetleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (1), 1999, s.112.

536 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.180-181.

537 Koloğlu, "'Abdülhamid Basın Rejimi' Deyimi Üzerine", s.40-41.

538 Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s.187.

makamı yayın organlarına yardımda bulunamazdı.[539] Matbuat Müdürlüğü'nün geniş yetkileri nedeniyle işlere yetişememesi üzerine yabancı basınla ilgili işleri yürütmek üzere de Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü kurulmuştur.

Osmanlı Devleti aleyhinde Avrupa'da gittikçe şiddetlenmekte olan yanlı ve taraflı haberlerin artması üzerine yabancı basının takip edilmesi ihtiyacı doğmuştur. Yabancı basınla alâkalı işlerle ilgilenmek üzere 4 Mayıs 1884 tarihinde Hariciye Nezareti'ne bağlı olarak Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü kurulmuştur.[540] Bu kurumsal yapı dışarıdaki basını takip ederek gerektiğinde Osmanlı'yla ilgili yanlış haberleri tekzip etmek, muzır yayınların ülkeye girişini yasaklamak, yerli basına haber servis eden ajansların gönderdikleri telgrafları kontrolden geçirmek, Osmanlı topraklarında ikamet eden yabancı gazetecilerin ve basın temsilcilerinin bir şekilde elde edilerek Osmanlı aleyhinde yayın yapmalarını engellemek gibi görevleri ifa etmiştir.[541] Kurum, Avrupa gazetelerine abone olmakta ve gazeteleri kendi bünyesindeki memurlar aracılığıyla Türkçeye tercüme ettirmekteydi.[542] Kurumda çalışan memurların başta Fransızca, İngilizce, Almanca olmak üzere Rusça, İtalyanca, Ermenice, Rumca, Bulgarca, Arapça, Farsça, İbranice ve daha birçok dile hâkim olmaları[543] yabancı

539 Demirel, *a.g.e.*, s.47.

540 Sezai Balcı, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Yabancı Basın", Mehmet Metin Hülagü vd. (Haz.), *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, 5, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s.47.

541 Kurşun, *a.g.e.*, s.107.

542 Göçmen, *a.g.e.*, s.89-90. II. Meşrutiyet'in ilânı sonrasında "istibdat devri"nin bir kurumu olarak nitelendirilen Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü ihmâl edilmiş ve önemini yitirmiştir. Ancak Balkan Savaşları sırasında Avrupa kamuoyunda oluşan Osmanlı karşıtlığı sebebiyle kurumun yeniden canlandırılmasına karar verilmiştir. Bu vesileyle 24 Şubat 1913 tarihli bir layihada II. Abdülhamid dönemindeki kuruluş gerekçeleri tekrar edilerek Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü'ne işlerlik kazandırılmaya çalışılmıştır bk. Kurşun, *a.g.e.*, s.115.

543 Balcı, *a.g.e.*, s.49.

basının takip edilmesine ne kadar çok önem verildiğini göstermektedir.

Bunun yanında Avrupa'da özellikle Paris Sefiri Salih Münir Paşa, Fransa'da Sultan II. Abdülhamid aleyhinde yayımlanan neşriyatı merkeze haber vermiş ve ilgili matbuatın Osmanlı'ya girişi ve dağıtılması yasaklanmıştır. Münir Paşa yalnızca Fransa değil, Belçika, İsviçre ve Almanya matbuatını da takip etmiştir.[544] Jön Türk matbuatının takibinde de en etkili kişinin onun olması sebebiyle Jön Türkler büyük düşmanlarından biri gördükleri Salih Münir Paşa aleyhine kendi yayınlarında sık sık yazılar yazmıştır.

Avrupa'nın büyük devletleri arasında siyasî denge politikası güden Sultan II. Abdülhamid uluslararası arenadaki gelişmelerden haberdar olabilmek için yabancı basını da takip etmiştir. Avrupa'nın birçok gazetesine abone olunarak Mabeyn dairesinde padişahın tercümanları vasıtasıyla Osmanlı Devleti ve II. Abdülhamid'le ilgili haberler tercüme edilmiş ve sonrasında padişaha arz olunmuştur.[545] Dolayısıyla yabancı basın Yıldız Sarayı tarafından dikkatlice takip edilip incelenmiştir.[546]

Sultan II. Abdülhamid Osmanlı'nın iç gelişmeleriyle alâkalı haberlerin Avrupa'da dedikodu ve yanlış telâkki ve muhakeme edilmesini önlemek amacıyla Avrupalı gazetecilere hakikatleri açıklamaları yönünde çalışmalarda bulunmuştur.[547] Avrupa kamuoyundaki olumsuz Osmanlı imajını silebilmek için 31 Ağustos 1894'ten itibaren İstanbul'un Fenerli Rumlarından Nikola

544 Göçmen, *a.g.e.*, s 83.

545 Örikağasızâde Hasan Sırrı, *a.g.e.*, s.50; Ali Sa'id, *Saray Hatıraları Sultanı Abdülhamid Han'ın Hayâtı*, s.14-15; Whitman, *a.g.e.*, s.142; Balcı, *a.g.e.*, s.51-52.

546 Nitekim dış basını takip etme anlayışı gereği Yıldız Arşivi'nin en büyük koleksiyonlarından biri 100'ü aşkın yabancı gazetelerin nüshalarından oluşmaktadır bk. Deringil, *a.g.e.*, s.143.

547 [Çorlu], *a.g.e.*, s.365.

Nikolaidis'e Paris'te Osmanlı Ajansı'nı kurdurtmuştur. Ajans, gazete vasıtasıyla Avrupa'ya karşı Osmanlı ve II. Abdülhamid imajının düzeltilmesi yönünde yayın yapmıştır. Bunun yanı sıra İstanbul'da da 1898'de *Servet* isimli bir Fransızca günlük gazeteyi de yayın hayatına sokarak aynı amaca hizmet etmesini sağlamıştır.[548] Bu sayede II. Abdülhamid, Jön Türklerin Avrupa kamuoyunu etkilemek için yaptıkları propagandalara karşı kendi propagandasını oluşturmaya çalışmıştır.

Romanya'da da Jön Türk faaliyetlerine zarar vermek amacıyla Dâhiliye Nezareti'ne bağlı çalışan Ebulmukbil Kemâl isminde bir yazar ve Rıza adında mürettip gönderilmiştir. İbrahim Temo bunların kendilerine yanaşarak bilgi sızdırmak amacında olduklarını söylemektedir.[549] II. Abdülhamid Yahudiler için Filistin'den toprak isteyen Siyonist Theodor Herzl'den de Avrupa başkentlerinde teşebbüste bulunarak basında Ermeni Meselesi'yle ilgili Osmanlı Devleti lehinde yazılar yazılmasını sağlamasını istemiştir.[550]

Osmanlı Devleti'nin merkezinde eleştiri mekanizmasının çalışmaması Jön Türklerin propaganda olarak kullandıkları önemli argümandır. Dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid'in ihsan dağıtarak ödüllendirme ve böylelikle yandaş basın oluşturma siyaseti Jön Türkler tarafından büyük tepki görmüştür. Jön Türklere göre Yıldız Sarayı binlerce lira sarf ederek gazetelere kendi isteklerine göre yazılar yazdırmaktadır. Paraya gereksinim duyan gazeteciler ve yazarlar da Jön Türkler aleyhine makaleler kaleme almaktadır.[551] Jön Türkler yerli basına verilen yardım paralarını "iâne-i

548 Orhan Koloğlu, *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2010, s.51-52.

549 *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, s.105-106.

550 *Siyonizmin Kurucusu Theodor Herzl'in Hâtıraları ve Sultan Abdülhamid*, s.103.

551 "Meşveret", *Meşveret*, (11), 23 Mayıs 1896, s.4.

Hamidiye" olarak nitelemektedir.[552] Bazı yabancı gazetelerin II. Abdülhamid tarafından satın alındığını iddia etmekte ve bunu kendi gazetelerinde belirtmektedir.[553] II. Abdülhamid'in Hristiyan gazetecilere "hayli" paralar vererek hilâfetinden ve kutsiyetinden bahsettirmesi Jön Türklerce eleştiri konusu olmaktadır.[554] Ahmed Rızâ da padişahın Avrupa gazetelerine kendisi aleyhinde bir şey yazmamaları için her ay büyük meblağlarda para verdiğini ve Jön Türkleri himaye eden gazetelerin de Osmanlı'ya girişinin yasaklanacağına dair gazete müdürlerine haberler gönderdiğini söylemektedir. Yine belirttiğine göre milletin parasıyla kendisini methettirmek için kiralamış olduğu gazeteler bile aldıkları paraya karşın II. Abdülhamid lehine yazmaktan "utanmakta"dır.[555]

Jön Türklerin propaganda argümanı olarak kullandıkları ihsan adı altında gazeteleri/gazetecileri yandaş hâle getirme siyaseti Sultan II. Abdülhamid'le ortaya çıkmış değildir. Nitekim Tanzimat döneminde de aynı yöntemin kullanıldığı görülmektedir.[556] Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa Paris'te elçiyken para dağıtarak gazetecileri Osmanlı tarafına çekme ve Bâb-ı Âlî taraftarı gazetelere abone olup makaleler yazdırma uygulamalarında bulunmuştur.[557] Osmanlı topraklarında yayın yapan yabancı gazetelerin ve gazetecilerin takip edilip Osmanlı lehine kullanılması maksadıyla Sultan Abdülmecid'in gazetelere ve sahiplerine nişanlar ve maddî destekler verdiği bilinmektedir. Ayrıca

552 "Nihâyetin Bidâyeti ve Mihr-i Mahkûmiyet", *Mîzân*, (9), 1 Mart 1897, s.3.

553 "Havâdis", *Osmânlı*, (43), 1 Eylül 1899, s.8.

554 "Makale-i Mahsûsa", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (2), 18 Ocak 1898, s.1.

555 Ahmed Rızâ, "Osmânlı İttihâd ve Terakki Cem'iyeti ve Avrupa Matbuatı", *Meşveret*, (20), 8 Ekim 1896, s.2.

556 Ziyad Ebuzziya, "II. Abdülhamid Döneminde Basın ve Basın Hareketlerine Bakış", Coşkun Yılmaz (Haz.), *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992, s.123-124.

557 Koloğlu, *Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit*, s.45.

yalnız Osmanlı toprakları içerisinde yayın yapan yabancı gazeteler değil, bazı Avrupa gazetelerinin de yine ödüllendirme ve para yardımı suretiyle Osmanlı lehinde yayın yapmaları sağlanmaya çalışılmıştır.[558] Sultan Abdülaziz döneminde de yerli ve yabancı gazetecilerin maddî ve manevî ödüllerle elde edilmesine gayret gösterilmiş, yabancı gazetecilere nişan, rütbe verilmesine ve maaş tahsisine kadar varan uygulamalarda bulunulmuştur.[559] Hatta bu dönemde siyasî muhalefet kesimini oluşturan Genç Osmânlılar da aynı yöntemle ve usulle kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Haziran 1868'de yayın hayatına başlayan Genç Osmânlılara ait *Hürriyet* gazetesi Avrupa'da basılarak gizli yollarla ülke içerisine dağıtılmıştır. Sadrazam Âlî Paşa ise Genç Osmânlılara hükûmete karşı sert muhalefetlerini ılımlaştırmaları koşuluyla 2000 abonelik gazete alacağını duyurmuştur.[560]

Görüleceği üzere basını çeşitli maddî vasıtalarla yandaş hâle getirmek yöntemi Sultan II. Abdülhamid öncesinde de kullanılmıştır. Ancak uygulamaya en çok onun döneminde başvurulmuştur. II. Abdülhamid'in basın konusuna bu kadar dikkat etmesi yazılı propagandanın gücüyle doğru orantılıdır. Osmanlı Devleti ve kendisi aleyhinde propaganda faaliyetlerine karşı baskı ve sansürü uygularken aynı zamanda gazeteleri ve gazetecileri kendi tarafına çekmesi de karşı propagandada bulunmasına olanak sağlamıştır. Jön Türkler gibi II. Abdülhamid de yazılı propagandanın gücünün farkındaydı. Nitekim Orhan Koloğlu, II. Abdülhamid'in kendisinden önceki padişahlarla kıyaslanmayacak derecede içeride ve dışarıda kendi övgüsünü yaptırma ihtiyacı hissettiğine; doğum ve cülûs yıldönümleri, Cuma Selâmlıkları hakkında yazılan övgü yazılarına uzunluk ve içerik açısından daha önceki saltanat

558 Kurşun, *a.g.e.*, s.106.

559 Tonta Ak, *a.g.e.*, s.137.

560 Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s.62-63.

dönemlerinde rastlanmadığına dikkat çekmektedir.[561] Buna karşın Jön Türkler ise *Mîzân*'daki bir yazıda *İkdâm*'ın sahibi Ahmed Cevdet'in berat ve "cülûs-ı Hamidî" günlerinde neşrettiği gazete yazılarını "vebâ" olarak nitelemektedir.[562] Zira Jön Türkler bu tür yazıların padişahtan ihsan almak için kasıtlı yazıldığını savunmaktadır.

Dönemin yerli basınının Yıldız Sarayı'yla olan münasebetini açıklayan ifadeyi Ahmet İhsan Tokgöz şöyle belirtmektedir: "Matbuatın ödediği bir vergi daha vardır. Kendimize zarar getirtmemek için saraya teşekkürde bulunmak da bir vergiydi."[563] Fakat Sultan II. Abdülhamid döneminde yerli basına devlet bütçesinden yapılan yardımların gazeteci satın alma yöntemi olarak algılanmasını Ziyad Ebuzziya eleştirmektedir. Gazetelere tehdit yollu para verildiğine dair hiçbir kanıtın olmadığını söyleyen Ebuzziya, geçici olarak kapatılan gazetelerin cezaları bittikten sonra da yardım almaya devam ettiğini belirtmektedir.[564] II. Abdülhamid döneminde gazetelere ek yardım yapılması gerektiğinde de harcama padişahın şahsî parasıyla karşılanmıştır. Örneğin, Ahmet İhsan Tokgöz hatıratında 1891 yılında padişahın buyruğuyla Dâhiliye Nezareti tarafından kurucusu olduğu *Servet-i Fünûn*'a malî destek sağlandığını anlatmaktadır. Yine verdiği bilgiden anlaşıldığı üzere de Hazine-i Hassa'nın özel bütçesinden de gazetelere yardım yapılmaktaydı.[565] Ali Birinci ise konuya farklı pencereden yaklaşarak terakki ve maarifin vasıtası görülen her süreli yayının

561 Koloğlu, "'Abdülhamid Basın Rejimi' Deyimi Üzerine", s.45-46.

562 "Vebâ-yı Osmânî", *Mîzân*, (8), s.1.

563 Tokgöz, *a.g.e.*, s.129.

564 Ebuzziya, "II. Abdülhamid Döneminde Basın ve Basın Hareketlerine Bakış", s.125.

565 Tokgöz, *a.g.e.*, s.86-87.

devlet tarafından desteklendiğinin altını çizmektedir.[566] Bunun devlet geleneği olarak uygulandığı görülmekle birlikte asıl mesele II. Abdülhamid'in basın konusundaki duyarlılığından faydalanarak devletten para sızdırmak için bilerek aleyhte yayın yapanların ve yaptıranların varlığıydı.[567] II. Abdülhamid basında aleyhinde çıkan haberler karşısında aşırı derecede rahatsız olmaktadır. Nitekim 23 Temmuz 1908 sonrası aleyhinde yazan gazetecileri "şantajcı" diye niteleyerek susturulmaları için Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat'a bir miktar para vermiştir.[568] Jön Türk basınının engellenmesi de aynı rahatsızlıktan kaynaklanmıştır.

Sultan II. Abdülhamid bir taraftan basın üzerinde etkili şekilde uyguladığı kontrol ve sansür mekanizması ile yazılmasını istemediği konuların basın yoluyla kamuoyuna ulaşımını engellerken bir taraftan da kendi iktidarını halk nezdinde güçlendirecek şekilde haberlerin ve yazıların yayını için gazete sahiplerine ve gazetecilere maddî ödüllerle yaklaşım siyaseti gütmüştür. Böylece Osmanlı toplumunu sınırlarını kendi belirlediği siyasî düşünce sistemi içerisinde tutarak mevcut iktidarını devam ettirmek istemiştir. Dolayısıyla kendi iktidarına muhalefet eden odaklar da devletin düzenine karşı gelen kesimler olarak görülmüştür. Jön Türk matbuatı da bu yüzden evrâk-ı muzırra ve fesâd cemiyetinin yayınları olarak adlandırılmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in gerek yerli gerekse yabancı basını maddî vasıtalarla elde etme siyaseti Jön Türklerce büyük tepki çekmiştir. Ancak ilerleyen süreçte eleştirdikleri sistemin parçası

566 Ali Birinci, *Tarih Uğrunda Matbuat Âleminde Birkaç Adım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001, s.10. Ancak bu gerçekliğin Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde yazılan hatıralarda dönemin siyasî havası gereği dile getirilmemesi dikkat çekicidir.

567 [Çorlu], *a.g.e.*, s.402.

568 *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si*, Faik Reşit Unat (Yay. Haz.), 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s.51-52.

olmaktan da kurtulamamışlardır. Daha önceki bölümlerde anlatıldığı üzere zaman zaman Yıldız Sarayı ile anlaşmaktan ve matbuatını satmaktan geri durmayan Jön Türklerin bir kısmına bu nedenle kendi içlerinde dahi tepki oluşmuştur. Jön Türk matbuatının Cenevre'deki Jön Türkler tarafından II. Abdülhamid'e satılması Cemiyet'in saygınlığını olumsuz etkilemiştir. Bu dönemlerde Jön Türk taraftarlarının Cemiyet'e gönderdiği yardım paraları da azalmıştır.[569] Mîzâncı Murâd hatıratında Ahmed Celâleddin Paşa'yla yapılan anlaşma gereği Jön Türklerin yayınlarını durdurma kararı üzerine yaşanılanları anlatmaktadır. Jön Türklerin yaptıklarını "bizimkilerin rezâletleri" diye nitelendiren Mîzâncı Murâd Jön Türklerin bir kısmının para için henüz neşredilmemiş eserlerini bile satmaya çalıştığını, kimilerinin ise ellerindeki "mal"larını ağırca satmak üzere pazarlığa giriştiklerini ifade etmektedir. Hatta içlerinden biri "Şimdiye kadar pâdişâhın aleyhinde kullanmak hatâsında bulunduğu kalemi bundan sonra pâdişâhın lehinde kullanacağını" ifade eden bir senet dahi imzalamıştır. Yaşanılan durumdan iğrendiğini belirten Mîzâncı Murâd senedi imzalayan kişinin iki ay bile geçmeden tekrar padişah aleyhinde yayına başladığını da söylemektedir.[570]

Jön Türk matbuatının Osmanlı Devleti tarafından satın alınarak piyasadan toplatılması usulü bir süre sonra Jön Türklerce şantaj olarak kullanılarak pazarlık hâline de getirilmiştir. Birçok Jön Türk gazetesi Osmanlı hükûmetinden para sızdırmak amacıyla yayımlanmıştır.[571] Yaşadıkları para sıkıntısını çözmek için sırf bu

569 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2009, s.72.

570 Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri, s.293-294. Ayrıca bk. Hanioğlu, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s.39.

571 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.363; Göçmen, *a.g.e.*, s.96.

sebeple gazete çıkarmak ve sonrasında da Sultan II. Abdülhamid iktidarına satmak bir kısım Jön Türk için geçim vasıtası olmuştur. Mîzâncı Murâd'ın belirttiğine göre bazı Jön Türkler Ahmed Celâleddin Paşa'dan aylık ve tazminat şeklinde paralar almış ve yapmış oldukları yayınların karşılığında yüklü meblağlar istemiştir. Hatta içlerinden biri "beş paralık ehemmiyeti olmayan" "hezeyânnâme"leri için bin nüsha olmamasına karşın o kadar sayıda baskısı varmış gibi yüklüce miktar para almaya dahi cesaret etmiştir.[572] Mîzâncı Murâd'ın söylediklerine benzer şekilde Ali Kemâl de Tunalı Hilmi, Abdullah Cevdet ve İshak Sükûtî gibi Jön Türklerin Paris Sefiri Salih Münir Paşa'yla pazarlığa girişerek paralar talep ettiğini belirtmekte ve "Bu Jöntürkî işi bir ticaret oldu" diyerek kanaatini ortaya koymaktadır.[573]

M. Şükrü Hanioğlu bu noktada önemli bir tespitte bulunarak Jön Türklerin fikrî sistemlerinde padişaha sadakat anlayışının yer almaması nedeniyle kendileriyle yapılan anlaşmalardaki "sadakat ve itaatden ayrılmayacaklarına dair vallahi ve billahi ve tallahi" şeklindeki ifadelerin bir anlam ifade etmediğini ve anlaşmaların yalnızca padişahtan para sızdırma merkezli görüldüğünü vurgulamaktadır.[574] Yayınlardaki Sultan II. Abdülhamid'e yönelik sert ve ağır eleştirilerin sebebinin de pazarlığı kızıştırmak olduğu düşünülebilir. İşlevsel olarak siyasî muhalefet yapmaktan ziyade pazarlık amacı taşıyan bu tür yayınlar Osmanlı hükûmeti tarafından satın alınmıştır. Ali Fehmi isimli Bulgaristan'da yaşayan bir Jön Türk'ün "Parasız kalan veyahut ziyadece paraya ihtiyacı olan bir gazete çıkarıyor; beş on mangır alarak bir tarafa çekiliyor"

572 Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, s.271.

573 Emil, *Jön Türklere Dair Vesikalar I-Edebiyatçı Jön Türklerin Mektupları (Ali Kemal ve Süleyman Nazif'den Mîzâncı Murad Bey'e)*, s.51.

574 Hanioğu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.66.

şeklindeki cümleler, maddî kaygılar neticesinde Jön Türk olan veya onların arasına karışan kişilerin varlığına yönelik eleştiridir.[575]

Jön Türk matbuatının Sultan II. Abdülhamid tarafından satın alınması her iki tarafın da menfaatine işleyen bir döngüyü ortaya çıkarmıştır. Bu ise Jön Türklerin yayınlarında muhalefet gündemi olarak dile getirdikleri yerli ve yabancı basının padişah tarafından maddî karşılıklarla ele geçirilme uygulamasına yönelik eleştirilerindeki tutarsızlığı göstermektedir. Nitekim eleştiri konusu yaptıkları sisteme yeri geldiğinde maddî karşılıklar karşılığında dâhil olmaktan kaçınmamışlardır.

1.9. Malî ve Ekonomik Sıkıntılar

Jön Türk basınında iktidar-muhalefet ilişkilerinde güçlü ve etkili söylem olan devletin maliyesinin ve halkın ekonomik durumunun bozukluğuyla alâkalı propagandalar geniş yer tutmaktadır. Jön Türklerin özellikle halk tabanındaki etki alanını genişletmek için bu konuları sıkça gündeme getirdiği görülmektedir. *Osmânlı*'nın ilk sayısında Sultan II. Abdülhamid'e hitaben yazılan bir açıklamada halkın elinde para kalmadığı söylenerek halkın yıllardır hep verdiği ve karşılığında hiçbir şey almadığı vurgulanmaktadır.[576] Şerâfeddin Mağmûmî de *Meşveret*'te halkın devlet yöneticileri tarafından soyulup soğana çevrildiğini, donsuz gezdiğini, toprak üstünde taşı yastık yapıp yattığını, ölüleri kefensiz gömdüğünü zikretmekte ve şöyle demektedir: "Eyvah! Dilencilerden daha bedbaht olan bu âcizenin hâline eyvah! La'net! Bunlardan cebren toplanan parayı avuç avuç hafiyelere, bendegâna, yalan yazdırmak içün yerli ecnebî gazetelerine dağıtan hâine la'net".[577]

575 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s.240.

576 "Makam-ı Akdes Cenâb-ı Hilâfetpenâhîye", *Osmânlı*, (1), s.2.

577 Şerefeddin Mağmûmî, "Ne İdik, Ne Olduk?", s.3.

Jön Türkler halkın içerisinde bulunduğu ekonomik sıkıntıların sebebini Yıldız Sarayı'nın müsrifliğine bağlamaktadır.[578] Padişahın devlet hazinesini kendi çıkarına göre harcadığı dile getirilmektedir. İane sandıklarına kâğıt üzerinde yardım yapıyormuş gibi gözüküp aslında hiçbir yardımda bulunmadığı, ianenin zorla halktan toplandığı, elde edilen gelirin de sarayın özel masraflarına harcandığı yönündeki yazılar Jön Türk gazetelerinin sayfalarını kaplamaktadır.[579] Jön Türk iddialarına göre Sultan II. Abdülhamid vergi sıfatıyla yoksul halktan zorla para alarak saraydaki hafiyelere ve dalkavuklara avuç avuç vermekte ve Beytü'l-mal'ı yağma etmektedir.[580] *Kanûn-i Esâsî*'de yazıldığına göre yağma o kadar büyüktür ki yalnızca hafiyelere verilen parayla çaresizlikten "ırzlarını" satmak zorunda kalan yüzbinlerce kız, erkek bîçareleri kurtarmak mümkündür.[581] Mabeyn devlet gelirlerini yediği hâlde yine doymamaktadır. Yediklerinden İstanbul Boğazı tıkanır fakat "alçak, rezil, dinsiz ve edepsiz" Mabeyn ne kadar yese yine doymaz. "Tıpkı cehennem gibi bütün dünyâ serveti olsa yine daha var mı" der.[582] *Mîzân*'da da II. Abdülhamid iktidarının amacının halkı soymak olduğu belirtilmektedir. Çeşitli kalemler adı altında halktan cebren yardım paraları toplanmakta ve vermeyenler hapse atılıp işkencelerden geçirilmektedir.[583]

Jön Türk basını hükûmetin en zalimane en gaddarane icraatlarından birinin vergi tahsili olduğunu söylemektedir.[584] Sultan II. Abdülhamid para için vilâyetleri sürekli sıkıştırmaktadır. Vergi tahsildarları yoksul halktan zorla para toplamakta, parası

578 "Ahvâl-i Mâliyemize Dâir", *Osmânlı*, (82), 15 Nisan 1901, s.1.

579 "Hep Masharalıkdır", *Mîzân*, (5), 18 Ocak 1897, s.2.

580 A. T, *a.g.e.*, s.2.

581 "Hâlifenin Göğsünde İstavroz- (Haç)", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (25), 14 Eylül 1898, s.4.

582 "Fukara ve Âcize Nâmına Gerçekden İsti'tâf", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (28), 13 Ocak 1899, s.2.

583 "İstanbul Mektûbu", *Mîzân*, (6), s.3

584 "Vergi", *Osmânlı*, (8), 15 Mart 1898, s.3.

olmayanların ise ellerinde ne varsa almaktadır.[585] Vilâyetlerde valilerin yoksul halktan zorla vergi alıp vermeyenleri dövdükleri hatta hapsettikleri Jön Türk gazetelerinde haber konusudur.[586] Devlet memurlarını II. Abdülhamid'in reisleri olduğu eşkıya çetesine benzeten Jön Türklere göre bunlar "sülük" gibi milletin kanını emmekten başka bir şey yapmamaktadır.[587] Mîzâncı Murâd Yıldız Sarayı'nda sarf edilen paraların devlet hazinesinden olmayıp II. Abdülhamid'in şahsî parası olduğu yönündeki söylemlere karşı çıkmaktadır. Çünkü padişahın özel tahsisatı adliye, maarif, nafia, ziraat ve ticaret nezaretlerinin tahsisatlarının toplamından daha fazladır. Mîzâncı Murâd, II. Abdülhamid'in paralarının kaynağını onun "hırsızlık"larına, halkın arazilerini zorla elinden almasına ve toplanan ağır ve zorunlu vergilere bağlamaktadır.[588]

Halktan zorla toplanan paralar Sultan II. Abdülhamid'in zevk ve sefahatine sarf edilmektedir. Mabeyn'de hemen her gece tiyatro oynatan padişah, Avrupalı tiyatrocular a yüklüce ihsan ve nişan dağıtmaktadır. Hâlbuki Jön Türklere göre tiyatro oynatmak ve bu yolda "emvâl-i Müslimin"i israf etmek şer'an de caiz değildir.[589] Yalnız padişah değil, Mabeyn takımı da halktan zorla alınan paraları "kumar salonları"nda ve "fuhuşhâneler"de yemektedir.[590]

Vatan Tehlikede risalesinde Sultan II. Abdülhamid'in "emlâk-ı hümâyûn" adıyla "yed-i gasb ve israfına geçirdiği" arazinin geliriyle birlikte Beytü'l-mal'ın yılda birkaç milyon parasını istediği gibi sarf ettiği iddia olunmaktadır. Savurganlığının göstergesi de İngilizler gibi en zengin milletlerin hükümdarlarının dahi

585 "Vatandan Havâdis", *Mizân*, (4), 11 Ocak 1897, s.4.

586 "Mekâtib ve Edebiyât", *Mizân*, (2), s.5.

587 "Abdülhamid Re'is-i Eşkiyâ mıdır?", *Osmânlı*, (41), 1 Ağustos 1899, s.5.

588 Mehmed Murâd, *Müdâfaa Niyetine Bir Tecâvüz! (Kırk Anbar'a Cevâb)*, s.7-11.

589 [Hoca Mehmed Kadri Nâsıh], *a.g.e.*, s.100.

590 "Allah Erbâbını Halk İylesun", *Kanûn-i Esâsî*, (9), s.5.

II. Abdülhamid'in yaptığının altıda biri kadar masrafı olmamasıdır. Jön Türkler aynı risalede Yıldız Sarayı'nın israfını engellemek için yapılması gerekenleri de sıralamaktadır. Buna göre en önce Mabeyn'in temizlenmesi gerekmektedir. İslâm dini padişaha yüzlerce genç kızı bir yere toplayıp istediği kişiyle gönül eğlendirmesine müsaade etmez. Dinen de belirlenen kurallar gereği dört kadından fazlasıyla nikâhlanamaz. II. Abdülhamid'e dört kadın bırakılmalı ve gerisi oradan çıkarılmalıdır. Bunun yanında hamal, uşak, kâtip gibi "eşhâs-ı muzırra" oradan tart edilmelidir. İçlerinden namuslu olanları vatan hizmetinde kullanılmalıdır. 150-200 kadar zabıta yaver, 300'den fazla kişi hademe olarak beslenmektedir. Bunlar da lâzım olan miktara indirilmelidir. Böylece israfın önünü alıp maliyenin gelir ve giderleri için de muvazene defteri tutulmalıdır.[591] Risalede tasarruf için getirilen öneriler makul olmakla birlikte II. Abdülhamid'in sarayda yüzlerce kızla birlikte olduğu söylemi oldukça dikkat çekici ve propaganda niteliği yüksek bir iddiadır. Zira Jön Türk basını da II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nda fakir halktan topladığı paraları kadınlarla birlikte yediği iddialarını gündeme getirmektedir.

Meşveret'e göre Sultan II. Abdülhamid sarayda "birkaç yüz karı ile vur patlasın çal oynasın âlemine" dalarken adamları da çarıksız gezip kan ağlayan halkın parasını Galata'da fahişelere yedirmektedir. Yıldız Sarayı'nın masraflarına para yetmeyince de dış borç yapılmaktadır.[592] Bu nedenle sarayın israflarına son vermedikçe maliyenin düzelmesi mümkün değildir.[593] Urfa ve Ayıntab'ta meydana gelen halk isyanlarına açlığın sebep olmasına karşın saray israfa devam etmektedir.[594] Merkeze karşı isyanların

591 *Vatan Tehlikede*, s.19-20.

592 Sâî, "Bıçak Kemiğe Dayandı", *Meşveret*, (7), 1 Mart 1896, s.3.

593 "Havâdis", *Üç Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1 Ocak 1896, s.3.

594 "[İsimsiz]", *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, s.6.

çıktığı bölgelerde yaşayan yerli halk ekonomik olarak çok zor durumda olmasına karşın ellerindeki paraları ve yatak yorganına kadar malları zorla alınmaktadır. Vergi veremeyenler hapse atılmakta, çok küçük yaştaki yetim çocuklar açlıktan ölmektedir. Bütün bu yaşanılanlar ise II. Abdülhamid yönetiminin eseridir.[595]

Tunalı Hilmi köylerde ambarların bomboş olmasına dikkat çekerek köylünün karınlarını doyuramadığını söylemektedir. Zira hükûmet köylünün yalnız kazandıklarını değil, sermayesini de elinden almaktadır. Buna tepki gösteren Tunalı Hilmi risalesinde şöyle çağrıda bulunmaktadır: "Niçün?.. Niçün veriyoruz?.. Yâhûd (niçün alıyorsun) demeye niçün dilimiz varmıyor?.. Bunlar zaleme değil de nedir?.." Yine aynı risalede Tunalı Hilmi vergi tahsildarlarının nişanlı kızların çeyizlerini, yetimlerin emanetlerini, yeni gelinlerin yüzgörümlüklerini, koca ninelerin kefenliklerini, sağ dedelerin ölümlüklerini ellerinden aldığını hatta 3-5 altına köylülerin evlatlarını köle olarak sattırdıklarını, satmayanları veya satamayanları ise deliğe tıktığını söylemekte ve bütün bunlara karşın yine ses çıkartan bulunmamasını eleştirmektedir.[596] Jön Türkler taşradaki memurların baskı ve zulümlerine karşın halkın "Ne yapalım pâdişâh me'mûrıdır. İtâ'at lâzımdır. Pâdişâhın, halifenin emrine muhâlefetden Allah'a isyân çıkar ve nihâyet son nefesimizde imânsız gitmemize sebeb olur" gibi düşüncelere sahip bulunduğunu vurgulamaktadır.[597] Vurgu ise Jön Türklerce toplumun cahilliği ile zulme başkaldırmaması arasında bağlantı olduğu inancını doğrulayan önemli bir göstergedir. Nitekim ihtilâl çağrılarının halktaki yankısını belirleyen ölçüt de onların algısında bu olacaktır.

595 "Suriye'den Mektûb", *Meşveret*, (15), s.5.

596 Tunalı Hilmi, *Evvel ve Âhir*, s.3, 10-11.

597 "Anadolu Mezâlimi", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (28), s.8.

Jön Türk matbuatına göre Sultan II. Abdülhamid halkının fakirlik çekmesine karşın kasalarını altınla doldurup ailesi namına bankalara yatırmayı en büyük vazife bilmektedir.[598] Beytü'lmal'ı yağma etmekte ve ettirmektedir.[599] Yağmaya karşı Tunalı Hilmi'nin çözümü ise açıktır: Padişah da tıpkı memurlar gibi maaşa bağlanmalı ve maaşından fazlasını almamalıdır. Ona göre padişah devletin yalnızca en büyük memurudur.[600] Bu bağlamda *Kanûn-i Esâsî*'de de Amerika reis-i cumhurunun yıllık maaşının 10 bin liradan ibaret olduğundan bahsedilmesi görüşlerini destekleyici örnek olarak sunulmaktadır.[601] Oysa Jön Türklere göre II. Abdülhamid'den daha zengin ve daha müsrif bir hükümdar ne şimdiye dek gelmiş ne de bundan sonra gelecektir. Zira o Beytü'lmal'ı kendi servetiymiş gibi Amerika ve Avrupa bankalarına yatırmış ve şimdi "faiz"ini alıp "şehvet"ine sarf etmektedir. Bazı Avrupa gazeteleri servetinin 120 milyondan fazla olduğunu defaatle yazmış ve ispat da etmiş olduğu hâlde II. Abdülhamid'den yalanlama gelmemiş ve iddia edilen servetinin miktarını tekzip etmemiştir.[602]

Ahmed Rızâ da *Meşveret*'teki yazılarında bu konudaki düşüncelerini dile getirmektedir. Ona göre Osmanlı toplumu Sultan II. Abdülhamid'in umurunda değildir. Padişah yalnızca paraya ve askere ihtiyacı olduğu zaman halkı aramaktadır. Yardım sandıklarını boşaltıp paraları askerî harcama bahanesiyle gasp etmekte, bunun yanında da dış borç yapmaktadır. Köylüleri mahvederek toplanan paralar asayiş için harcanacak yerde padişahın

598 *Hareket*, s.34.

599 Seyfullah, "Adana'dan", s.6.

600 Tunalı Hilmi, *Birinci Hutbe*, Cenove, 1314, s.19; Tunalı Hilmi, *Evvel ve Âhır*, s.18, 22.

601 "Makale-i Mahsûsa", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (2), s.1.

602 "Cülûs Tebriki Nâmıyla Zât-ı Şâhâne'ye Yazılmış Bir Arabca Hitâbın Tercümesidir", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (24), 8 Eylül 1898, s.2.

çevresindeki gazetecilerin, hafiyelerin ve rüşvetçilerin eline geçmektedir.[603] II. Abdülhamid'in Rus çarına hediyeler göndermesi de kendi menfaati içindir:

Pâdişâh, Rusya imparatoruna ağır nakdiyeler göndermekle evvelâ: makam-ı hilâfet ve saltanatın şân u azâmetini küçültmüş; ve sânîyen: milletin böyle fakr u zarûret içinde perîşân ve ecnebîler tarafından açılan iâne defterleri hâsılatına muhtâc kaldığı bir zamanda servet-i milliyeyi sû-i isti'mâl etmiş oluyor. Nefsinin muhafazası için sefîre, çara, yaranmakta kalmıyor; hazîne mâlını rüşvet veriyor![604]

Yine Ahmed Rızâ'ya göre Sultan II. Abdülhamid yönetimi ziraat bankasından, maarif tahsisatından, tekaüt, emniyet ve eytam sandıklarından hükûmete ait olmayan paraları "gasb" etmiş, hazinede bulunan eski eserler ve milletin kanı pahasına tedarik edilmiş olan kıymetli eşyalar Rus ve Alman imparatorlarına hediye sunulmuştur. Ahmed Rızâ Osmanlı'ya yatırım yapacak sermayenin II. Abdülhamid iktidarı nedeniyle ülke dışına kaçtığı yönünde söylemlerde de bulunmaktadır. Osmanlı'da emniyetin ve hürriyetin olmamasından dolayı yüzbinlerce zengin İstanbul yerine akın akın İsviçre, İtalya, Fransa ve Almanya'ya gitmiştir. Mısır ve Tunus soyluları ve ileri gelenleri bile İstanbul'da hafiyelerden ve haydutlardan kurtulmak için aileleriyle birlikte Paris'e yerleşmiştir. Böylece Ahmed Rızâ vatanın maddî ve manevî kazancının Avrupalılara kısmet olduğunu, II. Abdülhamid iktidarının dışarıdan gelecek serveti ayağıyla teptiğini belirtmektedir.[605]

Jön Türk muhalefetinde maliyenin ve ekonominin ne kadar önemli propaganda malzemesi olduğu *İmâmet ve Hilâfet*

603 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (2), s.2.

604 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (4), 15 Ocak 1896, s.1.

605 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (21), 23 Ekim 1896, s.3.

Risâlesi'nden de anlaşılabilmektedir. İslâm'a göre imamlığın ve halifeliğin şartlarının açıklandığı ve Sultan II. Abdülhamid'in şer'an halifelik şartlarını taşımadığı propagandasının yapıldığı risalede konu bir şekilde devletin maliyesine ve halkın ekonomik durumuna bağlanmaktadır. Osmanlı hükûmetinin ilân ettiği bütçe "Ey erkân-ı hükûmet. Ve ey vükelâ-yı millet! Hele Allah'dan korkmuyorsunuz, kuldan da hayâ etmiyorsunuz ki böyle bir bütceyi bütün âlem-i medeniyete karşı neşr ve ilân ediyorsunuz" şeklinde eleştirilip, halktan vergi adı altında zorla toplanan paralara vurgu yapılmaktadır. Hükûmetin vazifesinin yalnız tebaadan farklı isimler altında vergi tahsil ederek padişahın ve avanesinin eğlencesinin ve israflarının temini mi olduğu sorusu sorularak bu anlayıştaki hükûmetin başka bir millette görülüp işitilmediği ifade olunmaktadır. İslâmiyet böyle bir hükûmetin yöneticilerine "zalim" adını vererek onlarla savaşmayı insanlara emretmekte hatta medeniyet kanunları dahi onları aşağılamakta ve "bu makule millet mikroblarının âlem-i insâniyetden mahv ve izâlesini" istemektedir.[606]

Jön Türklerin propaganda söylemlerini güçlendirme yöntemlerinden biri olan kötü senaryo üzerinden gelecek inşası da bu konuda uygulanmaktadır. Buna göre halkın içerisinde bulunduğu ekonomik zorluklara karşın askeriye için onlardan yardım isteyecek kadar utanmazlık göstermek "sû-i devr-i Hamid asârından"dır.[607] Abdullah Cevdet, Sultan II. Abdülhamid'in askerî teçhizat için halktan zorla yardım parası toplayarak paraların büyük kısmına el koyup kendi menfaati için harcayacağı; halkın paralarının hürriyet, adalet, müsavat isteyen vatandaşlara kurşun olarak döneceği yorumunu yapmaktadır.[608] Ahmed Rızâ'ya göre de

606 *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s.39-43.

607 Seyfullah, "Kudüs'den", s.4.

608 Bir Kürd, "Techizât-ı Askeriye!!", *Mizân*, (6), 25 Ocak 1897, s.2.

Anadolu'ya ekin yerine "mazlum kanı" ve "gözyaşı" serpilmektedir. Ne aşar ne de ağnam kalmıştır. Kötü idarenin belâsıyla vatan büyük "kıtlık" ve "açlık" izmihlâline uğrayacaktır.[609] "Birkaç sene geçmeyecek mülkünde yemek için taş bulamayacaksınız." diyerek halka kötü bir gelecek senaryosu çizen Jön Türkler, ticaretin de yok olma derecesine geldiğini söylemektedir. Yıldız Sarayı'nın yaptığı israf haddi aştığından Osmanlı Devleti istikraz yapmadan ayakta duramamaktadır. Devlet bir süre sonra borçlarını ödeyemeyecek hâle geleceğinden Avrupalılar alacaklarına karşılık vatana zorla sahip olacaktır.[610]

Jön Türkler memur ve subay maaşlarının düzenli ödenmemesi konusunu da gündeme getirip ilgili kesimleri propaganda kapsamı içerisine almıştır. Jön Türk basınına göre Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışından beri İstanbul'da maaş lafı unutulmuştur. Yalnızca bayramlarda ve ramazan aylarında sadaka verir gibi birer aylık verilmektedir. Bunun nedeni ise devlet tahsisatının Mabeyn'i doyuramaması, sarayın masraflarından ve binlerce hafiyenin yediklerinden para artmadığı için asıl hak sahiplerine ekmek parası bile bırakılmamasıdır.[611] Memura bir aylık maaş verilmesini İstanbul gazetelerinin büyük ihsanmış gibi yazmaları "bu devre mahsûs rezâlet"tir.[612] Memurun maaşı aylarca ödenmemesine karşın gümrük, posta ve telgraf gelirleri her akşam hükûmet tarafından peşin peşin çekilip alınmaktadır.[613] Ahmed Rızâ, II. Abdülhamid'in hafiyelere, gazetecilere ve Yıldız Sarayı'nda bulunanlara yani iktidarının taraftarlarına para verebilmek için dış borç dahi yaptığı; içeride beş aylık maaşı

609 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (7), 1 Mart 1896, s.1.

610 *Hareket*, s.54, 56.

611 "İstanbul Havâdisi", *Altı Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 15 Şubat 1896, s.2-3.

612 "[İsimsiz]", *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, s.6.

613 *Hareket*, s.56.

bulunan memurlara ise bir aylık verdiği ve artık yakında onun da verilemeyeceğini söyleyerek "birtakım erâzil zengin oluyor bîçâre millet borc içinde sürünüyor" demektedir.[614] Tunalı Hilmi de II. Abdülhamid'in namuslu memurları aç bıraktığını, namussuz olanları ise kendisine "ram" ettirerek kuvvetini artırdığını savunmaktadır.[615]

Jön Türkler bir yandan Sultan II. Abdülhamid'in müsrifçe harcadığı paralardan söz ederken diğer yandan da Avrupa'ya eğitim için gönderilen öğrencinin maaş alamadığını ve zor duruma düştüğünü belirtmektedir. *Meşveret*'te bir ilân yayımlayarak siyasî fikir yönünden ne olursa olsunlar öğrencilere yardımda bulunmak istedikleri ve Cemiyet'in Paris Şubesi'ne başvuranlara ellişer frank verileceği duyurusunu yapmışlardır.[616] Böylece hem II. Abdülhamid iktidarını kötülerken hem de bu tür söylemlerle halkın gözünde iyi bir intiba uyandırarak etki alanlarını genişletmeye gayret etmişlerdir. Bu bağlamda memurlara maaşlarının verilememesinin yanında subayların da maaşlarını alamamaları Jön Türkler tarafından sıkça gündeme getirilmektedir. II. Abdülhamid Yıldız Sarayı'ndaki askerlere para dağıtıp "sefâlet içinde"ki diğer subay ve askerleri düşünmemektedir.[617] Bazı askerler aylarca maaş almamalarını şikâyetle dile getirdiklerinde ise itaatsizlik gerekçe gösterilerek başka ordulara sürülmektedir. Jön Türkler duruma tepki olarak saraydaki dalkavuklara ve hafiyelere avuç dolusu altınlar dağıtılıp maaşlar bağışlanacağına Osmanlı askerinin haklarının verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.[618] 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sonrası alınacak tazminatla memurlara

614 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (7), s.1.

615 Tunalı Hilmi, *Evvel ve Âhır*, s.11-12.

616 "İlân", *Meşveret*, (5), 1 Şubat 1896, s.4.

617 M. S., "Bahriyye", *Sekiz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 16 Mart 1896, s.3.

618 "İstanbul Havâdisi", *Yedi Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 2 Mart 1896, s.2-3.

aylarca verilemeyen maaşların verileceği ve askerî teçhizat alınacağı şeklindeki hükûmet açıklamalarını da inandırıcı bulmayan Jön Türkler, devletin istikrazla ve tazminatla payidar olamayacağı ve memlekette gelirleri artıracak, masrafları azaltacak ve hırsızlığın önüne geçilecek önlemler alınması gerektiği yönünde karşı açıklamalarda bulunmaktadır.[619]

Mîzân'da yayımlanan bir yazıda da yıllar sonra II. Meşrutiyet'in ilânında lokomotif görevini üstlenecek olan Üçüncü Ordu subaylarının gerek maaşlarını alamamak gerekse teçhizat sıkıntısı çekmekten ötürü hoşnutsuzluk içerisinde bulundukları belirtilmektedir.[620] Nitekim ilerleyen yıllarda Makedonya Müfettiş-i Umûmîsi Hüseyin Hilmi Paşa'nın Mabeyn'e çektiği telgrafta da merkezi Selânik'te bulunan Üçüncü Ordu'nun II. Abdülhamid'e karşı oluşunun en büyük sebebinin maaşlarının zamanında ödenmemesi ve subayların terfilerinin gecikmesi gösterilmektedir.[621] Öyle ki Üçüncü Ordu en ufak teşvikle parlamaya hazır vaziyete gelmiştir.[622] Dolayısıyla Jön Türkler de subayların durumundan istifade ederek ilerleyen süreçte propagandalarının ağırlık merkezine onları koyacaktır.

Görüleceği üzere Jön Türkler siyasî iktidar-muhalefet ilişkileri bağlamında sıkça kullanılan maliye ve ekonomi ile alâkalı propagandalar üzerinden Sultan II. Abdülhamid iktidarını eleştirmeyi uygun bulmuşlardır. Osmanlı'nın malî ve ekonomik durumunun II. Abdülhamid iktidarından önce bozulmuş olmasına karşın

619 "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (27), 9 Aralık 1897, s.4.

620 "Selânik'den Mektûb", *Mîzân*, (8), 22 Şubat 1897, s.5.

621 Danişmend, *a.g.e.*, s.7-8. Jön Türk propagandalarına konu olan subay maaşlarının verilmemesi meselesi uzun vadede etkisini göstererek 1908 İhtilâli'nin önemli nedenlerinden birini teşkil etmiştir bk. Necmettin Alkan, *Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler*, Selis Kitaplar, İstanbul, 2009, s.155-158.

622 Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet*, Akım Yayınları, İstanbul, 1958, s.184.

bozuklukların hâlâ devam etmesi, Duyûn-ı Umûmiye'nin yine bu dönemde kurulması ve halkın içerisinde bulunduğu ekonomik sıkıntıları iyi tahlil eden Jön Tükler bu konudaki propagandalarını sıklaştırmışlardır. Devletin ve halkın içerisinde bulunduğu sıkıntılara karşın padişahın sarayda zevk ve sefahat içerisinde yaşadığı ve devletin hazinesini israf ettiği iddialarıyla halk nazarında II. Abdülhamid aleyhtarlığı uyandırmak istemişlerdir. Bu da muhalefette olan ve iktidarı alaşağı etmeye çalışan siyasî nitelikteki bir kitle için olağan söylem tarzıdır. Bununla birlikte Jön Türklerin konuyla alâkalı propagandalarında sıkça dile getirilen II. Abdülhamid döneminde devlet gelirlerinin hafiyelere, paşaların sırmalarına, satın alınan gazetecilere, şenliklere harcandığı, yabancı şirketlere işletme imtiyazları dağıtıldığı ve halkın soyulduğu şeklindeki söylemlerin Cumhuriyet döneminde de işlenmiş olması[623] bunların uzun vadede de etkili olduğunu göstermektedir.

Sultan II. Abdülhamid'in yönetim şekliyle maliyeyi ve ekonomiyi batırdığı konusundaki Jön Türk propagandalarına karşın durumun önceki dönemde de bozuk olduğu görülmektedir. Sultan Abdülaziz döneminde Osmanlı maliyesi iflâsa sürüklenmiştir. Alınan dış borçlarla eski borçlar ödenmeye çalışılmasına karşın artan saray masrafları ve bunun yanında yeni birçok sarayın inşası buna izin vermemiştir. Sultan Abdülaziz'in orduyu güçlendirmek için yaptığı harcamalarla Osmanlı donanması dünyanın üçüncü en büyük deniz kuvveti olmuşsa da Osmanlı'nın malî durumu bu kadar harcamayı karşılamaya yetmemiştir. Borcu borçla kapatma anlayışının gelenek hâline gelmesiyle Osmanlı maliyesinin gücü her geçen gün azalmıştır. Bu dönemde Osmanlı

623 Buna örnek olarak bk. Niyazi Berkes, *Türk Düşüncesinde Batı Sorunu*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1975, s.44-45.

borçları 200 milyon altına ulaşmıştır.[624] Dönemin şahitlerinden Ebü'z-Ziyâ Tevfik de Sultan Abdülaziz dönemindeki israfa ve alınan dış borçlara vurgu yapmaktadır.[625] 1876 yılında tahta çıkan II. Abdülhamid tahtla birlikte Sultan Abdülaziz döneminden gelen malî sıkıntıları da devralmıştır. Nitekim kendisinden önce üç ay padişahlık makamında bulunan V. Murâd da ekonomi konusunda oldukça tutumsuzdur. V. Murâd şehzadelik döneminden itibaren aşırı harcamaları yüzünden borç batağına saplanmıştır. Tahta geçtiğinde ise borçları diğer hanedan üyeleriyle kıyaslanamayacak derecede yüksek rakamlara erişmiştir. Tahttan indirilip Çırağan Sarayı'nda ikamet ettirildiğinde dahi V. Murâd'ın maiyeti alıştıkları israf ve borç hayatına devam etmişlerdir[626]

Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçişiyle devraldığı dış borçların faizleriyle birlikte toplam tutarı 278.082.073 Osmanlı lirasıydı. Bunun yanında Rusya'ya ödenecek 34 milyon liralık savaş tazminatı da büyük bir meblağ teşkil ediyordu. Bütün bunlara karşın devletin gelirleriyse dış borçların yanında hiç denecek kadar azdı.[627] Kötü tabloya karşın II. Abdülhamid sıkı bir malî politika takip etmiştir. Bunun için de Jön Türk propagandalarının aksine tasarrufa giderek saray harcamalarını kısmıştır.

Dönemle alâkalı yapılan çalışmaların sonuçlarına göre Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışıyla gelir artırıcı ve masraf azaltıcı uygulamalar işleme konularak devlet gelirlerinde önemli artış

624 Nurullah Karta, "Sultan Abdülaziz Dönemi Osmanlı Dış Borçları ve Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013, Ankara Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat*, 2, Ankara, 2014, s.102-103; Mustafa Ali Uysal, *Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)*, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s.144-145.

625 Ebuzziya Tevfik, *a.g.e.*, s.200.

626 Arzu Terzi, *Sarayda İktidar Mücadelesi Saray Mücevher İktidar*, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.37, 157.

627 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980, s.244.

sağlanmıştır.[628] Tahta çıktığı ilk yıllarda şehzadelerin ve sultanların maaşlarını yarıya indirmiştir.[629] Devlet dairelerinde çalışan memurlarla ilgili ıslah faaliyetlerinde bulunmuştur. Gereksiz memurlar ayıklanarak masraflar azaltılmıştır.[630] Sarayda istihdam edilen görevlilerin evlerine sabah akşam saray mutfağından yemek gönderilmesi usulü terk edilmiştir. Memurların sarayda belli saatlerde hep birlikte yemek yemesi kararlaştırılarak yemek masrafı yarı yarıya azaltmıştır. Valide sultanlara mahsus imtiyazlar da kaldırılmış ve böylece saray giderlerinden tasarruf elde edilmiştir.[631] Genel anlamda II. Abdülhamid'in devletin içerisinde bulunduğu maddî sorunlara karşı tasarruf paketlerini işleme koyarak çözüm arayışlarında olduğu açıkça görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin 1854 yılında başlayan ve gittikçe artan dış borçlanma süreci de 1876 yılından sonra düşüş göstermektedir. Bu tablonun oluşumunda Sultan II. Abdülhamid'in dış borçlanmaya sıcak bakmaması kadar savaş harcamalarının alt düzeylerde kalması ve Avrupa'daki malî bunalımın getirdiği sermaye piyasalarındaki borç verebilecek fonların yetersiz kalması da etkendir.[632] Ancak bu dönemde de zaman zaman borçlanma yapıldığı görülmektedir. 1881 yılında Düyûn-ı Umûmiye'nin kuruluşundan sonra 11 kez borçlanmaya gidilmiştir. Bu dönemdeki borçlanmaların öncekilere nazaran farkı ise daha mütevazı miktarlarda olup israfa değil, bütçe açıklarının kapatılmasına, çeşitli askerî yatırımlara ve demiryolu yapımlarına harcanmasıdır.

628 Coşkun Çakır, "İktisadi ve Mali Manzara İhtiyat ve Terakki", Coşkun Yılmaz (Ed.), *II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul*, İstanbul, 2010, s.228.

629 Engin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarihi Devamlılık*, s.74.

630 Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s.54.

631 Osmân Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı Hayât-ı Husûsiye ve Siyâsiyesi*, I, s.102.

632 Mehmet Aslanoğlu, "II. Abdülhamid'in İktisadi ve Mali Politikalar Üzerindeki Etkisi", *Toplumsal Tarih*, (63), 1999, s.27.

II. Abdülhamid'in borçların faizlerinin zamanında ödenmesine önem vermesi de devletin malî itibarının yükselmesini sağlamıştır.[633] Nitekim Tahsin Paşa padişahın en büyük gayesinin devletin dış borçlarını ödemek olduğunu söylemektedir.[634] Ayrıca gerek 1873-1896 arasında bütün dünyayı etkileyen büyük ekonomik bunalıma gerekse Osmanlı dâhilindeki yapısal eksikliklere rağmen II. Abdülhamid döneminde Osmanlı malî sistemi modern bir yapıya kavuşmuştur.[635]

1897 yılına ait resmî istatistik verilerine göre devletin gelirinin % 42'si İstanbul'dan elde edilmekte ve buna karşılık % 60'ı İstanbul'a harcanmaktaydı.[636] Halktan alınan aşar ve diğer vergiler de doğrudan Yıldız Sarayı'na gitmeyip eğitim hizmetlerine belirli bir pay bırakılmaktadır.[637] Bunun yanında devlet gelirlerinin neredeyse tamamının Jön Türk propagandalarında iddia edildiği üzere sarayın masraflarına harcanmadığı ve Sultan II. Abdülhamid'in sosyal devlet anlayışı gereği topluma dönük yatırımlarla değerlendirildiği görülmektedir. II. Abdülhamid döneminde modern devletin göstergesi olan sosyal politikalar yaygınlık kazanmıştır. Padişah sosyal refah kurumlarına işlerlik kazandırmış ve halka yönelik yardım kampanyalarının yürütücülüğünü yapmıştır. Böylece kendi iktidarının halk nazarında olumlu imaj kazanmasını da sağlamıştır. II. Abdülhamid hayır ve refah sistemi aracılığıyla Yıldız Sarayı merkezli iktidar anlayışını

633 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 8- Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s.431-432.

634 Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s.142.

635 Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, s.135.

636 Tevfik Güran, *Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.17.

637 Kodaman, *a.g.e.*, s.248.

toplumun geneline yaymaya çalışmıştır.[638] Zira II. Abdülhamid'in dünyevî ve modernist yüzünü yansıtan hayır hizmetleri ve sosyal yardımlar bir tören havasında ziyadesiyle abartılı şekilde icra ettirilmiş ve gazetelerin ilk sayfalarında en önemli haberler arasında yer almıştır.[639] Jön Türklerin kendisi hakkında çizdiği olumsuz padişah imajına II. Abdülhamid bu vesileyle cevap vererek karşı imaj yaratımında bulunmuştur.

1890'lı yıllarda Osmanlı Devleti'nin vergi gelirlerinde büyük artış yaşanmıştır. Sultan II. Abdülhamid dönemindeki bu malî başarı Osmanlı'nın bölge gücü olarak 19. yüzyılı tamamlamasındaki en mühim unsurlardan biri olmuştur. Bununla birlikte vergi yükünün ağırlığı köylünün sırtına binmiştir. Vergilerin tahsilinin zora dayanan askerî usullerle gerçekleşmesi ise halk tabanında hoşnutsuzluk ve tepki yaratmıştır. II. Abdülhamid sivil bir vergi tahsilat yöntemini uygulamaya geçirmek için çabalamışsa da mümkün olmamıştır. Taşradaki yöneticiler sivil bir kurumun oluşması yeterli bütçenin ayrılmaması sonucu tahsilat yöntemini yine kolluk kuvvetleriyle gerçekleştirmiştir. Bu ise baskı ve zulüm uygulamalarının ortaya çıkışına neden olmuştur.[640] Nadir Özbek'in bu tespitleri Jön Türklerin bu konudaki ısrarlı propaganda faaliyetlerinin de anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Nitekim her ne kadar II. Abdülhamid merkezî otorite olarak taşradaki yöneticilere adalet ve hukuk çerçevesinde görev yapılması

638 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet 1876-1914*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.30-31. Ayrıca bk. Nadir Özbek, "Osmanlı'dan Günümüze Darülaceze: Sosyal Politika Zihniyeti ve Kent Yoksulluğunun Değişen Niteliği", *Toplumsal Tarih*, (288), 2017, s.53. Bu noktadan bakıldığında Özbek'in tespiti Selim Deringil'in II. Abdülhamid'in iktidarının kamuoyunda sembollerle ifadesi konusundaki çalışmasıyla paralellik arz etmektedir.

639 Kemalettin Kuzucu, *Kahraman Yaratmak İttihadcıların Alemdar Mustafa Paşa'yı Hatırlaması*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018, s.74.

640 Nadir Özbek, *İmparatorluğun Bedeli Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2015, s.44, 213-214.

konusunda iradeler yollamışsa da bunun taşrada etkili karşılığı olmamıştır. Yerel yöneticilerin yolsuzluklarını ve özellikle vergi toplama hususunda halka yönelik baskılarını Jön Türkler iyi şekilde değerlendirip sorumluluğu doğrudan II. Abdülhamid'e yükleyerek halk kitlesini muhalefet safında yanlarına çekmeye gayret etmiştir.

Yine dönem şartları gereği memur ve subay maaşlarının ödenmesinde yaşanan güçlükler de Jön Türkler tarafından propaganda olarak kullanılmıştır. Memurların refahının ve saadetinin temini için maaşların düzenli ödenmesinin farkında olan II. Abdülhamid, bu konudaki çalışmalar için maliye komisyonunun alacağı kararların kendisine arz edilmesini istemiştir. Polis ve jandarma maaşlarının ödenmesi için ilgili çalışmalar kendisinin takip ettiği konular arasındadır.[641] Askerlerin maaşlarının muntazaman ödenmesi ve bununla ilgili alınacak tedbirler de Sultan II. Abdülhamid'in önemle üzerinde durduğu bir konudur. Padişahın isteğiyle askerlere özellikle bayramlardan önce maaş verilmesine dikkat edilmiştir.[642] Buradan da anlaşılacağı üzere II. Abdülhamid kasıtlı şekilde memur ve subay maaşlarını ödemezlik yapmamaktadır. Devletin malî durumu elvermediği için maaşlar istenilen şekilde düzenli olarak ödenememektedir. Durumu propaganda vasıtası olarak kullanan Jön Türkler ise ödenmeyen maaşları sıkça dile getirmekte ve bunun sebebini de II. Abdülhamid'in şahsı göstermektedir. Jön Türkleri bu düşünceye sevk eden ve propaganda yapmalarına neden olan durum ise hafiyelere, yerli-yabancı gazete sahiplerine ve gazetecilere verilen paralardır. II. Abdülhamid'in uygulamaya koyduğu tasarruf politikalarına ve

641 Engin, *Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası*, s.171, 185.

642 Hidayet Kara, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Kara Ordusu (1876-1908)*, TTK Yayınları, Ankara, 2020, s.117-118.

borçların ödenmesindeki kararlılığa karşın muhalefet odaklarını ortadan kaldırarak iktidarını sağlamlaştırmak ve gerek içeride gerekse dışarıda olumlu imaj yaratmak için harcadığı paralar Jön Türkler tarafından propaganda olarak kullanılmıştır. Hafiyelerin jurnalleri karşılığında ödüllendirilmesi ve yerli-yabancı basına ihsan dağıtılması sonucunda Jön Türkler, devletin önceden beri süregelmekte olan malî ve ekonomik bozukluğunun sebeplerini uluslararası koşullar bağlamında değerlendirmeyip bütün olumsuzluğu II. Abdülhamid'in şahsında ve iktidarında görmüştür. Dolayısıyla II. Abdülhamid'in iktidarını sağlamlaştırmak için yürüttüğü siyaset bu konudaki Jön Türk propagandalarına da zemin hazırlamıştır.

Jön Türklerin iddiaları arasında yer alan Sultan II. Abdülhamid'in servetini milleti soyarak elde ettiği propagandası da tartışmaya açıktır. Zira II. Abdülhamid şehzadeliği sırasında Maslak çiftliğinde toprak işleriyle meşgul olmuş ve hayvan yetiştiriciliği yapmıştır. Üstübeç madenlerini işletmiş ve aynı zamanda borsayı da yakından takip ederek para kazanmıştır. Tahta çıktığında 100 bin altını aşkın servet sahibi olduğu bilinmektedir.[643] Nitekim cülûs masrafı olarak harcanan 60.000 lirayı da kendi cebinden vermiştir.[644] 27 Nisan 1909'da tahttan indirilmesinden sonra ise II. Abdülhamid'in servetine el konulmuştur. Mal varlığının tespiti için yapılan çalışmalarda kendisi ve çocukları adına yurt dışındaki bankalara yatırılmış esham ve para hesaplarını gösteren bir defter de ele geçirilmiştir.[645] II. Abdülhamid Almanya'yla gelişen diplomatik yakınlık gereği daha önce Fransız bankalarındaki şahsî servetini Deutsche Bank'a ve Reichsbank'a yatırmıştır. Alman Büyükelçi Radowitz'in belirttiğine göre de bu paralar padişahın

643 Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *TDVİA*, 1, İstanbul, 1988, s.217.

644 Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s.34-35.

645 Çakmak, *a.g.e.*, s.119-120.

şehzadelik döneminden itibaren yapmaya başladığı ticarî işlerden elde ettiği şahsî gelirleriydi ve çocukları için değerlendirilmişti.[646]

Mal varlığının Osmanlı hükûmetine devredilmesiyle alâkalı görüşmelerde de Sultan II. Abdülhamid birtakım şartlar karşılığında devir-teslim işlemine razı olmuştur. II. Abdülhamid'in şahsına ait bankalardaki paranın bir kısmı İkinci ve Üçüncü Orduların ihtiyaçlarının karşılanması için askeriyeye verilmiştir. Servetinin geri kalanıysa yine kendi rızasıyla Osmanlı hükûmetine bağışlanmıştır. Buna mukabil Osmanlı hükûmeti de Hazine-i Hassa'ya ait borçların yükümlülüğünü kendi üzerine almak durumunda kalmıştır.[647]

Görüleceği üzere Jön Türkler devletin maliyesinin bozukluğunu ve halkın ekonomik sıkıntılarını etkin muhalefet argümanı olarak kullanmışlardır. Maliyenin ve ekonominin bozuk olduğu söylemleri geçerli olsa da meselelerin altyapısını tarihî arka planıyla geniş perspektiften tahlil etmek ve yorumlamak yerine belirgin bir propaganda tekniği olarak bütün bozuklukların ve sıkıntıların kaynağını II. Abdülhamid iktidarı temelli gündeme getirmişlerdir. Jön Türklerin bu konuda yaptığı propagandalar aynı zamanda askerî alanla ilgili iddiaları için de kaynak teşkil etmiştir.

1.10. Askere Sesleniş

Osmanlı Devleti'nde klasik dönemden itibaren padişahların hal' edilmesinde askerî kesimin oynadığı rolün farkında olan Jön Türkler, bu sınıfa yönelik propaganda faaliyetlerinde de bulunmuştur. Kâzım Nami Duru Selânik'te 1906'da Osmânlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulmasıyla birlikte mektepli genç subayların

646 Yorulmaz, *a.g.e.*, s.273-274.

647 Sultan II. Abdülhamid'in mal varlığının devir-teslim konusu ve bu süreçte yaşananlar için bk. Çakmak, *a.g.e.*, s.116-142.

öneminin anlaşıldığını ve bunların hürriyet kavgasını zafere eriştirebilecekleri fikrinin hâsıl olduğunu hatıratında zikretmektedir.[648] Ancak açıklamanın aksine çok daha erken dönemde askerî kesimin Jön Türk muhalefetine dâhil olduğu görülmektedir. Jön Türkler matbuatlarında Mekteb-i Harbiye'de Cemiyet'e çok sayıda üye bulunduğunu açıklamaktadır. Mektep yönetiminin baskılarına rağmen sayı giderek de artmaktadır. İnsanlar doğuştan hürriyete meyilli olduğundan mektepli öğrenciler de hürriyet davası güden Jön Türklere katılmaktadırlar.[649] Jön Türkler kendi amaçlarına giden yolda askerî kesimin muhalefet safına katacağı gücün önemini kavradığından onlara yönelik propaganda faaliyetlerinde bulunmayı görev bilmişlerdir.

Jön Türk basınında alaylı-mektepli subaylar çatışması gündem malzemesi yapılarak bunun üzerinden mektepliler etki altına alınmak istenmektedir. Ahmed Rızâ'ya göre Sultan II. Abdülhamid hafiyelikle meşhur olmuş "alçakları" askerin başına koymaktadır. Bunların kötü ahlâkı askeri bozmakta ve orduda eski "itaât-i inzibat" kalmamaktadır.[650] II. Abdülhamid işine gelmediğinden başarılı kumandanları saf dışı bırakıp, usul ve nizam haricinde yetişmiş olanları komuta kademesine getirmektedir. Bunlar ise "orduya ve askere ihânet edib" kendi ceplerini doldurmak için askerin yiyecek, giyecek ve yatağından çalmakta hatta onları "hayvan gibi" kullanmaktadır.[651] Buna karşın ne kadar "nâmûslu, hamîyetli ve dirâyetli eroğlu er tâbîriyle vasfa lâyık" subay varsa kendilerinin iktidar aleyhine hareketlerde bulunma ihtimâline karşı hudutlardaki ordulara gönderilmektedir.[652]

---

648 Duru, *a.g.e.*, s.29.

649 "Askerî Muhbirimiz 'Harbî'den", *Mizân*, (8), 22 Şubat 1897, s.4.

650 Ahmed Rızâ, "Askerimizin Namûsu ve Haysiyeti", *Meşveret*, (9), 2 Nisan 1896, s.4.

651 H. H, "Vilâyâtımızın Ahvâli", s.3.

652 *Hareket*, s.36.

Jön Türkler tıpkı devlet ricali örneğinde olduğu gibi askerî kesimde de II. Abdülhamid'in kişileri bilgisiyle ve terbiyesiyle değil, kendisine olan sadakatiyle değerlendirdiği görüşündedir. Yıldız Sarayı'nı koruyan taburlarda mektepli subay bulunmamasını da buna delil göstermektedirler.[653] Kâzım Karabekir Paşa da anılarında askerî rüştiyede okurken müdürlerinin alaylı olduğunu ve II. Abdülhamid tarafından sevildiği için göreve getirildiğini söylemektedir.[654]

Jön Türkler alaylı-mektepli farklılığıyla bağlantılı şekilde askerî eğitim ve teçhizat konusunu da gündeme getirmektedir. Alaylı komutanların yönetimindeki askerî mekteplerde eğitimin çok geri olduğu vurgulanmaktadır. Askerin nasıl idare edileceğini, nasıl terbiye olunacağını mekteplerden yetişen subaylar bile bilmemektedir. Dolayısıyla bu subayların emri altındaki askerler de intizamdan yoksundurlar.[655] Buna karşın askerî mekteplerde öğrencilerin üzerleri ve dolapları sürekli aranmakta ve "türlü türlü işkencelerle" eğitimleri engellenmektedir.[656] Askerin orduya acemi geldiğini ve acemi şekilde de memleketine geri döndüğünü belirten Jön Türkler, Goltz Paşa'nın gayretleriyle bir askerî kanûn neşredildiğini ancak onun Almanya'ya dönüşüyle kanûnun altüst edildiğini belirtmektedir. Yine Goltz Paşa'nın çabasıyla Osmanlı Devleti'nin topraklarını gösteren haritalar yapılmış fakat onun gidişinden sonra topografya memurlarına işten el çektirilmiştir.[657]

Jön Türkler, Harbiye'deki eğitimin neden geri olduğunu da yine kendi anlayışları doğrultusunda yorumlamaktadır. Buna göre Sultan II. Abdülhamid Mekteb-i Harbiye öğrencisinden çok

653 "Havâdis", *Üç Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, s.3.

654 Karabekir, *Hayatım*, s.134-136.

655 M. S., *a.g.e.*, s.3.

656 Cihâdî, "Mekteb-i Harbiyye Havâdisi", *Meşveret*, (19), 20 Eylül 1896, s.4.

657 "Selânik'den", *Meşveret*, (13), 5 Temmuz 1896, s.3.

korkmakta, öğrencinin fikirsiz ve cahil olması için çalışmaktadır. Bu durum Osmanlı'nın ve İslâmiyet'in istikbaline zarar verecek olsa da padişahın isteği her şeyden önemli tutulmaktadır. Mekteb-i Harbiye'den yetişen subayların ömürlerinde bir el silâh atmaması, silâh imâlini görmemesi, düşman karşısında müdafaayı ve saldırıyı bilfiil öğrenememesi, silâh seslerini işittiğinde eli ayağına dolacak şekilde yetiştirilmesi II. Abdülhamid'in emriyle yapılmaktadır.[658] Üstelik ordu teçhizat olarak çok eski silâhlara sahiptir. Bu durum itibariyle de Jön Türkler olası bir Rusya muharebesinde Osmanlı ordusunun ne yapabileceği sorusunu sormaktadır.[659]

Jön Türk basını Osmanlı askerinin Sultan II. Abdülhamid'in yönetim anlayışı yüzünden harap ve perişan hâlde olduğunu iddia ederek konu üzerinden propaganda yapmaktadır. Jön Türklere göre Osmanlı askeri, askerliğini lekeleyen durum içerisinde bulunmaktadır.[660] Bunun müsebbibiyse II. Abdülhamid'dir. Ahmed Rızâ taşrada bulunan askerin "dilenciden farkı kalmadığı"nı, "tüfek ve solmuş bir püskülden" başka askerlik alâmeti taşımadığını ifade ederek II. Abdülhamid'in "nâmûs-ı askerî"yi lekelediği görüşündedir.[661] *Meşveret*'te askerlerin içerisinde bulunduğu olumsuz şartlar sıkça işlenmektedir. Askerlerin isyanın ve kargaşanın ortaya çıktığı bölgelere sevki sağlanamamakta, erler aç ve sefil hâlde yaşamaktadır.[662] Suriye'de Dürzilere karşı savaşan ordunun ihtiyaçlarının temin edilmemesi nedeniyle orduda "açlıktan" ihtilâl çıkacağını söyleyen Jön Türkler, II. Abdülhamid'in milletin parasını "hâin casûslar"a heba edeceğine vatan muhafızlarının

658 "İstanbul'dan" *Meşveret*, (22), 8 Kasım 1896, s.7-8.

659 *Hareket*, s.37.

660 "Makam-ı Akdes Cenâb-ı Hilâfetpenâhiye", *Osmânlı*, (1), s.4.

661 Ahmed Rızâ, "Askerimizin Nâmûsu ve Haysiyeti", s.4.

662 M. A, "Suriye'den Mektûb", *Meşveret*, (15), 4 Ağustos 1896, s.3.

ihtiyaçları için harcamış olsaydı kan ağlatan böyle felâketlerin meydana gelmemiş olacağı görüşündedir.[663] Dürzi İsyanı'nı bastırmak için Rumeli'den Suriye'ye nakledilmiş olan askerler geri dönüş yolunda yiyecek ve giysi yokluğu nedeniyle hastalanmış, 2 binden fazlası yol ortasında çamurlar içerisinde yuvarlanarak iniltiler içerisinde mahvolmuştur.[664] Erzincan'dan bir askerin yazdığı belirtilen yazıda da askerin içerisinde bulunduğu sefalet açıklanarak "açlıktan ve soğuktan" askerlerin yaşamını yitirdiği belirtilmekte ve "Yazık o devlete ki askerini idâreden âciz kalıyor. Acabâ seferber hâlinde ne yapacak!" diye sorulmaktadır.[665]

Meşveret'te anlatıldığına göre askerler bazı yerlerde çizmesiz, fessiz ve hatta elbisesiz kalmaktadır. Aylarca maaş alamadığı için varsa cebindeki parasıyla fes almakta, bunu yapamayanlar da tayınını satarak bir külâh alıp başına takmaktadır. Askerin yoksulluğuna karşın İstanbul gazeteleriyse ordunun her türlü levazımatının ve yiyeceğinin mükemmel olduğuna dair yalan yanlış yazılar yazmaktadır.[666] Oysa asker soğuk havada çamur içinde yattığından çeşitli hastalıklara yakalanıp ölmektedir. Yemen'de 4 yıl boyunca kaldıktan sonra geri gelen askerler sanki 15 yıllık zindan mahkûmiyetinden dönmüşçesine renksiz, kansız ve sefil görünmekte ve bir asker gibi değil, "esir"miş gibi hizmet etmektedir.[667] Bütün bunlara karşın asker ise kendi hakkını aramaktan korkmaktadır. Çünkü bunu yaptığı takdirde "âsi" ilân olunup sürgün edilecektir.[668] Jön Türkler Sultan II. Abdülhamid'in kendi güvenliğini sağlayan saraydaki askerî birliğe özel muamelede

663 M. A, "Suriye'den Mektûb", *Beş Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1 Şubat 1896, s.2-3.

664 M. A, "Suriye'den Mektûb", *Dokuz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 2 Nisan 1896, s.3.

665 "Erzincan'dan Mektûb", *Dokuz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 2 Nisan 1896, s.4-5.

666 H. P, "Hersek'den", *Meşveret*, (17), 21 Ağustos 1896, s.4.

667 Şârh, "İzmir'den Mektûb", *İlâve-i Meşveret*, (12), 8 Haziran 1896, s.1.

668 H. Nizâmî, *a.g.e.*, s.3.

bulunduğu iddiasındadır. Hudutlardaki askerler bu koşullarda adeta yaşam mücadelesi verirken II. Abdülhamid ise etrafındaki askerlere gayet cömert şekilde davranmaktadır.[669] Zira Jön Türklere göre II. Abdülhamid için en önemli mesele kendisi ve iktidarıdır. Sarayda muhafızlığını yapan askerlerin bütün ihtiyaçlarını karşılarken hudutlarda savaşan askerlerin durumu onun için bir anlam ifade etmemektedir.

Jön Türkler askerin içinde bulunduğu kötü durumu, propagandalarını güçlendirme yöntemi olarak kullandıkları Avrupa gazetelerini kaynak göstermek suretiyle de dile getirmektedirler. Yıldız Sarayı'nın dışında görev yapan askerlerin çok büyük ihtiyacının ve zaruretinin olduğu hatta ecnebilerden dahi sadaka isteyecek duruma düştüklerine dair *Daily Chronicle*'ın haberi *Meşveret*'te yayımlanmaktadır.[670] Suriye bölgesini gezen bir Rus seyyahın *St. Petersburg* gazetesine yaptığı "Bütün dünyâyı gezdim hiçbir millet nezdinde Türkiye'nin Suriye'deki askeri kadar sefâlet içinde bir asker görmedim. Hükûmet bunlara yiyecek, elbise hiçbir şey vermiyor" şeklindeki açıklaması da yine Jön Türk basınında yer almaktadır.[671]

Jön Türklere göre askerî hastaneler de bakımsızlıktan görevini yerine getirememektedir. Kaleminden ve fikrinden istifade edilebilecek "evlâd-ı vatan" mahvedildiği gibi Osmanlı Devleti için gövdesini topa, kurşuna, kılıca siper eden askerler dahi askerî hastanelerde ölüme terk edilmektedir. Jön Türkler padişahın duruma bilerek sessiz kaldığı görüşündedir: "[...] milyonlarca para sarf ederken her şeyden ziyâde tapındığı nefsi hakkında çıkarılan pek hafif sadâyı bile hafiyeleri vâsıtasıyla pekâlâ işidiyor.

669 "İstanbul'dan: 11 Teşrin-i Evvel 1312", *Meşveret*, (21), 23 Ekim 1896, s.4.

670 "Havâdis-i Siyâsiye", *Meşveret*, (22), s.8.

671 "Havâdis", *Meşveret*, (19), 20 Eylül 1896, s.6.

Arzu etse binlerce hastanın âhını şikâyetini de işidirdi."[672] Jön Türk matbuatındaki bu söylemlerle askerî kesimin Sultan II. Abdülhamid aleyhinde duygulara ve düşüncelere sevk edilmesi sağlanmak istenmektedir.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında Jön Türklerin askerlere yönelik propagandalarına hız verdiği görülmektedir. Tunalı Hilmi'nin Osmanlı askerine hitaben kaleme aldığı *Beşinci Hutbe*'sinin savaş sırasında yayımlanmış olması tesadüf değildir. *Mîzân*'daki tanıtım yazısında da Hutbe'nin Osmanlı askerine en büyük, en mühim ve en mukaddes vazifeleri telkin ettiği söylenmektedir.[673] *Meşveret*'te yazdığına göre 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'ndan sonra Teselya'da bulunan askerin soğuktan ve hastalıktan ölmesi Yıldız Sarayı için "kâr" anlamına gelmektedir. Savaştan önce askerin perişan hâlini gören olmadığı gibi savaş sonrasında da ilgisizlik devam etmiştir.[674] *Mîzân*'da da Osmanlı askerinin Yunan'a karşı verdiği mücadele övülürken Sultan II. Abdülhamid iktidarı eleştirilmektedir. Osmanlı askerinin savaşta gösterdiği başarının "analarının sütüyle emdikleri kavmî ve millî mertlik ve fıtrî cevher-i milliyetin" eseri olduğu vurgulanmaktadır. Bütün Avrupa, Rus çarı da dâhil olmak üzere Osmanlı askerinin gösterdiği başarıyı takdir ederken bir tek kişi Mehmetçiğin şan ve şöhretinden dolayı telâştadır. Bu kişi ise askerin de "Allah'ın da, Peygamber'in de, milletin de en büyük düşmânı" olan II. Abdülhamid'dir. "Osmânlılığı ve Müslümanlığı mahvetmeyi kurmuş bu canavar" altı yüz senelik kahramanlar yadigârı ile bin üç yüz senelik peygamber emanetini uçuruma doğru yuvarlamaktadır. Bu bağlamda *Mîzân*'da Osmanlı askerine bir

672 "Hastahânelerimiz", *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 15 Ocak 1896, s.2-3.

673 "Hutbe", *Mîzân*, (18), 3 Mayıs 1897, s.6.

674 "Parasızlık", *Meşveret*, (29), 14 Ocak 1898, s.4.

saldırı hedefi olarak da Yıldız Sarayı gösterilmektedir.[675] Böylece Osmanlı askerinin her yönden kötü durumda olduğu propagandasını sürekli gündemde tutan Jön Türkler, askerî kesime yönelik asıl çağrılarını yapmaktadır: II. Abdülhamid'i tahttan indirmek!

Hareket risalesinde askerî alayların al sancağına gönderme yapılıp Sultan II. Abdülhamid iktidarının da vatana "al kefen" yapacağı söylenerek "Ecdâdınız vatanı ihyâ etmek içün cânlarını vermişler idi. Siz vatanın hayâtını imhâ etmek içün mü silâh kullanacaksınız? Târih ecdâdınızın nâmını ulvîyetle zikrediyor sizinkini la'netle mi yâd etsin?" cümleleriyle asker üzerinde duygusal baskı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Harbiyelilere hitaben de "Abdülaziz'i yine sizin arkadaşlarınız olan mekteblilerin tahttan indirdiklerini unutmayınız" vurgusuyla II. Abdülhamid'in de tahttan indirilmesi gerektiğine işaret edilmektedir.[676] Jön Türklere göre Sultan Abdülaziz'in hal'i bir "inkılâb"tır. Üstelik onu tahttan indiren grup içerisindeki Hüseyin Avni Paşa Jön Türkler tarafından "şehid" olarak adlandırılmaktadır.[677] Avni Paşa'yla birlikte Sultan Abdülaziz'in hal'inde rol oynayan Süleyman Paşa'nın isimlerinin Harbiye öğrencileri tarafından mektepte gizlice oluşturulan komitelere verilmesi de[678] bu açıdan anlamlıdır. Dolayısıyla Jön Türklerin çağrılarının Harbiyeliler üzerinde etki yarattığı açıktır.

Tunalı Hilmi'nin kaleme aldığı Hutbe serisinin 8. kitabında askerler doğrudan propaganda hedefine oturtulmaktadır. Tunalı Hilmi padişaha karşı askerleri cesaretlendirmek için onlara şöyle hitap etmektedir:

675 "Bayram Tebriki", *Mizân*, (20), 17 Mayıs 1897, s.1-2.

676 *Hareket*, s.47, 50.

677 *Midhat Paşa ve Dâmâd Mahmud Paşa Hazerâtının Sultan Abdülhamid'in Emriyle Keyfiyet-i Şehâdetleri*, s.6, 8.

678 Ramsaur, *a.g.e.*, s.62.

> Asker!.. Ey gaziler! En azılı, en ziyâde azgın bir düşmânı tepelemeden nereye gidiyorsunuz? Ey mücâhidler!.. İleri!.. Arş! Hükûmet konaklarına dolunuz. 'Dinimizce pâdişâh ve halife sayılmayan Abdülhamid mutlak tahtdan inmelidir' deyiniz. Yıldız'ın altını üstüne getiriniz; ondan yana olan sıçan yüreklileri öldürünüz. [...] Hücûm!.. Ateş... Ateş ediniz, ateş kesiliniz, ey mücâhidler. Kükreyiniz, ey Osmânlı askerleri, ey gaziler! Biliniz ki bu millet, asker oğlu asker milletdir; bu millet askerlik sayesinde büyümüşdür; asker eliyle meydâna çıkmış bir millet varsa o da budur; biziz; biz Osmânlılarız ki yine siz askerlerimize sığınıyoruz; yine sizsiniz ki kendinizi şu belâdan kurtarabileceksiniz [...] (Ya Millet Meclisi, Ya Ölüm) na'rasını atarak zâlimler üzerine [silâhlarınızı] boşaltınız. Her birini hâinlerin başında kırınız, paralayınız.[679]

Hareket risalesinde de askerlere hitaben "pâdişâh nâmına cümlemizin başına çöken belâ"nın milleti mahvetmek arzusuyla kendilerini kullandıkları söylenmekte ve ardından propaganda güçlendirme tekniği olarak tarihe atıfta bulunulmaktadır. II. Bayezid'in oğullarından Şehzade Korkud saray balkonundan başlarına hazine dolusu altınlar serptiği hâlde askerler buna iltifat göstermeyerek, vatanın şanı için daha yetenekli olarak gördükleri Yavuz Sultan Selim'i canlarını ortaya koyarak tahta çıkarmışlardır. Dolayısıyla asker Sultan II. Abdülhamid'e karşı ayaklanmaya çağrılmakta ve bunun da tarihî dayanak açısından meşrû hareket olacağı vurgulanmaktadır. II. Abdülhamid'in kendi rahatı için tahtta bulunmasına rıza göstermenin dünyanın en alçağı olmak manasına geleceği söylenerek "Nâmûs-ı askerîniz yok mu? Elbet vardır var ise ne duruyorsunuz?" şeklinde bir çağrıyla padişaha karşı askerî ayaklanmanın önü açılmaya çalışılmaktadır.[680]

679 Tunalı Hilmi, *Sekizinci Hutbe*, Cenevre, 1315, s.28-29.

680 *Hareket*, s.46- 47.

Jön Türk gazetelerinde de askerlerin Sultan II. Abdülhamid'e karşı ayaklanacağı haberleri bilinçli şekilde yapılmaktadır. *Meşveret*'te Edirne'de altı ayda beri maaş alamayan subayların bir kısmının alenen şikâyet ettiklerinden tevkif edildikleri, yapılan haksızlıklar karşısında ise askerin hoşnut kalmayarak "ihtilâl" emarelerinin hissedildiği vurgulanmaktadır.[681] Yine *Meşveret*'te askere hitap edilen bir yazıda da II. Abdülhamid'in orduyu ıslah edeceğine mahvına çalıştığı, cahil veya millet haini olan kumandanları taltif ettiği söylenmekte ve ardından şöyle çağrıda bulunulmaktadır:

> Ey silâh arkadaşları! Artık ibret almalıyız! Ordumuza âlî cenâb bir kumandan aramalıyız. Ordumuzu düştüğü felâket ve sefâletten kurtarma için tedbirler düşünmeliyiz. Millete, orduya karşı vazifesini bi'l-fiil icrâ iden bir emiri, bir halifeyi istemeliyiz. Yıldız rezâletine hatime çekmeliyiz.

Sultan II. Abdülhamid'e karşı askerî ayaklanmayı teşvik eden Jön Türkler eğer çağrıda bulundukları askerin ayaklanıp, Yıldız Sarayı üzerine yürümezlerse evlâtlarının ve ahfadının "la'netine" uğrayıp Allah'ın "kahrına" yakalanacaklarını da adeta tehdit ve uyarı niteliğinde dile getirmektedir.[682] Jön Türklere göre asker sarayın en büyük düşmanıdır ve gerektiğinde II. Abdülhamid'e karşı isyan eden halka katılacaktır.[683] Böylece askerî kesimin olası bir sivil ayaklanmada halkın yanında yer almalarını sağlamak yönünde propaganda yürütüldüğü anlaşılmaktadır. *Vatan Tehlikede* risalesinde "din ve millet hâinleri" olarak nitelenen Yıldız Sarayı'nın askerlere ateşli talim yaptırmamasının nedeni de askerin kendilerine karşı harekette bulunma olasılığına

681 "Havâdis-i Siyâsîye", *Meşveret*, (8), 16 Mart 1896, s.4.

682 Cihâdi, "Askere Hitâb", *Meşveret*, (21), 23 Ekim 1896, s.5-6.

683 *Hareket*, s.49.

bağlanmaktadır. Memleketin dâhilî asayişini sağlamak için masraf ederek toplanan askere fişek ve barut verilmemektedir. Zira Jön Türkler eğer askerde mermi olursa silâhlarını saraya çevirerek padişahı tahttan indirecekler diye askere mermi verilmediğini iddia etmektedir.[684]

Jön Türklerin askerî alanla ilgili propagandalarında iddia ettiklerinin aksine Sultan II. Abdülhamid dönemi, askerî eğitimde ve modernizasyonda başarıların sağlandığı bir devir olarak gösterilmektedir.[685] II. Abdülhamid'in tahta çıkışının ilk yıllarından itibaren askerî eğitim kurumları taşraya dek yaygınlaştırılmıştır. Her ordu karargâhında yöre halkı için askerî mektepler açılmıştır. Burada okuyan öğrenciler askerî rüştiyeyi tamamladıktan sonra askerî idadîlere geçmiş, eğer o bölgede askerî idadî yoksa eğitimlerini İstanbul'a gelerek sürdürmüştür. İdadîyi tamamlayanlar ise Mekteb-i Harbiye'ye devam etmiştir. Burada da belli seviyenin üstündekiler Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde eğitim görmek üzere seçilmiştir.[686]

Taşradan gelen bir öğrenci eğitim sistemi sayesinde yüksek mevkilere çıkabilme şansına erişmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in sağladığı eğitim fırsatıyla aslında alaylı-mektepli çatışmasının tohumları atılırken mekteplerde okuyanlar II. Abdülhamid muhalefetini oluşturacak Jön Türklerin çekirdek kadrosunu da teşkil etmişlerdir. Muhalefet kadrosunu meydana getirenler mekteplerde aldıkları eğitim sayesinde geleceğe yönelik fikrî sistemlerinin temellerini atmıştır. Böylece II. Abdülhamid iktidarı, kendi muhalefetini doğuracak bir eğitim sisteminin de mimarı olmuştur. Nitekim II. Abdülhamid'in askerî mekteplerin

684 *Vatan Tehlikede*, s.13.

685 Ortaylı, *a.g.e.*, s.237.

686 Tokay, *a.g.e.*, s.19.

modernizasyonunu desteklemesine karşın hâlâ askerlerle ilgili endişelerinin olması doğaldır. Çünkü 1876'da Sultan Abdülaziz'i tahttan indirme sürecinde en önemli rolü ordu oynamıştı.[687] Bu sebeple II. Abdülhamid özellikle Harbiye Mektebi'nin kontrol altında tutulmasına büyük önem vermiştir. Mektep yöneticilerinin kendine bağlı adamlardan müteşekkil olmasına gayret etmiştir.[688] II. Abdülhamid, hükümdarlığının daha başında askerî mekteplerde okuyanlarla olumlu bir bağ geliştirmek istemiştir. 1 Eylül 1878'de Mekteb-i Harbiye'ye resmî ziyarette bulunmuştur. Ziyarette Tıbbiye ve Bahriye öğrencileri de yer almıştır. Padişah sınavlarda derece yapan öğrencilere kitap ve eğitim malzemeleri hediye etmiştir.[689] Ancak ilerleyen süreçte beklenilen yakınlaşma sağlanamamıştır.

Mekteb-i Tıbbiye de Sultan II. Abdülhamid muhaliflerinin çokça bulunduğu bir eğitim kurumudur. Sağlık personeli ihtiyacından dolayı Tıbbiye'deki öğrenci sayısında II. Abdülhamid döneminde önemli artış sağlanmıştır.[690] Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin ilk nüvesi burada atılmış ve kısa süre içerisinde Cemiyet'e dâhil olmayan pek az öğrenci kalmıştır.[691] Hüseyin Cahit burayı "sönmez bir hürriyet ve istiklal ocağı" olarak nitelendirerek[692] Jön Türkler için önemini ortaya koymaktadır. Cemiyet'in ilk ortaya çıktığı yıllarda mekteplere yönelik soruşturmalarda evrak-ı muzırra okumak, dağıtmak, öteye beriye yaftalar yapıştırmak gibi suçlardan başta Cemiyet'in kurucularının

687 Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s.243.

688 Kuran, *Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi*, s.66.

689 Zekeriya Türkmen, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mekteb-i Harbiye-i Şahane", Feridun Emecen vd. (Ed.), *Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu IV 20-22 Mayıs 2016*, 29 Mayıs Üniversitesi Kültür A. Ş., İstanbul, 2016, s.936.

690 Kara, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Kara Ordusu (1876-1908)*, s.284.

691 Rızâ Tahsin, *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiyye*, Kader Matbaası, Der-saâdet, 1328, s.127-128.

692 Yalçın, *Tanıdıklarım*, s.81.

bir kısmı olmak üzere birçok kişi tutuklanmıştır.[693] Dolayısıyla askerî mektepler II. Abdülhamid için her zaman muhalefet tehdidi oluşturmuştur.

Mektepli subaylar eğitim kalitesi açısından olumlu bulunurken ideolojik kimliğe sahip olmaları ve iktidara muhalefetleri padişahı endişeye sevk etmiştir. Sultan II. Abdülhamid bir yandan ülkenin sıkıntılardan kurtulmasında mekteplilerin büyük rol oynayacağını düşünürken diğer yandan da bu kesimin kendisi için tehdit ve tehlike olacağının farkındaydı.[694] Üstelik ordudaki mektepli subay sayısı giderek artmıştır. Öyle ki 1900'ün başlarında 18 bin civarındaki muvazzaf subay arasında mekteplilerin oranı % 25'e ulaşmıştır.[695] II. Abdülhamid her ne kadar eğitim sistemiyle modern askerî mekteplerin merkezde ve taşrada yaygınlaşmasını ve ordu içerisindeki mekteplilerin sayısının artmasını sağlamışsa da kendisine sadakat gösteren alaylıları üst rütbelere taşımayı tercih etmiştir. II. Abdülhamid'in sadakat nedeniyle terfi ettirdiği yaşı genç livaların ve feriklerin ordu kadrolarını doldurmasına karşın, ileri yaştaki yüzbaşıların bir derece dahi olsa terfi edememesi sebebiyle Jön Türkler Rumeli'deki birçok subayı muhalefet safına kazandırmıştır.[696]

Sultan II. Abdülhamid ordunun üst kademesi üzerinde kendisine bağlılık tesis ederek aleyhine örgütlenebilecek cuntacılığa karşı önlem almaya çalışmıştır. Yalnız merkezde değil, taşradaki

693 Tutuklananların listesi ve ifadeleri için bk. Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.401-411.

694 Adem Ölmez, *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2017, s.207-208.

695 Necmettin Alkan, "Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi", Mehmet Metin Hülagü vd. (Haz.), *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, 4, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s.104.

696 Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, İsmail Kara (Haz.), 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2000, s.71.

askerler dahi yakından izlenmiştir. Örneğin, Halep'te Topçu 30. Alay yüzbaşılarından Galib Bey ile aynı alayda bulunan Baytar Yüzbaşısı Emin ve 38. Alay mülâzım-ı evvellerinden Mustafa Efendilerin padişah aleyhinde bazı hareketlerde bulunmakta olduklarına dair istihbarat alındıktan sonra "hâl ve hareketleri nazar-ı tahkik ve tâkip" altında tutulmuştur. Çok geçmeden Jön Türk adıyla "cemiyet-i fesâd" teşkil etmekte oldukları ve bunlara birtakım kişilerin katıldıkları, Beyrut ve Şam gibi yerlerde dahi kendileriyle iletişim içerisinde bulunanlar olduğu anlaşılmıştır. Postayla dışarıdan isimlerine birtakım mektuplar, *Mîzân* gazeteleri ve *Mahkeme-i Kübrâ* isminde risale-i muzırra geldiği tespit edilmiştir. Deliller üzerine adı geçen subaylar tutuklanarak Divan-ı Harb'de yargılanmıştır.[697] Örnekten anlaşılacağı üzere II. Abdülhamid iktidarına karşı askerî kesim arasında potansiyel bir tehdit her zaman mevcut olmuştur. II. Abdülhamid de tehdidin farkındadır. Nitekim 1896 yılındaki darbe girişimi başta olmak üzere II. Abdülhamid'e karşı askerlerin başını çektiği olaylar yaşanmışsa da hepsi Yıldız Sarayı tarafından engellenmiştir.[698] Jön Türk yanlısı askerlerin az bir kitle ile küçük çapta gerçekleştirdikleri faaliyetlerin dışında II. Abdülhamid genel itibariyle orduyu kontrol altında tutmayı başarabilmiştir.

Abdullah Cevdet, Sultan II. Abdülhamid iktidarının dayandığı gücün kaynağını "kuvve-i askeriye"de görmektedir.[699] Ordunun padişaha bağlılığında saltanat ve hilâfet makamına saygının etkisi olduğu muhakkaktır. II. Abdülhamid Bâb-ı Âlî'yi Yıldız Sarayı'na taşıyarak siyasî yönetimin iplerini eline aldığı gibi ordu üzerinde

697 BOA, Y. MTV. 181/76.

698 Cemiyet taraftarı askerlerin rol oynadığı bir kısım olaylar için bk. Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.258-259, 286-287.

699 Alfieri, *a.g.e.*, s.7.

de mutlak hâkim olma gayreti gütmüştür. Kurdurmuş olduğu askerî komisyonlar vasıtasıyla ve çıkarılan askerî iç hizmetler kanunlarıyla kara ve deniz kuvvetlerinin denetimini yakından takip etmiştir.[700]

Sultan II. Abdülhamid her ne kadar askerî mekteplerde gizli şekilde örgütlenmeye başlayan Jön Türk hareketini engellemeye muvaffak olamasa da ordunun isyana kalkışmasına neden olabilecek olaylara izin vermemiştir. Üst düzey rütbedeki ordu komutanlarını sıkı gözetim altında tutması da siyasetinin bir parçası olduğu aşikârdır. II. Abdülhamid darbe endişesiyle ordunun kendi kontrolü dışına çıkmasını engellemeye çalışırken askerî alanda yapılan modernleşme hareketlerine de hız kesmeden devam etmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı ordusunun eksikliğini gördüğünden aksayan yönlerin ıslah edilmesi için Gazi Osman ve Gazi Ahmed Muhtar Paşaların da olduğu bir komisyon teşkil etmiştir. Komisyon çalışmalarda bulunarak ordunun modernleştirilmesi gerektiğini kararlaştırmıştır.[701] Bu süreçte ise uluslararası alanda siyasî ortağı konumuna gelecek Almanya'nın askerî uzmanlarına başvurmuştur. Alman askerî uzmanlardan faydalanma anlayışıysa II. Mahmud döneminde von Moltke'nin Osmanlı ordusunda istihdam edilmesine kadar geri giden sürece sahiptir.

Sultan II. Abdülhamid'in orduyu modernize etmek için Almanya'dan 1880 yılında talep ettiği askerî uzman isteği, 21 Haziran 1882'de von Kaehler öncülüğündeki Alman askerî heyetinin Osmanlı ordusunda istihdam edilmesiyle yerine gelmiştir.[702] İlk

700 Kara, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Kara Ordusu (1876-1908)*, s.37-38.

701 [Çorlu], *a.g.e.*, s.364-365.

702 Bu Alman askerî heyetinin Osmanlı'ya geliş süreci ve Osmanlı-Alman ilişkilerine yansıyışı hakkında bk. Necmettin Alkan, "II. Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen İlk Alman Askerî Heyetinin Komutanı Otto von Kaehler ve Her İki Tarafın Beklentileri", *Tarih Dergisi*, (43), 2007, s.135-165.

Alman heyetinin çalışmalarıyla birlikte Osmanlı askerî sistemi Alman ekolüne göre modernleştirilmeye başlanmıştır. Alman askerî sisteminin ve teknolojisinin Osmanlı'ya entegresinde Goltz Paşa'nın da etkisi olmuştur. II. Abdülhamid'in kendisinden askerî mekteplerin yenileştirilmesi konusunda hizmet beklediğini ifade etmesiyle Goltz, 1883-1895 yılları arasında Mekâtib-i Askeriye Müfettişi olarak görevlendirilmiştir. Seferberlik, ordu harekâtı, harekât planları ve askerî haritalar konusunda çalışmalarda bulunmuştur. Bir taraftan Osmanlı askeriyesini eğitirken diğer yandan da Osmanlı ile Almanya arasındaki silâh anlaşmalarında aktif rol oynamıştır.[703] Zira II. Abdülhamid döneminde Osmanlı'ya gelen Alman askerî heyetleri yalnız Osmanlı ordusunun talimiyle ve teçhizatıyla ilgili raporlar sunmakla kalmamış Alman silâh markalarının Osmanlı'ya tedariki için çalışmalar da yürütmüştür.[704] Osmanlı ordusunun Alman ekolüne göre eğitim sistemi düzenlenerek yine Alman menşeili silâhlarla yenilenmesi sağlanmıştır. Almanya'yla başlayan siyasî yakınlaşmanın en temel karakteri askerî diplomasi üzerinden yürütülmüştür. İki devlet arasındaki yakınlaşma stratejisi kârlı silâh anlaşmalarıyla da takviye edilmiştir.[705] II. Abdülhamid'in siyasî alanda Almanya ile yakınlaşma diplomasisi askerî alanda da sürdürülmüş ve devletlerarası birliktelik I. Dünya Savaşı'nda müttefikliğe kadar ilerletilmiştir. Dolayısıyla Almanya ile işbirliğinin altyapısı II. Abdülhamid döneminde oluşturulmuştur.

Sultan II. Abdülhamid selefleri gibi yurt dışı eğitimde askerî alanlara ağırlık vermiş ve modern askerî eğitimin alınması için Avrupa'ya öğrenci göndermiştir. Bu noktada eğitim için

703 Necmettin Alkan, "Goltz, Wilhelm Colmar von der", *TDVİA*, Ek-1, İstanbul, 2016, s.479.

704 Yorulmaz, *a.g.e.*, s.26.

705 Yorulmaz, *a.g.e.*, s.16.

Almanya'ya gidenlerin sayısı oldukça fazladır.[706] II. Abdülhamid'in ordunun teçhizat yönünden modernleştirilmesi için Almanya'ya giden Osmanlı askerî heyetlerine gerekli harcırahların verilmesini istemesi[707] de aslında padişahın askerî modernleşmeye verdiği önemi göstermektedir. II. Abdülhamid'in Almanya'yla askerî yakınlaşması Rusları ise endişeye sevk etmiştir. İstanbul'da Rus Büyükelçiliği'ne bağlı bulunan ve aynı zamanda ajanlık yapan Rus Askerî Ataşesi'nin Rusya'ya gönderdiği raporlarda endişeyi görebilmek mümkündür. Raporlarında Osmanlı'da görev yapmaya başlayan Alman subaylarla ilgili bilgiler veren ve Almanya'ya askerî eğitim için gönderilen subaylarla "Almanlaştırılan" Osmanlı askeriyesini Rusya açısından tehlikeli olarak niteleyen ataşe "Almanların kendi ülkelerinde Almancı ve Rusya düşmanı Türk subayları yetiştirdikleri gibi biz de Rusya'da Rus taraftarı subaylar yetiştirmeliyiz" demektedir.[708]

Sultan II. Abdülhamid döneminde ağırlıklı olarak Almanya üzerinden silâh tedariki sağlanırken yerli savunma sanayinin oluşumu çabaları da görülmektedir. Yeni silâhlar dışarıdan alınırken içeride de silâhların mühimmatı üretilmeye çalışılmıştır. II. Abdülhamid döneminde her ne kadar dışarıya bağımlılık devam etmişse de modernizasyon hamleleriyle birlikte barut ve fişek tedarikinde yerli üretim belli seviyeye kadar çıkmıştır. Dışarıdan alınan tüfek ve top silâhlarının tamiri ve yedek parça üretiminde bir ölçü tutturulmuş ancak yerli silâh üretimi noktasında hedeflerin çok uzağında kalınmıştır.[709]

706 Mustafa Gençoğlu, "Sultan II. Abdülhamid'in Yurt Dışı Eğitim Politikası", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (2), 2014, s.40.

707 Engin, *Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası*, s.173.

708 *Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu*, s.60, 98.

709 Fatih Tetik, *Sultanın Silahları II. Abdülhamid Dönemi Savunma Sanayii ve Silah Teknolojisi (1876-1908)*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s.300-301.

Subay maaşlarının düzenli verilememesi ve teçhizat sıkıntısı nedeniyle Üçüncü Ordu'da hoşnutsuzluk olduğu Jön Türk propagandaları içerisinde yer almıştır. Ancak Jön Türklerin bunları dile getirdiği yıllarda Almanya'dan alınan son teknoloji tüfek ve top gibi silâhların özellikle de Üçüncü Ordu'ya dağıtıldığı görülmektedir. Güçlü silâhların caydırıcı niteliği nedeniyle başta Bulgaristan'ın ve Rusya'nın olası saldırılarına karşı Rumeli'ye konuşlandırılmış Üçüncü Ordu'nun teknolojik olarak desteklenmesinin gerektiği Osmanlı yetkililerinin dikkate aldığı bir husustu. Coğrafî konum gereği Birinci, İkinci ve Dördüncü Ordular da bu kapsamda değerlendirilmiştir. Bununla birlikte yine Jön Türk basınında dile getirilen Yemen'deki askerlerin çok zor koşullarda bulunduğu iddiaları ise haklı gerekçelere dayanmaktadır. Nitekim son teknolojiye sahip silâhlar tehdidin yüksek görüldüğü Rumeli'ye gönderilirken, Basra'daki Altıncı Ordu ve Yemen'deki Yedinci Ordu "çürük çarık" silâhlara sahipti. Bölgedeki ordulardan merkeze teçhizat sıkıntısı konusunda sürekli telgraflar gönderilmiştir.[710] Bu sıkıntılı durum ise Jön Türkler tarafından muhalefet argümanı olarak kullanılmıştır. Dönemin yabancı askerî gözlemcileri de Jön Türklerin sıkça dile getirdikleri gibi Yemen ve bunun yanında Hicaz'a gönderilen birliklerin kötü ve ağır şartlar içerisinde bulunduklarını ifade etmektedir.[711] Yemen'deki askerin çok zor şartlar altında kaldığıyla ilgili olarak Müşir Feyzi Paşa ile Yıldız Sarayı arasındaki görüşmeleri Ahmed Bedevî Kuran eserinde zikretmektedir. Müşir Feyzi Paşa'nın gönderdiği telgraflarda askerin ne yiyeceği ne de kurşunun kalmadığı, bir sene zarfında ancak iki maaş aldıklarından silâh bırakmak derecesine geldikleri belirtilmektedir. Bunun yanında Müşir Paşa'nın inatla

710 Tetik, *a.g.e.*, s.345, 349.

711 Erol Akcan, *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s.49-50.

destek kuvvet istemesine karşın bunun da gönderilmemiş olduğu yine aynı telgraflardan anlaşılmaktadır.[712]

Anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti gelişen silâh teknolojisini takip etmiş ve kendi ordusunu modernleştirmeye çalıştırmıştır. Ancak malî yetersizlikler ordunun çağın teknolojik şartlarına tam anlamıyla uygun şekilde yenilenmesine imkân vermemiştir. Buna karşılık Sultan II. Abdülhamid iktidarı da ihtiyaç duyulan silâh tedariki için savunma bütçesini artırmanın yolunu aramıştır. Osmanlı hükûmetlerinin bulduğu çözümlerin başındaysa halktan gönüllük esasına veya zorunluluğa dayalı toplanan ianeler ve bağış kampanyaları gelmiştir. Dış borçlanmaya gidilmeden halkın katılımıyla silâh tedariki için kaynak yaratılmaya çalışılmıştır.[713] Bu anlamda II. Abdülhamid döneminde vergi gelirlerinin ve ianelerin sıkı kontrol altında ve düzenli şekilde toplanmasına dikkat edilmesinin nedeni de anlaşılabilmektedir. Jön Türkler halktan toplanan vergilerin ve ianelerin II. Abdülhamid'in banka hesaplarına ve sarayın masraflarına harcandığını propaganda yollu dile getirseler de paraların belli miktarlarda savunma bütçesi kapsamında silâh harcamalarında kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Buna karşın yine de malî zorlukların üstesinden gelinememiştir.

Askerlere ateşli talim yaptırılmaması askerî açıdan bir zafiyet olarak değerlendirilebilir. Ancak bunun nedeni de mevcut sorunlardan ve zorunluluklardan kaynaklanmıştır. Jön Türk propagandalarında zikredilen olası darbe teşebbüsüne karşı askere ateşli talim yaptırılmadığı iddiaları sağlam temellere dayanmamaktadır. Darbe tehlikesinden ziyade devletin kısıtlı bütçesi gereği böyle bir uygulama yapıldığı görülmektedir. Nitekim Sultan II.

712 Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.108-111.

713 Tetik, *a.g.e.*, s.315.

Abdülhamid iktidarının askerî alandaki yöneticileri, depolarda her bir piyade tüfeği için hedefledikleri 500 adet fişek miktarına malî kısıtlılık gereği hiçbir zaman ulaşamamışlardır. Ancak bunun yarıya kadarını depolayabilmişlerdir. Balkanlarda patlak vermesi muhtemel savaş hâli için fişeklerin talimlerle ve manevralarla tüketilmesine karşı çıkıldığından hem talim sayısı azaltılmış hem de gerçek mermi yerine talim fişekleri kullanılmıştır.[714] Malî sıkıntıların devletin askerî gücünü zor durumda bırakması ise Jön Türk muhalefeti tarafından II. Abdülhamid iktidarına karşı propaganda olarak kullanılması sonucunu doğurmuştur. Jön Türklerin bu konuyla ilgili kendi anlayışları çerçevesinde yaptıkları izahlar doğrudan padişahı hedef almış ve genel çerçeve görülememiştir. Maddi imkânsızlıkların haricinde II. Abdülhamid'in denge siyaseti gereği sıcak savaştan uzak durması da önemli etkendir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonuçlarını idrak eden ve modernize edilmemiş bir askerî güçle savaş meydanına çıkılamayacağının farkında olan II. Abdülhamid tahtta kaldığı sürece savaş hesapları üzerine siyaset izlememiştir. Dışarıda savaştan uzak kalıp içeride askeriyeyi arzu edilen seviyeye getirmek onun genel siyasetinin önemli direklerini oluşturmuştur.

Kısacası Jön Türklerin iddialarının aksine Sultan II. Abdülhamid askeriyeye önem vermiştir. Onun askerî modernizasyon çalışmalarıyla Osmanlı ordusunun güçlendirilmesi ekseninde devletin yaptığı harcamalar % 30-50 arasında değişen oranlara sahiptir. Bunun da devlete büyük malî yük getirdiği ve bütçe açıklarını oluşturduğu anlaşılmaktadır.[715] Belirtildiği üzere açığı kapatabilmek için dış borç yerine halka yüklenen ek vergilerle malî dengenin sağlanmasına çalışılmıştır. Dolayısıyla Jön Türk matbuatında

714 Tetik, *a.g.e.*, s.32.

715 Tetik, *a.g.e.*, s.366.

devlet maliyesindeki ve halkın ekonomik durumundaki sıkıntılarla ilgili propagandalar ile askerî sınıfa yönelik propagandalar birbirleriyle etkileşimli şekilde yürütülmüştür. Devletin maddî imkânlarının kısıtlı olması hem maliyeyi ve ekonomiyi hem de askerî alanları olumsuz etkilediğinden Jön Türkler sorunların kaynağını doğrudan II. Abdülhamid iktidarına, dahası onun şahsına bağlamayı muhalefet tarzı olarak benimsemişlerdir.

Askerî mekteplerde yetişen subayların iktidar karşıtı görülüp Sultan II. Abdülhamid tarafından sadakat temelli anlayış gereği yüksek kademelere getirilmemesi de Jön Türklerce muhalefet saflarına taraftar sağlamada kullanılmıştır. Bu anlamda II. Abdülhamid'in siyaseti Jön Türkleri beslemiştir. Jön Türklerin Sultan II. Abdülhamid otoritesini parçalamak için yaptıkları askerî propagandalar mektepli subaylar çevresinde yankı uyandırmıştır. Fakat Ahmed Rızâ ile Mîzâncı Murâd arasında başlayan liderlik çekişmesinin büyümesi ve Cemiyet'i olumsuz etkilemesi, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nın Osmanlı zaferiyle sona ermesi ve Temmuz 1897'de Cemiyet'in merkez yönetiminin Contrexéville'de II. Abdülhamid'le anlaşarak bir kısım Jön Türk'ün yurda dönüşü gibi etkenler askerî sınıfın başlarda Cemiyet'e yüksek olan ilgisinde azalmaya da neden olmuştur.[716] Buna karşın mektepli asker arasında II. Abdülhamid aleyhtarı damar her zaman mevcudiyetini devam ettirmiş ve nihayetinde 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyetin ilânının başrolünü de üstlenmiştir. Zira Necmettin Alkan'ın da belirttiği üzere Cemiyet'in sivil kanadı II. Meşrutiyet'i ilân ettirecek ihtilâlin fiilî olarak başlatılmasında etkili düzeye ulaşamamıştır. II. Abdülhamid-Jön Türk ilişkisinde Cemiyet'in askerî kanadının ağırlığını ortaya koymasıyla ancak ibre padişaha karşı Jön Türkler lehine dönebilmiştir.[717]

716 Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s.33.

717 Alkan, "Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi", s.105.

1.11. Çürütülen Donanma

Jön Türklerin askerî alan içerisinde önemli yer tutan bir propaganda argümanı da Sultan II. Abdülhamid'in bilinçli olarak donanmayı âtıl hâle getirmesi ve Osmanlı Devleti'nin deniz gücünü yok etmesi söylemidir. *Meşveret*'te Osmanlı donanmasının içler acısı hâlde olduğu ve "denize çıkaracak gemimiz"in bulunmadığı söylenerek "bu hâller pâdişâhı acabâ mahzûn ve müteessir etmiyor mu?" diye sorulmaktadır.[718] Ahmed Rızâ denizciliğe ait eğitim sisteminin çok geri ve hocaların cahil kaldığını bunun baş sorumlusunun da yine padişah olduğunu vurgulamaktadır.[719] Jön Türklere göre Sultan II. Abdülhamid "Osmânlı kuvve-i bahriyesini kasden mahvetmişdir".[720] Bunun sebebi de onun "vehm"idir. Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesi sırasında Dolmabahçe Sarayı'nın deniz tarafı donanma tarafından muhasara edilmiş ve padişahın meydana getirdiği güçlü donanma kendisi aleyhine kullanılmıştır. Benzer durumun kendi başına gelmesinden çekinen II. Abdülhamid de "gayri makûl bir vehmin icâdı olarak" donanmayı mahvetmiştir.[721]

Sultan II. Abdülhamid'in kendisine karşı olası askerî isyan girişiminde Yıldız Sarayı'nın denizden muhasara altına alınabileceği endişesiyle donanmayı yok ettiğini iddia eden Jön Türkler bunu sıkça propaganda argümanı olarak kullanmışlardır. *Vatan Tehlikede* risalesinde 1895 yılında İstanbul'daki Ermeni olayları sırasında İngiltere'nin 20-25 zırhlıdan oluşan bir donanmayı Çanakkale Boğazı'nın açıklarına kadar getirdiğini hatırlatan Jön

718 "Havâdis", *Üç Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, s.3.

719 Ahmed Rızâ, "Kuvve-i Bahriyyemiz", *Osmânlı*, (13), 1 Haziran 1898, s.1-2.

720 "Tezkir", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (18), 22 Haziran 1898, s.1.

721 "A'zam-ı Ulemâ'dan Bir Zâtın Mîzân Kardaşımıza Gönderdiği Mufassal Mektûb Fevkalâde Ehemmiyeti Hâiz Olduğundan Ba'zı Fıkraları Bervech-i Âti Derc İdildi", *Sekiz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 16 Mart 1896, s.1.

Türkler, bu tehdide karşılık Osmanlı donanmasının niçin harekete geçirilmediğini sormaktadır. Soruya verilen cevapta da donanmanın 20 senedir tersanede çürümeye terk edilip altlarının midye kabuklarıyla bağlı olduğu hatırlatılmaktadır. Donamanın âtıl hâle bırakılmasının II. Abdülhamid'in vehmi dolayısıyla olduğu ve donanmanın Yıldız Sarayı'nı topa tutmasından korktuğu söylenmektedir.[722] *Hareket* risalesinde vurgulandığı üzere de vaktiyle büyük paralar sarf edilerek inşa ettirilen zırhlılar çürümeye bırakılmış, buna karşın Rusya ise harıl harıl Karadeniz'e savaş gemileri indirmiştir. Rusya'nın Sivastopol'dan ve Hocabey'den ne vakit donanması hareket edecek olsa İstanbul'a geleceği endişesiyle Osmanlı'da korku yaşanmaktadır.[723] Jön Türklere göre donanmanın metruk hâlde bırakılmasının sonucu olarak Düvel-i Muazzama'dan birine değil, Yunanistan'a dahi denizde mukavemet edilememektedir. Bir zamanlar deniz gücü olarak en büyük devletlerden biri sayılan Osmanlı, bugün Avrupalılar tarafından ezilmekte ve Düvel-i Muazzama küçük vapurlarla bile Haliç'te Osmanlı'ya meydan okumaktadır.[724]

Donanma konusu Girit Meselesi sırasında da Jön Türkler tarafından propaganda olarak kullanılmıştır. Girit'te isyanların baş gösterdiği dönemde *Mîzân*'daki bir yazıda eğer Yunanlarla savaşa girilirse Osmanlı'nın Girit'i değil, diğer adalarını bile savunacak donanması olmadığı ve Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığında dünya üçüncüsü olan Osmanlı donanmasını ne hâle getirdiği anlatılmaktadır. Ayrıca Bahriye Nazırı ile Erkân-ı Bahriye'ye de donanmanın içinde bulunduğu durumdan dolayı yarın gerekirse

722 *Vatan Tehlikede*, s.13.14.

723 *Hareket*, s.38-39.

724 A. T, "Vatanı Sevenlere ve Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr", *Sekiz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, s.2.

kellelerini verecekleri hatırlatılarak tehdit edilmektedir.[725] Ahmed Rızâ da *Meşveret*'te sert bir söylem kullanmaktadır. Sultan Abdülaziz'in halkın parasıyla devlete "mükemmel ve dehşetli" donanma bırakmasına karşın, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Akdeniz'e sağlam bir gemi dahi çıkartılamamıştır. "Millet bu zâyiâtı ve rezâleti unutmayacak"tır.[726]

Jön Türkler donanma meselesinde Sultan II. Abdülhamid'i olduğu gibi Bahriye Nazırı Bozcaadalı Hasan Hüsnü Paşa'yı da hedef tahtasına koymaktadır. *Osmânlı*'da yayımlanan bir yazıda "hırsız" diye nitelendirilen Bahriye Nazırı'nın ölse arkasından bir damla gözyaşı dökecek tek kişinin II. Abdülhamid olacağı çünkü ikisinin de aynı hilkate sahip bulunduğu söylenmektedir.[727] Padişah ile "cinâyet ve hıyânetde hempâsı" olan "hırsız" Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa "ortadan kalksa" az zaman içerisinde donanmanın yeniden güçlenebileceği çünkü "Devlet-i Osmânî'yi teşkil eden anâsır içerisinde gemicilikte yetenekli birçok akvam" olduğu vurgulanmaktadır.[728] Jön Türkler ayıca vatan muhafazası için İngilizlerin donanmasına denk olabilmek üzere gereken savaş gemilerinin Avrupa tersanelerine sipariş edilmesi yönünde öneride de bulunmaktadır.[729]

Jön Türklerin sıkça kullandığı tarihe atıfta bulunarak propagandalarını güçlendirme tekniği donanma meselesinde de uygulanmaktadır. Ahmed Rızâ, geçmişte mükemmel donanmasıyla Kırım'dan Cebel-i Tarık'a kadar bütün denizlere ve sahillere hâkim olan ve Avrupalı devletlerin imdadına gemiler yollayan Osmanlı'nın, Marmara'ya çıkaracak gemisinin bulunmamasının

725 "Hazırlansunlar", *Mîzân*, (8), 22 Şubat 1897, s.3.

726 Ahmed Rızâ, "Ben mi Aldanıyorum Pâdişâh mı Aldanıyor?", s.1

727 "İstanbul'dan", *Osmânlı*, (38), s.4.

728 "İstanbul'dan", *Osmânlı*, (96), 15 Kasım 1901, s.4.

729 H. N, "Tersâne ve Bahriyye", *Beş Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1 Şubat 1896, s.2.

şimdi alay konusu olduğunu dile getirmektedir.[730] *Meşveret*'teki başka yazıda da bir zamanların ünlü Osmanlı donanması örneği gösterilerek Sultan II. Abdülhamid dönemiyle karşılaştırılmaktadır.[731] Böyle bir algı oluşumuyla donanmanın içerisinde bulunduğu kötü şartların ve imkânsızlıkların sebebi doğrudan II. Abdülhamid'in şahsına ve iktidarına bağlanmaktadır. Jön Türklerin donanma üzerinden yaptığı propaganda o kadar önemlidir ki *Osmânlı*'da yayımlanan bir fetvada II. Abdülhamid'in hali için sayılan gerekçeler arasında Müslümanların önemli savaş aracı olan donanmanın mahvedilmesi de yer almaktadır.[732]

Jön Türklerin propaganda yaptıkları donanmanın güçsüzlüğü tespiti doğru olmakla birlikte donanmanın kasıtlı şekilde Sultan II. Abdülhamid'in vehmi yüzünden yok edildiği iddiası gerçek görünmemektedir. Donanmanın Haliç'te çürümeye terk edilmesi meselesinin altyapısı Jön Türklerin ısrarla vurgu yaptığı Sultan II. Abdülhamid'in korkusundan ve vehminden farklı nedenlerle oluşmuştur. Padişahın donanmayı Haliç'e çekmesi malî ve stratejik nedenlerden kaynaklanmıştır. Bunda savaş gemilerinin hızlı gelişen teknolojiyle birlikte yenilenmesinin Osmanlı malî sistemine getireceği yük ve devletin bunun altından kalkamayacağı görüşü önemli etkendir.

Sultan Abdülaziz döneminde büyük bir donanmanın meydana getirilmesi özellikle malî alanda olumsuzluklar yaratmıştır. Sanayi alanında ileri bir seviyede bulunmayan Osmanlı'nın zırhlı gemileri faal tutabilmek için ihtiyacı olan yedek parçaları ve silâhları temin etmede dışarıya bağımlı olması devletin maliyesinin çöküşünü hızlandırmakla kalmamış, aynı zamanda halefi

730 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (16), 19 Ağustos 1896, s.l.

731 Ali Rızâ, "Dâire-yi Bahriyye", *Meşveret*, (13), 5 Temmuz 1896, s.4-5.

732 "Fetvâ", *Osmânlı*, (58), 15 Nisan 1900, s.l.

II. Abdülhamid'i de donanma alanında stratejik açmazlarla bırakmıştır.[733] Nitekim devletin maliyesinin askerî harcamaları karşılayamadığından bütçenin açık vermek zorunda kaldığına dair örnekler mevcuttur.[734] Devletin içerisinde bulunduğu malî şartlar gereği donanmaya gerekli harcamaların yapılamayacağı ortaya çıkmaktadır.

Rusya'ya ödenecek ağır savaş tazminatının devletin maliyesini çökerttiği dönemde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında büyük zarar gören donanmanın yapım-onarım masrafları karşılanamamıştır. Üstelik Sultan Abdülaziz döneminde envantere katılan gemilerin teknolojik mahiyeti de geri kalmaya başlamıştı. II. Abdülhamid ise açık denizde savaşmak yerine Boğazları ve başkenti savunma anlayışı şeklinde izlenecek stratejiyi tatbik etme düşüncesine sahipti.[735] Dolayısıyla donanmanın Haliç'e çekilmesinde II. Abdülhamid'in vehminden ziyade malî ve stratejik nedenler etkili olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid her ne kadar donanmanın ıslah edilmesi ve kuvvetinin istenilen düzeye çıkarılması için emirler vermişse de[736] sonuca ulaşılamamıştır. Zira devlet bütçesinin yetersiz oluşu sebebiyle II. Abdülhamid deniz kuvvetlerinden ziyade kara kuvvetlerine ağırlık vermek zorunda kalmıştır. Savunmaya yönelik deniz politikası izlenerek büyük tonajlı gemiler yerine, seri ve ucuz torpido türü gemilerden kurulu donanma teşkil etmeye çalışmıştır.[737] II. Abdülhamid devletin kısıtlı malî kaynaklarıyla

733 Evren Mercan, *II. Abdülhamid Dönemi Deniz Stratejisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s.65.

734 *Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları*, s.142.

735 Mercan, *II. Abdülhamid Dönemi Deniz Stratejisi*, s.189-191.

736 Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid ve Siyaseti: Türkiye Nasıl Kurtulur?", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset*, 1, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s.29.

737 Gençoğlu, *a.g.e.*, s.41.

büyük deniz gücü oluşturamayacağının farkındadır. Bu nedenle devletin kıyı şeridini tahkim etme ve hayatî önem taşıyan Boğazları savunma stratejisini içeren anlayışa bağlı kalmıştır. Ancak bu anlayış doğrultusunda düzenlenen donanma 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda beklenileni vermemiş ve Osmanlı deniz gücünün içerisinde bulunduğu zafiyet rakip devletlerce de fark edilmiştir.[738] Savaş karada Osmanlı galibiyetiyle bitse de Osmanlı donanması basit bir savunma dışında Yunan donanmasına karşı ciddi mukavemet gösterememiştir.[739] Zira donanma subaylarının ve personelinin talim eksikliği yanında taktik tecrübeden yoksun oluşu durumu daha da vahim hâle getirmiştir. Üstelik tıpkı kara ordularında olduğu gibi malî şartlar gereği eğitim için ateşli talim yapmak dahi yasaklanmıştır.[740] II. Abdülhamid'in donanma stratejisi olarak takip ettiği anlayışla 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'na girilmesi ve neticesinde Osmanlı deniz gücünün zayıflığının görülmesi, donanma meselesinde Jön Türk propagandalarının şiddetinin artmasına sebebiyet vermiştir.

Sultan II. Abdülhamid döneminde donanma meselesinde karşılaşılan en büyük sorun malî kaynakların yetersizliği ve yine bağlantılı olarak donanmayı idare edecek askerî ve teknik ekibin tecrübesizliğidir. Jön Türkler, II. Abdülhamid iktidarının eksikliğini görerek propaganda söylemlerini bu noktaya yöneltmiş ancak meselenin kaynağını geniş çerçevede değerlendirmek yerine, padişahın kendisine karşı darbe endişesine ve vehmine bağlayarak yorumlamayı muhalefet tarzı olarak benimsemişlerdir.

738 Mercan, *II. Abdülhamid Dönemi Deniz Stratejisi*, s.147, 232.

739 M. Metin Hülagü, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Donanması Hakkında Bir Değerlendirme 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı Örneği", Mehmet Metin Hülagü vd. (Haz.), *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, 3, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s.s.215.

740 Mercan, *II. Abdülhamid Dönemi Deniz Stratejisi*, s.111.

1.12. II. Abdülhamid'in Halifeliğinin Sorgulanması

Jön Türklerin basın-yayın faaliyetlerinde dinî söylem ve argüman taşıyan propagandalar geniş yer tutmaktadır. Osmanlı toplumunun dinî yönden çoğunluğunu Müslümanlar oluşturduğundan propagandalar vasıtasıyla özellikle Sultan II. Abdülhamid'in halifeliğinin meşruluğunu tartışmaya açmışlardır. Jön Türkler her ne kadar dinin toplum üzerindeki rolüne karşı bilimi savunan yeni bir tezin temsilcileri olsa bile gerek Müslüman Osmanlı toplumunu gerekse ulema kesimi etkilemek için dinî propagandayı sıkça kullanmışlardır.

Hilâfet makamında bulunan Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına son verebilmek için dinî açıdan deliller getirmeye çalışan Jön Türkler, II. Abdülhamid'in şer'i olarak halifelik şartlarını taşımadığını iddia etmektedir. İddialarını geniş şekilde matbuatlarında işlemektedir. Jön Türklere göre Sultan II. Abdülhamid "makâm-ı mukaddes" olan hilâfeti "işgal" etmiş birisidir.[741] II. Abdülhamid'in hükûmeti "şer'an sahih değil"dir.[742] Tunalı Hilmi, II. Abdülhamid'in şer'i anlamda meşru hükümdar değil, "nemrûdâne" bir varlık teşkil eden "canavar" olduğunu söylemektedir.[743] Dolayısıyla bulunduğu makamın gerektirdiği vazifeleri yerine getirmeyen II. Abdülhamid'in halifeliği geçerli sayılmamaktadır. Jön Türkler bunun gerekçelerini de uzun uzadıya anlatmaktadır.

Jön Türklerin söylediklerine göre Sultan II. Abdülhamid'in keyfî uygulamaları kanûn yerine geçip "şerîat-ı Muhammedîye" unutulmuştur.[744] Padişah din kurallarını tanımamakta, "ahkâm-ı şer'iye"yi günden güne kaldırmaktadır. Jön Türkler,

741 "Abdülhamid'in En Büyük Cinâyeti", *Mîzân*, (28), 19 Temmuz 1897, s.2.

742 "Makale-i Mahsûsa", *Kanûn-i Esâsî*, (22), 14 Haziran 1897, s.3.

743 Tunalı Hilmi, *İkinci Hutbe*, s.14.

744 Sâî, "Tohum ve Semereleri", *Meşveret*, (6), 16 Şubat 1896, s.3.

padişahın en sonunda şer'i hükümleri tamamen yok edeceğini savunmaktadır.[745] Bir kaynağa ithafen Lord Salisbury'nin Düvel-i Muazzama'ya II. Abdülhamid'in hal' edilmesi teklifini sunduğunu belirten Jön Türkler, "nüfûz ve şân-ı hilâfeti azaltmak için padişah Lord Salisbury'nin nutkuna, teklifine hâcet bırakmıyor" diyerek, onun zaten halifelik görevini yerine getirmediği propagandasını yapmaktadır.[746]

Meşveret'te "halifelik hırkasına bürünmüş" Sultan II. Abdülhamid'in "Allah'dan korkmaksızın dinimizden utanmaksızın" Osmanlı'ya zulüm ettiği söylenmektedir.[747] II. Abdülhamid'i çeşitli olaylar üzerinden İslâm'ı ayaklar altına alan biri olarak nitelendiren Jön Türkler "millet-i İslâmîye'nin böyle bir halifeye itâati şer'an câiz midir?" sorusunu sormaktadır.[748] Kendi toplumuna yaptığı zulümlerle de II. Abdülhamid'in halife olamayacağı delillendirilmeye çalışılmaktadır. II. Abdülhamid'in halife olmadığı yönünde layiha yazan Avukat İzzet Bey'in tutuklanmasını konu edinen *Meşveret*'teki bir yazıda da söz konusu layihada "bu kadar cinâyetlerin mürtekibi olan bir sultanın ahd-ı hükûmetinde cuma namazı kılınmaz" dendiği ifade olunmaktadır. Ünlü İslâm Âlimi Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Şerhu'l Mevâfık* kitabında da imâmete uygun şartların kendisinde olmadığını gören padişahın emir vererek kitabın nüshalarını toplatıp yaktırdığı ve imâmet kısmını çıkarttıktan sonra tekrar bastırttığı iddia olunmaktadır.[749]

745 "Vatandan Havâdis", *Mîzân*, (2), s.5.

746 "Havâdis", *Üç Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 3.

747 A.T "Vatanı Sevenlere, Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr!" *Meşveret*, (7), s.4.

748 "Suriye'den Mektûb", *Meşveret*, (2), 15 Aralık 1895, s.4.

749 "İstanbul'dan Mektûb", *Meşveret*, (8), 16 Mart 1896, s.3.

Aynı iddia *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iye* risalesinde de zikredilmektedir. Mısır'da basılan *Buharî* nüshalarında imâmetin Kureyş'e ait olduğuna dair hadislerin *"muzır"* olacağı düşüncesiyle II. Abdülhamid'in emri üzerine çıkarıldıktan sonra İstanbul'da tekrar basılmasına teşebbüs edilmiştir. Yine *Şerhu'l-Mevâfık*'ın da imâmet şartları hakkında bilgi veren bölümlerinin aynı sansüre tabi tutulduğu belirtilmektedir. Hatta Kazan Müslümanlarının Rusların dinî kitaplara karıştıklarını beyan ederek halifeden yardım istediklerini belirten Jön Türkler, Kazan Müslümanlarının müracaat ettikleri bir zattan "Halife, Moskof'dan beter olarak ahkâm-ı dinîyeye tecâvüz ediyor. Nâfile vakit zâyi' etmeyiniz. Bu kapuda öyle şeylere ehemmiyet veren yokdur" şeklinde cevap aldıklarını söylemektedir.[750]

Jön Türklerin ulema kesiminden olup, Mısır Şubesi'ne bağlı olarak içeriği dinî konular ağırlıklı *Kanûn-i Esâsî*'yi çıkartan Hoca Muhyiddin'in, Arapçadan Türkçeye tercüme ettiği Buharî'nin hadis kitabına ait *Mîzân*'daki tanıtım yazısında, Sultan II. Abdülhamid'in kitabın şimdiye dek Türkçeye tercümesine izin vermediği gibi hilâfet, saltanat ve hükûmete ait hadislerden oluşan kısımları çıkarttırarak yayımlattığı propagandası yapılmaktadır.[751] Almanların bile dillerine tercüme ettirip defaatle bastığı birtakım şer'i kitapları II. Abdülhamid'in Türkçeye tercüme ettirmemesinin sebebi yine Jön Türklerce insanların "vazife-i şer'iyeleri"ni tanıyıp kendi zulmüne karşı çıkabilme ihtimâli olarak gösterilmektedir.[752] Bu şekilde II. Abdülhamid'in halifelik şartlarını taşımadığı gerçeğini halktan gizlemeye çalıştığı iddia edilmektedir.

750 *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iye*, s.10-11.

751 "Buhârî-i Şerif Tercümesi", *Mizân*, (12), 22 Mart 1897, s.5.

752 "Makale-i Şer'iye", *Kanûn-i Esâsî*, (4), 12 Ocak 1897, s.3.

Şer'i kitapların içeriklerinde geçen Kur'an ayetlerine dahi müdahalede bulunulduğu *Mahkeme-i Kübrâ* risalesinde yer edinmekte ve Sultan II. Abdülhamid'e hitaben "vicdânsız mel'ûn me'mûrların Kur'ân-ı Âzim-i Âlî-şân'ın bir âyetini muzırdır diye bir kitâbdan sildiler" denilmektedir.[753] *Hareket* risalesinde Kur'an'ın tercümesinin yapılmadığı ve basımına ruhsat ve izin istenilse ret olunacağı iddia edilerek "Pâdişâh yalnız devlete değil dine peygambere Allah'a da hâindir" denilmektedir.[754] Böylece II. Abdülhamid'in iktidarını sağlamak için Allah'ın sözlerini dahi yok etmeye çalıştığı propagandası yapılmaktadır. *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iye* risalesinde de Mâide Sûresi'nin "ve men lem yahkum bimâ enzelallâhu fe ulâike humul fâsıkûn", yani "ve kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse, o takdirde işte onlar fâsıklardır" şeklindeki 47. ayetinden örnek verilerek[755] II. Abdülhamid Allah'ın ayetlerine uymamakla suçlanmaktadır.

Jön Türklerin iddiasına göre Sultan II. Abdülhamid vatanı ve milleti yok etmeye nasıl cesaret etmişse aynı şekilde Hz. Muhammed'e de hakaret etmiştir. *Meşveret*'te iddia olunduğu üzere II. Abdülhamid şu cümleleri söylemiştir: "Bir Arab çölden çıkmış ve az vakit zarfında birçok ülke zabt etmiş olduğu hâlde ben bugün Devlet-i Osmânîye gibi bir hükûmet-i muazzamanın pâdişâhı ve cümle Müslümânların halifesi iken her istediğimi icrâ etmekde tebaamı yed-i kahr ve dehşette bulundurmakda niçin izhâr-ı acz edeyim". Böylece, II. Abdülhamid'in "Arab" sıfatıyla Hz. Muhammed'i "tavsif ve tahkire" cüret ettiğini söylenerek, böyle birinin halifeliğe lâyık olmadığı propagandası yapılmaktadır.[756]

753 [Abdullah Cevdet], *Mahkeme-i Kübrâ*, s.28.

754 *Hareket*, s.35.

755 *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iye*, s.2.

756 A.T, "Vatanı Sevenlere ve Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr", *Sekiz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, s.2.

Mîzâncı Murâd'a göre de II. Abdülhamid perişan ettiği millete bu dünyada hesap vermeye mecbur olacağı gibi öteki dünyada da emanetlerine ihanetten dolayı Allah'a ve Hz. Muhammed'e başka hesap verecektir.[757]

Mîzân'da yer alan iddialara göre Sultan II. Abdülhamid'in Müslümanlara karşı inkârı kabil olmayan garazı ve husumeti vardır. Zira defaatle genel af ilân edildiği hâlde bundan hiçbir Müslüman istifade edememiştir. Müslümanların feryatlarına ve iniltilerine dayanamayan Avrupalı devlet elçileri dahi "ehl-i İslâm'a acıyarak merhameten ve insâniyeten" onları gayrimüslimler için talep ettikleri ıslahat kapsamına sokmak istemiş ancak peygamber postunda oturan ve halife unvanını taşıyan II. Abdülhamid bunu kabul etmemiştir. Tahta geçtiğinden beri ülkeyi mahvedip Avrupalıların eline vermek ve milleti "rezil ve perişân" etmek için çalışan II. Abdülhamid'in Müslümanlara yönelik "şiddet-i husûmet"inin hangi kandan, nesilden ve mezhepten geldiği sorgulanmakta ve "Hânedân-ı Âl-i Osmân'da böyle bir cinnet ve hıyânetin eseri görülmüş değildir" denilmektedir.[758] Böyle giderse İslâm'ı ve bütün Müslümanları mahvedecek olan II. Abdülhamid Kâbe-i Muazzama'yı da "yâd ellere" verecektir.[759]

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid'in halifelik görevlerinden uzak olmasının diğer Müslümanları da olumsuz etkilediği algısını matbuatlarına yerleştirmektedir. Hindistan'da baş gösteren tayfun ve kıtlık felâketleri üzerine İngilizler ve Ruslar tarafından hem aynî hem de nakdî yardım yapılmasına karşılık II. Abdülhamid'in Müslümanların halifesi olarak hiçbir girişimde bulunmadığı haberi *Mîzân*'da yapılmakta ve şöyle denilmektedir:

757 Murâd, "Sultan Abdülhamid'in Büyük Hatâsı", s.3.

758 "İzâha Muhtac Bir Sûal", *Mîzân*, (7), 15 Şubat 1897, s.2.

759 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.460.

"Müslümânların ve Osmânlıların başına püsküllü belâ kesilen bu hayırsız, hâlis bir Müslümân değilse bile Kraliçe Viktorya, Çar Nikola kadar da insanlıkdan mahrûm mudur? Nedir? Ya Rabbi!"[760] *Meşveret*'teki başka bir habere göre ise II. Abdülhamid Hindistan'daki ve Güney Afrika'daki Müslümanları koruyuculuğu altına almak "küstahlığında" bulunmuş, buna karşın Bulgaristan'daki Müslümanların hukukunu korumak için bir şey yapmamıştır. Bulgaristan'da camilerin yıkılması karşısında sesini çıkarmayan II. Abdülhamid, Jön Türk basınında eleştiri konusu olmaktadır.[761] II. Abdülhamid'in iktidarıyla birlikte hilâfetin yok olmaya başladığı yorumu *Osmânlı*'da da işlenmektedir. Gazetede Hilâfet-i İslâmiye'nin tehlikede olduğu ve henüz vakit varken halkın II. Abdülhamid'i "def" etmesi gerektiği dile getirilmektedir. Zira son pişmanlık fayda vermeyecektir.[762] Bugün İslâm hilâfeti adını taşıyacak özelliğe sahip Osmanlı'dan başka İslâm devletinin olmadığını ifade eden Jön Türkler, eğer Osmanlı da yok olursa artık "Benî İsrâil'den" daha kötü hâle düşecekleri uyarısını yapmaktadır.[763]

Sultan II. Abdülhamid'in Cuma Selâmlığı da eleştirilen konular arasındadır. *Kanûn-i Esâsî*'de iddia edildiğine göre padişah cuma namazını kılmak için birkaç metre ilerisindeki mescide ne İslâmiyet'te ne Nasrâniyet'te ne de Mecûsiyet'te görülmemiş bir "debdebe" ile gitmektedir. Onun muhafazasından sorumlu 20-30 bin asker ise cuma namazını kılamadığı gibi kelime-i şehâdet yerine "Pâdişâhım çok yaşa" diye bağırmak zorunda kalmaktadır. Bu "manzara-i garibe" ile alay eden Hristiyanlar içinse bundan büyük

760 "Hindistan'da Tayvun ve Kıtlık", *Mîzân*, (8), 22 Şubat 1897, s.3.

761 "Bulgaristan'da Câmiler", *Meşveret*, (28), 24 Aralık 1897, s.4.

762 "Hilâfet-i İslâmiye Tehlikede!", *Osmânlı*, (32), 15 Mart 1899, s.3-5.

763 *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iye*, s.16.

"eğlence" yoktur.[764] II. Abdülhamid'in her ramazan ayının on beşinde geleneksel olarak Topkapı Sarayı'na yaptığı Hırka-i Saâdet ziyareti de *Kanûn-i Esâsî*'de eleştirilmektedir. Hz. Muhammed'e ait olduğu kesin bile olmayan hırkayı ve diğer kutsal emanetleri ziyaret etmenin dinî zaruret olmadığı belirtilerek, halifenin asıl vazifesinin hacca gitmek olduğu vurgulanmaktadır. Oysa padişah kendisinin asıl görevi olan hac ibadeti yerine hemen yakınındaki Topkapı Sarayı'na giderek "debdebe-i müsrifâne" ile Hırka-i Saâdet'i ziyaret etmekte ve üstelik bunu da "dindarlık" göstergesi saymaktadır.[765]

Jön Tükler harem konusunu da Sultan II. Abdülhamid'in halifeliğinin meşruluğu noktasında kullanmakta sakınca görmemektedir. *Meşveret*'te Allah'ın gerekli şartları sağladığı takdirde erkeğe dört kadın almaya hak tanımasını dile getiren Jön Türkler, bundan fazlasının kat'i şekilde haram olduğunu belirtmekte ve şöyle demektedir: "Acebâ Sultan Hamid Müslümân değil mi! Yüzlerce nisvân-ı İslâmiyye'yi hangi mesâg-i şer'iye tevfîkan sarayında toplamıştır". Üstelik sarayda "mahbus" bulunan kadınlar cariye de değildir.[766] Böylece II. Abdülhamid'in Allah'ın kuralları dışında hareket ettiği ve halife olamayacağı bu tür propagandalarla da gösterilmeye çalışılmaktadır.

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid'in hilâfetinin meşrû olmadığı yönünde basında yaptıkları propaganda yanında etkileyici bir kurguyla yazılmış *Mahkeme-i Kübrâ* isimli propaganda risalesini de hazırlamışlardır. Abdullah Cevdet tarafından kaleme alınan

764 "Makale-i Mahsûsa", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (3), s.2. Aynı konuda başka eleştiriler için bk. "Zât-ı Şâhâne'ye Açık Ârıza", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (7), 1 Mart 1898, s.3-4; "Gayret'in Hiddeti", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (12), s.l.

765 "Hırka-i Sa'âdet'i Ziyâret Câiz mi?", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (29), 23 Ocak 1899, s.1-2.

766 Sem'ân, "Suriye'den Mektûb", *On Bir Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 23 Mayıs 1896, s.l.

ve ilk baskısı 1895'te Paris'te yapılan[767] risalede, II. Abdülhamid'in bir cuma günü Ayasofya Camisi'nde Hz. Muhammed, Hulefâ-i Râşidin, Osmanlı padişahları, Osmanlı'nın ileri gelen sadrazamları, paşaları ve kumandanları huzurunda yargılanması konu edilmektedir. II. Abdülhamid'in hilâfetinin şer'an geçerli olmaması ve her gün adaletsiz icraatta bulunan halifenin adına hutbe okunarak kılınan cuma namazlarının makbul olmaması sebebiyle Hz. Muhammed "Artık, bu ahvâl-ı nâmeşrûaya hitâm vermek zemânı geldi, Abdülhamid'i bi'l-cümle vükelâ ve bendegânıyla berâber çağırın, Hakk'ın emri, şerîatın hükmü yerini bulsun!"[768] diyerek yargılaması Jön Türklerin dinî propagandalarındaki üst seviyeyi göstermektedir.

Risalenin sonunda Jön Türklerin diğer yayınlarında II. Abdülhamid için dile getirdikleri eleştirilerin birçoğu bu kez Hz. Muhammed'in ağzından verilip tekrarlanmakta ve II. Abdülhamid'in yaptıklarının cezasının ne olduğu Hz. Ömer ile Yavuz Sultan Selim'e sorulmaktadır. İkisinin de cevabı ise aynıdır: "idâm". Bu cevap üzerine II. Abdülhamid ve beraberindekiler ağlaşarak af dilemeye başlamaktadır. Sonunda ise Hz. Muhammed, II. Abdülhamid hakkında hükmü şöyle vermektedir: "Allah'ın, şerîatın, insâniyetin rızâsı hilâfındaki harekâtından dolayı (Abdülhamid)i hilâfetden, saltanatdan mahrûm edelim, hayâtını bu kadar kahr cevr içinde ezdiği milletin mürüvvetine bırakalım!"[769] Böylece Jön Türkler, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin gerekliliğini Hz. Muhammed'in onayıyla en üst perdeden vurgulamaktadır. Jön Türklerin dinî propagandalarında Hz. Muhammed sembolü kendi görüşlerini onaylayıcı bir makam olarak ortaya konulmaktadır. Bu sembol toplumun dinî

767 M. Şükrü Hanioğlu, "Abdullah Cevdet", *TDVİA*, 1, İstanbul, 1988, s.91.

768 [Abdullah Cevdet], *Mahkeme-i Kübrâ*, s.7.

769 [Abdullah Cevdet], *Mahkeme-i Kübrâ*, s.25-31.

duygularını etkilemede ve böylelikle propagandaların niteliğini artırmada önemli işlev hâlini almaktadır.

Jön Türklerin propagandalarının etkisini güçlendirmek için kullandıkları tarihe atıf yapma yöntemi *Mahkeme-i Kübrâ* risalesinde de ziyadesiyle görülmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in yargılanması sırasında yalnız Hz. Muhammed değil, Osmanlı padişahları ve ileri gelen devlet adamları da konuşmaktadır. İlk söz alan Ertuğrul Gazi, II. Abdülhamid için "Keşke Cenâb-ı Hakk beni hayvân sûretinde hasr edeydi de kalbimde umman-ı ıztırablar, deryâ-yı mahcûbîyetler peydâ eden bu günde hazır bulundırmasaydı!!" demektedir. Osmanlı hanedanı içinde "şerâfet-i mukaddese-yi İslâmîye'yi pay-mâl etdirmeğe sebeb-i yegâne" olarak II. Abdülhamid'i görerek, onun kendilerini Hz. Muhammed'in ve diğer ileri gelenlerin karşısında mahcup ettiğini söylemektedir. Ardından Osman Gazi de eğer Müslümanlığı ve Türklüğü bu derece "zillete" düşürecek bir "mahlûkun" hanedanından çıkacağını bilseydi namını, evlâdını ve ahfadını millete yadigâr bırakmaktan "hayâ" edeceğini belirtmektedir.

Risalede diğer Osmanlı padişahları da teker teker söz alarak devlet ve din için kendi yaptıklarını zikretmekte ve Jön Türklerin bakış açısıyla Sultan II. Abdülhamid'in iktidarının Osmanlılığı ve İslâmiyet'i düşürdüğü kötü durum nedeniyle eleştiride bulunmaktadır. II. Abdülhamid'in selefleri olan Osmanlı padişahları ve halifeleri o kadar kızgındır ki II. Selim konuşmasının sonunda "La'net olsun Abdülhamid gibi adamlara..." demektedir. I. Abdülhamid ise "İmkân olsa idi Cenâb-ı Hakk'dan ismimin tebdilini istirhâm ederdim. Hiçbir isim ismim kadar la'nete dûçâr olmadı." diyerek tepkisini belirtmektedir. II. Abdülhamid'in babası Sultan Abdülmecid de oğlu için "Abdülhamid'in babası olmaya râzı olamam. Ben böyle cebîn, yalancı bir mahlûkun pederliğini

kabûl etmem" ifadelerini kullanmaktadır.[770] Böyle bir propaganda söylemiyle II. Abdülhamid'in ne İslâm hilâfetinin ne de Osmanlı saltanatının temsilcisi olamayacağı etkili şekilde anlatılmaktadır.

Jön Türk ulemasından Hoca Kadri, İslâm toplumunda görülen fenalıkların hemen hepsinin Osmanlı hükûmetinin görevlerini yapmamasından kaynaklandığı söylemektedir. Halifeye itaatin lâzım olduğunu ancak şerîatın beyan ettiği üzere halifenin de "âdem" olmasının en büyük şart koşulduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda Sultan II. Abdülhamid'in halifeliğini sorgulayan Hoca Kadri'nin şu cümleleri dikkat çekicidir: "Arab'dan gayrı hükûmet-i Osmânîye'ye tâbi' olan Türk, Kürd, Arnavud, Gürcü, Laz, Boşnak, Pomak akvâm-ı İslâmiye'si şerîatın halifeye tahmil eylediği vezâif-i dinîye ve lâzımeye vukufları gayet nâkıs olduğundan körcesine makâm-ı hilâfete perestiş, itâat ediyorlar."[771] Böylece Arapların hilâfet davasına girmesinin meşruluğunu dinî yönden onların bilgisine bağlayan Hoca Kadri, başta Türkler olmak üzere diğer Müslüman Osmanlı topluluklarının ise dinî bilgi yönünden cehaletleri nedeniyle II. Abdülhamid'e itaate devam ettiklerini vurgulamaktadır.

Meşveret'te vitir namazında okunan Kunut dualarında geçen "ve nahleu ve netrükü men yefcürük" kısmının "Ya Rabbi! Biz sana karşı fısk ve fücûrda bulunanı hal' ve terk ederiz" demek olduğu hatırlatılmaktadır. Jön Türklere göre burada geçen hal' halifeleri ve hükümdarları tahttan indirmek anlamındadır ve buna yetkili de millettir. Buna rağmen halifelik şartlarına haiz olmayan "câhil, fasık, zâlim" ve "her bir hareketi ahkâm-ı şer'i şerife muhalif" II. Abdülhamid'in millet tarafından hâlen halife görülüp, tahttan indirilmemesi yadırganmakta ve bunun sebebi olarak da

770 [Abdullah Cevdet], *Mahkeme-i Kübrâ*, s.8-22.

771 [Hoca Mehmed Kadri Nâsıh], *a.g.e.*, s.87.

milletin "cehâlet"i gösterilmektedir.[772] Dinî içerikli yazılara sayfalarında çokça rastlanan *Kanûn-i Esâsî*'de Osmanlı'nın Müslüman halkının dünyevî işlerde olduğu kadar din konusunda da aşırı derecede cahil olduğundan yakınılmaktadır. II. Abdülhamid devrinde "fesâd-ı ahlâk" gibi "cehâlet-i umûmîye"nin de bütün şiddetiyle artmakta olduğu söylenmektedir.[773]

Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına karşı ses çıkarmayanlara *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*'nde "Yâhû! Nedir bu esâret? Nedir bu hakaret? Siz bu dünyâya bir adamın keyfine hizmet etmeye ve ânın sefâhatına kurban olub gitmeye mi geldiniz?" diye sorulduğunda, dinin kendilerine ihsan buyurduğu hürriyetten ve müsavattan gafil olarak "Ulû'l-emre itâat vâcibdir. [...] Biz anın emrinden başka bir şey tanımayız. Anın yolunda mâl ve cânımızı fedâya mecbûruz" şeklinde cahilce cevap verdiği anlatılmaktadır.[774] Jön Türkler *Meşveret*'te Hûd Sûresi'nin 113. ayetinde geçen "Ve lâ terkenû ilellezîne zâlemû", yani "zulmedenlere meyletmeyin" kısmını kullanarak zalim olarak gördükleri II. Abdülhamid iktidarına karşı çıkmaları için Osmanlı toplumuna çağrıda da bulunmaktadır.[775]

İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nde imâmetin ne olduğu ve Müslümanların imamının hangi dinî kurallara bağlı olarak seçilmesi gerektiği konusunda İslâmî mezheplerin şartları ortaya koyulmaktadır. Ardından Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâfık* eserinden bir bölüm verilerek dinin ve Müslümanların nizamı için belirtilen şartlara göre bir imam seçmenin vacip olduğu gibi

772 H. Figânî, "Ve Nahleu ve Netrükü Men Yefcürük", *On Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 2 Mayıs 1896, s.1.

773 "Makale-i Mahsûsa", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (3), s.1.

774 *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s.3.

775 "Girid Adası", *Meşveret*, (5), s.3; "A'zam-ı Ulemâ'dan Bir Zâtın Mîzân Kardaşımıza Gönderdiği Mufassal Mektûb Fevkalâde Ehemmiyeti Hâiz Olduğundan Ba'zı Fıkraları Bervech-i Âti Derc İdildi", *Sekiz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, s.1.

nizamı bozacak davranış içerisine giren imamın düşürülmesinin de vacip olduğu vurgulanmaktadır.[776] Böylece isim verilmeden Sultan II. Abdülhamid'i halifelik şartlarını taşımadığından tahttan indirmenin Müslümanlar için şer'an caiz olduğu anlatılmaktadır. Müslümanlara hitaben "Aklınızı başınıza alınız! İttihâd ve ittifâk ediniz" denilmekte ve şartları taşıyan birini halife yapmaları hususunda çağrıda bulunulmaktadır. İmâmet şartlarını taşımayan birtakım "mütegallibeye" hulefâ ve ulû'l-emr isimlerini vermekten artık vazgeçmeleri ve şimdiye kadar böyle bir hataya cüret ettikleri için de tövbe etmeleri istenmektedir.[777] Bu şekilde II. Abdülhamid'in halifeliğinin dinen gayrimeşrû ve ona itaatin caiz olmadığı algısı İslâmî terminoloji yüklü propagandalar yoluyla topluma verilmeye çalışılmaktadır.

Jön Türkler, Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi'ye hitaben *Osmânlı*'da ihtarname yayımlanarak makam-ı hilâfeti "işgal" eden Sultan II. Abdülhamid hakkındaki ahkâmını tebliğe mecbur olduğu ve ya vazifesini ifâ etmesi yahut da Bâb-ı Meşihât'ı terk etmesi gerektiğini eleştirel dille söylemektedir.[778] Halifelik şartlarını taşımayan II. Abdülhamid'in hâkimiyetinin meşrû olamayacağını söyleyen Ahmed Rızâ, şeyhülislâm hal' fetvası vermese bile milletin saadeti ve selâmeti için II. Abdülhamid'in kesinlikle tahttan indirilmesi gerektiğini savunmaktadır. II. Abdülhamid'in iktidarından kazanç sağlayanların bu "fiil-i hayr"ı gerçekleştirmeye mani oldukları takdirde onlar hakkında da "şer'i muamele"nin icra edilmesini istemektedir.[779] Mîzâncı Murâd da Kur'an, şerîat, devlet, namus ve istiklâlin bekası için II. Abdülhamid'in "mekrûh

776 *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s.6-14.

777 *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s.35-36.

778 "Şeyhü'l-İslâm Semâhatlü Cemâleddin Efendi'ye Açık İhtârnâme", *Osmânlı*, (39), 1 Temmuz 1899, s.1.

779 Ahmed Rızâ, "Sultan Murâd'ın Cinneti", *Meşveret*, (13), 5 Temmuz 1896, s.4.

ve miskin" şahsının feda edilip edilmeyeceğini *Mîzân*'da okuyuculara sorarak kendilerinin görüşüne göre "Bin adet Hamid bile Allah ve peygamber için fedâ olunur" cevabını vermektedir.[780]

Sultan II. Abdülhamid'in makam-ı hilâfete uygun olmadığı konusundaki iddiaların en fazla dile getirildiği gazete *Osmânlı*'dır.[781] Gazetede, II. Abdülhamid'in halifeliğe uygun davranışlar sergilemediği için hal' edilmesini vacip gören fetvalar yayımlanmıştır.[782] Yayımlanan fetvalarda padişahın Yıldız Sarayı'ndaki ziyafetlerde Müslümanlara "hamr" ikram etmesi, devlet adamlarının zevcelerini saraya davet edip onları birer birer karşısına geçirip ayak öptürmesi, saraydaki tiyatroda onlarla oyun seyretmesi, ertesi günü giderlerken hepsine "atiye" vermesi, donanmayı mahvetmesi, halkın hürriyetini yok etmesi ve 24 milyon nüfuslu Osmanlı toplumunu kendisine "köle" yapması hal' edilmesine yeterli görülmektedir.[783] Ayrıca II. Abdülhamid aleyhine verilen fetvalarla ilgili "Ulemâ-yı din hazerâtı tarafından virilen fetâvâ-yi şerife mûcibince Abdülhamid'in idâmı lâzım geliyor... Bu fetvânın icrâ-yı hükmü umûm âlem-i İslâm üzerine farzdır."[784] denilerek, II. Abdülhamid'in yalnız tahttan indirilmesi yetmeyip katli de uygun görülmektedir.

Hoca Şâkir Efendi tarafından kaleme alınan bir kısım fetva Jön Türklerce risale olarak da bastırılmıştır. Risalede klasik fetva üslûbuyla "Emirü'l-Mü'minin bulunan Zeyd" şeklinde kastedilen Sultan II. Abdülhamid aleyhinde algı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Makam-ı hilâfette bulunan II. Abdülhamid'in zulme sapmış olmasına rağmen hilâfetten çekilmemesi karşısında

780 "Yine Kırk Anbar", *Mîzân*, (11), 15 Mart 1897, s.2.

781 Kaya, *a.g.e.*, s.85.

782 "Fetvâ", *Osmânlı*, (58), s.1; "İslâm'a Tebşir", *Osmânlı*, (75), 1 Ocak 1901, s.1.

783 "Mülâhaza", *Osmânlı*, (58), 15 Nisan 1900, s.1

784 "Osmânlı", *Osmânlı*, (12), 15 Mayıs 1898, s.7.

Müslümanların ne yapması gerektiği sorusuna bütün Müslümanların silâhlanıp halifeyi "tarumar" etmesi gerektiği fetvasıyla halkın isyanı dinî yönden meşrulaştırılmaktadır.[785] Bunun yanında II. Abdülhamid'in azledilmesinin gerekliliği dinî nedenler çerçevesinde izah edilmekte[786] hatta katledilmesi yönünde misal olacak birçok açıklama dahi verilmekte ve fetvalarda onun yapmış olduğu kötülükler gereği katli "câiz" görülmektedir.[787]

1901 yılının başlarında Jön Türkler Mısır'daki El-Ezher ulemasına müracaatla aldıklarını iddia ettikleri fetvayı da Osmanlı'nın Arap vilâyetlerinde dağıtmıştır. Ulemadan alındığı iddia edilen ve Sultan II. Abdülhamid'in katlini vacip gören fetva şu şekildedir:

> Emür-ül-mü'minin bulunan Zeyd tarik-i hakdan tarik-i zulme sapmış olduğu kendisine teb'ası tarafından ihtar olunduğu halde ta'kib eylediği idare-i istibdadiyeyi terk etmeyüb bil'akis o idarenin teşhidi içün başına bir kuvvet cem' ederek umum metbu'anın istirahatini ihlâl ederse emir bulunan Zeyd ve avanesine teb'a tarafından ne yapılması câiz olur?
>
> Elcevab:
>
> "Hükümet size müstakim bulundukça siz de onlara müstakim bulunun hükümet istikametini terk edüb hakdan udûl ederse o anda kılıclarınızı omuzlarınıza urub heman cemiyetlerini târ ü mar edin eser bırakmayın sallallahu aleyhi ve sellam" hadis-i şerifi meâl-i münifesi teb'anın umumen silahlanub hey'et-i zalimeyi katletmesi lâzımgelir.[788]

Jön Türklerin fetva propagandaları o kadar ileri dereceye varmıştır ki kendilerince halife olarak görmeyip, hakkında hal' ve hatta katl fetvası aldıkları Sultan II. Abdülhamid yerine Şehzade

785 [Hoca Şâkir Efendi], *a.g.e.*, s.20-21.

786 [Hoca Şâkir Efendi], a.g.e. s.17-18.

787 [Hoca Şâkir Efendi], *a.g.e.*, s.5, 7, 15-16.

788 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.592.

Reşâd Efendi'yi yeni sultan ve halife tanıdıklarına dair 1901 yılında Avrupa'da hutbe dahi okutmuşlardır.[789]

Sultan II. Abdülhamid'e dinî suçlamalarda bulunulduğu ve Allah'a itaat etmek için padişahtan alınacak "intikâm"ın "farz-ı ayn" olduğunun vurgulandığı beyannameler de halka dağıtılmıştır. "Ya Muvahhid!" hitabıyla başlayan bir beyannamede zalimlerin elinden dinin ve imanın yanında batırılan devletin ve milletin kurtarılması da istenmektedir. Dinin ve imanın "âmir-i mücbir, hûnhar, taçlı gaddar bir şeytân"ın elinde olduğu ve o şeytanın "pis yüreği"nin yarılması gerektiği ifade edilmektedir. "Allah'a yardım edene Allah da yardım eder" denilerek, intikam alınmasının farz olduğu ve o intikamın "Abdülhamid'in murdar yüreği" olduğu söylenmektedir.[790] Bu şekilde halk yoğun dinî söyleme maruz bırakılarak II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve katledilmesi gerektiği dinî zorunluluk icabı gösterilmektedir.

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid'in halife olmadığı söylemini dinî propagandalarında kullanarak bunu İslâmî argümanlarla desteklemişlerdir. Genç Osmânlıların muhalefet dili olarak dinî terminolojiyi kullanıp geniş halk kitlelerini etkileyerek, Bâb-ı Âlî ve bürokrasi gibi geleneksel güç odaklarına karşı açıkça muhalefet edebilmek amacıyla onlardan daha güçlü meşruiyet referanslarına sahip olma istekleri[791] aynı şekilde Jön Türkler için de geçerlidir. Onlar da dinî propagandaları bu maksatla yapmışlar ve kendi muhalefetlerinin işlerliği noktasında araç olarak görmüşlerdi. Jön Türkler tarafından şerîata aykırı davranan ve

789 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.365.

790 Göçmen, *a.g.e.*, s.218-220.

791 Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid, Muhalefet ve Din," Coşkun Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, 2. Baskı, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.83.

halifeliği caiz olmayan II. Abdülhamid söylemi ortaya atılmıştır. II. Abdülhamid'in hilâfetinin meşrû olmadığı yönündeki propagandaları matbuatlarında işleyen Jön Tükler, onun tahttan indirilmesi için öncülük yapmalarını beklediği dinî kesimlerin harekete geçmesini de sağlamak istemiştir. Dolayısıyla özellikle de ulema ve medreseliler Jön Türk propagandalarının etki kapsamına alınmaya çalışılmıştır.

1.12.1. Dinî Kesime Yönelik Çağrılar

Jön Türklerin dinî içerikli propagandalarında ulema ve medrese kesimi önemli yer tutmaktadır. Propagandanın etkileyiciliği onun yöneltildiği kitle ile de alâkalıdır. Bu bakımdan Jön Türkler dinî kesimleri özellikle göz önünde tutmuştur. Osmanlı siyasî geleneğinde padişahların hal' edilmesinde dinî açıdan meşruiyeti temsil eden kesimlerin muhalefet safında yer alması, Jön Türkler için Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı büyük güç bloğu oluşturacaktı. Bunun yanında dinî kesim toplumun etki altına alınmasında ve yönlendirilmesinde büyük rol oynamaktadır. Ulema ve medreseliler kanalıyla toplumun geniş tabanına ulaşmak Jön Türklere amaçlarını gerçekleştirmede kolaylık sağlayacaktı. Bu bağlamda İslâm dini de Jön Türkler için ulema sınıfını yanlarına çekmek için kullanacakları "silah" ve "sosyal pekiştirici" olarak görülmüştür.[792]

Jön Türklerin dinî kesimlere yönelik çağrılarında Sultan II. Abdülhamid'in hilâfetine biat edilmesinin caiz olmadığı söylemi kullanılmaktadır. *Hareket* risalesinde "Ey ulemâ, ey müderrisîn, ey talebe-i ulûm" hitabıyla dinî kesimlere seslenen Jön Türkler, Hz. Muhammed'in İslâmiyet'in mahvına çalışanlara itaati emir

792 İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1 Hilafet ve Meşrutiyet*, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014, s.22.

mi buyurduğu sorusu sorularak II. Abdülhamid'e itaatin Allah'a isyan edip şeytanla rekabet etmek anlamına geldiği söylenmektedir. Zira II. Abdülhamid halife namında "Yezid"dir. Dinî kesimlere hilâfet makamında böyle birinin durmasına nasıl tahammül ettikleri, başlarındaki sarıkları kanlı musalla taşında vatanın cenaze namazını kılmak için mi sardıkları sorusu da sorulmaktadır.[793] Ulû'l-emr olabilmek için Allah'a ve Hz. Muhammed'e itaat gerektiğini söyleyen Jön Türkler, II. Abdülhamid iktidarının Allah'ın ve Hz. Muhammed'in sözleri dairesinde olmayıp, onun verdiği emirlerin "şeytânî" ve "merdûd" olduğunu belirtmektedir.[794] "Âlem-i İslâmîyyet'i lekedâr eyleyen" II. Abdülhamid'in emrine itaat etmenin "şerîat-ı mutahhara"ya karşı isyan etmek anlamına geldiği vurgulanmaktadır.[795] Başta Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi olmak üzere II. Abdülhamid taraftarı ulemaya seslenen sarıklı Jön Türkler şöyle demektedir: "Be hey âdemler! Allah'dan korkun! İnsanlardan utanın! Bir şahs-ı cehûl ve müstebidin keyfine hidmet etmeyin! Müslümânları aldatmayın! Milletin müstakbelini berbâd etmeyin!"[796]

Jön Türk ulemasından Hoca Muhyiddin'e göre "zâlim" padişahların selâmını almak dahi caiz değildir. Ayrıca zalim padişahın yanına gidenlerin orada yapılan haramları görmesi; yalanla, küfürle ve fuhuşla ilgili sözleri işitmesi hâlinde sükût etmesi de haramdır.[797] Böylece Sultan II. Abdülhamid'in tahtta bulunmasının çevresindekileri ve özellikle de ulemayı günaha soktuğu iddia edilmektedir. *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iye* risalesinde "Emirü'l-mü'minin" unvanının II. Abdülhamid'in kibrine

793 *Hareket*, s.42, 44.

794 Sem'ân, "Suriye'den Mektûb", s.1.

795 "Selânik'den" *Meşveret*, (13), s.2.

796 [Hoca Mehmed Kadri Nâsıh], *a.g.e.*, s.94.

797 Şeyh Alizâde Muhyiddin, "Makale-i Şer'iye", *Kanûn-i Esâsî*, (6), 26 Ocak 1897, s.1.

ve azametine az geldiği ve ilâhî sıfatlara iştirak etmek istediği iddiasıyla, İstanbul gazetelerinin hemen her sütununda padişah için "velînimet-i âlem" ifadesinin kullanıldığı belirtilmektedir. Velînimet-i âlemin kim olduğu sorularak II. Abdülhamid'in kendisini Allah'la eşdeğer kılmaya çalıştığı algısı yaratılarak "Ey ulemâ-yı din-i İslâm! Artık illallah! Feryâd" denilmektedir.[798] Girit Meselesi'nde de ulemaya çağrıda bulunulmaktadır. *Osmânlı*'da yazdığı üzere II. Abdülhamid'in "hâin bir pâdişâh ve zâlim bir halife" olduğu anlaşılmıştır. Jön Türkler buna rağmen İslâm ulemasının neden Girit'teki dindaşlarının imdadına yetişmediğini sormaktadır.[799]

Jön Türklerin çağrılarında kullandığı diğer argüman da ulema ve medrese kesimlerinin Sultan II. Abdülhamid döneminde hakir görüldüğü, sefalet içinde yaşadıkları söylemleridir. *Meşveret*'te padişahın ramazan ayında verdiği maaşın merhametinden değil, ulema sınıfını bu ayda parasız bırakmanın kendisi için tehlike olduğunu düşünmesinden ileri geldiği ifade edilmektedir.[800] Jön Türklere göre ilimlerin tahkir edildiği "devr-i musîbet"te ulemaya kimse saygı göstermemektedir.[801] Hoca Muhyiddin, II. Abdülhamid'e gönderdiği ve *Kanûn-i Esâsî* gazetesinde de yayımlanan arızasında ulemanın bu zamanda hor ve hakir tutulduğunu, talebe-i ulumun dilenci konumuna indirildiğini vurgulayarak şöyle demektedir: "Efendimiz! Bir kere târihlere bakınız! İslâmiyet'in bidâyetinden beri ricâl-i ilmiye böyle tazyike, kütüb-i şer'iye böyle tahrife uğramamışdır!!! [...] Bunlar hep Meclis-i Meb'ûsân'ın küşâdı içün hocaların ittifâk etmeleri ve halka ön ayak olmaları havfından ileri geliyor." Hoca Muhyiddin

798 *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iye*, s.16.

799 "İzzet-i Nefsden Eser Kalmadı mı?", *Osmânlı*, (25), 1 Aralık 1898, s.5.

800 "Parasızlık", *Meşveret*, (29), s.4.

801 "Telgraf ve Havadis", *On Bir Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, s.4.

ulemanın zor duruma düşürülmesinin nedenini onların Meclis-i Mebûsan isteklerine bağlayarak, halka öncülük etmemeleri için II. Abdülhamid tarafından kasıtlı şekilde güçlerinin yok edilmeye çalışıldığını söylemektedir. Yine Hoca Muhyiddin Meclis-i Mebûsan'ın açılmasını ihtar eden Avrupalı devletlere cevap olarak ulema sınıfının bunu kabul etmediği yönünde açıklama yapan II. Abdülhamid'i eleştirmektedir.[802] Oysa ona göre ulema bunun tam tersini savunmaktadır.

Hareket risalesinde Sultan II. Abdülhamid'in milleti ezmek için ilk arzu ettiği şeyin "vükelâ-yı diyânetin vücûdunu" ortadan kaldırmak olduğu çünkü keyfî yönetiminin önünde engel olarak onları gördüğü vurgulanmaktadır. Ulema kesiminin ise bunu anlayamamasına teessüf edilmektedir. Jön Türklere göre II. Abdülhamid ulema sınıfından binlerce kişiyi sürgüne gönderdiği gibi İstanbul'dan da bütün ulemayı def etmeyi amaçlamaktadır.[803]

Jön Türklere göre medrese öğrencileri de tıpkı ulema gibi zor şartlar altındadır. Jön Türklerin iddiasına göre Sultan II. Abdülhamid binlerce medrese öğrencisini boğdurup öldürmüştür.[804] Doğru dürüst abdest almayı bilmeyen Yıldız Sarayı ağaları milletin hazinesini "şehevât-ı hayvânîyeleri" için "berbâd" ettikleri hâlde, medrese öğrencileri "dilenerek" hayatlarını temin etmeye mecbur kalmaktadır.[805] *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*'nde medreselilere "dininizi dünyâya değişmeyiniz" denilerek, şimdiye kadar II. Abdülhamid yönetiminden ne iyilik gördükleri sorulmaktadır. Medreseliler hiçbir muhalif harekette bulunmamalarına karşın vapurlara doldurularak sürgün edilmiş, 20 yıl kadar boyunca

802 Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin, "Zât-ı Şâhâne'ye Takdim Kılınan Arızadan", s.5-6.

803 *Hareket*, s.42-43.

804 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.460.

805 *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iye*, s.9.

medrese köşelerinde eğitim gördükten sonra düşük maaşla yaşamaya bırakılmıştır. Buna rağmen Maarif Nezareti medreselilerden düşük seviyede bilgiye sahip "birtakım çoluk-çocuğu" yüksek maaşlarla muallim olarak atamış ve medreselilerin hakkı yemiştir.[806]

Jön Türkler ulemanın ve medrese öğrencilerinin yaşanılanlar karşısında sessiz kalışını da eleştirmektedir. Jön Türklerin ulemaya doğrudan çağrıda bulundukları *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet Şeri'ye* risalesinde başta Sultan II. Abdülhamid'in olduğu zalimlerin yaptıklarıyla İslâm dininin ve milletin tahrip edildiği ve zulme uğradığı iddia edilmektedir. Buna karşın ulema ise sessiz kalmaktadır. Jön Türkler durumu eleştirerek "Ey ulemâ-yı din-i İslâm neredesiniz" diye sormakta ve onların sessiz kalışının "müstebidin zulmünü" onayladıkları anlamına geldiği söylenmektedir. Yine İslâm ulemasına hitap edilerek "istibdâdın pençe-i kahirânesi altında ezilen" insanların hukuk-ı şer'iyelerini muhafaza ve müdafaa etmenin "emr-i bi'l ma'rûf ve nehy-i anil münker" ayeti gereğince kötülükten sakındırıp iyiliği emretmenin ilk önce kendi mükellefiyetlerinde olduğu ikazı yapılmaktadır.[807] Ancak *Mîzân*'da belirtildiği üzere kendilerine yapılanlara karşın ne hafiyelikten yetişme asker ne de bayağı kalem sahipleri arasında erkân-ı ilmiye kadar II. Abdülhamid'in ayaklarına kapanan kimse yoktur.[808]

Jön Türkler İslâm ulemasının dinî vazifelerini açıklamak için ayetlerden ve hadislerden de yararlanmaktadır. Zümer Sûresi'nin 9. ayetindeki "kul hel yestevîllezîne ya'lemûne vellezîne lâ ya'lemûn", yani "De ki: "(Hiç) bilenle bilmeyen bir olur mu?" şeklindeki kısmı ve "Âlimler peygamberlerin vârisleridir" hadis-i şerifiyle ulema sınıfının dinî açıdan müstesna yeri olduğuna dikkat

806 *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s.43-44.

807 *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iye*, s.6-7.

808 "Tabaka-i Bâlâ Muhbirimizden", *Mîzân*, (12), 22 Mart 1897, s.4.

çekilmektedir. Bu ayetlere ve hadislere rağmen görevlerini yerine getirmeyip aksini yapanların "bilmeyenler"den daha "beter" ve "mel'ûn" olacakları ifade edilerek, Sultan II. Abdülhamid'e boyun eğip onun iktidarına karşı çıkmamalarının şer'i açıdan cezası gösterilmektedir. II. Abdülhamid iktidarının "yegâne maksadı"nın öncelikle İslâm ulemasının itibarını halkın gözünden düşürmek olduğu ve bunda da başarı sağladığı belirtilmektedir. Buna karşın ulema sınıfının sessiz kalışının hem kendileri hem de millet aleyhinde olduğu ifade edilerek, İslâm milletinin üzerine çöken kötülüklerin en büyük mesuliyetinin ulema sınıfına ait olacağı vurgulanmaktadır.[809] Tunalı Hilmi Osmanlılara ve Müslümanlara seslenerek büyükler vazifelerini görmediklerinden sorumluluğun küçüklerin üzerine yüklendiğini, bundan dolayı da küçüklerin büyükleri vazifelerini icraya davete ve icbar etmeye haklı olduklarını belirtmektedir. Vazifelerini görmeyen büyükler olarak kastettiği ulema sınıfına da seslenerek II. Abdülhamid yönetimine karşı artık harekete geçmelerini istemektedir.[810]

Jön Türkler medreselileri kendi yanlarına çekebilme noktasında onlara yönelik yayınlar da yapmışlardır. Hoca Muhyiddin'in kaleme aldığı *Medreselerin Islahı* isimli risale medrese öğrencilerine ücretsiz dağıtılmıştır.[811] Medreselerin yapısı, işleyişi ve okutulan derslere dair görüşleri ihtiva eden risale, medreselerin çağın şartlarını taşıyan eğitim kurumu hâline gelmesi için kaleme alınanların tatbike konulması istirhamıyla bir nüshası da padişaha arz olunmuştur.[812]

809 *Ulemâ-yı Din-i İslâmı'a Da'vet-i Şer'iye*, s.2-4, 10.

810 Tunalı Hilmi, *İkinci Hutbe*, s.7-8.

811 Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, [Mısır, 1314], s.1.

812 Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s.32. II. Meşrutiyet'in ilânının ardından Hoca Muhyiddin İstanbul'daki ve Rumeli'deki medreselere bu risalenin gönderilmesini Bâb-ı Âlî'den istemiş ancak kabul edilmemiştir bk. Zeynep Altuntaş, "Yarı ulemâdan bir Jön Türk Hoca Muhyiddin'in hayatı ve eserleri", *Tarih ve Toplum*, (13), 2011, s.251.

Jön Türklerin dinî kesimlere yönelik çağrılarının birçok kimsede yankı bulduğu görülmektedir. Öyle ki Jön Türk saflarına katılanların önemli kısmı değişik seviyede dinî eğitim almış kişilerden ve medrese öğrencilerinden oluşmuştur.[813] *Mîzân*'da yer verilen bir yazıda "Ümid ederim ki yakında pek büyük bir inkılâb zuhûr edecektir. Görüştüğüm talebe-i ulûm ve ulemâ-yı din yavaş yavaş vaaz ve nasihate başlıyorlar. Ahâli uyanıyor" denilerek, dinî kesimlerin Sultan II. Abdülhamid aleyhinde faaliyette oldukları gösterilmektedir.[814] *Osmânlı*'da yazdığına göre padişah "Müslümânları zehirlemek üzere" ramazan ayında Rumeli'ye din adamları göndererek lehine vaazlar verdirmiştir. Buna karşılık "sözü, özü doğru olan" ve II. Abdülhamid iktidarının gerçeklerini anlatan din adamlarına da rastlanılmaktadır.[815] Rumeli'de ramazan dolayısıyla camilerde vaaz veren bir din adamının mevcut hükûmetin kötülüklerinden ve "istibdâd-ı Hamidî"den bahsedip, milletin selâmetinin ve geleceğinin tehlikede olduğunu belirten konuşması diğer din adamlarına örnek gösterilmektedir.[816] Ahmed Rızâ medrese öğrencilerinin "sözünü tutmamak, Beytü'l-mal'ı soymak, zulmetmek" gibi dine aykırı davranışları İslam padişahına yakıştıramadıklarından mevcut yönetimden ziyade kendilerine yakın ve "terakki" taraftarı olduklarını söylemektedir.[817] Mîzâncı Murâd da talebe-i ulumun toplum nezdinde itibarlarının çok ve kıymetlerinin büyük olduğu görüşündedir. Ahkâm-ı şer'iyeye daha fazla vakıf olduklarından Yıldız Sarayı'na karşı çıkmak hususunda herkesten ileri seviyede bulunmaktadırlar.[818]

813 Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s 142.

814 "İstanbul'dan", *Mîzân*, (1), 14 Aralık 1896, s.3.

815 "Deliorman'dan", *Osmanlı*, (9), 1 Nisan 1898, s.7.

816 "Ulemâmıza, Vaizlerimize Numûne-i İmtisâl", *Osmanlı*, (32), s.8.

817 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (2), s.2.

818 Mehmed Murâd, *Yıldız Saray-ı Hümâyûnu ve Bâb-ı Âli Yâhud Şarkın Derd-i Aslisi*, s.16.

Jön Türkler ulema sınıfına seslenerek manen ve maddeten kendilerine bağlı olan halka önderlik etmelerini, "zulüm" ve istibdâd" merkezini mahvetmelerini istemekte ve "Yoksa lâ felâh" diyerek aksi takdirde kurtuluşun olamayacağını vurgulamaktadır.[819] Halkı isyana teşvik edici bir beyannamede Yıldız Sarayı'na hücum edildiğinde önde ulema sınıfının olacağı belirtilmektedir.[820] Jön Türklerin Viyana kaynaklı olarak *Meşveret*'te verdiği habere göre padişahın hal' edilmesine dair sarayın duvarlarına kâğıtlar yapıştırılmış, bunu yapanların ise softalar olduğuna kanaat getirilerek 500 softa sürülmüştür. Ayrıca Yıldız Sarayı'nın medrese öğrencilerini kendi tarafına çekmek için çalışmalar yürüttüğünü belirten Jön Türkler, II. Abdülhamid'in böyle tedbirlerle onların "hamîyet-i milliyeleri"ni söndüremeyeceğini vurgulamaktadır.[821]

Jön Türklerin çağrıları dinî tarikatlarda da yankı bulmuş, Jön Türkler özellikle Sultan II. Abdülhamid'e muhalif Bektaşîler, Melâmîler ve Mevlevîler ile yakın temas kurmuşlardır.[822] Jön Türk matbuatının İstanbul'da dinî kesim arasında dağıtılmasında dergâhlar ve tekkeler önemli rol oynamıştır. Samatya'da İmrahor Dergâhı'nın şeyhi ve kardeşi Paris'teki Jön Türklerle irtibat hâlinde olmuştur. Cuma akşamları Tıbbiye öğrencileri dergâha gelip el altından Jön Türk yayınlarını almıştır. Sütlüce Dergâhı Şeyhi Münir Baba'nın oğlu Hüseyin Ulvî, Bektaşî Tarikatı'ndan Hacı Haşim Efendi'nin berber dükkânına Jön Türk yayınlarını getirmiştir. Hacı Haşim Efendi de bu yayınları Merdivenköy Dergâhı'ndaki Bektaşî şairi Harâbî'ye göndermiş, o da tekke mensuplarına

819 *Ulemâ-yı Dîn-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iye*, s.16.

820 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.459-460.

821 "Cem'iyyetler, Yaftalar", *Meşveret*, (3), 1 Ocak 1896, s.4.

822 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.118-119.

okutmuştur.[823] Kocamustafapaşa'daki Bedevî Dergâhı Potnişini Şeyh Nâil Efendi de Jön Türk matbuatının İstanbul'da dağıtımını ve aynı zamanda propagandasını yapmıştır.[824] İstanbul'daki Mevlevî tekkeleri de Jön Türklerin toplandığı yerler arasında olmuştur. Bu şekilde dinî kesim arasında Jön Türk taraftarlığı ve II. Abdülhamid karşıtlığı hızlanmıştır.

Jön Türklerin dinî kesime yönelik propagandaları yalnız İstanbul'da değil, taşrada da etkilidir. Konya'da Ermenekli Hasan Rüşdü, Sivaslı Ali Kemâlî ve Ayaşlı Şakir gibi ulemadan isimler medreselerde öğrencilere Jön Türkler lehine teşviklerde bulunmuştur. Konya'da ulema kesiminden Jön Türklüğe büyük ilgi olmuştur. Zira Sultan II. Abdülhamid yönetimiyle arası iyi olmayan Mevlevî tarikatının merkezi Konya'dır.[825] Antalya'da da ulema sınıfından kişiler Paris'te daha *Meşveret*'in yayını başlamadan önce komiteler kurarak padişaha karşı muhalefet hareketlerine başlamıştı.[826] Antalya'da Hoca Muhyiddin Jön Türklüğün dinî kesim arasında yayılmasında önemli işlev görmüştür. Cemiyet'in Rodos Şubesi vasıtasıyla aldığı Jön Türk matbuatını Konya merkezine kadar dağıtırken aynı zamanda Jön Türkler arasına yeni üyeler de kazandırmıştır.[827]

---

823 Tansu, *a.g.e.*, s.26.

824 İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, s.70.

825 Aslaner, *a.g.e.*, s.87-89. Yenikapı Mevlevîhânesi Şeyhi Osman Salâhaddin Dede'nin Midhat Paşa ile olan yakınlığı ve Şehzade Reşâd Efendi'nin Mevlevî oluşu sebebiyle Sultan II. Abdülhamid Mevlevî tarikatını sıkı denetim altında tutmuştur bk. Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, s.72. Mevlevî tarikatının makam olarak en büyüğü kabul edilen Çelebi Efendi'nin de Şehzade Reşâd Efendi'yle birlikte II. Abdülhamid'e karşı tertipte bulunabileceği tehlikesine karşı hareketleri sürekli gözetim altında bulundurulmuştur bk. Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s.116.

826 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.113.

827 Hoca Muhyiddin, *Hürriyet Mücâhedeleri Yâhûd Fırâk ve Menfâ Hâtırâları*, s.2.

Dinî çevrelerde Jön Türk yayınlarının elden ele dolaştığı ve Sultan II. Abdülhamid muhalifliğinin körüklendiği aşikârdır. Dolayısıyla Jön Türkler matbuatlarında dinî kesimlere yönelik propagandalara oldukça fazla yer ayırmayı ihmal etmemiştir. Jön Türk muhalefetinin parolalarından olan Meclis-i Mebûsan kavramının İslâm dini çerçevesinde ele alınıp, bu minvalde yorumlanışı da dinî kesimleri ve Müslüman toplumu etkilemeye yönelik propaganda söylemidir.

1.12.2. Meclis-i Mebûsan'ın İslâmî Temellendirilişi

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına karşı savundukları Meclis-i Mebûsan'ın İslâmiyet tarafından caiz görülen ve desteklenen yönetim şekli olduğunu topluma kabul ettirmek için İslâmî terminolojiyi kullanmışlardır. Böylece meşruluğu dinî açıdan onaylanan yönetim şeklinin savunulmasıyla II. Abdülhamid'in iktidarının geçersizliği de sağlanmış olacaktı.

Jön Türklerin dinî propagandayı yoğun şekilde kullandıkları *İmâmet ve Hilâfet Risâesi*'nde Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de Âl-i İmran Sûresi'ndeki 159. ayette "ve şâvirhüm fi'l-emr"[828], yani "dünyâya müteallik her işde ümmet ve ashâbınla müşâvere et" dediği hatırlatılmaktadır. Hz. Muhammed de buna uyarak dünyevî işler hakkında ashabıyla ve ümmetiyle istişarede bulunmuştur. "Eğer Resûl-u Ekrem her işi kendi kendine yapmış olsaydı bu hâl ashab ve ümmete bir nev' hakaret" anlamına gelecekti.[829] Jön Türkler, meşveret usulünün İslâm ahkâmı içerisinde yer alan kavram olduğunu ve meşveret usulü sayesinde adaletin yayıldığını açıklamaktadır. Ancak sonradan "zorba" hükümdarlar başa gelerek nefsî çıkarları için bu usulü terk etmiş ve "şerîatımızla kabil-i

828 Ayetin bu kısmı Türkçe yayımlanan *Meşveret*'in her sayısında motto olarak da kullanılmıştır.

829 *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s.32-33.

tevfik olmayan" bir idareye başlamış, "hükûmet-i mukaddesemiz" adeta "hükûmet-i vahşiyye" hâline gelmiştir.[830] Jön Türkler söylediklerini güçlendirmek için tarihe atıfta bulunarak *Meşveret*'te Hulefâ-yı Râşidin'in usul-i meşveret ile seçildiğine dair örnekleri de zikretmektedir.[831] Böylece İslâm'da meşveret usulünün varlığı tarihî anlamda da ispatlanmaktadır.

Kanûn-i Esâsî'de meşveretin şer'an gerekli olduğuna dair hadisler verilerek, halkın dinî duyguları etkilenmeye çalışılmaktadır.[832] Böylece Sultan II. Abdülhamid'in devlet yönetim şeklinin dinî açıdan uygun olmadığı vurgusu yapılmaktadır. II. Abdülhamid'in "âyet-i celîleyi çiğnediği"ni belirten Halil Ganem, Hz. Muhammed örneğindeki idare usulünün terk edilmesiyle hükûmet-i İslâmîye'nin yok olmaya yüz tuttuğunu söylemektedir. II. Abdülhamid, "Osmânları, Orhanları, Fâtihleri taklid idecek yere fikr-i istibdâdıyla inkırâz-ı devlete sebebiyet veren Bayezidlerin, Mustafaların" yolunu tutmuştur.[833]

İslâm âlimi Fahreddin Razî'yi kaynak gösteren Jön Türkler, Hz. Muhammed'in ashabına "umûr-ı dinîyyenizi ben sizden ziyâde biliyorum ve siz de umûr-ı dünyevîyyenizi benden ziyâde biliyorsunuz" dediğini, başka bir konuşmasında da "herhangi bir kavim müşâvere ile iş görürlerse behemehâl erşed ve esâhh umûrlarına hidâyet ve vuslat olunurlar" buyurduğunu zikretmektedir. Bunun yanında Uhud Savaşı örneği gösterilerek, Hz. Muhammed'in savaşı istememesine rağmen yaptığı müşavere sonucu ashabın çoğunluğunun savaşı onaylaması üzerine savaşa gidildiği hatırlatılmaktadır. Yine Şûra Sûresi'nin "ve emruhum şûrâ beynehum", yani "ve onlar, işlerini aralarında toplanıp istişâre

830 *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s.2.

831 "Suriye'den Mektûb", *Meşveret*, (17), 21 Ağustos 1896, s.3-4.

832 "Makale-i Şer'iye", *Kanûn-i Esâsî*, (3), s.1.

833 Halil Ganem, "İcmâl-i Mesâib", *Meşveret*, (29), s.1.

ederler" şeklindeki 38. ayet Jön Türkler tarafından delil olarak kullanılmaktadır.[834]

Jön Türklerin dinî propagandalarında Hz. Muhammed'i örnek göstermeleri özellikle Müslüman kesim üzerinde etkili olma amacını taşımaktadır. Meclis-i Mebûsan'ın dinî yönden temellendirilmesinde Hz. Muhammed örneği önemli semboldür. Bunun yanında dikkat çekici bir ayrıntı da Jön Türklerin dinî propagandalarının halk tabanında etki gücünü artırmak için sık sık ayetlere ve hadislere başvurmasıdır. Ayetlerin ve hadislerin Jön Türklerin fikir sistemlerini ve söylemlerini destekleyici mahiyette ele alınması ve kullanılması Jön Türk propagandalarının özelliğidir. Bu yönüyle de hitap ettikleri kesimin özellikle dinî duygularını etkileyerek onları kendi düşünceleri yönünde sevk etmeye çalışmışlardır.

Mîzancı Murâd "usûl-i şer'iyye"nin "istibdâd" yönetimini "külliyen ve kat'iyen" men edip "icmâ ve istişâre"yi gösterdiğine vurgu yapmaktadır.[835] Jön Türk ulemasından Hoca Kadri de 300 sene önce Osmanlı'nın Meclis-i Mebûsan'ı olsaydı devletin kötü duruma düşmeyeceğini ve yine hükûmeti denetlemeye muktedir meclis bulunsaydı "tahribât-ı Hamidiye"nin bu kadar büyük olmayacağını savunmaktadır. Hiç olmazsa meclis sayesinde Sultan II. Abdülhamid'in hataları tamir edilecekti.[836]

Halil Ganem *Meşveret*'te "Ey Osmânlı kavm-i necîbi!" diye hitap ettiği topluma "ve şâvirhüm fi'l-emr"in "memâlik-i mütemeddîne"nin her tarafında uygulandığını ve böylece o ülkelerin refahının ve terakkilerinin arttığını, buna karşın Sultan II. Abdülhamid yüzünden kendilerinin yok olmaya başladıklarını

834 *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s.33-35.

835 Mehmed Murâd, *Müdâfaa Niyetine Bir Tecâvüz! (Kırk Anbar'a Cevâb)*, s.4.

836 [Hoca Mehmed Kadri Nâsıh], *a.g.e.*, s.126.

iddia etmektedir.[837] Jön Türklere göre bunca kötülüğün sebebi II. Abdülhamid'in "teferrüd"ü ve "istibdâd"ıdır. Çare ise meşveret usulünün icrasıyla mümkün olabilecektir.[838] Osmanlı Devleti'nin saadeti ve selâmeti ancak bununla temin edilecektir.

İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nde bir adım daha ileri gidilerek cumhuriyetten dahi bahsedilmektedir. Medrese öğrencilerinden milleti ya doğru bir halifeye tabiiyete ya da cumhuriyetin tesisi ve meşveret usulüne teşvike gayret etmeleri istenmektedir. Bu yoldaki teşviklerin İslâm'a uygunluğu vurgulanarak, İslâmiyet'in adeta "cumhûriyet" demek olduğu anlatılmaktadır. Jön Türklerin söylediklerine göre gerek Hz. Muhammed gerekse Hulefâ-yı Râşidin kendi kendilerine hiçbir iş görmeyip hepsi "cumhûriyet" şeklinde idare teşkil etmiş, kendileri de "idâre-i cumhûriyetin reisi" olmuştur. Bundan dolayı da milleti "cumhûriyet"in teşkiline teşvik etmek, Hz. Muhammed'in ve halifelerinin yoluna teşvik etmek demektir. Jön Türkler medrese öğrencilerinin bu itibarla sevap kazanmış olacaklarını belirtmektedir. Eğer bunu da yapamazlarsa hiç olmazsa milleti Meclis-i Mebûsan teşkiline sevk ve teşvik etmeleri istenmekte, bunun da şer'i şerife muhalif hareket olmadığı çünkü Meclis-i Mebûsan'ın milletin işlerini görüşmek ve yürütmek için toplanmış cemiyet demek olduğu anlatılmaktadır.[839] Jön Türkler topluma da seslenerek "Ey millet! Şerîat nâmına tekrar ederim ki aklınızı başınıza alınız! Böyle Allah ve Resûl'ünün takbih eylediği birtakım mülük-i cebâbireye ve gürûh-ı mütegallibeye inkıyâd ve itâatden sarfınazar ediniz" diyerek Sultan II. Abdülhamid'e başkaldırmaları istenmektedir. Ona gösterilen itaatin ne İslâmiyet'e ne de insaniyete uygun olmadığı vurgulanmaktadır. Jön Türklerin iddiasına göre İslâm dini dünya ve ahiret

837 Halil Ganem, "İcmâl-i Mesâib", *Meşveret*, (29), s.1.

838 *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iye*, s.12-13.

839 *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s.44-46.

saadeti için iki yol göstermektedir. Bunlardan ilki doğru halifeye tabiiyet diğeri ise dünya işlerinin görüşülmesi için "te'sis-i cumhûriyet"tir.[840] Böylece İslâm'da şer'an meşveret usulünün caiz ve buna karşı çıkmanın Allah'ın sözüne karşı gelmek olduğu propagandası yapılarak II. Abdülhamid iktidarı aleyhinde toplumsal psikoloji oluşturulmaya çalışılmaktadır.

Meşveret'te zikredildiğine göre Sultan II. Abdülhamid Jön Türklerin getirdikleri bütün İslâmî delillere karşın "din-i İslâm meşverete mesağ vermiyor" diyerek inkâra cüret etmektedir.[841] Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi'nin Meclis-i Mebûsan'ın İslâm'da olmadığı yönündeki söylemine Jön Türk ulemasından Hoca Kadri sert tepki vermektedir. Beytü'l-mal'dan kendisine pay almak, vakıf ve millete ait arazileri kendi zimmetine geçirmek, sarayında nikâhsız olarak 500-600 cariye bulundurmak, Selâmlık gibi "bid'at" nedeniyle 20-30 bin Müslümanı cuma namazından "mahrûm" etmek, aile ve saltanat üyelerini "habs-i dâim"de tutmak, "fesâd"lığı malûm memurları işbaşına getirmek, şahsî çıkarı için "hakîki" düşman Rusya çarı ile dostluk kurmak ve Osmanlı'ya faydası olmayan Almanya imparatoruna tarihî değeri yüksek hediyeler vermek gibi daha birçok örneği sıralayarak bunların hangisinin şer'-i şerife uygun olduğunu sormaktadır. II. Abdülhamid'in yönetim anlayışı nedeniyle Osmanlı'nın içinde bulunduğu zor durum gereği milletin "şer'-i şerife aslâ muhalif olmayan ve asr-ı hâzırın muhteziyât-ı kat'iyyesinden olan Kanûn-i Esâsî ile Meclis-i Meb'ûsân'ı istemekden" vazgeçmeyeceği vurgusunu yapmaktadır.[842]

840 *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s.39.

841 "Hilâfet ve Saltanat", *Meşveret*, (9), s.3.

842 [Hoca Mehmed Kadri Nâsıh], *a.g.e.*, s.89-90, 93-94.

Hareket risalesinde Meclis- Mebûsan'ın Hz. Muhammed'in ahkâmı olduğu ifade edilerek toplumun da bunu talepte ısrar etmesi istenmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in kendisine "niçin millete hürriyet vermiyorsun?" diye soran Avrupalılara "hürriyet taleb etmiyorlar ki bahş edeyim. Hocalar, mutaassıblar buna mâni' oluyorlar" dediği hatırlatılmaktadır.[843] Hoca Muhyiddin de Meclis-i Mebûsan'ın açılmasını ihtar eden Avrupalı devletlere cevap olarak ulema sınıfının bunu kabul etmediği yönünde açıklama yapan padişahı eleştirmektedir.[844] Jön Türk matbuatında Meclis-i Mebûsan'ın İslâmî temellendirilişi ve Jön Türk âlimlerinin söylediklerinin ön plana çıkması bir anlamda II. Abdülhamid'in cevabına da verilen karşılıktır.

Görüldüğü üzere Jön Türkler matbuatlarında dinî propagandayı yoğun olarak kullanmışlardır. Osmanlı toplumunun çoğunluğunu oluşturan Müslüman nüfus üzerinde etki yaratabilmek için dinî söylemler kullanılması Jön Türk muhalefetinin şer'i açıdan meşruluğunu sağlayacaktı. Dinî kesimleri kendi saflarına çekebilmek Jön Türk muhalefetinin güçlenmesine de katkı yapacaktı. Jön Türklerin ulemaya yönelik çağrıları yalnız onların toplum üzerindeki etkilerine değil, bu dönemde ulema sınıfının Sultan II. Abdülhamid tarafından kendi iktidarına karşı tehdit/tehlike olarak görülüp etkisizleştirilmek istenmesinden de kaynaklanmıştır. II. Abdülhamid, ulema sınıfının padişahların tahttan indirilmesindeki rolünü iyi bildiğinden ve Sultan Abdülaziz ve V. Murâd örnekleri karşısındayken, ulemayı da tıpkı bürokrasi, ordu ve sivil aydın kesimlerine yaptığı gibi etkisiz kılma yoluna gitmiştir. Medreselilerin siyasî amaçlarla kullanılabilmeleri ihtimâli ve bunun göstergesi olabilecek kitleler hâlinde yaptıkları

843 *Hareket*, s.60.

844 Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin, "Zât-ı Şâhâne'ye Takdim Kılınan Ârızadan", s.6.

siyasî gösteriler onları II. Abdülhamid'in gözünde dikkat edilmesi ve sindirilmesi gereken kesimlerden biri hâline getirmiştir. Onun nezdinde ulema ve medrese kesimi daima potansiyel tehdit olarak bulunmuştur. Dolayısıyla II. Abdülhamid'in ulemaya karşı siyaseti Jön Türklerin bu hedef kitleyi kendi yapılarına dâhil etme çalışmalarına sebebiyet vermiştir.

Sultan II. Abdülhamid'in medreselilere yönelik şüpheli tavrı, Jön Türk propagandalarına da konu olan binlerce medrese öğrencisinin İstanbul'dan çıkarılması olayına da sebebiyet vermiştir. Medrese öğrencilerini askerlikten muaf tutan kur'a sınavının taşradakilere nazaran Şeyhülislâmlık'ta yapılanın daha kolay olduğu konusundaki inanış gereği, her yıl yüzlerce medrese öğrencisi İstanbul'a akın etmekteydi. II. Abdülhamid ise daha öncesinde de şüpheli gördüğü medreselilerin İstanbul'da sayılarının gittikçe artması nedeniyle onları iktidarına karşı tehdit olarak algılamaya başlamıştır. Medreselilerin padişahın tahttan indirilmesindeki etkisine yönelik tecrübe II. Abdülhamid için yeni değildir. Zira Sultan Abdülaziz'e yapılan darbede de medreseliler ayaklandırılmıştı. Midhat Paşa da II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yılında gözdağı olarak medrese öğrencilerine nümayiş yaptırmıştı. Merkezde biriken medreselilere yönelik İngiliz *The Times* gazetesi de İstanbul'daki ulemanın ve medreselilerin yönetimden hoşnut olmadığı ve ayaklanmaya hazırlandığı haberini geçmiştir. Dolayısıyla II. Abdülhamid medrese öğrencilerini patlamaya hazır barut fıçısı olarak görmüştür.

Sultan II. Abdülhamid'in verdiği iradeyle 18 Eylül 1892 tarihinde İstanbul'da yaklaşık 10 bin civarında bulunan medrese öğrencisinin memleketlerine zorunlu gönderme kararı alınmıştır. Sonraki günlerde medreseliler kötü şartlarda apar topar vapurlara doldurularak memleketlerine gönderilmek üzere başkentten

taşınmıştır.[845] Halkın yaşananlardan yeteri kadar bilgisi olmadığından medreselilerin ayaklarına taş bağlanarak denize atıldığı söylentileri de yayılmıştır. Birkaç gün sonra II. Abdülhamid ise kur'a sınavının iptal edildiğini ve medrese öğrencilerinin sınavdan muaf olduklarını duyuran iradeyi yayımlamıştır. Sonraki yıllarda da uygulama devam etmiş ve böylece medreselilerin İstanbul'a birikmesinin önü alınmıştır.[846]

Şerif Mardin, Sultan II. Abdülhamid'in ulema sınıfını pasifize ettiği görüşündedir. Mardin'e göre II. Abdülhamid medresedeki eğitim kalitesini düşürmüş ve medreseler firariler, askerlik hizmetinden kaçanlar ve diğer ayak takımı için sığınak hâline dönüşmüştür.[847] Mardin'in deyişiyle ilmiye II. Abdülhamid döneminde en çok "üvey evlat" muamelesi gören kurumdu. Padişah ulemadan kuşkulanmaktaydı. Medreselerin ıslahı ve modernleştirilmesi için hiçbir çalışmada bulunulmamış, ulema arasında siyasî fikirlerin tartışılmasına yardım edecek dinî eserlerin okunması da yasaklanmıştır. Bu şekilde ilmiyeye "körletme" politikası uygulanıp sindirilmiştir.[848] II. Abdülhamid döneminde ulemanın gücünün her yönden kırıldığının diğer göstergesi de dinî bilgiyi üreten ve devamlılığını sağlayan ulemanın bu özelliğini yitirmesi ve Osmanlı bürokratlarının ve memurlarının dinî metinler yazmaya başlamasıdır.[849]

845 Medrese öğrencilerinin İstanbul'dan çıkarılışının kötü idare edilmesi ve görevli memurların birtakım yolsuzluklarda bulunmasıyla alâkalı jurnal raporlarının II. Abdülhamid'e arz edildiği görülmektedir bk. *Kırımî-zâde Mehmed Neş'et Efendi Tarafından Sultan İkinci Abdülhamîd Han'a Takdim Edilen Jurnallerin Tahkik Raporları (1891-1893)*, s.181-182

846 Cem Güldüren, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Medrese Öğrencilerinin Askerliği Meselesi", *Toplumsal Tarih*, (288), 2017, s.69-70.

847 Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s.454.

848 Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, s.73-74.

849 Filiz Dığıroğlu, "II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslamî Metinleri Kim Üretir?-1", *History Studies*, 9 (1), 2017, s.102.

Orhan Koloğlu medrese ve tarikat ayrımı yaparak medrese öğrencilerinin meşrutiyet taraftarları etkisinde olduğundan Sultan II. Abdülhamid'in tarikat ehline yakın durma siyaseti izlediği tespitini yapmaktadır. Bu sebeple padişahın tarikatlara ilgisini aşırı sufîlik merakından ziyade siyasî ittifak kurma çabası olarak değerlendirmektedir.[850] Koloğlu'nun tespitine karşılık hemen hemen bütün tarikatları kapsayacak şekilde sıkı denetimin yapıldığı ve neredeyse her tarikattan şeyhlerin sürgüne gönderildiği de görülmektedir.[851] Üstelik başta Mevlevî ve Bektaşî olmak üzere birçok tarikatın Jön Türklerle yakın ilişki içerisinde bulunması, II. Abdülhamid gibi muhalif kesimin de tarikatlarla işbirliği hâlinde olduğunu göstermektedir.

Sultan II. Abdülhamid'in ulema ve medreseliler aleyhinde izlediği siyaset bahsi geçen gruplardan Jön Türk saflarına katılımın artmasında etkili olmuştur. Propagandaya açık muhalif ulema Jön Türkler için önemli bir yayılım alanıydı. Ulema kesiminden II. Abdülhamid'in iktidarına karşı muhalefet saflarına geçenler "ulemâ Jön Türklüğü" denilen[852] kitleyi meydana getirmiştir.

Ulema ile Cemiyet'in ilişki kurmasında başlangıçta Ubeydullah Efendi etkin rol oynamıştır. Ubeydullah Efendi medreseden icazet aldıktan sonra Mekteb-i Tıbbiye'ye girerek Jön Türk olmuştur.[853] Cemiyet'in öğrencilerden müteşekkil yapısını çok katmanlı geniş çehreye büründürmek için örgütlenme görevini üstlenmiş bulunan İshak Sukûtî ve Hüseyinzâde Ali bu doğrultuda Ubeydullah Efendi'yle irtibat kurmuşlar ve Cemiyet'e dâhil olmasını sağlamışlardır. Olumlu ilişkilere karşın ulema sınıfı

850 Koloğlu, *Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği*, s.100-101.

851 Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1 Hilafet ve Meşrutiyet*, s.69.

852 *Hilafet Risâleleri*, s.5.

853 Abdulhamit Kırmızı, "Osmanlı'nın Son Döneminde Ulemâ Muhalefeti ve Ubeydullah Efendi", *Bilim ve Sanat Vakfı Bülten*, (58), 2005, s.93.

Cemiyet'e ancak 1897 yılının başlarından itibaren ciddi şekilde katılım göstermiştir.[854] Dönüm noktası sayılabilecek 1897 yılıyla birlikte ulema arasında Jön Türklerin etkisi ve bununla birlikte propagandası da artmıştır.

Bazı kaynaklarda Tıbbiye'deki teşkilâtlanmanın perde arkasındaki isim olduğu iddia edilen[855] Ubeydullah Efendi'nin yönlendirmesiyle medrese öğrencileri arasında da örgütlenme sağlanmıştır.[856] Ubeydullah Efendi medreseliler arasında Jön Türklüğü örgütlemesine karşın fikirlerinin dönemden döneme değişmesiyle de dikkat çekmektedir. Ubeydullah Efendi'nin, Jön Türk propagandalarının aksine bir dönem Sultan II. Abdülhamid'in halifeliğinin meşrû olduğu yönünde beyanları vardır. Hatta II. Abdülhamid'in halifeliğinden şüphe eden diğer Jön Türkleri "fesede-i fitnecuyân" olarak nitelemektedir. Jön Türklerin sıkça propaganda olarak kullandıkları meşveret kavramına da değinip II. Abdülhamid'in meşveret usulünü kullandığını belirterek, Ermenilerle ve İngilizlerle işbirliği yapan Jön Türklerle ve "elfâz-ı tahkiriyye istimâlini vatana hizmet addeden Meşveret gazetesi muharriri Ahmed Rızâ Bey" gibi "erâzil"le meşveret edilemeyeceğini söylemektedir. Yine kendisinin meşrutiyet ve meclis gibi kavramların şerîata ve akla uygun olmadığı yönünde çıkışları da bulunmaktadır.[857] Bu söylediklerine karşın birkaç yıl sonra Mısır'da neşrettiği risalede ise tam tersi yorumla "Sultan Hamid'e

854 Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s.50; Kara, "Ulemâ-siyaset ilişkilerine dair metinler-II Ey Ulemâ! Bizim gibi konuş!", s.65.

855 Ömer Hakan Özalp, *Ulemadan Bir Jöntürk Mehmed Ubeydullah Efendi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s.54.

856 Ahmet Kanlıdere, "İttihat ve Terakki'nin Gölgede Kalmış Simalarından Doktor İshak Sükûti (1868-1902), Hasan Bahar vd. (Ed.), *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya, 2013, s.207.

857 Alkan, *Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, s.74-75.

itâat etmek, Allah'a isyân eylemekdir. [...] Sultan Hamid'e isyân etmek Müslümânların kâffesinin boynunun borcudur." demektedir.[858]

Ubeydullah Efendi'nin değişken fikrî yapısı Jön Türk ulemasının içerisinde bulunduğu zihin karmaşasının da açık göstergesidir. Nitekim ulema sınıfından Jön Türk hareketi içerisine giren kitlenin bir kısmı ilmiyenin yeniliklere açık olmadığı ve Sultan II. Abdülhamid'in otoritesini körü körüne desteklediği yönündeki algıya tepki olarak Jön Türklere katılmıştır. Bunun yanında II. Abdülhamid'in Avrupa'ya İslâm ulemasının Meclis-i Mebûsan'ı istemediği şeklindeki beyanının doğru olmadığını ispat etme amacı da önemlidir.[859] Zira hızlı ve sürekli şekilde devam eden Osmanlı modernleşmesinin etkisiyle 19. yüzyılın ortalarından itibaren bir kısım ulema meşrutiyetçi kitleyle temasa geçmiştir. Bunlar modernleşme taraftarı olarak Meclis-i Mebûsan fikrini İslâm'daki Meclis-i Meşveret ile eşdeğer görüp benimsemiştir. Jön Türk hareketi içerisinde yer alarak belirgin rolü de bu ulema kesimi üstlenmiştir.[860]

Jön Türklerin ulema sınıfından taraftar bulması ve yayınlarında yoğun şekilde İslâm'a vurgu yapması İslâmiyet'in terakkinin önünde engel olduğu yönündeki oryantalist bakış açısının da bir anlamda yıkılması anlamına gelmektedir. Jön Türkler İslâm'ı her ne kadar propaganda argümanı olarak kullansa da muhalefet saflarına katılan ulema sınıfının İslâm'ın terakkiyi engellemediği yönünde kendilerini ifade etmelerine de zemin hazırlamıştır.

858 Hocazâde İzmirli Mehmed Ubeydullah, *Geçid*, Matbaatü't-Tevfîk, Mısır, 1323, s.62-63.

859 Muhittin Eliaçık, "Jön Türk Basınında Dinî Zeminde Muhalefet", *Turkish Studies*, 6 (3), 2011, s.76.

860 M. Şükrü Hanioğlu, "Siyasal Temsil Olayının Osmanlı İmparatorluğundaki Yeri", Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (Ed.), *Türk Siyasal Hayatı Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, 6. Baskı, Sentez Yayıncılık, İstanbul, 2016, s.344.

Bununla birlikte Jön Türkler ile ulema sınıfı arasındaki ilişki Sultan II. Abdülhamid ve iktidarı karşıtlığı dışında ortak gaye ve hedef taşımamıştır. Bunun açık şekilde su yüzüne çıkması ise II. Meşrutiyet'in ilânının ardındaki süreçte yaşanacaktır. Ulema ve medrese kesiminin II. Abdülhamid karşıtlığı dışında Jön Türklerle paydaş amaçlar taşımamasının önemli nedeni ise Jön Türklerin matbuatlarındaki dinî propaganda söylemlerine rağmen büyük kısmının beslendiği ilmî ve fikrî yapının biyolojik materyalist ve pozitivist anlayışın mahsulü oluşuydu.

Jön Türklerin yayılma alanlarının başını çeken Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye gibi modern mekteplerdeki hâkim düşünce, toplumun gelenekleşmiş değer yargılarına karşı çıkarak ilerici seçkin bir kitle meydana getirmeyi amaçlamıştır.[861] Osmanlı aydınlarını en çok etkileyen Büchner, Le Bon, Lamarck, Spencer, Haeckel, Durkheim gibi Alman ve Fransız pozitivistler olmuştur.[862] Bu düşünürlerin eserlerinin Türkçeye tercüme edilip yayımlanması Osmanlı aydınlarının fikirlerinin değişiminde/dönüşümünde büyük rol oynamıştır. Dinin toplum üzerindeki etkisini geri plana koyan hatta yok sayan materyalist düşünce akımları modern mekteplerde fazlaca taraftar bulmuştur. Tıbbiye'ye giren dindar öğrencilerin inançlarını değiştirmek için onlara Darwin'in kitaplarını okuttukları bilinmektedir.[863] Bu anlamda öğrenciliğinin başlarında "çok sofu olan" Abdullah Cevdet'in Mekteb-i Tıbbiye'de sonradan materyalist düşünceye kaymış olması dikkat çekici örnektir.[864] Nitekim Jön Türklerin ekseriyeti

861 Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s.9.

862 Alkan, "Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", s.382; Hans-Lukas Kieser, *Türklüğe İhtida 1870-1939 İsviçre'sinde Yeni Türkiye'nin Öncüleri*, (Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.55.

863 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.51.

864 *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, s.14.

de aynı görüşü benimseyen ve savunan kişilerden oluşmuştur. Böylece Jön Türkler Avrupa'daki pozitivist ve biyolojik materyalist akımların Osmanlı'da yayılmasıyla bu tür fikrî yapıların etkisinde kalarak entelektüel birikim meydana getirmiştir.[865]

Jön Türk kadrolarını şekillendiren nüvenin Tanrı'nın varlığı hakkında tartışmaların yapıldığı ve biyolojik materyalizm düşüncesinin galip geldiği Tıbbiye'de oluşması Jön Türklerin İslâm'a bakışı hakkında fikir vermektedir. Jön Türklerin özellikle kendi aralarındaki mektuplaşmalarındaki Tanrı ve bununla birlikte İslâm eleştirisine/karşıtlığına[866] matbuatlarında rastlanılmaması veya çok keskin olmaması Jön Türk propagandalarının işlevselliğini göstermektedir. Jön Türkler fikrî anlayışları çerçevesinde din ile bilimin çatıştığını savunup, bilimi hayatın her alanına koyan biyolojik materyalist felsefenin taraftarlığını yapmışlardır. Jön Türklerin yabancı dildeki yayınlarında sıkça işledikleri pozitivist ve materyalist fikirler, Osmanlı toplumunda karşılık bulamayacağı için Türkçe matbuatlarında dile getirilmemiştir. Sultan II. Abdülhamid iktidarının Jön Türkleri dinsizlikle suçlamasına karşılık onlar da ulema desteğinde gazeteler çıkartarak suçlamanın önüne geçmeye çalışmışlardır.[867] Cemiyet'in Mısır Şubesi'nin ana yayını olan *Kanûn-i Esâsî* ve *Hak* bu kapsamdaki gazetelerdir. Nitekim Mısır Şubesi de Hoca Muhyiddin ve Hoca Kadri gibi ulemanın ağırlıklı olduğu kesimden müteşekkildi. Yine Jön Türklerin matbuatlarında dinî söylemleri ve terminolojiyi kullanması ve dinî kesimlere açıkça kendi saflarına katılmaları için

865 Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, s.138.

866 Bununla ilgili örnekler için bk. Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.46-48.

867 Hanioğlu, "Jön Türklerin Yabancı Dilde Yayınladıkları Dergilerde İşledikleri Temalar", s.103.

çağrılarda bulunması da II. Abdülhamid'in dinsizlik suçlamalarına karşı yapılmış hamlelerdi.

Jön Türkler dünya görüşlerinin Osmanlı toplumunda aleyhlerine bir duruma sebebiyet vereceğini bildiklerinden matbuatlarında Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına karşı kullanabilecekleri propaganda argümanı olarak Osmanlı Müslüman toplum yapısının temel dinamiği olan İslâm'ı görmüşlerdir. Bu bakımdan din, onlar için amaca giden yolda bir araç olmuştur. Şer'i açıdan hilâfeti caiz olmayan, iç ve dış siyasetiyle gerek devletin ve milletin gerekse İslâmiyet'in sonunu hazırlayan II. Abdülhamid propagandasıyla toplumu etkileri altına almaya çalışmışlardır. M. Şükrü Hanioğlu da Jön Türklerin İslâm'ı II. Abdülhamid iktidarına karşı muhalefet aracı kullanmaya iten nedenlerin başında Osmanlı toplumunda meşruiyetin kaynağı olarak dinî hükümlerin görülmesini zikretmektedir. Bunun yanında Jön Türkler söylediklerinin halk nazarında daha etkili olabilmesi için İslâmî delil ve ifadeler üzerinden hareket etme zorunluluğu hissetmişlerdir. Bu bağlamda Hanioğlu'nun da alıntıladığı bir jurnal belgesindeki ifadeler aslında Jön Türklerin dini araç mahiyetinde kullanmalarının muhalefet yöntemi olduğunu açıklamaktadır:

> Avrupa'da bulunan cemiyet memurlarının vazifesi ahâli-i müslime olan mahallerde, Mîzân, Meşveret, Hürriyet nâm gazetelerle, 'Vatan Tehlikededir', 'Hareket', 'Mahkeme-i Kübra', 'Ûlema-yı Din-i İslâma Da'vet-i Şer'iyye' gibi kitablarla beraber efkâr beyan ederek taraf peyda etmek, İslâm bulunmayan mahallerde ecnebi hükümet memurlarını ve ahalisini Devlet-i Aliyye-i Osmaniye idare-i hazırası aleyhine teşvik ile hem efkâr eylemek...[868]

Mîzâncı Murâd hatıratında Jön Türklerin dine bakış açısıyla ilgili önemli ipuçları vermektedir. Ahmed Rızâ'nın pozitivist

868 Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s.141-142.

olduğu gibi Jön Türklerin de "cümleten" pozitivist olduğunu ve bütün Şark'ın pozitivizm haritasına dâhil olabileceği konusunda teminat dahi verecek raddeye geldiğini ifade etmektedir. *Meşveret*'in her sayısındaki "ordre et progrès" sloganını ve ay isimleri ile yıl hesabını da pozitivist takvime uydurmasını buna delil göstermektedir. Yine Mizâncı Murâd'ın iddiasına göre Ahmed Rızâ, *Mîzân*'da ortaya konulan "fikr-i diyâneti" alaya almış ve "böyle köhne şeylerle mülkün ıslah olunamayacağını" söylemiştir. Bu sebeple de Paris'e gönderilen *Mîzân*'ı isteyenlere muntazaman vermemiştir.[869] Bütün bunların Ahmed Rızâ'nın din karşıtlığının göstergesi sayılıp Mîzâncı Murâd tarafından dile getirilmesi Cemiyet içi çekişmenin önemli belirtisidir. Nitekim Ahmed Rızâ'nın din noktasındaki görüşleri diğer Jön Türkler arasında da sıkça eleştiri konusu olmuştur.[870] Ahmed Rızâ'nın aleyhinde Jön Türkler arasındaki dinsizlik/din karşıtlığı söylemlerine karşılık Hoca Kadri'nin yazılarının *Meşveret*'te yayımlanmasıyla gazeteye ihtiyacı olan dinî prestij sağlanmaya çalışılmıştır.[871]

Jön Türklerin matbuatlarında yaptıkları dinî içerikli propagandalarda dikkat çekici bir husus da Sultan II. Abdülhamid'in halifeliğinin caiz olmadığına dair delil gösterdikleri birtakım şer'i kitapların tahrif edilmesi ve yasaklatılması iddialarıdır. Dile getirilen iddiaların ise bu dönemde gelişmeye başlayan İngiltere destekli Arap hilâfetçiliği meselesiyle yakın ilişkisi bulunmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid'in halife sıfatıyla Müslümanlar üzerindeki etkisi en çok sömürgelerinde büyük bir Müslüman kitle olan İngiltere'yi endişelendirmiştir. Halifeliğin Osmanlı hanedanından alınarak kontrol altında tutulması kolay Araplara verilme

869 Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, s.180-183.

870 Göçmen, *a.g.e.*, s.121.

871 Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, s.198.

planı İngilizler için önemli bir stratejik hamleydi. İngiliz destekli Arap hilâfeti propagandası daha II. Abdülhamid'in tahta çıkışının ilk aylarında belirmeye başlamıştır. 19 Ekim 1876'da Londra'da İngilizlerin maddî yardımlarıyla *Mirat-al Ahvâl* isimli Arapça gazete yayına başlayarak Osmanlı hilâfeti yerine Arap hilâfetinin getirilmesini savunmaya başlamıştır.[872] Zaten bu dönemde Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki Arapların bir kısmı Osmanlı halifeliğini kabul etmemiş ve bağlılık göstermemiştir. Halifeliğin Osmanlılar tarafından kendilerinden alındığını düşünen Araplar, Osmanlı'nın iç ve dış sorunlarla boğuştuğu sıralarda Arap hilâfeti davasını gündeme getirip isyanlar çıkarmışlardır. İsyanların perde arkasındaysa halifelerin Kureyş'ten olması gerektiği ve Osmanlıların halifeliği Araplardan gasp ettiği yönündeki İngiliz propagandası yer almıştır.[873] II. Abdülhamid'in hilâfet gücünü kullanma riskinden rahatsızlık duyan İngiltere, sömürgelerindeki Müslümanlar üzerindeki gücünü tehdit altında bırakmamak için Osmanlı halifeliğinin meşrû olmadığı yönünde kendisine yakın âlimlere dinî eserler yazdırmıştır.[874] Arap hilâfetini savunan bu tip eserlerin Osmanlı'ya girişi ise yasaklanmıştır.

İngilizler özellikle 1882'de Mısır'a yerleşmesinden sonra bu coğrafya üzerindeki planlarının önünde engel gördüğü Osmanlı hâkimiyetini zayıflatmak için Araplar arasında Osmanlı'ya karşı nefretin tohumlarını ekmeye çalışmıştır. Sahihliği kesin olmayan "Halife Kureyş'tendir" hadisini de bu yönde Sultan II. Abdülhamid'e karşı bir Arap hilâfeti yaratmak maksatlı

872 Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, s.100.

873 Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in Hilafet Anlayışı", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994, s.96.

874 Mehmet İpşirli, "Sultan II. Abdülhamid'i Tahta Çıkaran ve Tahttan İndiren Fetvalar", Coşkun Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, 2. Baskı, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.92.

propaganda aracı olarak gündeme getirmiştir. Bunun farkındaki II. Abdülhamid ise İngiliz propagandasının etkisini kırmak amaçlı siyaset yürütmüştür. İçerisinde halifeliğin Kureyş'e ait olduğu yönünde hadis ve söylem barındıran dinî eserler ya ülkeye sokulmamış ya da ilgili kısımlar çıkarıldıktan sonra yeniden bastırılmıştır. Ancak Jön Türkler de İngiliz destekli Arap hilâfetçiliği söylemini II. Abdülhamid'e karşı kullanmakta sakınca görmemiştir.

Cemiyet'in ulema ağırlıklı Mısır Şubesi tarafından hazırlanan *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*'nde Jön Türklerin propaganda yöntemi olarak kullandıkları tarihe atıf yaparak iddialarını güçlendirme ve propagandanın etkinliğini artırma çabası farklı şekilde tezahür etmektedir. Genel olarak Sultan II. Abdülhamid ve onun iktidarına karşı önceki padişahları olumlu şekilde anlatan ve *Mahkeme-i Kübrâ* risalesinde Yavuz Sultan Selim'in halifeliği "düştüğü dereke-i süfliyetden lâyık olduğu mertebe-i âliyeye" alması şeklinde yorumlayan Jön Türkler[875] bu risalede ise Yavuz Sultan Selim'in hilâfeti Osmanlı hanedanına geçirmesiyle Kureyşlilik şartının "mahv olub" gittiğini vurgulamaktadır. Risaledeki şu cümleler açıkça Osmanlı hilâfetinin gayrimeşrû olduğunu açıklamak üzere kaleme alınmıştır:

> Sultan Selim hâiz olduğu saltanata kanâ'at edemiyerek eğer hilâfeti de gasb eder ise cihângîr olacağını zann eyleyerek Mısır hükümdârıyla muhârebeye kıyâm eylemiş ve nihâyet orada yüz binlerce Müslümânların kanına girmiş ve bu sûretle Mısır'ı kabza-i teshirine geçirmiş ve orada bulunan emânetleri bi'l-gasb güyâ kendisine hilâfet nâmını verdirmişdir.[876]

875 [Abdullah Cevdet], *Mahkeme-i Kübrâ*, s.12.

876 *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s.24.

Risalede hilafetin "gasb" yoluyla ve Müslümanların kanını dökerek Osmanlı hanedanlığınca alındığı yorumu Jön Türklerin diğer propagandaları da göz önünde tutulduğunda, Sultan II. Abdülhamid'in iktidarını sorgulamakla birlikte İngilizlerin desteklediği Arap hilâfetinin meşruluğunu sağlamakta ve bu bakımdan da İngiliz propagandalarının etkisinde kalmaktadır. Nitekim yine dinî propagandanın ağırlıkta olduğu *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Davet-i Şer'iye* risalesinin *Mîzân*'daki tefrikasında olup da sonradan basıldığında risalede yer almayan bir paragrafta ulemaya hitaben Allah'ın ve ümmetin hukukunu muhafaza yolunda dini vazifenin Mekke'de olduğu söylenerek bir anlamda Arap hilâfeti söz konusu edilmektedir.[877]

Jön Türkler Arap ulemasının hilâfetle ilgili görüşlerini Mısır'da bastırdığı risalede açıklamaktadır. Buna göre İslâmiyet'teki ehl-i sünnete ve cemaate göre "halifenin mutlaka kabile-i necibe-i Kureyş'den âdil, ahkâm-ı şer'e vâkıf, Kur'an'dan ve sünnet-i Muhammediye'den istinbât-ı evâmire kâdir, fünûn-u siyâsete muttali', harbe mukaddem" gibi özellikler taşıması gerektiği belirtilmektedir. Hilâfette bulunup bahsi geçen özelliklerden bir tanesini bile taşımayan kişinin "mütegallib" sayılacağından halife olarak ona "itaât câiz değildir" hükmü verilmektedir.[878] Böylece Osmanlı hanedanının halifeliği yine Arap hilâfeti iddialarına göre geçersiz sayılmaktadır.

Jön Türklerin matbuatlarında işledikleri İngiliz propagandası destekli Arap hilâfeti lehindeki söylemlerine karşı yine kendi yayınlarında aksini ifade eden yorumlar da bulunmaktadır. *Kanûn-i Esâsî*'deki bir makalede halifenin Kureyş'ten olması

877 Kara, "Ulemâ-siyaset ilişkilerine dair metinler-II Ey Ulemâ! Bizim gibi konuş!", s.25.

878 *Tezkire-i Ulemâ Ulemâ-yı Arab'ın Hilâfet Hakkında Şer'i Mübin ve Ahbâr-ı Sahihadan İktibâsları ve Emirü'l-ahrar Dâmâd Mahmûd Paşa'dan Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî'ye Mektûb*, s.8-9.

gerektiği yönündeki iddiaların sahih olmadığı anlatılmaktadır.[879] Hatta Osmanlı hilâfetine karşı Marakeş Emirliği'nin halifeliğini savunan bir cemiyetin Mısır'da kurulduğu haberi de paylaşılarak kendilerinden hiçbir ferdin bu cemiyete dâhil olmadığı vurgulanmaktadır. Fas'taki Marakeş Emirliği'nin siyasî açıdan Osmanlı'dan zayıf bulunmasına karşın emirin Kureyş'ten olması hasebiyle Arap coğrafyasında büyük taraftar toplayabileceği belirtilerek II. Abdülhamid'e uyarıda dahi bulunulmaktadır.[880] Jön Türk propagandalarının kendi içinde çelişmesinin en belirgin örneklerinden biri böylelikle Arap hilâfeti meselesinde ortaya çıkmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid İngilizlerin teşvik ettiği Arap hilâfetçiliğini savunan dinî içerikli kitapları kontrol altına almaya çalışırken diğer taraftan da Kur'an-ı Kerim, siyer, hadis ve akâid kitaplarından yanlışlıklar içeren baskıların toplatılması ve doğru basımından sonra dağıtılması yönünden uygulamalarda bulunmuştur.[881] 15 Eylül 1892 tarihli arşiv vesikasındaki bilgiye göre Kur'an-ı Kerim'in bazı cihetlerinin çıkarılarak bastırıldığına dair İngiltere'de birtakım söylentiler ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Osmanlı İngiltere Büyükelçisi tarafından İngiliz gazetelerine tekzip yayımlatılarak böyle bir durumun olmadığı açıklanmıştır.[882] Anlaşılacağı üzere İngilizlerin bu söylemleri ilerleyen yıllarda Jön Türkler tarafından propaganda vasıtası olarak kullanılmıştır.

879 Halil Hâlid, "İngiltere'de Kembiriç Dârü'l-Fünûnu'nda Türkçe Muallimi Bulunan İhvân-ı Ahrar'dan Halil Hâlid Bey'in Evvelce Londra Encümen-i İslâmiye'sinde İrâd İyledikleri İngilizce Makalenin Sûret-i Mütercemesini Derc Eyledik", *Kanûn-i Esâsî*, (17), 19 Nisan 1897, s.5-6.

880 "Marâkeş Hilâfeti'ne Bi'at Haber-i Müdhişi", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (36), 13 Nisan 1899, s.2-3.

881 Eraslan, "II. Abdülhamid'in Hilafet Anlayışı", s.103.

882 Ahmet Uçar, *Sultan, Güç ve Hassasiyet*, 2. Baskı, Hamidiye Kitaplığı, İstanbul, 2015, s.94-95.

Jön Türklerin iddiaları İran'dan ve Rusya'dan Kur'an-ı Kerim'in ithal edilmesinin yasaklanması ve devlet memurları tarafından denetiminin yapılması uygulamalarından kaynaklanmıştır.

İran'da basılan Kur'an-ı Kerimlerin Osmanlı ülkesine girişinin engellenmesi 1853 yılına dek gitmektedir. Gizlice ülkeye sokulan İran basımı Kur'anların toplattırılması yanında Osmanlı topraklarında izinsiz Kur'an-ı Kerim basan İranlılar da tutuklanmıştır. Aynı uygulama II. Abdülhamid döneminde de devam etmiştir. Gayrimüslimler tarafından İslâm dinine ait eserlerin basımı için de önce Bâb-ı Meşihat'tan görüş ve ardından yetkililerden müsaade alınması şartı vardı.[883] Buna uymayanlar cezalandırılmış ve ellerinden ilgili kitaplar alınmıştır. Sultan II. Abdülhamid Rusya'dan gelen Kur'an-ı Kerimleri de yasaklamakla birlikte Rusya'daki Müslümanlarla yakın ilişki kurmaya ve onların din konusundaki ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Bu doğrultuda 1894 yılında Rusya'daki Müslümanlara gönderilmek üzere Matbaa-i Âmire'de 750 adet Kur'an-ı Kerim basılmış ancak bu sayı yeterli olmayınca 4250 adet daha basılması için Maarif Nezareti bütçesinden ödenek istenmiştir.[884]

Sultan II. Abdülhamid döneminde Kur'an-ı Kerim'in basımının ve ithalinin denetimi devlet tarafından kontrol altına alınmıştır. Basımından önce denetlenmesi için de Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi kurulmuştur.[885] Meclis nizamnamesinin 8. maddesine göre basılacak Kur'an-ı Kerim'in sayfa ve satır araları eser basılırken lekeli bulunursa ve harflerin tam basılmadığı görülürse el

883 Uçar, *a.g.e.*, s.65, 76.

884 Arzu Kılınç, "II. Abdülhamid Döneminde İdil-Ural Müslümanlarıyla Dini ve Kültürel İlişkiler", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset*, 1, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s.252.

885 Filiz Dığıroğlu, "II. Abdülhamid Dönemi Matbûat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyat", Fahrettin Gün ve Halil İbrahim Erbay (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, TBMM Milli Saraylar Yayını, İstanbul, 2017, s.634.

konulacaktır. Yine nizamnamenin 10. maddesine göre de gerekli devlet merciilerinden izin almadan Kur'an-ı Kerim basanlar cezalandırılacaktır.[886] Bu bilgiler hangi Kur'anların hangi gerekçelerle toplattırıldığını açıklamakta ve Jön Türklerin bu konudaki propagandalarının geçersiz iddialardan ibaret olduğunu göstermektedir. Hatalı basılmış Kur'an-ı Kerim'in okunması günah olacağından bu tip eserlerin toplattırılıp imha ettirilmesi Müslümanların halifesi sıfatıyla II. Abdülhamid'in sorumluluğundadır. Aynı durum Kur'an gibi diğer dinî eserler için de geçerli olmuştur. Ancak onun bu uygulamaları Jön Türklerce din kitaplarını tahrif ettiği ve yaktırdığı şeklinde propaganda edilerek kullanılmıştır. Bu propaganda söylemi aynı şekilde hal' fetvasında da yer almıştır.[887] II. Abdülhamid'in halife olarak konumunu güçlendireceğini umduğu önlemin sonradan bu şekilde karşısına suç olarak çıkmasını Selim Deringil "ironik" bulmaktadır.[888]

Sultan II. Abdülhamid İngiliz destekli Arap hilâfetçiliğine karşı sıkı matbuat kontrolü dışında farklı siyasetler de geliştirmiştir. Nadir Özbek'in çıkardığı istatikî verilere göre II. Abdülhamid'in en çok hayrat yaptığı vilâyet devletin merkezi İstanbul'dan sonra Hicaz'dır.[889] Bu şekilde II. Abdülhamid birtakım sosyal politikalarla İngiliz propagandasının etkin olduğu Arap vilâyetlerinde Osmanlı hilâfet makamının itibarını artırırken aynı zamanda devletin merkezî gücünün etkisinin görünür kılınması noktasında önemli hamlede bulunmuştur. İngilizlerin ayrılıkçı Araplar nezdinde bölgeye empoze ettiği Arap hilâfetçiliğine karşı sosyal

886 Uçar, *a.g.e.*, s.50-51.

887 *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal (Haz.), TTK Yayınları, Ankara, 1996, s.24.

888 Deringil, *a.g.e.*, s.180.

889 Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, s.186.

politika uygulamalarını silâh olarak kullanmıştır.[890] Bu da onun İslâmiyet açısından kutsallık atfedilen bölgelere verdiği önemin gerekçelerinin farklı altyapılara sahip olduğunu göstermektedir.

Sultan II. Abdülhamid Araplar üzerinde etki yaratabilecek ve İngiliz propagandasına karşı hamlede bulunabilecek dinî nüfuza sahip kişilerden de faydalanmıştır. II. Abdülhamid'in yakın çevresinden olan ve Jön Türk matbuatında da aleyhinde söylemlerde bulunulan Şeyh Ebu'l-Hüdâ bu konuda ön plana çıkmaktadır. Kendisi Rıfâiyye tarikatına mensubiyeti nedeniyle başta Suriye ve Lübnan olmak üzere bazı Arap coğrafyalarında nüfuza sahipti.[891] Dolayısıyla II. Abdülhamid İngiliz destekli Arap hilâfetçiliğine karşı ondan faydalanmaya çalışmıştır.

Jön Türklerin İngiliz destekli Arap hilâfetçiliğine hizmet edici dinî propagandaları onların dış siyasette de İngiliz yanlısı tavır aldıklarının açık göstergesidir. Nitekim Sultan II. Abdülhamid'in dış siyasetinde İngiltere ne kadar dikkat edilmesi gereken tehlikeli bir düşmansa Jön Türklerin fikrî anlayışında ve yayın politikasında Osmanlı Devleti'ni II. Abdülhamid'in iktidarından kurtaracak kadim bir dosttu.

890 Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, s.179-180.

891 Kırmızı, "Osmanlı'nın Son Döneminde Ulemâ Muhalefeti ve Ubeydullah Efendi", s.94.

2.
DIŞ SİYASETLE İLGİLİ PROPAGANDALAR

2.1. İngiltere Taraftarlığı

Jön Türkler Düvel-i Muazzama arasında siyasî destekçi bulabilmek için neşriyatlarında özellikle İngiltere yanlısı çizgi takip etmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in İngiltere'ye karşı menfî tutum takınmasını da kendi lehlerine kullanmak isteyen Jön Türkler, II. Abdülhamid'in iktidarını sonlandırabilecek güç olarak İngiltere'yi görmüştür.

Jön Türk neşriyatında İngiltere yanlılığını ifade eden birçok söylem mevcuttur. *Meşveret*'te yayımladığı yazılarda Ahmed Rızâ, İngiltere Başbakanı Lord Salisbury'nin Sultan II. Abdülhamid'i Osmanlı'nın "hüsn-i idâresi"ne meyli ve istidadı olmayan padişah şeklinde gördüğünü ve "eğer bu ahvâl-i idâre devâm edecek olursa devletin büyük bir felâket ve izmihlâle uğrayacağı şübhesizdir" dediğini söylemektedir.[1] Bu şekilde İngiltere'nin Osmanlı'nın iyiliğini isteyen ve lehinde hareket eden devlet olduğu algısı ortaya konulmaktadır. *Hareket* risalesinde de İngilizlerin

1 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (6), 16 Şubat 1896, s.1.

II. Abdülhamid'in iktidarından rahatsız oldukları ve "fenâlıkların önünü alabilmek içün kabinesi nâmına Meclis-i Meb'ûsan'ın küşâdını" talep ve ısrar ettikleri vurgulanmaktadır.[2]

Jön Türklere göre İngiltere, Şark'ın her bölgesinde Osmanlı ile ortak çıkarlara sahiptir.[3] Bu bağlamda *Mîzân*'da Sadrazam Fuad Paşa'nın vasiyetnamesinin tefrika edilmesi bilinçli tercihtir. Vasiyetnamede Fuad Paşa'nın İngiltere'yi Osmanlı Devleti'nin en önemli ve vazgeçilmez müttefiki olarak görmesi[4] Jön Türklerce İngiliz taraftarlığı noktasında propaganda vasıtası olarak kullanılmıştır. Hatta Sultan II. Abdülhamid'in siyasî olarak İngiltere'ye "meylettiği" ve ittifak yapıp "mûavenet"ini isteyeceği yönünde çıkan haberler *Kanûn-i Esâsî*'de takdirle karşılanmakta ve bundan daha sağlam bir "tarik-ı siyâset" olamayacağı vurgulanmaktadır. İngiltere ile siyasî yakınlaşmanın Osmanlı'ya ve İslâm Dünyası'na getireceği faydalar anlatılarak, diğer devletlere nispetle daha "insâniyetperver" ve "hukukşinâs" bulunan İngiltere'nin Osmanlı'nın bekasını temin edebilecek "müttefik" olacağına dikkat çekilmektedir.[5]

Jön Türkler İngiltere'nin her zaman Osmanlı Devleti'nin iyiliği için birçok çaba gösterdiği iddiasındadır. *Vatan Tehlikede* risalesinde anlatıldığı üzere İngiltere, Kırım Savaşı'nda Fransızlarla birlikte Osmanlı'yı Rus istilâsından korumuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ise Osmanlı'yı Rusya'ya karşı yalnız bırakmıştır. Jön Türklere göre bunun sebebiyse padişahtır. Sultan

2 *Hareket*, s.6.

3 *Hareket*, s.24.

4 "Vasiyetnâme-yi Siyâsî", *Mîzân*, (6), 25 Ocak 1897, s.4. Vasiyetnamenin Fuad Paşa'nın kaleminden çıkıp çıkmadığı konusundaki tartışma için bk. *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrıazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasî Vasiyyetnâmeleri*, Engin Deniz Akarlı (Yay. Haz.), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978, s.X-XII.

5 "Şevketlü Abdülhamid Hân-ı Sânî'nin İngiltere'ye Meyl-i Cedîdî", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (38), 30 Mayıs 1898, s.2.

II. Abdülhamid, İngiltere'nin nasihatlerine kulak asmayarak savaşa devam etmiş ve sonucunda Rus orduları Ayastefanos'a kadar ilerlemiştir. Buna rağmen İngiliz donanması Marmara'ya gelerek yine de Osmanlı'yı himaye etmiştir. Bununla da kalmayan İngiltere, diğer Avrupa devletlerini Berlin Kongresi'ni toplamaya razı ederek Rusların zorla dayattıkları Ayastefanos Anlaşması'nı da geçersiz kılmışlardır. Selânik'e ve Edirne'ye kadar sınırları gelen Bulgaristan Balkanların ötesine çekilirken, Osmanlı'nın elinde kalan topraklarda Şark-i Rumeli Vilâyeti meydana getirilmiştir.[6] Jön Türklerin dile getirdiği söylemlerde İngiltere'nin Osmanlı iyiliği için mücadele eden bir devletmiş algısı oluşturmaya çalıştıkları açıktır. İngiltere'nin iyi niyetlerine karşın II. Abdülhamid ise dış siyasetiyle devleti felâketlerle karşı karşıya bırakmıştır. Matbuatlarında böyle bir anlatım tarzı geliştiren Jön Türkler, İngiltere taraftarlığı ve II. Abdülhamid karşıtlığı üzerine kurulu propaganda argümanıyla toplum üzerinde etki yaratmaya çalışmışlardır.

Mîzân'daki bir habere göre Londra'da bazı siyasîler iki mühim konferans vererek Girit'teki "bîçâre ve hâmisiz Müslümân ahâlinin muhafaza-i cân ve hukuklarına çalışmak insâniyet ve medeniyetin en büyük vazîfesi olduğunu" söylemişler ve konuyla alâkalı Lord Salisbury'ye rapor vermişlerdir. Bu durum ise Jön Türkler arasında sevinçle karşılanmıştır. Hatta Paris'teki Jön Türkler İngiliz siyasîlere teşekkürname yazıp göndermişlerdir.[7]

Jön Türklere göre İngiltere "Memâlik-i Osmânîye'nin imârı içün nice zamandan beri döğünüb durmakta" olmasına karşın Sultan II. Abdülhamid tarafından düşman kabul edilmiştir.[8] II.

6 *Vatan Tehlikede*, s.5-6.

7 "Tayms Muhabiriyle Bir Mülâkat", *Mîzân*, (10), 8 Mart 1897, s.3.

8 *Hareket*, s.40.

Abdülhamid tahta geçtiğinden beri İngilizleri Osmanlı'dan soğutma yolunu tutmuş ve ortak çıkarların zıddına siyaset yürütmüştür. Oysa İngilizler, Hindistan ticaret yolunun Çarlık Rusyası tarafından tehlikeye düşürülmesinden endişelidir. Osmanlı Devleti'nin varlığı Rusya'nın Hindistan'a odaklanmasına engel teşkil edeceği için İngiltere güçlü bir Osmanlı istemektedir. İngiliz Şark politikasının "rûhu" Jön Türklere göre tam olarak bu şekildedir.[9] Böylece İngiltere'nin amacının Osmanlı ile dostluk kurmak olduğu ve aradaki dostluğun her iki devletin menfaatine işleyeceği Jön Türklerce dile getirilmektedir.

Hareket risalesinde İngiltere'nin dostça yaklaşımı ve Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumak istemesine karşın Sultan II. Abdülhamid'in ise Almanya'ya yakınlaşması ve Bağdat Demiryolu Projesi'ni İngiliz şirketine değil, Almanlara vermesi üzerine İngiltere'nin tavrını değiştirdiği anlatılmaktadır. II. Abdülhamid'in İngiliz aleyhtarı siyaseti gereğince Jön Türkler, İngiltere'nin de artık dostluğu bırakarak Osmanlı aleyhine siyaset yürütmeye "mecbûr" kaldığını söylemektedir.[10] *Kanûn-i Esâsî*'de ise İngilizlerin Osmanlı aleyhtarı siyaset yürütmeye başlaması farklı nedene dayandırılmaktadır. İngiltere'nin karşılıklı menfaat gereği uzun zamandan beri Osmanlı'nın "bekâ"sını temin etmeye çalıştığı hâlde "o vatan hâ'ini, o millet katili gürûh-u erâzil" kendilerine uzatılan eli reddederek "Şimâl Ayısı"nı, yani Rusya'yı tercih etmiştir. II. Abdülhamid'in siyasetinden dolayı İngiltere de "Türkiye"nin taksimini isteyecek kadar nefretle dolmuştur.[11] İngiltere Başbakanı Gladstone, Girit ve Ermeni meselelerine dair yazdığı mektupta II. Abdülhamid hükûmetinin "insânîyyetin en büyük bir belâsı" olduğu ve "dünyânın başka hiçbir tarafında

9 *Vatan Tehlikede*, s.4-5.

10 *Hareket*, s.26.

11 "Ahvâl-i Siyâsiye", *Kanûn-i Esâsî*, (14), s.2.

görülmeyen" böyle hükûmetin İslâmiyet için bile büyük rezalet teşkil ettiğini söylediği *Meşveret*'te belirtilmektedir.[12]

Ahmed Rızâ İngiltere'nin hiçbir zaman Osmanlı'nın mahvını ve inkırazını istemediğini, husumetinin Osmanlı Devleti'ne ve Türklere değil, Sultan II. Abdülhamid'in şahsına olduğunu vurgulamaktadır.[13] Ayrıca *Hareket* risalesinde Lord Salisbury'nin Osmanlı için "devlet şekil ve idâresini değiştirmezse taksim edilecek" şeklinde söylemde bulunduğu da belirtilmektedir.[14] Böylece Ahmed Rızâ'nın dile getirdiği, İngiltere'nin II. Abdülhamid husumeti başka bir propaganda söylemiyle devletin paylaştırılıp yok edilmesine kadar ileri seviyeye götürülmektedir. Jön Türklerin bakış açısına göre II. Abdülhamid devleti hem İngiltere'nin dostluğundan mahrum etmiş hem de geleceğini tehlikeye düşürmüştür. Nitekim Osmanlı'nın kendileriyle anlaşmayacağını gören İngiltere artık kendi menfaatleri yönünde hareket ederek Mısır'ı işgal etmiş ve Anadolu da tehdit altında bırakılmıştır.[15] Jön Türkler İngilizlerin Osmanlı topraklarını işgalini adeta II. Abdülhamid'in iktidarını gerekçe göstererek meşrulaştırmaktadır.

Kanûn-i Esâsî'ye göre Sultan II. Abdülhamid, İngiltere'nin dostluğu ve yardımı ile hem kendi tebaasını hem de diğer Müslümanları refâha erdirebilecek ve ülkeyi ıslahatlarla geliştirebilecekken aksine İngiltere'ye muhalefet etmiştir. İngiltere'ye atmadığı "iftira" ve yapmadığı "fenâlık" kalmamıştır. Ancak İngiltere'ye zerre kadar zarar verememiştir. Buna karşın kendi mülkünü ve tebaasını zarara uğratmıştır. Üstelik

12 "Telgraflar", *İlâve-i Meşveret*, (12), s.2.

13 Ahmed Rızâ "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (7), s.1.

14 *Hareket*, s.57.

15 *Vatan Tehlikede*, s.6.

"II. Abdülhamid'in tapındığı" II. Wilhelm ve II. Nikola bile İngiltere Kraliçesi Victoria'nın emriyle "rükû" ve "secde" edecek kadar İngilizlerden çekinmektedirler.[16]

Jön Türklerin diğer neşriyatında görülen İngiliz taraftarlığı *Osmânlı* gazetesinde de bulunmaktadır. Öyle ki Cemiyet'in Cenevre Şubesi 15 Temmuz 1898'de *Osmânlı*'nın İngilizce ilâvesini dahi yayımlamaya başlamıştır. İngilizce ilâvede de İngiliz taraftarlığı alenî şekilde dile getirilmektedir. Jön Türklerin de amaçlarını teşkil eden Osmanlı'nın anayasal idareye kavuşmasının en büyük destekçisinin İngiltere olduğu ifade edilmektedir. II. Abdülhamid taraftarlığı yapmanın İngiltere aleyhtarlığı, Jön Türklüğün ise İngiltere destekleyicisi olmak anlamına geldiği söylenmektedir.[17] Türkçe *Osmânlı*'da da, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne ne kadar sokulduysa İngiltere'nin de o kadar uzaklaştığından bahisle "Sultan Hamid millet-i Osmânîye'nin dostu olan İngilizlerin düşmânı oldu" denilmektedir.[18] Yıldız Sarayı'nın dış siyaseti nedeniyle önceden Rusya'ya karşı Osmanlı'yı korumuş "dost-u kadîm" gücendirilmiştir.[19]

Damad Mahmud Paşa'nın oğulları Sabahaddin ve Lütfullah ile birlikte Avrupa'ya iltica edip Cemiyet'in merkezi konumundaki Cenevre Şubesi'ni bir anlamda himayesine almasının ve *Osmânlı*'nın 15 Haziran 1900 tarihli 62. sayısı ile birlikte artık Londra'da yayımlanmaya başlamasının Sultan II. Abdülhamid'i telâşlandırdığı iddiası Jön Türklerce dile getirilmektedir. Padişaha gönderilen bir jurnalde Damad Mahmud Paşa'nın ve Jön Türklerin Londra'da neşriyata başlamasının İngiltere'yle ittifak

16 "Ehl-i İslâm'la Almanya ve Türkiyâ", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (31), 6 Şubat 1899, s.5-6.

17 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.287.

18 "Tabaka-i Bâlâdan", *Osmânlı*, (5), 1 Şubat 1898, s.7.

19 "Abdülhamid ve Rusya", *Osmânlı*, (4), s.3.

anlamına geldiği ve Jön Türklerin İstanbul'da ufak bir nümayiş tertip edip bundan istifade ile İngilizlerin derhâl II. Abdülhamid'i İngiliz zırhlısıyla Saint-Helen adasına nefy edeceklerinin yazmış olması padişahı oldukça endişelendirmiştir.[20] Böylece Jön Türkler İngiltere ile yakın ilişki içerisine girme ihtimâlinin II. Abdülhamid üzerindeki olumsuz etkisini gündeme getirerek propagandada bulunmaktadır.

Jön Türklerin genel anlamda izlediği İngiliz taraftarlığı söylemlerine karşın *Osmânlı*'da İngilizlerle ilgili olumsuz hava yaratacak yorumlara da zaman zaman rastlanılmaktadır. Girit'te İngiliz askerlerin silâhsız binlerce Müslüman üzerine kurşunlar yağdırdığı söylenmekte[21], adadaki Müslümanların evlerini yıktırdıkları vurgulanmakta[22], İngilizlerin Girit'te yedi Müslümanı uluorta kurşuna dizmesi eleştirilmekte[23] ve İngilizlerin Hindistan'da Müslümanlara yaptıkları zulüm olarak nitelendirilmektedir.[24] Jön Türk söylemlerindeki tutarsızlığın farkına varan Sultan II. Abdülhamid, *Osmânlı*'da yayımlanan Hindistan'daki isyanla alâkalı makaleyi İngilizceye tercüme ettirerek İngiltere sefirine göndermiş ve onların Jön Türklere bakışını olumsuz yönde etkilemeye çalışmıştır. II. Abdülhamid'in bu yaptığını *Osmânlı*'da ifşa eden Jön Türkler, kendilerinin İngiliz hükûmetini değil, halife sıfatıyla Müslümanların hamisi olduğunu söyleyen padişahı protesto ettiklerini vurgulamaktadır. Jön Türklere göre hafiyelerce uydurulan İngiltere hükûmetinin Cemiyet'e yardım ettiği iddialarına II. Abdülhamid inandığından kendilerini yardımlardan mahrum bırakmak maksadıyla böyle bir harekete kalkışmıştır.

20 "İstanbul'dan", *Osmânlı*, (63), 1 Temmuz 1900, s.7.

21 "Telgraflar", *Osmânlı*, (20), 15 Eylül 1898, s.8.

22 "Girid Ahvâli", *Osmânlı*, (21), 1 Ekim 1898, s.4.

23 "Sükût!..", *Osmânlı*, (23), 29 Ekim 1898, s.1.

24 "Hind Kıyâmı-Hükûmet-i Osmâniye-Almanya", *Osmânlı*, (1), 1 Aralık 1897, s.5.

Bu durumu alay yollu eleştiren Jön Türkler, Avrupa hükûmetlerinin hiçbirinden büyük ölçüde yardım almadıklarını açıkça vurgulamaktadır.[25]

İngiltere'ye Jön Türklerce duyulan yakınlığın başka sebebi olarak da onların meşrutî devlet yönetim biçimi gösterilebilir. Bir hanedana ait olan ve meşrutiyetle yönetilen İngiltere, Fransa Cumhuriyeti'nden bile daha fazla "terakkiye, hürriyete müsâid, adâlet ve insâniyete de hâdimdir."[26] Bu doğrultuda İngiltere'de meşrutiyetin nasıl doğup geliştiğini anlatan bir eser tercüme edilerek *Muhtasar İngiltere Târih-i İnkılâbı* ismiyle Cemiyet nizamnamesinin 21. maddesine göre bastırılmıştır.[27] Böylece Osmanlı toplumuna meşrutî sistemi tanıtma ve aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı muhalefet ve meşrutiyet isteklerine tarihî derinlik katma amacı da taşıyan propagandayla bu yönetim şeklinin İngiltere gibi güçlü bir devletin gelişimine etkisi aksettirilmeye çalışılmaktadır.

Jön Türklerin İngiliz taraftarlığına hatırat-roman olan *"Jönler"*de de rastlanılmaktadır. Jön Türkler, İngilizlerin Mısır'da bulunmasını kendilerinin çıkarına görmektedir. Eğer yönetim Hıdivlerin elinde olsaydı kendileri orada barınamayacaklardı. İngiltere Mısır'dan çıkarsa bölge yine istibdada düşecektir. Dolayısıyla İngilizlerin varlığı ile Sultan II. Abdülhamid istibdadının önünün alındığına dikkat çekilmektedir.[28]

Jön Türk neşriyatında temel anlayış Osmanlı Devleti'nin bekasının İngiltere'nin dostluğuna bağlı olduğudur. İngiltere'nin, daha önceden örnekleri görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'ni yine

25 Tabaka-i Bâlâdan", *Osmânlı*, (5), 1 Şubat 1898, s.8.

26 *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s.47.

27 Sâbir, *Muhtasar İngiltere Târih-i İnkılâbı*, Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti Matbaası, Mısır, 1316, s.2.

28 Bekir Fahri, *Jönler*, s.238-239.

içinde bulunduğu zor durumdan kurtarabilmesi mümkündür. Elbette Jön Türklere göre bu zor durum II. Abdülhamid'in tahtta bulunmasıdır. Dolayısıyla Ali Birinci'nin de vurguladığı gibi Jön Türkler neşriyat üzerinden yaptıkları İngiltere yanlısı propagandalarla İngiliz sempatisi kazanmaya ve böylece II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinde siyasî destek bulmaya çalışmışlardır.[29]

Jön Türklerin İngiliz taraftarlığının sınırları söyledikleriyle de kalmamıştır. İngiltere'nin Güney Afrika'da Kap bölgesindeki sömürgelerinde Boerler isyan ederek bağımsızlık için 1899'da savaş açmışlardır. İngiltere ise yapmış olduğu etkili propagandayla dünya kamuoyuna Boerleri haksız göstermiştir. Sonuçta Boerler yenilmiş ve İngiltere'nin sömürgesindeki isyan bastırılmıştır. Bu olay ise Jön Türkler tarafından İngiltere'ye sempatilerini gösteren vesileye dönüşmüştür. İstanbul'daki Jön Türklerin bir kısmı zaferden dolayı İngiltere Kraliçesi Victoria'ya tebrik telgrafı çekmiş, bir kısmı da İstanbul'daki İngiliz sefirinin arabasının atlarını çözerek yerlerine geçmiş ve arabayı gideceği yere kadar çekmiştir.[30] Jön Türk ileri gelenlerinden İsmâil Kemâl'in başında olduğu ve içerisinde ulemadan dört kişi de bulunan on kişilik grup İngiltere elçisini ziyaret etmiş ve İngilizlerin başarısını öven konuşma yapmıştır.[31] Bu olayla ilgili Ahmet İhsan Tokgöz hatıratında şu itirafı yapmaktadır:

> Türk aydınları adeta derin bir yanılgıya uğramıştı. [...] O zaman biz İngiltere'yi dünyanın en özgürlükçü, en insaniyetli idaresi sanıyorduk. Zaten bu kanaatin etkisiyle 1908 inkılabında aydın-

29 Birinci, *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasi ve Fikrî Ahvali*, s.122.

30 İngiltere Kraliçesi Victoria'ya çekilen telgrafta imzası bulunan kişilerden İsmail Hakkı Paşa'nın o günlerde İngilizlere meyillerini anlatan ifadeleri oldukça dikkat çekicidir bk. *Vatan Uğrunda Yahut Yıldız Mahkemesi Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa'nın Hatıraları*, s.131-135.

31 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.573-574.

> ların ruhunda derin bir İngiliz sevgisi vardı. [...] Boer'lerin kurtuluş savaşında İngilizler kadar İngiliz taraflısıydık.[32]

İsmâil Kemâl'in İngiliz yanlılığı açıkça bilinmekteydi. Öyle ki İngiliz gazeteleri İngiltere Kraliçesi Victoria'nın ölümüne kendi vatandaşlarından daha fazla İsmâil Kemâl'in üzüldüğünü yazmıştır.[33] Almanlar da İsmâil Kemâl'in İngilizlerin yardımıyla Avrupa'ya firarını onun İngiliz taraftarlığıyla değerlendirmektedir.[34] İsmâil Kemâl'in Trablusgarp'ta valilik görevindeyken Avrupa'ya geçmesi konusunda destek veren İstanbul'daki İngiliz sefirine Cemiyet tarafından "Yeni Osmânlılar" imzasıyla telgraf çekilmiştir. Jön Türkler telgrafta İsmâil Kemâl'in "İngilizlere yakışan hürriyetperestâne bir sûretde" "pençe-i istibdâddan" kurtarılmasından dolayı gerek İngiltere hükûmetine gerekse kendisine teşekkür etmektedir.[35]

Damad Mahmud Paşa'nın etkisiyle Jön Türklerin İngiliz taraftarlığı daha da artmıştır. Zira onun Avrupa'ya iltica etmesi, Konya-Bağdat Demiryolu Hattı projesinin Almanlara verilmesi ile ilgili gelişmedir. Demiryolu hattının İngiliz tarafına verilmesi için gayret eden Damad Mahmud Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in hattı Almanlara vermesi üzerine kızgınlıkla iki oğlunu da yanına alarak Avrupa'ya kaçacaktır. Sina Akşin'in bu konudaki yorumu oldukça önemlidir. Akşin, "özgürlükçü mücadele" olarak adlandırdığı Jön Türk hareketinin Osmanlı üzerindeki İngiliz-Alman emperyalist rekabetinin bir boyutu hâline geldiğini ve rekabette Almanların ağırlıklarını artırdıkça İngilizlerin ve İngiliz taraftarı

32 Tokgöz, *a.g.e.*, s.133-134.

33 İhsan Burak Birecikli, "Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Siyasi Faaliyetleri (1870-1908), *Gazi Akademik Bakış*, 3 (5), 2009, s.103.

34 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.352.

35 "Havâdis", *Osmânlı*, (60), 15 Mayıs 1900, s.4.

Osmanlıların Jön Türk hareketine destek olduğunu söylemektedir. Damad Mahmud Paşa'nın kaçışını sağlayan üç pasaportun İngiliz sermayeciler tarafından sağlanmış ve üzerinde Lord Salisbury'nin imzasını taşıyor oluşu Akşin'in yorumunu oldukça anlamlı kılmaktadır.[36]

Bununla birlikte Jön Türkler umdukları şekilde İngiltere'nin desteğini alamamışlardır. Nitekim İngiltere'nin Cemiyet'in varlığından haberdar olmasına karşın onlara yönelik açıkça yardımda bulunmayı siyasî olarak doğru bulmadıkları ve Jön Türklerin isteklerine cevap vermedikleri görülmektedir.[37] Aslında İngiliz gazeteci, diplomat ve parlamenter David Urquhart'ın Kırım Savaşı sırasında kurduğu Foreign Affairs Committee isimli cemiyet Osmanlı taraftarı görüşleriyle İngiltere'de etki yaratmıştı. 1877'de Urquhart'ın ölümüne dek adeta bir Osmanlı lobisi gibi hareket eden Foreign Affairs Committee gerek basın yoluyla gerekse İngiliz parlamentosu üzerinden Osmanlı yanlısı tavır sergilemiştir. Ali Suavî ile bağlantıda olan cemiyet Osmanlı yönetimiyle de yakın ilişki kurmuştur. Cemiyetin faaliyetleri İngiltere'de Osmanlı yanlısı kamuoyu oluşumuna sınırlı da olsa katkı yaparken, Osmanlı'da da İngiliz sempatisi yaratılmasına vesile olmuştur.[38] Ancak bu tür etkenlere rağmen Jön Türkler, İngiliz hükûmetlerinden istedikleri ve bekledikleri şekilde siyasî destek bulamamışlardır.

Jön Türklerin aşırı İngiliz yanlılığı kendi içlerinde tepki doğmasına da sebebiyet vermiştir. Ubeydullah Efendi, Sultan II.

36 Akşin, *a.g.e.*, s.77-78.

37 Bayram Soy, "1908 Jön Türk Devrimi'ne İngiltere'nin Yaklaşımı", *Doğu Batı*, (46), 2008, s.148-149.

38 Bu cemiyetin kuruluşu, mensupları ve yazın faaliyetlerinden örnekler için bk. Hüseyin Çelik, *Bir Medeniyet Analizi Türk Yanlısı İngilizlerin Osmanlı'ya Bakışı*, 3. Baskı, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002.

Abdülhamid aleyhtarlığı yüzünden Jön Türklerin İngilizlerle aynı safa geçmesini şiddetli şekilde eleştirmektedir. Adını vermediği bir Jön Türk'ün "Sultan Hamid'in sui-idaresiyle Moskof istilâsına düşecek olan memâlik-i Osmaniye'yi biz İngiliz istilâsı altında görmek isteriz ve ona çalışıyoruz" demesine de tepki göstermektedir.[39]

Jön Türklerin İngiltere taraftarlığına ve yaptıkları propagandalara karşın Sultan II. Abdülhamid'in dış siyasette İngiltere'yi öncelik görmemesinin nedenleriyse oldukça farklıdır. Jön Türklerin Osmanlı ile İngiltere arasında çıkar birliği olduğu iddialarına rağmen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası değişen İngiliz siyaseti Osmanlı'nın artık ayakta kalamayacağını ve toprak bütünlüğü prensibinin terk edilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bu doğrultuda İngiltere'nin Osmanlı karşıtı tavır sergilemesi, 1878'de Kıbrıs'ı ve 1882'de Mısır'ı işgal etmesi II. Abdülhamid'i İngiltere'ye mesafeli davranmaya itmiştir. İngilizlerin Basra Yolu üzerinden Osmanlı sınırları içerisine soktuğu tüfekleri Arap aşiretlere dağıttığına dair bilgiler de Osmanlı'ya ulaşmıştır. İngiltere'nin Arap aşiretlerini silâhlandırarak onları Osmanlı aleyhinde isyana teşvik etmek ve bölgede kargaşa çıkarmak niyetinde olduğu II. Abdülhamid tarafından anlaşılmış ve bunun önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.[40]

Jön Türklerin iddialarının aksine 23 Aralık 1876'da İstanbul'daki Tersane Konferansı'nın ilk gününde Midhat Paşa'nın ilân ettiği Kanûn-i Esâsî'nin göz ardı edilip önemsenmemesi İngilizlerin

39 Alkan, *Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, s.29, 79. Bununla birlikte Ubeydullah Efendi'nin Boer galibiyeti nedeniyle İngiliz elçiliğini ziyaret eden grup arasında yer alması oldukça ilginçtir. Ubeydullah Efendi'nin söylemleri ve hareketleri arasında bulunan çelişki birçok Jön Türk örneğinde de görülmektedir.

40 Engin, *Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası*, s.165.

meşrutî yönetimle Osmanlı'nın sorunlarının hâlledilip devletin güçlenmesi yönünde amaçlarının ve isteklerinin olmadığının açık ifadesidir. Sultan II. Abdülhamid'in bunu fark etmesine karşın Jön Türkler, İngiltere'nin Osmanlı siyasetindeki değişimini ve dönüşümünü idrak edememişlerdir. Onlar için İngiltere hâlâ Osmanlı'nın kadim dostu ve zor zamanların kurtarıcısıydı. Jön Türkler, büyük saygı gösterdikleri Midhat Paşa'nın İngilizlerle yakın ilişkilerini hatırlayarak, amaçlarına giden yolda kendilerine karşı da böyle bir ilgiyi ve desteği İngiltere'den beklemekteydi. Bu sebeple İngiltere Jön Türk propagandalarında olumlu yer edinmiştir.

Sultan II. Abdülhamid'i İngiltere'ye karşı mesafeli olmaya iten nedenlerin biri de amcası Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesinde Midhat Paşa'yla birlikte İngilizlerin de parmağının olduğuna inanmasıdır.[41] Midhat Paşa ve arkadaşlarının Sultan Abdülaziz'i darbe ile tahttan indirip yerine V. Murâd'ı çıkarmalarından en çok İngilizler memnun olmuştur.[42] V. Murâd'ın psikolojik rahatsızlığı nedeniyle hal' edilmesi meselesi gündeme gelip, kendisinin tahta çıkmasının önü açılınca II. Abdülhamid temkinli davranmıştır. Hatta tahta çıkmadan birkaç gün önce, 26 Ağustos 1876'da İngiliz Elçisi Sir Henry Elliot'a adamını göndererek nabız yoklamıştır. İngiliz majestelerinin hükûmetinin tavsiyelerini izlemeye hazır bulunduğunu, Şark Meselesi konusunda İngilizlerle yakın olduğunu ve devletin maliyesini yakından takip ederek Avrupalı alacakları memnun edeceği konusunda teminat vermiştir.[43] Anlaşılacağı üzere Sultan Abdülaziz'in halinde İngiltere'nin rol oynadığını düşünen II. Abdülhamid tahta çıkarken bir anlamda

41 Mahmud Muhtar, *Maziye Bir Nazar*, Erol Kılınç (Yay. Haz.), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999, s.69.

42 Cevri, *a.g.e.*, s.8.

43 Georgeon, *a.g.e.*, s.68.

İngilizlerin muvaffakiyetini de almıştır. Tahta çıkış sürecindeki dengeler ve şartlar gereği böyle bir yöntem izleyen II. Abdülhamid İngilizlerin Osmanlı Devleti'nde padişah hal' etmeye varan etkisini ise unutmamıştır. Bu aynı zamanda Bâb-ı Âlî'nin ve askerî kesimlerin yabancı bir devletle işbirliği hâlinde neler yapabileceklerinin göstergesi olmuştur. Dolayısıyla II. Abdülhamid'i otokrat yönetime zorlayan bir etken de İngiltere'nin Osmanlı üzerindeki olumsuz varlığını ortadan kaldırmaktır.

1880'de ikinci kez İngiltere Başbakanı olan ve uzun yıllar görevde kalan William Ewart Gladstone'un anti-Türk ve anti-Müslüman tavrı da Sultan II. Abdülhamid'in İngiliz siyasetini belirleyen temel etkenlerden biri olmuştur. Gladstone'un İngiliz parlamentosunda yaptığı Osmanlı karşıtı konuşmalar padişahın tepkisini çekmiştir. II. Abdülhamid'in İngiltere'nin Osmanlı politikasındaki anlayışından hiç hoşnut bulunmadığının açık bir ifadesi de koyu Hristiyan olan ve Türk ve Müslüman karşıtı fikirlerle bilinen Gladstone'un 1898 yılındaki cenaze merasiminde görülmektedir. Uluslararası politik dengeler gereği siyasî protokollere dikkat eden II. Abdülhamid, Londra'daki Osmanlı büyükelçisine emir göndererek hiçbir Osmanlı temsilcisinin merasime katılmamasını istemiştir.[44]

Sultan II. Abdülhamid'in siyasî olarak İngiltere'ye soğuk bakmasının nedenlerinden biri de her ne kadar Jön Türklerin beklediği düzeyde olmasa da bu devletin Jön Türklere yardımlarından ileri geldiği söylenebilir. II. Abdülhamid Paris, Kahire ve Londra'daki Jön Türk merkezlerinin İngilizler tarafından maddî açıdan desteklendiği görüşündedir.[45] Jön Türklerin de faaliyetleriyle İngilizlerin Osmanlı karşıtı politikalarını güçlendirmek için

44 Karaca, *Büyük Oyun İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, s.18.

45 Öke, *Saraydaki Casus Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery*, s.172.

gece gündüz çalıştıklarına hükmedilerek bu durum teessüfle karşılanmaktadır.[46] Bunun yanında İngilizlerin yalnız Jön Türklerle değil, II. Abdülhamid'in merkezî gücü Yıldız Sarayı'na taşıması sonrasında etkisizleşen Bâb-ı Âlî'nin bazı yüksek bürokratlarıyla ilişkide olduğu ve gücün tekrar bürokrasiye kazandırılması noktasında işbirliği içerisinde bulunduğu da görülmektedir.[47] İngiltere'ye güven duymayan II. Abdülhamid'in İngiliz siyasîlerin Osmanlı topraklarında seyahatlerine ve devletle ilgili bilgi almalarına da engel olmak istemiş ve Osmanlı memurlarını uyarmıştır.[48] II. Abdülhamid'in İngiltere'ye karşı olan tutumu sebebiyle bu ülkeye gönderilen öğrencilerin sayısında da önceki dönemlere nispetle büyük düşüş yaşanmıştır.[49]

Bu siyasî parametreler neticesinde İngiltere'yle olan ekonomik ilişkiler de değişime uğramıştır. Özellikle Mısır'ın işgali ile başlayan süreçte ve devamında İngiltere'den yapılan ithalatın oranı git gide düşerken, bunun yerine Almanya'nın payı gözle görülür şekilde artmaya başlamıştır. Lâkin Osmanlı'nın Fransa'dan sonra en fazla borcu bulunduğu ülke İngiltere olmaya devam etmiştir.[50]

Sultan II. Abdülhamid gerek kendisinden önceki dönemlerde gerçekleşen gerekse tahta çıkışından itibaren gördükleri ve yaşadıkları sebebiyle İngiltere'nin Osmanlı aleyhtarı siyaset takip ettiğine inanmıştır. Bundan dolayı da İngiltere'ye karşı bakışı menfî olmuştur. Saltanatı boyunca İngiltere'ye uzak bir siyaset yürüterek Almanya ile yakınlaşmayı devletin menfaatine

46 BOA, Y.EE. 4/59.

47 Hanioğlu, "II. Abdülhamid Döneminde Bürokratlar ve Darbe", s.49-50.

48 Örnekler için bk. Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, s.158-161.

49 Mustafa Gençoğlu, *Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1908) -Bir Grup Biyografisi Araştırması-*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2008, s.78

50 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s.33, 77.

görmüştür.[51] Tahttan indirilip Selânik'e sürgün gittiği dönemde de II. Abdülhamid, İngilizlerin Osmanlı ve İslâm aleyhtarı olduklarını ve Bağdat Demiryolu Hattı'nı Almanlara verdiği için de kendisine karşı şahsî düşmanlık beslediklerini savunarak şöyle demektedir: "Ah! Bu İngilizler.. Evvelce de söylemiştim.. Yine söylerim.. Bize her fenalık İngilizlerin eli altından çıkar.."[52]

Jön Türklerin İngiltere yanlısı tutumunun tam tersi surette cereyan eden propaganda çalışmalarıysa Çarlık Rusyası'na karşı olmuştur.

2.2. Çarlık Rusya Karşıtlığı

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid'in dış siyasetinde Çarlık Rusyası ile olan diplomatik ilişkilerini kendi lehlerine propaganda aracı olarak kullanmışlardır. Osmanlı toplumunun bilinçaltında yer etmiş tarihten gelen "Moskof" düşmanlığı algısını propagandalar vasıtasıyla II. Abdülhamid'in şahsına ve iktidarına çevirmek istemişlerdir.

Kanûn-i Esâsî'de belirtildiği üzere Çarlık Rusyası, Osmanlı'nın kadîm, tabii ve dinî düşmanıdır. Osmanlı'nın yok olmasından büyük menfaatleri bulunan Rusya da bunu gerçekleştirmek için çalışmaktadır. Doğrudan saldırmaya gücü yetmediği zamanlarda da Osmanlı'yı zayıflatacak ve daima kargaşa hâlinde bırakacak faaliyetlerde bulunmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı için böyle düşman bir devlete siyasî olarak yaklaşmak ve ona güvenmek fahiş

51 II. Abdülhamid, İngiltere'nin Osmanlı siyasetini 12 madde üzerinde tespit edip devlet ricalinden bunlarla alâkalı izahat istemiştir bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İkinci Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dâir Muhtıraları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 7, (10), 1954, s.43-60.

52 *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Âtıf Hüseyin Bey'in Hatıraları (1909-1918)*, s.286, 314.

hata dahası dine, devlete ve millete yapılan en büyük hainliktir.[53] Jön Türkler, Osmanlı Devleti'nin uğradığı felâketlerin baş müsebbiplerinden biri Rusya olduğu hâlde ibret almayıp Rusya'ya yakınlık siyasetinin iyiliğinden bahsedenleri de eleştirmektedir.[54]

Sultan II. Abdülhamid'in dış politikasının ana unsuru belirlediği çok yönlü siyaset anlayışı ve denge teorisi gereği Rusya'yla yakınlaşmasını Jön Türkler "Uyan ey koca millet uyan! Hükûmet-i zâlime, idâre-i müstebide kendini ıslahata icbâr edenlerin elinden kurtulmak için düşman-ı bî-amanımız olan Rusya'nın koltuğuna sığındı" şeklinde yorumlamaktadır.[55] Padişah Avrupa'nın kendisine dayattığı ıslahat teklifini kabul etmemek ve "idâre-i rezilânesinin" devamını temin etmek için Osmanlı azametine ve İslâm dinine mugayir olarak Moskof Çarı'nın merhametine "alçakçasına" sokulmaktadır.[56] II. Abdülhamid'in kendisi aleyhinde olası bir durumda vapura binip Rusya'ya kaçacak derecede Rus çarına bağlı olduğu iddiası sürekli Jön Türk gündeminde tutulmaktadır.[57] Zira iddialarına göre İslâm dünyasının düşmanı olan Rusya, II. Abdülhamid'in en büyük dostudur.[58] Öyle ki *Mîzân*'da bahsedildiği üzere II. Abdülhamid, Osmanlı toplumunda derin yaralar açan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı felâketini hatırlatırcasına İstanbul gazetelerine Rus donanmasının gücüyle alâkalı maksatlı haberler yazdırarak halkı Rusya ile tehdit etmekte ve baskı altında tutmaktadır.[59]

53 "Şevketlü Abdülhamid Hân-ı Sânî'nin İngiltere'ye Meyl-i Cedîdî", *Kanûn-i Esâsî*, (38), s.3.

54 "Garâib", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (5), 8 Şubat 1898, s.3.

55 Sâî, "Bıçak Kemiğe Dayandı", s.3.

56 Şârh, "Islahât mı Tahribât mı?", *Meşveret*, (22), 8 Kasım 1896, s.7.

57 "Girid Fecâyi'i ve Almanya İmparatoru", *Mîzân*, (10), 8 Mart 1897, s.2.

58 "Yine Moskof", *Osmânlı*, (25), 1 Aralık 1898, s.5.

59 "Vatandan Havâdis", *Mîzân*, (7), 15 Şubat 1897, s.4.

Meşveret'te Osmanlı toplumundaki olumsuz Moskof imgesi kullanılarak "Vatanımızı Moskofa satmağa ve cümlemizi düşmân elinde bırakmağa hazırlanan Sultan Hamid" propagandası yapılmaktadır.[60] Jön Türklere göre Sultan II. Abdülhamid, rahmetli ecdada asırlarca şan ve zafer meydanı olan, her karışında şehitlerin kanları bulunan vatan topraklarını Osmanlı'nın hürriyetinin ve istikbalinin ebedî düşmanı Moskof'a sevine sevine vermektedir.[61] Ruslar ise Osmanlı Devleti'ni kapısı önünde can çekişir "hasta adam" suretinde görmektedir. II. Abdülhamid de Rus çarının kontrolü altında "hâin bir mecnûn" olmasından dolayı Ruslar Osmanlı topraklarını kendilerine ait görmektedir.[62]

Jön Türklerin bu konuda yapmış oldukları propagandalar arasında Ahmed Rızâ'nın *Meşveret*'te söyledikleri de yer almaktadır. Ona göre Sultan II. Abdülhamid devleti ve saltanatı Moskof'a kasten satmıştır.[63] Rusya çarı da padişahın yegâne dostu ve hamisidir.[64] II. Abdülhamid Rus çarına "Aman kurbânın olayım İsâ aşkına beni himâye et. Ne istersen vereyim, yapayım" diye yaltaklanmaktadır.[65] Çarlık Rusyası, II. Abdülhamid ne yaparsa yapsın göz yummakta ve sesini çıkarmamaktadır. Çünkü Rusya'nın amacı Avrupa'nın gözünde Osmanlı'yı hakir göstermek, itibardan düşürmektir. II. Abdülhamid'in himmetiyle bunda da başarılı olmuştur. Osmanlı yönetiminin yanlışlıkları sayesinde Rus çarı, Avrupalılara "Bakınız Türklerin rezâletini, Hristiyanlara ettikleri zulm ve adâveti görünüz. Ne kadar câhil, barbar ve kendilerini

60 A.T, "Vatanı Sevenlere ve Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr", *Sekiz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, s.2.

61 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.458.

62 Hayrullah, "Darü'l-Harb", s.5.

63 Ahmed Rızâ, "Islahât Tasavvuru", *Meşveret*, (22), 8 Kasım 1896, s.3.

64 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (15), 4 Ağustos 1896, s.2.

65 "Ehl-i İslâm'la Türkiyâ ve Almanya", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (34), 13 Mart 1899, s.4.

idâreden âciz olduklarını anlayınız" demektedir.[66] Ahmed Rızâ, Rusları eleştirirken İngiltere taraftarlığını da alenen açığa çıkarmaktadır. İngilizler, Osmanlı Devleti'nin geleceğine yönelik siyaset takip edip, devleti felâkete sürükleyen II. Abdülhamid iktidarına karşı heyet-i vükelâ tesis edilmesini istemesine rağmen Rusya buna karşı çıkmaktadır. Çünkü Ruslar, III. Selim'den beri Osmanlı için faydalı girişimleri engellemeye çalışmıştır. Böylece Ahmed Rızâ, Rusya'nın II. Abdülhamid'i korumakla Osmanlı toplumuna düşmanlığını alenen ilân ettiğini, padişahın da Rusya'ya meylinin para meselesi olduğunu ve bunun için Rusya'ya imtiyazlar verdiğini iddia etmektedir.[67]

Sultan II. Abdülhamid'in Rusya'nın himayesine güvenip "yalancı pehlivan" gibi ara sıra meydana atılarak İngiltere'yi tehditten zevk alan biri olarak Mısır'ın tahliyesini istemesi Ahmed Rızâ tarafından eleştirilmektedir.[68] II. Abdülhamid gibi "cebbâr"ın böyle "keyfî" şekilde saltanat yürütmesine Rusya'dan başka hiçbir devlet "râzı" olmamakta ve Londra'da gazeteler onun halini talep etmektedir.[69] *Kanûn-i Esâsî*'de iddia edildiği üzere Çarlık Rusyası dost maskesi altında padişahın meşveret usulünü kabul etmemesi için yönlendirmelerde bulunmaktadır.[70] *Mîzân*'da da belirtildiğine göre Rusya'dan başka bütün devletler ise Osmanlı'nın mükemmel bir idareye nail olması arzusunu taşımaktadır.[71]

Jön Türklere göre Sultan II. Abdülhamid'in Rusya ile ittifak yapması, memleketi ve tahtı düşman eline teslim etmek ve yalnız kendi nefsini kurtarmak içinse bundan daha iyi çare olamaz.

66 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (16), s.2.

67 Ahmed Rızâ "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (7), s.1.

68 Ahmed Rızâ, "Mısır", *Meşveret*, (9), 2 Nisan 1896, s.1.

69 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (18), 8 Eylül 1896, s.2.

70 "Makale-i Şer'iye", *Kanûn-i Esâsî*, (3), s.2.

71 "Âsâr-ı Ceyyide Şark'ın Za'f ve Kuvveti", *Mîzân*, (23), 7 Haziran 1897, s.3.

Rusya'nın önceden beri en büyük hedefi İstanbul ve Boğazları ele geçirmektir ve eğer İngiltere engellemiş olmasaydı bunu çoktan başarmıştı.[72] Jön Türkler, II. Abdülhamid iktidarının tam da Rusya'nın istediği şekilde uluslararası siyasî ortam yarattığını ve onun başta bulunmasının Rusya'nın işine geldiğini iddia etmektedir.[73] Rus çarı, Sultan II. Abdülhamid'e vasi olmuş, İstanbul'daki Rus sefiri Mabeyn üzerinde "âmir-i mutlak" kesilmiştir. Eğer aynı şekilde devam ederse İslâm başkenti İstanbul II. Abdülhamid'in nefsî kuruntularına feda olup gidecektir.[74] Şerâfeddin Mağmûmî'ye göre II. Abdülhamid, devletin ve milletin büyük düşmanı olan Rusya sefirinden akıl almakta ve Rusya tercümanını da kendisine özel müsteşar tayin etmektedir. Mevcut durumu bu şekilde özetleyen Mağmûmî, ardından ise propaganda söylemlerini güçlendirme yöntemi olarak tarihe atıfta bulunmaktadır. Bir zamanlar Fransa kralını himaye eden, asırlarca cihangirane siyasî ömür geçiren Osmanlı, II. Abdülhamid'in varlığı nedeniyle hâkir olmuştur.[75] Böylece devletin şanlı günleri gündeme getirilerek propagandaların toplum üzerindeki etkisi artırılmaya çalışılmaktadır.

Mîzân'da Sultan II. Abdülhamid'in Rusya ile olan ilişkilerine yönelik söylem ve eleştiri ağırlaşmaktadır.[76] Rusya'nın Osmanlı üzerinde tatbik etmek istediği planlar uzun uzadıya anlatılmaktadır. Çarlık Rusyası'nın Osmanlı aleyhindeki siyasetine karşılık padişahsa hiçbir şeyi umursamamaktadır. Çünkü kendisi "Allah'ın belâsı kesilmiş bir hâin-i din ve millet"tir ve yanındaki diğer devlet ricali ve ulema da ona yaranma gayretinde bulunan

72 M. F, "Moskovla İttifak", *Meşveret*, (8), 16 Mart 1896, s.3.

73 "Cümle-i Siyâsîye", *Mîzân*, (2), 28 Aralık 1896, s.1-2.

74 *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iye*, s.15.

75 Şerâfeddin Mağmûmî, "Ne İdik, Ne Olduk?", s.4.

76 "Bayram Tebriki", *Mîzân*, (20), s.1.

aptallardan başka şey değildir.[77] *Mîzân*'da çıkan haberlere göre, II. Abdülhamid Osmanlı'nın başarı kazanmasını kendi iktidarı aleyhine durum olarak görmektedir. 1897 Osmanlı-Yunan savaşında Osmanlı'nın elde ettiği zafer haberlerinin halkta uyanma ve kıpırdanış belirtileri göstermesinden ürken II. Abdülhamid, Rusya'dan savaşın bitirilmesini rica etmiştir. Çünkü II. Abdülhamid, Türk kavminin kımıldanıncaya kadar sabırlı olduğunu ancak bir kere hareket ettikten sonra sakinleştirilmesinin mümkün olmadığını iyi bilmekte ve bu sebeple de Rusya'nın savaşı sona erdirip halktaki kıpırdanmaların önüne geçilmesini istemektedir. Bunları dile getiren Jön Türkler, II. Abdülhamid'in millet-i İslâmiye aleyhinde Rusya'yla ittifak yaptığını ve bu işe alet olanlara ödül niteliğinde nişanlar verdiğini de söylemekte ve bütün olup bitenlere karşı sessiz kalmaya devam eden topluma hitaben "Osmânlılar! Şu mübârek nişânın tebriğine koşunuz! Zirâ meskenetinize lâyık olan odur!" şeklinde eleştiri de getirmektedir.[78]

Osmânlı'da da Çarlık Rusyası'nın özellikle "Türk milletinin menşe'i" olduğu vurgulanan Türkistan coğrafyasındaki Müslüman Türkler üzerinde kurduğu siyasî ve kültürel baskı gündeme getirilmektedir.[79] İslâmiyet'i yeryüzünden kaldırmayı ve Türklüğü mahvetmeyi amaç edinen Moskof, ele geçirdiği coğrafyalarda toplumu İslâmiyet'ten ve Türklükten uzaklaştırmak, onları Moskofluğa ve Ortodoksluğa yaklaştırmak için birtakım politikalar yürütmektedir. Ancak Rusların hâkimiyetindeki Müslüman Türklerden gelen yardım çağrılarına II. Abdülhamid gözünü yummuştur. Oysa bir Hristiyan'ın hakkı yense Rus çarı ültimatomlar gönderir ve gerekirse işi savaşa kadar vardırır. II. Abdülhamid ise kendi dininden ve kendi kavminden olan

77 "Cümle-i Siyâsiye", *Mîzân*, (21), 24 Mayıs 1897, s.1-2.

78 "Tabaka-i Bâlâ Muhbirimizden", *Mîzân*, (22), 31 Mayıs 1897, s.3-4.

79 "Rusya'da Müslümânlar", *Osmânlı*, (20), 15 Eylül 1898, s.5.

insanlara yardıma gitmediği gibi sırası geldiğinde Müslümanların koruyucusu halife namıyla haksız yere kabarmaktadır ve gururlanmaktadır.[80]

Sultan II. Abdülhamid'in Anadolu'nun kuzeyinde ve doğusunda inşa ettirdiği demiryolu hatlarının zamanı geldiğinde Rusların askerî sevkiyatlarını çok kısa sürede Anadolu'ya gönderip Osmanlı topraklarını işgal etmeye yarayacağı iddiası *Osmânlı*'da işlenmektedir. Bu bağlamda II. Abdülhamid kasten devlete ve millete ihanet eden bir "hâin"dir.[81] Rusların sadece Balkanlar'da ve Karadeniz'de değil, Osmanlı'nın güney topraklarında da gözü vardır. Nitekim *Osmânlı*'da Rusların Basra Körfezi üzerinde planları olduğu için Suriye topraklarına göz diktiği ve böylece hem Akdeniz'i hem de Hint Okyanusu'nu kontrol etmek istediğinden bahsedilmektedir. Rusların Suriye politikasını anlatan Jön Türkler, II. Abdülhamid'in rolünü ise şöyle ifade etmektedir: "Bakalım Abdülhamid bu def'a Suriye'de Rusya içün ne gibi menâfî te'min edecekdir."[82]

Jön Türklerin kötü bir gelecek inşası üzerinden propaganda güçlendirme tekniği bu konuda da kullanılmaktadır. *Neler Olacak* isimli risale, Jön Türklerin yarattığı hayalî gelecek üzerine kurgulanmıştır. Jön Türklerin basında yaptıkları Sultan II. Abdülhamid'in ülkeyi Rusya'ya teslim edeceği propagandaları tiyatro misali bu risalede canlandırılmaktadır. Risalede bir kişinin rüyası üzerinden İstanbul'un Ruslar tarafından işgali sonrasında Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun yaşadığı facia anlatılmaktadır. Bunun yanında II. Abdülhamid olabildiğince eleştirilmekte ve işgalin baş sorumlusu olarak gösterilmektedir:

80 "Moskof İslâmları Asıyor!!!...", *Osmânlı*, (17), 1 Ağustos 1898, s.1.

81 "Anadolu'nun Mukaddime-i İstilâsı", *Osmânlı*, (55), 1 Mart 1900, s.1-2.

82 "Suriye'de Moskoflar", *Osmânlı*, (37), 1 Haziran 1899, s.3.

> Ayakta duran çardır. Diz çökerek istirhâm eden, elinde bir arzûhâl tutan, Osmânlı hükümdârlarının altı yüz seneden beri muharebelerde düşmânlardan aldıkları emâneti takdim eden, Osmânlılığı mahv ve İslâmiyet'i vâdi-yi inkırâza götüren son Osmânlı pâdişâhı Abdülhamid'dir...[83]

Anlaşılacağı gibi Jön Türkler Sultan II. Abdülhamid'in dış siyasette Rusya ile ilişki kurmasına olumsuz yaklaşmış ve bunu propaganda malzemesi olarak kullanmıştır. Oysa II. Abdülhamid'in Rusya siyaseti dikkatle takip edilmiş denge politikasının yansımasıdır.

Sultan II. Abdülhamid, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yıkıcı ve ağır sonuçlarını tecrübe ettiğinden dolayı Ruslarla siyasî ve diplomatik yönden sorunsuz seyir izlemeye çalışmıştır. Osmanlı'nın gücü malûm olmakla beraber, bu dönemde İngiltere de Osmanlı topraklarının bütünlüğü savunan siyasetten vazgeçmiş; bilakis aleyhine tavır almıştır. Bu sebeple II. Abdülhamid Rusya konusunda daima düşünerek adım atmıştır. I. Dünya Savaşı'nın başladığı sıralarda Beylerbeyi Sarayı'nda iken özel doktoru Atıf Bey'le yaptığı görüşmedeki şu cümleleri aslında II. Abdülhamid'in tahtta iken takip ettiği Rus politikasının arka planını ve gayesini açıklamaktadır:

> Ben Ruslardan korkmam.. Onların çarını elde etmek kâfidir.. Çünkü çar onlarca hem padişah hem de Allah gibidir.. O kadar hürmet ederler.. Onun dediği olur..[84]

Sultan II. Abdülhamid'in Rusya ile çatışmasızlık politikasına girmesi onun denge siyasetinin parçasıdır. Avrupa'nın diğer güçleriyle anlaşmazlığa düştüğünde II. Abdülhamid'in Rusya'dan

83 *Neler Olacak!..*, s.8.

84 *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Âtıf Hüseyin Bey'in Hatıraları (1909-1918)*, s.286.

yardım ve arabuluculuk yapmasını istediğine dair örnekler mevcuttur.[85] Zira Rusya'yla açılacak barış dönemi Osmanlı'ya 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında nefes aldıracağı gibi modernleşme faaliyetlerinin sekteye uğramadan devam etmesini sağlayacaktı. II. Abdülhamid, aradaki tarihî husumete ve yaşanılan son savaşın felâketine karşın eğitime verdiği değer gereği Rusya'ya askerî öğrenim için Osmanlı subaylarını göndermekten de geri kalmamıştır. Bu da onun dış siyasette ne kadar rasyonel ve pragmatist olduğunun önemli işaretidir.[86] Çok yönlü dış siyaset anlayışı modern diplomasinin gerekliliklerinden birisidir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin dönemsel şartlar gereği politik ilişkilerini belirlemesi ve farklı devletlerle münasebetlerini devam ettirmesi siyasî, askerî, ekonomik hatta coğrafî bir zorunluluktu.

Jön Türklerin Sultan II. Abdülhamid ülkeyi Ruslara teslim edecek şeklindeki propagandalarının altında yatan neden onun Rusya ile iyi geçinme siyasetidir. Oysa II. Abdülhamid Jön Türk propagandalarının aksine Ruslarla tarihî düşmanlığın bilincinde ve bu coğrafyada Rusların lehine olanın Osmanlı aleyhine olacağının farkındadır. Bununla birlikte ilginç bir ayrıntı da II. Abdülhamid'in Rus çarının emrine girdiği hatta devlet yönetimini ona bıraktığı yönündeki propagandaların alt yapısının büyük oranda Avrupa ve özellikle de İngiltere basını üzerinden oluşturulmasıdır. Zira İngiliz basınında II. Abdülhamid'in iktidarının erken dönemlerinde dahi böyle iddiaların varlığı mevcuttu. Meclis-i Mebûsan'ın Rus çarının arzusuna uyularak kapatıldığı

85 Metin Ünver ve Murat Hulkiender, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Fransız İlişkilerinde Krizler ve Çatışmalar 1901 Hadisesi (Lorando ve Tıbini Meselesi)*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2018, s.252.

86 Gençoğlu, *Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1908) -Bir Grup Biyografisi Araştırması-*, s.82-83.

yönündeki söylemler İngiliz gazetelerinde sıkça yer almıştır.[87] Dolayısıyla II. Abdülhamid muhalefetinin Batı basınındaki bu tür söylemlerden etkilenerek kendi propaganda argümanlarını yarattığı açıktır. Jön Türklerin özellikle İngiltere'ye yakın durmaya çalıştığı da göz önüne alınırsa bu konudaki propagandalarının esin kaynağının İngiliz basını olması yadırganmayacak durumdur.

2.3. Değişken Almanya Algısı

Bu başlık altında Sultan II. Abdülhamid'in uluslararası siyasî arenada partneri konumunda olan Almanya ile ilişkisine Jön Türklerin bakışının seyri ve konuyla ilgili yaptıkları propagandalar ele alınmaktadır.

Dönemin şahitlerinin aktardığına göre Kayzer II. Wilhelm'in Sultan II. Abdülhamid ile dost olması ve iki kez İstanbul'u ziyaret etmesi Türk aydınlarında Alman imparatoruna karşı nefret oluşmasına yetmiştir.[88] Nitekim bu nefreti Jön Türkler de paylaşmaktaydı. II. Abdülhamid'in Alman kayzeri ile yakın dostluğuna Jön Türkler iyi gözle bakmadıkları yaptıkları propagandalardan anlaşılmaktadır. Almanya'nın II. Abdülhamid'e desteğine karşı Jön Türkler de İngiltere yanlısı çizgide olmuşlar ve özellikle İngilizlerin teveccühünü kazanacak yönde siyasî söylemlerde bulunmuşlardır. II. Abdülhamid'in Alman kartına karşılık Jön Türkler ise İngiltere kartını öne sürmüştür.

Meşveret'te, Sultan II. Abdülhamid'in Almanya'ya "hulûs çakmak" için bu ülkeden askerî alanda eğitim verecek muallimler getirtmesi boş çaba olarak görülmektedir. Bunlar içerisinde en

87 M. Şükrü Hanioğlu, "İlk Osmanlı Meclis-i Meb'usanı ve İngiltere", *Derin Tarih*, (62), 2017, s.67.

88 Tokgöz, *a.g.e.*, s.134.

muktediri Goltz Paşa olmakla birlikte, onun askerî uzmanlığına rağmen 12 yıl boyunca gerek orduda gerekse askerî mekteplerde "ehemmiyetsizce" bazı icraattan başka hiçbir ilerleme belirtisi gösterilememiştir.[89] Bu şekilde Jön Türkler II. Abdülhamid'in orduyu güçsüz duruma düşürdüğünden yakınmakta ve Almanya'yla gelişen askerî ilişkilerin de neticesiz kalacağı propagandasında bulunmaktadır. Ancak 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Osmanlı ordusu açık bir zafer kazanınca Paris'teki Jön Türkler Goltz Paşa'ya telgraf çekerek hizmetlerinden dolayı Türk milletinin kendisine bugün müteşekkir olduğunu belirtmiş ve askerî dahi olduğunu ifade etmiştir.[90] Bu ise tutarsızlık belirtisi olarak Jön Türk propagandalarının değişkenliğini göstermektedir.

Kanûn-i Esâsî'de yayımlanan yazılarda Jön Türklerin Almanya'yı şiddetli derecede eleştirdikleri görülmektedir. Cemiyet'in Mısır Şubesi'nin ana yayın organında Almanya "münâfık menfaatperest" olarak tanımlanmakta ve 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Sultan II. Abdülhamid'i kendi çıkarları gereği savaşa teşvik ettiği söylenmektedir. Lâkin aynı Almanya savaş sonrasında Osmanlı'nın savaşta ele geçirdiği toprakların geri verilmesinde Yunan tarafını desteklemiştir. Yani Kayzer II. Wilhelm, padişahı kendi çıkarlarına göre kullanmaktadır. Jön Türkler Almanya'nın takip ettiği Osmanlı siyasetini şöyle yorumlamaktadır:

> Âferin Vilhelm cenâbları! Şaşkın, şişkin bir kaz buldun; tüylerini istediğin gibi yolmağa bak! Kendi askerini neye yorarsın! Müslümânlar sağ olsun. Mecnûn halifeleri sâyesinde kanlarını kana kana içer Almanların hukûkunu da muhafaza edersin![91]

89 A. T, "Vatanı Sevenlere ve Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr", *Sekiz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, s.2.

90 "Golç Paşa", *Mizân*, (27), 5 Temmuz 1897, s.3.

91 "Siyâset-i Hamidiye Âsâr-ı Âhiresi", *Kanûni Esâsî*, 2 (21), 27 Temmuz 1898, s.2.

Kayzer II. Wilhelm'in 300 milyon Müslüman'ın dostu olduğu yönündeki cümleleri de *Kanûn-i Esâsî*'de inandırıcı bulunmamaktadır. Almanya'nın sömürgelerinde Müslüman nüfus olmadığı için bu söylemin İngiltere'ye karşı hareket olduğunu vurgulayan Jön Türkler, eğer diğer Düvel-i Muazzama'nın kendi Müslüman tebaalarına karşı baskıya ve zulme başlarlarsa ne Alman İmparatoru II. Wilhelm'in duruma itiraz ne de Halife II. Abdülhamid'in Müslümanları müdafaa etmeyeceğini söylemektedir.[92] Jön Türkler, II. Wilhelm'in Türkiye'ye dost ise neden Kanûn-i Esâsî'nin ilânını ve ıslahatın icrasını II. Abdülhamid'e tavsiye etmediğine ve neden mazlum V. Murâd'ın ahvalini sormayı aklına getirmediğine dikkat çekmektedir.[93] Dolayısıyla Osmanlı'nın Almanya ile siyasî yakınlaşmasının devlete fayda vermeyip aksine zarar getireceği inancı hâkimdir.[94]

Kanûn-i Esâsî'de ayrıca Almanya'nın Osmanlı aleyhtarı siyasetine karşın Sultan II. Abdülhamid'in Almanya'ya hoş görünme ve onların desteğini alma çabasında olduğu, yaptıklarıyla Osmanlı'nın ve İslâmiyet'in onurunu lekelediği alay yollu propaganda söylemleriyle anlatılmaktadır. Jön Türklerin iddialarına göre Alman Kayzeri II. Wilhelm'in 1898 yılında İstanbul'u ikinci ziyaretinde, II. Abdülhamid "kendini renkçe Almanlara benzetmek içün sakalını sarımtırak bir boya" ile boyamıştır. Bir önceki ziyaretinde padişahı siyah sakallı gören Alman imparatoriçesi ise şimdiki hâline oldukça gülmüştür. Jön Türkler, II. Abdülhamid'in Müslümanların halifesi unvanını taşımasına karşın göğsünde istavroz ve yeni boyalı sakalıyla imparatoriçenin elini

92 "Ehl-i İslâm'la Almanya ve Türkiyâ", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (31), s.5.

93 "Ehl-i İslâm'la Türkiyâ ve Almanya", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (34), s.3.

94 "Şevketlü Abdülhamid Hân-ı Sânî'nin İngiltere'ye Meyl-i Cedîdî", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (38), s.2-3.

"alık çocuk gibi öpüb karşusunda maymun gibi" durduğunu, böylece Osmanlı'nın ve İslâm'ın itibarını yok ettiğini söylemektedir.[95]

Osmânlı'da da Almanya'nın Girit Meselesi ve Prens Yorgi'nin adaya vali tayin edilmesi konularındaki tavrı eleştirilmektedir. Almanya'nın Osmanlı Devleti'yle yakınlaşmasının altında kendi çıkarlarının olduğuna vurgu yapılarak "Müslümânlar, Osmânlılar.. düşününüz, uyanınız.." denilmektedir.[96] Dolayısıyla Almanya ile kurulacak ittifakın Osmanlı Devleti'ne siyaseten fayda vermeyeceği görüşü *Osmânlı*'da da yer almaktadır.[97] Yine benzer şekilde demiryolları ihalelerinin tamamının Almanlara verilmesi ve hatlardaki ziraî ve ticarî faaliyetlerin Almanların kontrolüne girerek yerli ahalinin bundan olumsuz etkilenmesini gündeme getiren Jön Türkler, Anadolu'da bulunan antik eserlerin de Alman müzelerini doldurduğunu söylemektedir. Jön Türkler bunun sebebini de II. Abdülhamid'in siyasetine bağlamaktadır: "Mülk-i Osmânî'yi Almanlar idâre etmiş olsalardı gürültüsüzce milletleri içün bu kadar menâfi' te'min edemezlerdi."[98] Nitekim *Meşveret*'te de Almanya'ya verilen demiryolları hatlarının vatanı satmak anlamına geldiği savunulmaktadır.[99]

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid ile dost olması nedeniyle Almanya'ya mesafeli durmasına karşın zaman zaman destekleyici yorumlarda bulunmaktan da geri kalmamıştır. Alman *Strazburg*

95 "Âile-i Saltanat Hakkında Gerçekden Bir İsti'tâf", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (32), 21 Şubat 1899, s.6. II. Wilhelm'in 1898 seyahati esnasında İstanbul'daki karşılama töreni ve yaşanılan gelişmeler hakkında bk. Necmetin Alkan, "Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati", *Osmanlı Araştırmaları*, (31), 2008, s.15-28; Fatmagül Demirel, *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler, Son Ziyafetler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s.51-82.

96 "Muamma Değil!", *Osmânlı*, (24), 15 Kasım 1898, s.2-3.

97 "Türkiyâ ve Almanya", *Osmânlı*, (35), 1 Mayıs 1899, s.4.

98 "Suriye Seyâhati Tehî Değilmiş!", *Osmânlı*, (37), 1 Haziran 1899, s.7.

99 "Parasızlık", *Meşveret*, (29), s.4.

Post gazetesinde kendilerini takdir eden bir yazı yazılması üzerine yazıyı Türkçeye çevirerek *Meşveret*'e koymuşlardır.[100] Alman gazetesinin Jön Türkler lehine bu davranışı *Meşveret*'te yankı bulmuş ve Almanların gayet ciddi, doğru sözlü ve insanî kavim olduklarından bahisle "âsâr-ı ilmiyye ve medenîyyetlerini takdîr ediyoruz" şeklinde teşekkür edilmiştir.[101] *Mîzân*'daki bir yazıda ise *Osmânlı*'daki eleştirilerin zıddı olarak, Alman İmparatoru II. Wilhelm'e Girit Meselesi esnasında gösterdiği tarafsızlık ve Türkler hakkında "insâniyetkârâne dostluk" sebebiyle teşekkür edilmektedir. Paris'te bulunan Cemiyet üyelerinin imparatora gönderdiği bir telgraf da yazıda bulunmaktadır. II. Wilhelm'in bu davranışını anasız-babasız kalmış küçük bir çocuğun komşulardan birinin himayesine mazhar olunca hissettiği tesirle aynı olduğu dile getirilmektedir. Yazıda vurgulandığı üzere Jön Türkler II. Abdülhamid'den baba şefkati beklemektedir:

> Bizim de merhametli sevimli millete babalık, vatana hâmîlik edecek terakkiperver bir hükümdârımız ola idi dâhilden hâricden kendisini alkışlayacak bütün hissimizle sevecek, cebr ile, tazyik ile, tehdid ile ve bâtınen -Allah canını alsun da kurtulalım- diyerek değil aşk ve şevkle, safvet-i vicdân ve hulûs fikir ile (Pâdişâhım çok yaşa, milletinle bin yaşa) diyecektik.[102]

Anlaşıldığı üzere Jön Türkler Almanya konusunda oldukça fırsatçı ve güne özgü propaganda faaliyetleri yürütmüştür. Daha önceden eleştirdikleri Almanya'yı şartlar gereği övmesini ve yakınlık göstermesini bilmişler veya tam tersi bir süreç söz konusu olmuştur. Jön Türklerin İngiltere'den bekledikleri siyasî desteği bulamamaları karşısında düşman gördükleri II. Abdülhamid'in

100 "Muvaffakiyet-i Cihânyânî Bir Hamîs", *Meşveret*, (11), 23 Mayıs 1896, s.4.

101 "Meşveret" *Meşveret*, (11), s.4.

102 "Girid Fecâyi'i ve Almanya İmparatoru", *Mîzân*, (10), s.2.

müttefiki II. Wilhelm'i kazanmak ve böylelikle hem kendilerine destekçi bulmak hem de II. Abdülhamid'i zor duruma düşürmek istemişlerdir. Bu ise Jön Türk propagandalarının çıkarlara göre değişebildiğinin açık göstergesidir. Zira *Osmânlı*'nın daha ilk sayısında Almanlara karşı yakınlık gösterilmeye çalışılmıştır. İngiltere tarafından topraklarının çiftlik, kendilerinin köle kabul edildiği Hint Müslümanlarına yapılan zulümleri protesto eden devlet, hilâfetin ve Müslümanların koruyucusu Osmanlı değil, Almanya olmuştur. Almanya'nın bu çıkışı Jön Türklerce takdir toplamıştır: "Bu âlûcenâb, bu himâye- İslâm Sultan Abdülhamid-i Sânî'den değil İmparator Vilhelm-i Sânî'den sudûr" etmiştir.[103] *Osmânlı*'ya göre Kayzer II. Wilhelm Osmanlı toplumunun ahlâkını ve ahvâlini II. Abdülhamid'e nazaran daha iyi bilmekte hatta padişahın Jön Türklerce çokça eleştirilen ahlâkını ve ahvâlini de gayet iyi tanımaktadır.[104]

Jön Türklerin Almanya'ya yakınlaşma çabaları sürecinde II. Wilhelm'in Jön Türkler hakkında bilgi istemesi üzerine II. Abdülhamid'in onları Alman imparatoruna Osmanlı hanedanı aleyhinde bulunmaktan başka amacı olmayan "anarşistler" şeklinde tanıtmasına Jön Türkler tepki göstermiştir. "Sultan Hamid bu sözüyle, anarşist ne demek olduğunu bilmediğini göstermiş ve Almanya imparatorunun önünde, cehâleṭ-i şâhânesiyle rezil olmuşdur" dedikten sonra anarşist olmadıklarını *Osmânlı*'da anlatmışlardır.[105]

Jön Türkler Kayzer II. Wilhelm'in 1898 yılındaki Şark seyahatini de yakından takip etmişlerdir. Seyahatin öncesinde kayzere hitaben Jön Türkler tarafından mektup gönderilmiştir. Mektupta

103 "Hind Kıyâmı-Hükûmet-i Osmâniye-Almanya", *Osmânlı*, (1), s.5.

104 "Muamma Değil!", *Osmânlı*, (24), s.2.

105 "Almanya İmparatoru ve Sultan Hamid", *Osmânlı*, (12), 15 Mayıs 1898, s.4-5.

Avrupa'da "Jön Türk" tabiriyle maruf olan Cemiyet'in amaçları anlatılarak, kendilerinin Osmanlı devletini ve ahalisini "tekâmül" ve "terakki" ettirecek kanunları yürürlüğe koymak ve buna engel olacak nedenlerden kurtulmak istedikleri belirtilmektedir. II. Abdülhamid'in onlara isnat ettiği şekilde "anarşist" olmadıkları ve ne hanedan ne de padişahın şahsı hakkında hiçbir husumet beslemedikleri de vurgulanmaktadır.[106] Cenevre'deki Jön Türkler II. Wilhelm'e Şark seyahati sırasında İstanbul'da bulunurken telgraf da göndermişler ve bunu *Osmânlı*'da yayınlamışlardır. Telgrafta imparatorun teşriflerinin Osmanlıların kalbinde bırakacağı hatıratın başlıcasının "birâder-i pâdişâhî mazlûm ve mahbûs Sultan Murâd-ı Hâmis Hazretlerinin iâde-i serbestiyesi hakkındaki teşebbüsât" olacağı bildirilerek V. Murâd ile ilgili ricada bulunulmaktadır.[107]

Jön Türkler Almanya ile iyi ilişkiler kurmak ve muhalefet yapılarını onlara tanıtabilmek amacıyla Almanca neşriyata da başlamıştır. *Osmânlı*'nın Almanca eki Ocak 1900'de yayımlanmıştır.[108] *Osmânlı*'da bu ilâvenin çıkışıyla ilgili ilânda Alman hükûmetiyle olan münasebetlerin artması sebebiyle böyle bir gereksinim duyulduğu belirtilmektedir.[109] Almanca *Osmânlı*'nın önsözü ayrıca Türkçeye tercüme edilerek *Osmânlı*'da da yayımlanmıştır. Buna göre Jön Türklerin Almanca ek çıkarmaktan maksatları günden güne her türlü ilişkinin geliştiği Almanlara Osmanlı Devleti'nin "sâhib ve müdir-i müstakbeli olan" Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin amaçlarını anlatmaktır. Cemiyet'in Almanlara dost ve yakın olduğu, Almanların Türkiye'nin maddî ve manevî terak-

106 "Mektûb", *Osmânlı*, (25), 1 Aralık 1898, s.1.

107 "Telgraf", *Osmânlı*, (25), 1 Aralık 1898, s.1.

108 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.351.

109 "İlân", *Osmânlı*, (52), 15 Ocak 1900, s.1.

kisine yardımcı oldukları sürece de dost kalacakları vurgulanmaktadır. "Zeki ve faal" Alman milletinin esaslı ve şümûllü terakkiyatının daima "nazar-ı takdir" ile görüldüğü ve Goltz Paşa'nın Osmanlı subaylarının gelişimindeki olumlu etkisi ayrıca dile getirilmektedir.[110]

Almanca ek çıkarmakla iktifa etmeyen Jön Türkler, Almanya ile ilişkileri geliştirmek için fiiliyata da geçmiştir. *Osmânlı*'yı çıkaran zevattan İshak Sükûtî, Cemiyet'in Berlin Şubesi'ni oluşturmak için girişimlerde bulunmuştur. Almanya'da eğitim gören öğrencilerden Mustafa Ragıb'ı teşvik ederek Cemiyet'e yeni bir şube kurdurmaya çalışmıştır. Ardından da gizlice Berlin'e giderek kendisi faaliyetlerin içerisinde yer almıştır. İshak Sükûtî, Sultan II. Abdülhamid'in iktidarıyla alâkalı toplantı ve konferans verdirerek Almanya'da eğitim gören Osmanlı öğrencileri üzerinde etki yaratmak istemiştir. Jön Türklerin Berlin'de çalışmalarda bulunduğunun haberini alan Berlin'deki Osmanlı büyükelçisi Tevfik Paşa, Jön Türk faaliyetlerinin engellenmesi yönünde girişimlerde bulunmuştur. Bu arada II. Abdülhamid ile yakın ilişkiler kurmuş olan II. Wilhelm de çıkarları gereği dostluğuna zarar gelmemesi için Jön Türk faaliyetlerine karşı tedbirler almıştır.[111] Almanya, II. Abdülhamid'in dostluğunu Jön Türklere tercih etmiştir. Böylece Jön Türkler yakınlaşma çabalarına rağmen Almanya'dan istedikleri siyasî desteği alamamışlardır.

2.4. Osmanlı'ya Dış Müdahale Endişesi ve Kaybedilen Topraklar

Jön Türk neşriyatında dile getirilen ve propaganda malzemesi olarak kullanılan argümanlardan biri Osmanlı Devleti'ne Düvel-i

110 "Almanca İlâvemizin Dibâcesi", *Osmânlı*, (54), 15 Şubât 1900, s.3.

111 Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s.118.

Muazzama tarafından müdahalede bulunulacağı ve devletin paylaşılarak yok edileceği algısının halka dayatılmasıdır. Jön Türkler ayrıca Sultan II. Abdülhamid döneminde yaşanılan toprak kayıplarından da bizzat padişahı sorumlu tutmuşlar ve neşriyatlarında bu yönde propagandada bulunmuşlardır

Jön Türklerin taşıdığı en büyük endişelerden biri Osmanlı'nın içişlerine Avrupalı Büyük Devletlerden müdahale olacağı ihtimâlidir. Zaten Cemiyet'in kuruluş maksadının da iç ve dış saldırılara hedef olan vatanı her ne suretle olursa olsun kurtarmak olduğu vurgulanmaktadır.[112] Bu endişeyi taşıyan Jön Türkler, Osmanlı Devleti'nin Düvel-i Muazzama tarafından paylaşıldığı haberlerini matbuatlarında sıkça dile getirmektedir. Jön Türklere göre Avrupalı Büyük Devletler, Osmanlı topraklarını taksime başlamışlardır. Osmanlı'nın mevcudiyetini kendi menfaatleri gereği savunan bazı devletler bile artık ümitlerini keserek taksim yağmasına koşmaktadır.[113] *Mîzân*'da savunulduğu üzere de Osmanlı Devleti'ne varisi olmayan miras gözüyle bakılarak paylaşımı için müzakereler yapılmaktadır.[114] *Meşveret*'te İngiliz basını kaynaklı bir haberde Osmanlı topraklarının Düvel-i Muazzama tarafından paylaşılmaya karar verildiği ve Şark Meselesi'nin ancak bu şekilde son bulacağı iddia edilmektedir.[115]

Meşveret'te Düvel-i Muazzama arasında Osmanlı'nın paylaşımıyla ilgili görüşmelerin yapıldığı ve dünya basınının da bunu haber verdiği söylenerek Osmanlı'nın taksimatının resmen gerçekleşeceği yönünde propagandada bulunulmaktadır. Jön Türkler Osmanlı'nın taksimatının asıl sebebini şöyle ifade etmektedir: "Bu felâketin müsebbibini irâe etmek üzere bütün cihânın

112 "Yangın Var Cân Kurtaran Yok mu?", *Mîzân*, (12), s.3.

113 Mücâhid, "Taksim Başladı!", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (39),10 Haziran 1898, s.5.

114 "Pâyitaht Havâdisi", *Mîzân*, (11), s.4.

115 H. N, "Mütalâa", s.2.

işâret parmakları bir zâtın yüzüne gözüne doğru hasr idiliyor. Bu zât dahi elyevm makâm-ı hilâfet ve saltanatta bulunan (Sultan Abdülhamid-i Sânî)dir."[116] Sultan II. Abdülhamid'in iktidarı karşısında ahalinin Osmanlı'ya nasıl emniyet edeceği sorusunu soran Ahmed Rızâ, Ermenilerin yabancı devletlere müracaat etmesinin nedenini de böylece padişahın şahsına bağlamaktadır.[117]

Mîzân'da iddia edildiği üzere Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı'yı paylaşma planları Sultan II. Abdülhamid'in Berlin Kongresi'nde kabul edilen ıslahatları gerçekleştirmemesinden ve istibdat yönetiminden kaynaklanmaktadır. II. Abdülhamid 1897 yılının başlarından itibaren Jön Türklerle anlaşma görüşmelerine başladığında, Jön Türklerin ondan istekleri arasında Düvel-i Muazzama'ya hitaben bir nota yazılıp, tavsiye edecekleri her "hüsn-i tedbiri"n kabul edileceğini bildirmesi de bulunmaktadır. Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı'yı parçalama fikrinden vazgeçmesi için bunun gerekli olduğu vurgulanmaktadır.[118]

Jön Türkler bir taraftan İngiliz yanlısı yayın yaparken bir taraftan da Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı'nın içişlerine keyfî müdahalelerini eleştirmektedir. Avrupa'nın Osmanlı'ya dış müdahalede bulunmasına karşı çıktıklarını belirtmelerine rağmen İngilizlerin Mısır'ı işgaliyle ilgili ciddi tepki göstermemişlerdir. Dolayısıyla Jön Türklerin söyledikleri birbirini tutmamaktadır. Yine tutarsızlığı gösteren farklı iddialarda da bulunmaktadırlar. Her ne kadar Avrupa müdahalesini reddetse de *Mîzân*'da dile getirildiği üzere eğer dış müdahale olur İstanbul'da Avrupalılardan mürekkep bir hükûmet teşkil ederse, Ortaçağ "vahşetini" ve "mezâlimini" aratmayan II. Abdülhamid yönetimine nazaran Osmanlıların

116 "Vebâ-yı Osmânî", *Mîzân*, (8), s.1.

117 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (2), s.2.

118 "Yangın Var Cân Kurtaran Yok mu?", *Mîzân*, (12), s.2.

Avrupalılardan sadece "adî" bir insan muamelesi göreceğinden bahsedilmesi oldukça ilginç yaklaşımdır.[119] Avrupalılar tarafından aşağılanmak Jön Türklerce II. Abdülhamid iktidarına tercih edilmektedir. Dolayısıyla Jön Türklerin bilinçaltındaki II. Abdülhamid düşmanlığı bu tür söylemlere yansıyarak propagandaya dönüşmektedir.

Mîzâncı Murâd da kendi istedikleri şekilde ıslahatların yapılıp hükûmetin değişmesi mümkün olursa "müdâhâle-i ecnebiye"ye gerek kalmayacağını eğer yapılmazsa Avrupa'nın müdahalesinin gerekeceğini söylemektedir.[120] Mîzâncı Murâd'ın kaleme aldığı *Mîzân*'daki bir başyazıda da Osmanlı Devleti'nde millet, rical, erkân, kısaca cemiyeti teşkil ve idare edecek kuvvetlerden hiçbirinin o gün için mevcut olmadığı dile getirilmektedir. Yıldız Sarayı gibi Osmanlı toplumunda da bilinç bulunmadığından Mîzâncı Murâd, devletin ve milletin bekasının temini için "hâricin himmetine mürâcaat" etmekten başka çareleri kalmadığını vurgulamaktadır.[121] Mîzâncı Murâd'ın dış müdahale taraftarı söylediklerine en sert tepkiyi ise Mısır Şubesi göstermiştir. Dış müdahale konusunda oldukça hassas davranan Mısır'daki Jön Türkler bu nedenle Mîzâncı Murâd'ın liderliğindeki Cenevre grubuna mesafeli yaklaşmıştır.[122] Bu örnekler Jön Türklerin muhalefet söylemlerinde ve kullanılan argümanlarda kendi aralarında düşünce ve yöntem birliğinin olmadığının göstergesidir. Jön Türklerin bu tutarsızlığını Osmanlı topraklarının kaybedilmesiyle alâkalı propagandalarında da görebilmek mümkündür.

---

119 "İzâhat", *Mîzân*, (4), 11 Ocak 1897, s.3.

120 Mehmed Murâd, *Yıldız Saray-ı Hümâyûnu ve Bâb-ı Âlî Yâhûd Şarkın Derd-i Aslisi*, s.94.

121 "Cümle-i Siyâsiye", *Mîzân*, (13), s.1.

122 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.247.

Jön Türk neşriyatında Sultan II. Abdülhamid aleyhinde propaganda olarak kullanılan en önemli muhalefet argümanlarından biri kaybedilen topraklardır. Mîzâncı Murâd'a göre padişahın yanlış devlet yönetim siyaseti yüzünden birçok toprak kaybedilip Osmanlı Devleti üçüncü derecede devlet düzeyine inmiştir.[123] *Meşveret*'te Şerâfeddin Mağmûmî "Haritaya baktık. Yâhû! Biz ne imişiz, ne olmuşuz" diye başlayan cümleyle "ecdâdın kan dökerek" ve "cân vererek" kazandığı dünyanın en verimli ve mahsuldar toprakları Sultan II. Abdülhamid'in "babasının çiftliği imiş gibi" dağıtmaya başladığını belirten yazısında toprak kayıplarını şöyle sıralamaktadır: "Dobruca'yı Romanya'ya bahş etmiş [...] Bulgaristan ve Karadağ istiklâliyet-i muhtâriyetlerini tasdik ile Bosna ve Hersek'i de Avusturya'ya ve Kıbrıs'ı İngiliz'e ihsân ederek [...] Rumeli-yi Şarkî'yi de Bulgarlara bağışladı. [...] Midhat Paşa-yı şehidin teslimine bedel koca Tunus bağıra bağıra Fransa'ya terk" olundu. Şerâfeddin Mağmûmî'ye göre bu topraklar "Abdülhamid'in eser-i ihâneti"yle başka devletlerin eline geçmiş ve topraklarda yaşayan ahali de ebedî olarak Osmanlılıktan çıkmıştır.[124] *Mîzân*'da toprakların kaybediliş nedeni padişahın "kahve ocağı politikaları" ile dış siyaset yürütmesine bağlanmaktadır.[125] Öyle ki Jön Türkler tarafından Yıldız Sarayı'ndaki "çete"nin reisi olarak tanımlanan II. Abdülhamid, İstanbul'u bile düşmana vermeyi karar kılmış birisidir.[126] Bu gidişle eğer Osmanlı "Uğursuz elinden hayırlusıyla kurtarılamazsa umûmen ecnebîye geçub devlet ve hilâfetin târihde bir hâtırâ makamına geçeceği şübhesizdir".[127]

123 Mehmed Murâd, *Müdâfaa Niyetine Bir Tecâvüz! (Kırk Anbar'a Cevâb)*, s.28.

124 Şerâfeddin Mağmûmî, "Ne İdik, Ne Olduk?", s.3.

125 "Ma'nidâr Bir Suâl", *Mîzân*, (24), s.2.

126 "Yanlış Mütâlaa", *Mîzân*, (14), 5 Nisan 1897, s.3.

127 "Açık Alınlı Muhibbiniz, "Açık Muhabere", *Mîzân*, (13), 29 Mart 1897, s.2.

Jön Türkler diğer topraklar gibi Kıbrıs'ın elden çıkışının sebebini Sultan II. Abdülhamid'e bağlamakta ve İngilizlere "ihsân" edildiği propagandasını yapmaktadır. Ancak Kıbrıs'ın kaybedilişinin "ihsân" olmadığı açıktır. Nitekim İngiltere'nin İstanbul Elçisi Henry Layard, Osmanlı yetkilileriyle yaptığı görüşmede Ruslara karşı Osmanlı'yı destekleme karşılığında Kıbrıs Adası'nın kendi tasarruflarına ve idarelerine bırakılmasını istemiştir. Bu teklifinin nedeniyse Osmanlı'yı Rusya karşısında desteklemek değil, Rusya'nın Akdeniz'e inme ihtimâline karşılık İngiltere'nin Hindistan ticaret yolunun tehdit altına düşmesiydi. Böyle bir durumda İngiltere, Rusya'ya karşı Kıbrıs'ı engelleyici bir üs olarak kullanabilirdi.[128] İngiltere'nin teklifi, Mabeyn Müşiri Sa'id Paşa tarafından Rusya'ya karşı bulunmaz nimet sayılıp İngiliz elçisiyle birlikte II. Abdülhamid'e kabul ettirilmiştir.[129] Yapılan görüşmelerde Hariciye Nazırı Safvet Paşa'nın Kıbrıs'ın İngilizlere bırakılması konusuna olumsuz bakması üzerine İngiliz Elçi Layard şöyle tehditte bulunmuştur: "Eğer Devlet-i Aliyye şu karara muhalefet iyler ise kongrede mukarrerât-ı sulhiyeyi ta'dîle İngiliz murahhaslarının çalışmayacakları şöyle dursun İngiltere Devleti donanması kuvvetiyle cebren Kıbrıs'ı istilâ edeceği dahi bilinmelidir."[130]

İngiltere'nin takındığı tavırdan Kıbrıs üzerindeki emellerinin hâlihazırda mevcut olduğu ve yalnızca uygun fırsat kolladıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Kıbrıs'ın İngilizlere bırakıldığı anlaşma içerisinde Rusya 1877-1878 Savaşı'nda işgal ettiği toprakları geri verirse İngiltere'nin Kıbrıs'ı boşaltacağı maddesi de yer

128 Necmettin Alkan, "Osmanlı Devleti'nin Batı Politikası -Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e- (1839-1908)", Mustafa Bıyıklı (Ed.), *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi*, 2, Gökkubbe, İstanbul, 2008, s.165-166.

129 Mabeyn Müşiri Sa'id Paşa'nın *"İngiliz"* lâkabıyla tanınıyor olması İngilizlerle yakın münasebetine delil teşkil etmektedir bk. Tepeyran, *a.g.e.*, s.40.

130 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, 3, s.137.

almıştır.[131] İngilizlerin anlaşma şartlarına uyacakları teminatına güvenen Sultan II. Abdülhamid, ilerleyen süreçte geri almak koşuluyla dönemin şartları gereği Rusya'ya karşı destek için Kıbrıs'ı İngiltere'ye bırakmıştır. Dolayısıyla Kıbrıs'ın İngilizlere bırakılması Jön Türk propagandalarında ifade edildiği gibi "ihsân" değil, zorunluluktan ibarettir. Bununla birlikte II. Abdülhamid'in İngilizlerin isteğine karşı çıkacak siyaset ortaya koyamaması da tahta ilk çıktığı yıllarda henüz uluslararası siyaset tecrübesine yeterince sahip olmadığına bağlanabilir. Nitekim Mahmud Celâleddin Paşa'nın belirttiği üzere İngilizlerden yardım gelir ümidiyle yapılan hataların en büyüğü Kıbrıs'ın verilmesi olmuştur.[132] Bu olay aynı zamanda İngiltere'nin artık Osmanlı için güvenilmeyecek bir devlet olduğunun II. Abdülhamid tarafından anlaşılmasını da sağlamış ve diplomasi anlayışının şekillenmesinde etkili olmuştur.

Jön Türklerin konuyla alâkalı yaptıkları bir propaganda da Osmanlı'nın büyük toprak kaybına uğradığı, sonuçlarıyla büyük felâketlere sebep olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Sultan II. Abdülhamid'in isteği üzerine açıldığı ve saraydan komuta ettiği savaşın hezimetle bitmesinin ve ağır faturasının müsebbibinin padişah olduğu söylemleridir.[133] *Hareket* risalesinde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın mağlubiyetle sonuçlanmasının nedeni olarak II. Abdülhamid gösterilmektedir. Risalede Midhat Paşa lehine propaganda yapılarak, onun Şansölye Bismarck ile

131 Salâhi R. Sonyel, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı", *Belleten*, XLII (168), 1978, s.736.

132 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, 2, Matbaa-i Osmâniye, Der-saâdet, 1326, s.181.

133 Şerâfeddin Mağmûmi, "Ne İdik, Ne Olduk?", s.3; Bir Kürd, "Teçhizât-ı Askerîye!!", s.2; Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin, "Maksad-Meslek", *Kanûn-i Esâsî*, (1), 21 Aralık 1896, s.3; "Cülûs Tebriki Nâmıyla Zât-ı Şâhâne'ye Yazılmış Bir Arabca Hitâbın Tercümesidir", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (24), s.1; "Moskof", *Osmânlı*, (27), 1 Ocak 1899, s.3.

görüşüp savaşın durdurulması için girişimlerde bulunduğu lâkin II. Abdülhamid'in bunu reddettiği ve sonucunda da Osmanlı'nın büyük mağlubiyet aldığı vurgulanmaktadır. Savaşın sonrasındaki süreçte Romanya, Sırbistan, Karadağ ile birlikte Tuna, Bosna, Hersek, Batum, Kırım, Mısır ve Tunus gibi birçok toprağın elden çıktığı belirtilerek "Bu hıyâneti kim irtikâb etdi" diye sorulmaktadır. Sorunun cevabını veren Jön Türklere göre "hıyâneti" gerçekleştiren II. Abdülhamid'dir.[134]

Dönemin Osmanlı devlet adamları ise 1877-1878 Savaşı'nın patlak vermesinde mesuliyeti olanları Jön Türklerden farklı şekilde açıklamaktadır. Paris Sefiri Münir Paşa savaşın çıkışının sorumlusu olarak dönemin nüfuzlu paşalarını görmektedir. Paşalar, Rusya'nın gücünü hiçe sayarak halkı savaşa teşvik etmişlerdir. Tahta yeni çıkmış olan Sultan II. Abdülhamid de paşalar tarafından ürkütülerek savaşa girmeye zorlanmıştır. II. Abdülhamid'e halkın savaşı arzuladığı ve bu arzuya karşı çıkarsa halkın zihninden sabık padişah V. Murâd taraftarlığının sökülemeyeceği ifade edilmiştir.[135] Eğinli Sa'id Paşa ise Osmanlı Devleti'nin savaşa sokulmasında bizzat Midhat ve Damad Mahmud Paşaları sorumlu tutmaktadır. Midhat ve Damad Mahmud Paşalar, Rusya'ya karşı savaşa girilmesi noktasında halkı yönlendirmişler ve savaş taraftarı olmayan II. Abdülhamid'in halkın isteğine karşı çıkmasının önüne geçmişlerdir.[136] Ahmed Cevdet Paşa da savaşın müsebbipleri olarak başta Midhat olmak üzere Damat Mahmud ve Redif Paşaları görmektedir. Üçünün "savaş merakı" yüzünden Osmanlı Devleti Rusya'yla savaşa girmek zorunda kalmıştır. Hatta Ahmed Cevdet Paşa'nın iddiasına göre Rusya çarı dahi savaşı istemediği

134 *Hareket*, s.2-4.

135 [Çorlu], *a.g.e.*, s.498, 500.

136 *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtırâtı I-II (1876-1880)*, s.118.

hâlde Midhat Paşa onu zorlamış ve Osmanlı toplumunu savaş yolunda hırslandırmıştır. Ahmed Cevdet Paşa savaşın çıkışını özetle şöyle ifade etmektedir: "Sanki tüfengi o [Midhat Paşa] doldurdu. Dâmâd Mahmud Paşa üst tetiğe çıkardı. Redif Paşa ateş etti. Bu üç kişi devletin başını bu felâkete uğrattı."[137]

Ahmed Cevdet Paşa'nın görüşüne benzer şekilde Mahmud Celâleddin Paşa da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkışını başta Midhat Paşa olmak üzere, Damad Mahmud Paşa'nın ve Serasker Redif Paşa'nın savaş yanlılığına bağlamaktadır.[138] Osmân Nûrî'nin belirttiğine göre savaşta Balkan cephesinde bulunan Süleyman Paşa'ya Sultan II. Abdülhamid kendisinin savaşa taraftar olmadığını belirterek "Harb, Midhat Paşa'nın tertibiyle ilân edilmişdir" demiştir.[139] Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu da Paris Sefiri Münir Paşa ile 1933 yılında yaptığı konuşmayı naklederek, 1877-1878 Savaşı'nın çıkışına II. Abdülhamid'in engel olamadığını çünkü Midhat Paşa'nın medreselilere sokak nümayişleri yaptırarak savaş taraftarlığını kışkırttığını söylemektedir.[140]

Dönemin şahitlerince dile getirildiği üzere Midhat Paşa'da ve destekçilerinde Rusya'yla yapılacak savaşı kazanabilecekleri anlayışı hâkimdi.[141] Algılarında İngiltere'nin Osmanlı'yı Rusya'ya karşı yalnız bırakmayacağı düşüncesi büyük yer kaplamaktaydı. Bu konuda Edhem Eldem'in de görüşleri benzerdir. Eldem, Tersane

137 Ahmed Cevdet, *Tezâkir 40-Tetimme*, Cavid Baysun (Yay.), 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s.175.

138 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, 1, s.234-235.

139 Osmân Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı Hayât-ı Husûsiye ve Siyâsiyesi*, 1, s.327.

140 Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *İlân-ı Hürriyet ve Sultan II.nci Abdülhamit Han*, Yeni Çığır Kitabevi, İstanbul, 1960, s.38-39.

141 Kemal Karpat ve Robert W. Zens, "I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı (1876-1909)", (Çev. Nasuh Uslu), *Türkler*, 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.876.

Konferansı sırasında Kanûn-i Esâsî'nin ilânının Midhat Paşa'nın hırsı ve aceleciliği ile "korkunç bir siyasi faciaya" dönüştüğü kanaatindedir. Kanûn-i Esâsî kozunu iyi kullanamayan Midhat Paşa işi "Rusya'yla savaşı tetiklemeye kadar götürmek zorunda" kalmıştır. Kendi konumunu sağlamlaştırmaya çalışan Midhat Paşa kamuoyu üzerinde etki yaratıp barış taraftarı olanları sindirmeye yönelik siyaset izlemiştir. Onun çalışmalarıyla da Tersane Konferansı'nda alınan kararlar Osmanlı tarafından reddedilerek Rusya ile savaşın önü açılmıştır.[142] Kırım Savaşı'nda olduğu gibi İngilizlerin yine Osmanlı'nın arkasında duracağını sanan Midhat Paşa büyük yanılgıya düşmüştür. İngilizlerin desteğine güvenerek Rusya ile anlaşma teklifini reddeden ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkışına zemin hazırlayan Midhat Paşa'nın II. Abdülhamid tarafından 5 Şubat 1877'de sadrazamlıktan azledip sürgüne göndermesinin ana sebeplerinden biri budur.[143] Ardından da Meclis-i Mebûsan'ı tatile sokarak devre dışı bırakmıştır. Nitekim tahttan indirilmesinden sonra Selânik'te Alâtini Köşkü'ndeyken sabık padişah o dönemi şöyle anlatmaktadır:

> 1293 Moskof Harbi'nin patlamasına taraftar değildim. Sulh müzakereleriyle buna bir çare bulunacağına kani idim. Fakat Mithat Paşa harp istiyordu. [...] Bu harp, bizi pek müşkül vaziyete sokacaktı. Mâlî takatimizi mahvedecekti, nitekim de öyle olmuştur. Meclis-i Mebusan'a lâf anlatmak kabil olmadı. Bir müddet yalnız başıma kalarak düşündüklerimi tahakkuk ettirmek istedim. Meclis-i Mebusan'ı kapattım.[144]

142 Edhem Eldem, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Adalet, Eşitlik, Hukuk ve Siyaset Üzerine", *Toplumsal Tarih*, (288), 2017, s.29; *V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları*, Edhem Eldem (Yay. Haz.), I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s.73.

143 Ercüment Kuran, "II. Abdülhamid'in Büyük Devletlere Karşı Uyguladığı Siyasetin Esasları", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994 s.142.

144 Tansu, *a.g.e.*, s.33.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Yıldız Sarayı'ndan yönetildiği konusundaki Jön Türk propagandalarının savaş sırasında da gündem olduğu görülmektedir. Bununla ilgili devlet erkânından yapılan açıklamada savaşın saraydan kumanda edildiği yönündeki zanların gerçeği yansıtmadığı, sarayın teşebbüslerinin sadece sevkiyatı ve nakliyatı süratlendirmekten ibaret olduğu belirtilmektedir.[145] Bununla beraber iddianın Jön Türkler tarafından devam ettirilerek muhalefet kesimi için propaganda malzemesi yapıldığı görülmektedir.

Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkış süreci göz önüne getirildiğinde dönemin hâkim gücü Midhat Paşa ve çevresindekilerdir. V. Murâd'ın aklî dengesini kaybetmesi sonrasında başka çaresi bulunmayan Midhat Paşa, II. Abdülhamid'i tahta geçirmek zorunda kalmıştır. II. Abdülhamid belli sözler karşılığında mecburiyetten tahta geçirilen bir kişidir. Dolayısıyla savaş kararının verilmesinde baskın güç padişahtan ziyade Midhat Paşa'dadır. II. Abdülhamid ise ancak Midhat Paşa ve çevresindekileri bertaraf edip Meclis-i Mebûsan'ı kapattıktan sonra yönetimin iplerini ele alacaktır. Üstelik II. Abdülhamid'in savaş yerine çatışmadan uzaklaşma üzerine kurulu denge siyaseti yürütmesi de savaş taraftarı olmadığının göstergesidir. Sonuçta II. Abdülhamid savaşı istemese de gelişen olaylarla kapısına dayanan Rusya'nın savaş ilânına karşılık vermek ve en önemlisi savaşın ağır hezimetini göğüslemek zorunda kalmıştır. Jön Türkler ise savaşa kadar gelişen süreci göz ardı edip bütün sorumluluğu II. Abdülhamid'e yüklemeyi ve böylece halkın anılarında tazeliğini koruyan bu felâket üzerinden propaganda yapmayı muhalefet yöntemi olarak benimsemiştir.

145 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, 3, s.71.

Jön Türkler, Mısır'ın İngilizler tarafında işgalini de yine Sultan II. Abdülhamid'e bağlamaktadır. *Hareket* risalesinde uzun uzadıya Mısır'ın elden çıkması anlatılmaktadır. Buna göre Fransa'nın Cezayir ve Tunus gibi Mısır'ı da işgal etme arzusuna düşmesi, sömürge yollarının güvenliğinden dolayı en erken İngiltere'nin dikkatini çekmiş ve durumu İstanbul'daki sefiri vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne haber vermiştir. Fransa'nın Mısır'ı ele geçirmesinin ikisi için de kötü sonuçlara yol açacağını ifade eden İngiltere, derhal Osmanlı'dan askerlerini Mısır'a göndermesini istemiş ve arkasında olduğunu söylemiştir. Fakat Yıldız Sarayı'ndan hareket gelmemesi üzerine İngiltere, Fransa'nın Mısır'ı ele geçirmemesi için donanmasını hareket ettirerek İskenderiye'ye asker çıkarmaya *"mecbûr"* kalmıştır. Bununla birlikte yerli halkın direnişiyle karşılaşan İngilizler direnişin durdurulması için Osmanlı'ya başvurmuştur. İngiltere'den çekinen "bi-irâde-i seniyye" de bunu kabul etmek durumunda kalmış ve neticede Mısır İngilizler tarafından ele geçirilmiştir. Jön Türkler "Vâkıa İngiltere'nin Mısır'ı işgal içün zerre kadar hakkı yoğ idi" demekle birlikte, Yavuz Sultan Selim'in "İttihâd-ı İslâm" için binlerce canı ve milyonlarca hazineyi "fedâ ederek" aldığı Mısır'ın, II. Abdülhamid'in basiretsizliği yüzünden elden çıktığı yorumuyla kabahati onun iktidarına ve şahsına bağlamaktadır.[146]

Ahmed Rızâ, Mısır'ın İngilizlerin eline geçmesiyle ilgili *Meşveret*'teki bir yazısında Mısır gibi Osmanlı Devleti'nin mühim ve verimli bir toprağının Avrupalıların elinde bulunmasını arzu etmediklerini hatta Düvel-i Muazzama'nın yaptığı müdahaleleri bile "nâmûs" ve "millî haysiyet"e ar saydıklarını ifade etmektedir. Fakat ardından İngilizlerin Mısır'ı "ihyâ" ettiğini ve "İngiliz idâresi altında Mısır'ın maddeten ettiği temettü"nün çok büyük

146 *Hareket*, s.14-23.

olduğunu söylemektedir. Bu sebeple de Mısır'dan İngilizlerin tahliyesini istememektedir. Bunun gerekçesini ise şöyle açıklamaktadır: "Müstebid ve gaddar bir hünkârın esâretine girmektense bu devr-i felâketin sonuna kadar sabrederek İngilizlerin himâyesinde kalmak Mısır halkı ve bütün Osmânlılar için daha hayırlıdır".[147] Ahmed Rızâ, Mısır'ın İngilizler tarafından işgalini namus ve millî haysiyet gereği onaylamasa bile II. Abdülhamid iktidarına muhalifliği nedeniyle İngilizlerin elinde kalmasının daha doğru olduğunu savunmaktadır. Bir taraftan II. Abdülhamid'i toprak kayıpları nedeniyle suçlayan Ahmed Rızâ, diğer taraftan da Mısır'ın İngilizlerce işgalini adeta memnuniyetle karşılamaktadır.

Kendi propagandaları ile Ahmed Rızâ'nın söyledikleri arasındaki ikilemin farkında olan diğer Jön Türkler ise Ahmed Rızâ'nın Mısır, Girit ve Ermeni Meselelerindeki düşüncelerini eleştirmektedir. Cemiyet içi çekişmelerinin de etkisiyle Şerâfeddin Mağmûmî yazdığı risalede Ahmed Rızâ için şöyle demektedir: "Sen gücünün yetdiği kadar mülki parçalatmağa, ve milleti bednâm etmeğe çalışıyorsun Mısır'ı İngilizlere, Teselya'yı, Girid'i Yunanîlere, Makedonya'yı Bulgarlara Arnavudluğı Sırblara Anatoli'nın nısfını Ermenilere vermek da'vâsını güdüyor, bu sûretle Avrupalılara, Hristiyanlara yaranmak istiyorsun."[148] Ahmed Rızâ Cemiyet'in ruhuna aykırı düşünceleri nedeniyle diğer Jön Türklerden tepki almasına karşın *Osmânlı*'da da Mısır ahalisinin İngiltere'nin "hürriyet idâresi"nden memnun kalmalarının gerektiği ve hürriyet idaresinden istifade ederek terakkiyata çalışmaları gerektiği anlatılmaktadır.[149] Böylece Jön Türkler Mısır'la ilgili olarak İngiliz işgali altında da olsa meşrutî yönetimin sorunların

147 Ahmed Rızâ, "Mısır", s.1.

148 Şerâfeddin Mağmûmi, *Hakikat-i Hâl*, [2. Baskı], Matbaa-i Ebû'z-Ziyâ, Kostantiniye, 1330, s.48. Risalenin ilk baskısı 1315 yılında Paris'te yapılmıştır.

149 "İngiltere ve Mısır", *Osmânlı*, (58), 15 Nisan 1900, s.6-7.

çözümünü sağlayacağı algısıyla II. Abdülhamid'in iktidarını kötülemekte ve aynı zamanda İngilizlere de yakın görünmeye çalışarak onların desteğini almak istemektedir. Ancak söylediklerinde fikir birliğine varamamaları yaptıkları propagandaların tutarsız hâle gelmesine sebebiyet vermektedir.

Girit Adası'nda kargaşanın ve isyanın çıktığı ve adanın durumunun uluslararası mesele hâline dönüştüğü yıllara denk geldiğinden Jön Türk muhalefeti bu konuyu da sıkça gündeme getirip propaganda malzemesi olarak kullanmıştır. Jön Türkler, Osmanlı'nın 27 sene savaşarak kazandığı Girit'in Sultan II. Abdülhamid'in "sû-i idâresi" sonucu adeta "arâzi-yi seniyyede bir tarla terk eder gibi" elden çıkarıldığı görüşündedir.[150] Jön Türklere göre Girit'in kaybedilmesinde "yegâne" mesul kişi, devleti yönetecek heyet-i vükelâ bırakmayan, kara ve deniz kumandanlıklarını kendi üzerinde toplayan, dâhilî ve haricî işleri üzerine alan II. Abdülhamid'dir.[151] Girit Adası'nda Rumların saldırılarına karşın II. Abdülhamid Girit'e müdahalede bulunmadığı için Düvel-i Muazzama adaya asker çıkarmış ve adadaki Müslümanlar Rumlar tarafından katliama uğramaktan kurtulmuştur.[152] Bununla birlikte Girit olaylarını bahane ederek adaya çıkan Avrupa askerlerini örnek gösteren Jön Türkler, bunun savaş sebebi olduğunu ancak Osmanlı'nın savaş ilân edemeyeceği için durumu kabullenip Girit'in idaresinden çekileceğini açıklamaktadır.[153] Jön Türkler propagandanın etki gücünü artıran kötü bir gelecek inşası yöntemi ile de Girit Meselesi sırasında adaya asker çıkaran Avrupalılara istinaden bugün Girit surlarında dalgalanan

150 Seyfullah, "Kudüs'den", s.4.

151 R. Figânî, *Elvedâ Yâhûd Fâtih-i Hanya Gâzi Yusıf Paşa'nın Ser-bâlininde Bir Feryâd*, Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti Matbaası, Cenove, 1316, s.15.

152 "Vatandan Havâdis", *Mîzân*, (8), 22 Şubat 1897, s.4.

153 "İstihzâh", *Mîzân*, (8), 22 Şubat 1897, s.3-4.

ecnebi bayraklarının yarın da Kızkulesi'nde ve Galata Kulesi'nde dalgalanacağını iddia etmektedir.[154]

Girit'teki isyanların ve katliamların çıkış nedenini açıklamada Jön Türkler arasında farklı düşünceler hâkimdir. *Meşveret*'teki bir yazıya göre Girit Valisi Turhan Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in emriyle genel afilân etmiştir. Bundan istifade ile serbest kalan asiler tekrar isyana başlamış ve adada Hristiyanların Müslümanlara yönelik katliamları artmıştır. Dolayısıyla padişah ve iktidarı katliamların suçlusudur.[155] Ahmed Rızâ ise isyanın çıkışını başka sebeplere dayandırmaktadır. Girit'in Hristiyan ahalisi fikren terakki etmiş, ticareti ve sanayiyi eline almış, Osmanlı'nın durumunu bildiğinden II. Abdülhamid iktidarına tahammül edemeyerek isyana kalkışmıştır.[156] Girit'te Müslümanların gördükleri zulmün nedeni II. Abdülhamid gibi "şer'an ve aklen" halifeliğe, padişahlığa lâyık olmayan gaddar, müstebit cahilin eline devlet yönetimini bırakmanın cezasıdır.[157] Ahmed Rızâ, Giritli Hristiyan mebusların bazı haksız taleplerini ret etmelerine karşın hak ve hürriyet iddiasıyla ayaklanan bir kavme hangi din ve millet olursa olsun asî gözüyle bakamayacaklarını söylemektedir. "İdâre-i hazıranın zulm ve ittisâfına Hristiyanlar tahammül edemediklerinden silâha sarılıyorlar" diyerek[158] bir anlamda Girit isyanının sebebini II. Abdülhamid iktidarına bağlarken aynı zamanda isyanı da meşrûlaştırmaktadır. Ahmed Rızâ'ya göre Giritli Rumların "gizli hesabı" olabilir ancak Osmanlı hükûmeti öncelikle topluma karşı

154 "Girid Umûru", *Mizân*, (9), 1 Mart 1897, s.2.

155 "Girid'den Alınan Beş Altı Mektubun Hulâsasıdır", *On Bir Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 23 Mayıs 1896, s.5.

156 Ahmed Rızâ, "Girid", *Meşveret*, (12), 8 Haziran 1896, s.2.

157 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (25), 9 Ekim 1897, s.3.

158 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (16), s.1-2.

görevini yapmalı ve kanûnların hükümlerini tamamıyla yerine getirmeli, yani Meclis-i Mebûsan'ı açmalıdır.[159]

Meşveret'te çıkan bir başka yazıda Girit Meselesi'nin asıl sebebinin Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Girit Hristiyanlarının da Yunanistan'a katılma arzusu olduğu ifade edilmektedir. İsteklerinin önünde engel gördükleri Girit'teki Müslüman ahaliyi ortadan kaldırmak için isyan ve katliam işlerine başladıkları vurgulanmaktadır.[160] *Mîzân*'da ise çok daha farklı bir neden öne sürülmektedir. Buna göre Girit'teki isyancı Hristiyanların amaçlarının idarenin fenalığından şikâyet etmek olmayıp yalnızca Müslüman ahaliyi katlederek nüfus olarak azaltmak ve böylece topraklarını ele geçirmek olduğuna dikkat çekilmektedir. Osmanlı yönetimi gaflet içerisinde bulunup gevşek davrandığından katliamları durduramamaktadır.[161] Girit'e bir zırhlı dahi gönderemeyen Sultan II. Abdülhamid'in durumundan faydalanan isyancılar da faaliyetlerini olabildiğince artırmakta ve Girit elden çıkmaktadır.[162]

Tunalı Hilmi, Girit'in elden çıkmasının önüne geçmek için yapılacak "ilk ve son gayret"i izah ettiği eserinde Girit'in kaybediliş nedenlerini sıralamaktadır. Buna göre Girit'te yaşanılan gelişmeler karşısında Osmanlı hükûmetinin sessiz kalması sebebiyle Düvel-i Muazzama Girit'in sahipsizliğine istinaden adayı beylik hâline getirmiştir. Adadaki Rumların isteklerini ve taleplerini kararlı şekilde dile getirmeleri ve Girit'e Prens Yorgi'nin yönetici olmasını isteyip "Ya Ölüm, Ya Yorgi" demeleri üzerine Avrupalı devletler bunu kabul etmiştir. Tunalı Hilmi ayrıca adadaki Rumların Girit'i Yunanistan'a kazandırmak için sürekli ayaklandığını ve

159 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (13), s.1.

160 Râzî, "Girid Hanya", *Meşveret*, (17), 21 Ağustos 1896, s.6.

161 "Makale-i Siyâsîye", *Mîzân*, (6), 25 Ocak 1897, s.1.

162 "Girid", *Mîzân*, (8), 22 Şubat 1897, s.2-3.

gerek adadaki gerekse Yunanistan'daki Rumların bunu başarmak için hiçbir fedakârlıktan çekinmeyerek en sonunda amaçlarına ulaştıklarını vurgulamaktadır. Bunun karşısında Osmanlı ahalisi de "Ya Girid! Ya Şehâdet! Evet: Girid içün ilk ve son gayret" diyerek ayağa kalkmalıdır ve başkaldırmalıdır. Tunalı Hilmi Girit'in kaybedilişinden sorumlu olarak yine II. Abdülhamid'i görmekten geri kalmamaktadır. Nitekim eserinin sonundaki şiirde de bunu şöyle dile getirmektedir:

> Yunanlıya kim virdi
> Anlı, şanlı Girid'i?
> Sorarlarsa arkadaş!
> Göster Abdülhamid'i[163]

Görüleceği üzere Jön Türk neşriyatında Girit Meselesi'nin çıkışı noktasında yapılan açıklamalar birbiriyle tutarsızlık göstermektedir. Ahmet Rıza *Meşveret*'te Giritli Hristiyanların Sultan II. Abdülhamid'in zulmünden dolayı isyan ettikleri propagandasını yaparken, *Mîzân*'da farklı neden ortaya koyulmakta ancak isyanları bastıramaması nedeniyle II. Abdülhamid suçlanmaktadır. Tunalı Hilmi ise adadaki Rumların Girit'i Yunanistan'a bağlamak için isyanlara ve katliamlara kalkıştığını zikretmektedir. Dolayısıyla Jön Türklerin propagandalarında görüş birliği sağlayamadığı Girit Meselesi'nde de açığa çıkmaktadır.

Mîzân'da Girit Meselesi'ne büyük önem gösterilmiştir. Gazetenin hemen her nüshasında Girit ile ilgili makale yahut oradan gönderilmiş mektup yayımlanmıştır. Adada bulunan "erbâb-ı hamiyyet" şeklinde adlandırılan bir şahsın gönderdiği "feryâdnâme"de adanın "fecî" durumu ve Yunanistan'ın adaya asker ve silâh çıkardığı anlatılmaktadır. Osmanlı hükûmetinin "imdâda"

163 Tunalı Hilmi, *İlk ve Son Gayret*, [Cenove], [Basım Yılı Yok], s.5-7, 26, 30.

yetişmemesinin sebebi Düvel-i Muazzama'ya değil, Sultan II. Abdülhamid'in iktidarıyla "kalbura" dönmüş maliyenin yetersizliğine ve donanmayı "perişân" etmesine dayandırılmaktadır.[164] Bunun yanında *Mîzân*, Giritli Müslümanların adadan göç etmesinin adayı Yunanlara teslim etmek anlamına geleceğinden orada yaşayan Müslümanların adadan çekilmemesini tekrar tekrar dile getirmektedir.[165] Avrupa gazetelerini kaynak gösteren *Mîzân*'daki bir haberde de II. Abdülhamid'in Girit Adası'nı Papa'ya teklif ettiğini ancak bazı devletlerin muhalefeti üzerine bunun fiiliyata dökülmediği iddia edilmektedir. Jön Türkler habere tepkilerini şöyle göstermektedir:

> Fesübhânallah! Bu nasıl ihsânlar? Girid'in i'tâsına devletler mâni' olmuşlar ise Papa'nın gönlünü yapmak içün Kudüs-i Şerif'i teklif etmesinden korkulsa yeridir. Zirâ bu âdemde idrâk kalmamıştır.[166]

Osmânlı'da da Girit Meselesi ve adanın elden çıkması sebebiyle Sultan II. Abdülhamid'e karşı çok ağır eleştirilerde bulunulmaktadır. Girit'in kaybından padişah mesul tutulmakta ve on yıllarca kan dökerek adayı feth eden ecdadın makberlerinden bu hâle sebep olanlara karşı "la'net" sedaları yükseldiğinden bahsedilmektedir.[167] Adadaki müttefik devletler tarafından kurşuna dizilen Müslümanları gösterdiği belirtilen bir fotoğraf da yayımlanarak bunun "muvaffakiyât-ı Hamidiye" olduğu söylenmektedir.[168] *Osmânlı*'da ayrıca adadaki Müslümanlara Rumlar tarafından yapılan zulümler ve aşağılamalar anlatılmakta ve onlara

164 "Girid Erbâb-ı Hâmiyetinden Bir Zât-ı Âlî Tarafından Gönderilmiş Feryâdnâmedir", *Mîzân*, (10), 8 Mart 1897, s.2-3.

165 "Mîzân", *Mîzân*, (18), 3 Mayıs 1897, s.5.

166 "Londra Matbûatı", *Mîzân*, (22), 31 Mayıs 1897, s.4.

167 "Artık İleri!", *Osmânlı*, (23), 29 Ekim 1898, s.2.

168 "[İsimsiz]", *Osmânlı*, (27), 1 Ocak 1899, s.2.

tepki verilmektedir. Benzer tepki adada adaleti sağlayamayan Düvel-i Muazzama'ya da gösterilmekte ve Hristiyan olmayanlara hayvan muamelesi yapmak siyaseti mi güdüldüğü sorusu sorulmaktadır.[169] Rumlar tarafından Müslümanlara yönelik katliamlara ve eziyetlere onların da iştirak ettiği ve özellikle İngilizlerin Rumlara muavenette bulundukları açıkça söylenmektedir.[170] *Mîzân*'da sıkça dile getirilen Girit'teki Müslümanların adadan göç etmemesi çağrıları *Osmânlı*'da da yapılmaktadır. Jön Türklere göre Müslümanların Girit'i terk etmemeleri gerekmektedir. Zira sığınacakları II. Abdülhamid'in idaresi Prens Yorgi'ninkinden daha kötüdür.[171] Ancak yapılan çağrıların karşılıksız kaldığı yine *Osmânlı*'dan anlaşılmaktadır. Gazetede, kendilerini dinlemeyip adayı terk edenlere "yazıklar olsun" denilmekte ve "cellâdları olan bir müstebid"e sığınmaları eleştirilmektedir.[172]

Jön Türklere göre Avrupa gazeteleri de mensup oldukları milletlerin ve devletlerin çıkarına göre olaya bakarak gerçek olandan bambaşka şekilde Girit Meselesi'ni dünyaya tasvir etmişlerdir. Sultan II. Abdülhamid'in birçok Avrupa gazetesine paralar sarf edip kendi lehine kamuoyu oluşturmaya çalışmasının işe yaramadığı Jön Türklerce böylece ifade edilmektedir.[173]

Jön Türklerin Girit'in elden çıkışını anlattığı *Elvedâ* risalesinin son sayfalarında Girit'in dağlarına, derelerine, bağ-bahçelerine, adayı feth etmiş ecdat ruhlarına ve şimdiye dek adada Müslümanlar için canını ve kanını feda eden Osmanlı askerlerine

169 "Alâkadar Olanlara İbret!", *Osmânlı*, (30), 15 Şubat 1899, s.2.

170 Zeynelabidin, "Girid'den", *Osmânlı*, (11), 1 Mayıs 1898, s.4; "Girid'den", *Osmânlı*, (27), 1 Ocak 1899, s.3-4.

171 "Giridlilere İhtâr", *Osmânlı*, (36), 15 Mayıs 1899, s.3.

172 "Osmânlı", *Osmânlı*, (41), 1 Ağustos 1899, s.7.

173 Râzî, "Girid Hanya", s.6.

göz yaşartıcı elvedası oldukça duygu yüklü ve etkileyicidir.[174] Jön Türkler, Girit'in kaybedilişi karşısında büyük hüsrandadır. Ahmed Rızâ, Sultan II. Abdülhamid'in Girit Meselesi'nden kendisini kurtaran yabancı elçilere ve konsoloslara teşekkür ettiğini söylemektedir. Gelecekte de Türkler, Araplar ve Kürtler dâhil bütün Osmanlılar aleyhinde verilecek kararı böyle tebrikle ve teşekkürle kabul edecek olan bir "zâlim"i daha ne vakte kadar halife tanıyacaklarını sormaktadır.[175] Jön Türkler böylece II. Abdülhamid iktidarda durdukça Müslümanların yaşadıkları diğer toprakların da elden çıkacağını ve bunun Sultan II. Abdülhamid tarafından kabul edileceğini Girit örneğinde propaganda hâline getirmektedir.

Jön Türkler, Tunus'un Fransızlar tarafından işgal edilme sebebini de Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına bağlamaktadır. Jön Türk iddialarına göre II. Abdülhamid Fransa'dan borç para alarak sarayda zevk ve eğlence harcamaları yapmış, buna karşılık Fransa ise Tunus'u işgal etmek için planlar hazırlamıştır. Fransa'nın işgal hazırlıklarına rağmen II. Abdülhamid yönetimi gaflet ile zaman geçirmiş ve bundan istifadeyle Fransa Tunus'a asker çıkarmıştır. Böylece Tunus Osmanlı'dan koparılmıştır. Tunus'un kaybına Yıldız Sarayı hariç bütün Osmanlı ve İslâm dünyası büyük üzüntü duymuştur. Barbaros Hayreddin Paşa'nın Kanûnî Sultan Süleyman'a yadigârı olan Tunus Osmanlı'ya "hazin bir vedâ" etmiştir.[176] *Kanûn-i Esâsî* ve *Osmânlı* gazetelerinde yazıldığına göre ise Midhat Paşa'nın İzmir'de Fransız Konsolosluğu'na sığınması üzerine II. Abdülhamid, paşanın kendisine teslimine karşılık Tunus'u Fransa'ya bahş eylemiştir.[177]

174 R. Figâni, *a.g.e.*, s.24-25.

175 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (18), s.2.

176 *Hareket*, s.7-9.

177 "Hamidciler", *Kanûn-i Esâsî*, (8), s.3; "Muhârebe ve Netâyici", *Osmânlı*, (3), 1 Ocak 1898, s.2.

Jön Türkler yalnızca kaybedilen topraklar değil, kaybedilmesini muhtemel gördükleri topraklar üzerinden de propagandada bulunmaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in Arnavutluk'u Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na veya yerli Hristiyanlara bırakacağı şeklinde söylentilerin ayyuka çıktığı Jön Türk basınında işlenmektedir.[178] Bu mesele ilerleyen süreçte Makedonya sorununun alevlenmesine ve uluslararası gündemde tutulmasına etki yapacaktır. Benzer durum isyanların dinmediği Yemen için de geçerlidir. Jön Türklere göre Yemen, II. Abdülhamid döneminde son derecesine kadar haraba dönmüştür. Onca kan ve can telef edilmiş olduğu hâlde ıslahatlar yapılmadığı için durum daha da kötüleşecektir.[179] *Osmânlı*'nın 1 Haziran 1899 tarihli 37. sayısında da II. Abdülhamid'in tahta çıkışından itibaren kaybedilmiş ve kaybedilmesi muhtemel Osmanlı topraklarını gösteren bir harita dahi yayımlanarak halkı etkileme yönünde çaba sarf edilmiştir.

Anlaşılacağı gibi Jön Türkler Osmanlı topraklarının kaybedilişini muhalefet yöntemi olarak propaganda argümanı şekliyle kullanmıştır. Propagandalar ise toprakların elden çıkışını doğrudan Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına ve şahsına bağlamıştır. Böylece yaşanılan gelişmeleri neşriyatlarında sıkça işleyerek, halk arasında devletin geleceğiyle ilgili endişe ve korku yaratmaya çalışmışlardır. Bununla beraber halk nezdinde kurtuluşun çaresi olarak da II. Abdülhamid'in iktidarına son verilmesi algısını oluşturmaya gayret etmişlerdir. Oysa bakıldığında II. Abdülhamid Osmanlı Devleti için gerek uluslararası konjonktürün gerekse ülke içi şartların çok ağır olduğu dönemin hükümdarıdır. Jön Türklerin muhalif eksen tabanlı propaganda çalışmaları onun aleyhine tablo çizse de II. Abdülhamid'in dış siyasetinin devletin

178 "Arnavudluk'dan", *Osmânlı*, (27), 1 Ocak 1899, s.5.

179 "Hangisi Halife, Hangisi Re'is-i Eşkiyâ?", *Osmânlı*, (21), 1 Ekim 1898, s.7; "Yemen İsyânı", *Osmânlı*, (37), 1 Haziran 1899, s.7-8.

toprak kayıplarını artıracak her türlü savaştan kaçınacak anlayış üzerine kurulu olduğu anlaşılmaktadır. Bunu ise tarafsızlık ve denge siyaseti ile açıklamak mümkündür.

Paris Sefiri Münir Paşa'nın belirttiği üzere Sultan II. Abdülhamid tarafsızlık politikası uygulamalarının devletin emniyeti için çare olacağını düşünmektedir. Osmanlı'nın uluslararası olaylarda tıpkı Belçika ve İsviçre gibi bîtaraf kalmasıyla düşman taarruzuna uğrama korkusunun kalkacağı, nüfusunun artacağı, Harbiye bütçesinden tenkihat yapılacağı ve tasarruf edilen paralarla memleketin imar, sanayî ve ticaret alanlarında gelişiminin sağlanacağı planlanmıştır.[180] Ancak II. Abdülhamid'in düşüncesi reel politikaya uygulanamamıştır. Zira Düvel-i Muazzama'nın planları ve kendi aralarındaki hesaplaşmaları Osmanlı toprakları üzerine kurulu olduğundan, Osmanlı'nın tarafsız siyaset izlemesine olanak tanınmamıştır. II. Abdülhamid uluslararası gelişmelerde tam anlamıyla tarafsız kalamasa da denge siyasetiyle devletin bekasını sağlamaya çalışmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in Mabeyn Başkâtipliği'ni yapan Tahsin Paşa, hatıratında padişahın dış siyaset anlayışını şöyle özetlemektedir: "Rusya'yı idare etmek, İngiltere ile asla mesele çıkarmamak, Almanya'ya dayanmak, Avusturya'nın gözünün Makedonya'da olduğunu unutmamak, diğer devletlerle mümkün mertebe hoş geçinmek, Balkanlar'ı birbirine karıştırıp Bulgarlar, Sırplar ve Yunanlılar arasında anlaşmazlık ve problemler çıkarmak."[181] Jön Türklerden Ahmed Bedevî Kuran da Trablusgarp üzerindeki emellerini bildiği için II. Abdülhamid'in İtalyanlara karşı daima tetikte olduğunu ve saldırıya meydan bırakmadığını söylemektedir. Keza II. Abdülhamid'in Balkanlara yönelik siyaseti de yine

180 [Çorlu], *a.g.e.*, s.400.

181 Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s.109.

kendisi tarafından övülmekte, yerinde aldığı kararlara ve ileri görüşlülüğüne vurgu yapmaktadır.[182]

Sultan II. Abdülhamid çok yönlü diplomasi anlayışı gereği dış siyasete verdiği önemle Avrupa başkentlerinin nabzını tutmak için birçok bürokratını görevlendirmiştir. Bu dönemdeki Osmanlı bürokratlarının Avrupa'daki aktif seyahatlerini ve gözlemlerini raporlar hâlinde Yıldız Sarayı'na sunuşu, II. Abdülhamid'in denge siyasetinin parametrelerini belirlemede önemli etkendir.[183] Yine yüzlerce Avrupa gazetesine abone olunmasıyla Avrupa devletlerinin kendi içlerinde ve uluslararası siyasette yaşanılan gelişmeler ince ayrıntılarına kadar Yıldız Sarayı tarafından tetkik edilmiştir. II. Abdülhamid sistemli şekilde gelişmeleri yakından takip ederek kendi dış siyasetini biçimlendirmiş ve böylece Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü diplomasi ile sağlamaya çalışmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in dış siyasette gösterdiği marifet Rusların da dikkatinden kaçmamıştır. İstanbul'da bulunup ajan vazifesi gören Rus Askerî Ataşesi'nin Rusya'ya gönderdiği raporlarda padişahın diplomatik görüşmelerde akıllıca yol izlediği, sabırlı davrandığı, gündemdeki meseleleri kendi çıkarına hizmet edecek şekilde sunduğu ve böylece diplomatik görüşmelere yön verdiği belirtilmektedir. Rus yetkililerin II. Abdülhamid'in dış siyasetteki başarısı ve bu sayede Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirdiği vurgusu dikkat çekicidir:

> Sultan'ın her olayı ince ayrıntısına kadar değerlendirebilme yeteneğine sahip olması, Avrupa siyasetindeki gelişmelerden yeri geldiğinde fazlasıyla istifade etmesi, hatta diğer ülkeleri uğraştıracak suni olaylar yaratma becerisine sahip olması gibi hususlar,

182 Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.359, 374.

183 II. Abdülhamid'in görevlendirmesiyle yapılan seyahatlere bir örnek olması için bk. Hacer Topaktaş, *Sultan II. Abdülhamid ve Diplomasi Hüseyin Kâzım Bey'in Diplomatik Seyahatleri (1882-1887)*, Okur Kitaplığı, İstanbul, 2015.

dönemin tarihçilerine Osmanlı'nın, siyasi varoluşunu ve uluslararası arenadaki önemini büyük ölçüde Abdülhamid'in doğal feraseti ile diplomatik kabiliyetine borçlu olduğunu yazma hakkını vermektedir...[184]

Tahsin Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in uluslararası siyasetteki başarısını daha şehzadeliği döneminden itibaren yerli ve yabancı devlet adamlarıyla, düşünürlerle ve simalarla yaptığı görüşmelere; kendi yaşadığı dönemi sürekli takip etmeye ve her türlü bilgiyi öğrenme isteğine bağlamaktadır. Onun nev-i şahsına münhasır kişiliği kendisini münzevî şekilde yaşayan diğer şehzadelerden ayırmıştır.[185] Yabancı diplomatlar da II. Abdülhamid'in diplomatik özelliğine dikkat çekmektedir. Ermeni Meselesi'nin ortaya çıktığı 1890'lı yılların ikinci yarısında padişahla görüşen ABD Elçisi Alexander Terrel, II. Abdülhamid'in zekâsının düşündüğünden daha iyi olduğu belirterek[186] onun siyasî ve diplomatik özelliğinin altını çizmektedir.

Jön Türkler de bu gerçeği sonradan itiraf etmek durumunda kalmıştır. 1908'te II. Meşrutiyet'in ilânının sonrasındaki günlerde İstanbul'a gelen Rus *Birjevıe Vedomosti* gazetesinin muhabiri A. Y. Kaufman, Jön Türk yetkililerinin kendisine "30 sene boyunca Makedonya ve reformlar konusunda Avrupa'nın gözünü boyayabilen Abdülhamit, diplomasi alanındaki yetenekleriyle bize hizmet edebilir" dediğini belirtmektedir.[187] Her ne kadar şiddetli muhalifi olsa da Mahir Said Pekmen hatıratında II. Abdülhamid'in Osmanlı'yı çok büyük belâlara ve tehlikelere

184 *Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu*, s.140.

185 Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s.32-34.

186 Yavuz, *II. Abdülhamid Döneminde Bir Amerikan Elçisi Alexander Watkins Terrel (1893-1897)*, s.174.

187 Akt. Mehmet Perinçek ve Arda Odabaşı, *Stambulskie Novosti'de Jön Türk Devrimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013, s.464-465.

uğratmaksızın ayakta tuttuğunu söylemektedir.[188] Yine Jön Türklerden Hüsamettin Ertürk de Selânik'teki sürgün yıllarında II. Abdülhamid'in muhafızı Süvari Yüzbaşısı Debreli Zünnün Bey'i kaynak göstererek mahlûl padişahın uzakları görecek kadar ileri görüşlü bir dış siyaset bilgisine sahip olduğunu söylemektedir.[189] II. Abdülhamid'in iktidarı karşısında amansız muhalif olan Ahmed Rızâ'nın 1908 sonrasında II. Abdülhamid'in siyaset ve diplomasi alanındaki becerilerini itiraf eden şu cümleleri oldukça dikkat çekicidir:

> ... hiçbir devlet adamı Avrupa diplomasisinin ayrıntılarını ondan daha iyi bilmiyor, hiçbir hükümdarın daha fazla deneyimi yok, dünyadaki hiçbir memur ondan daha fazla çalışmıyor.[190]

Jön Türk muhalefetinde dış siyasetiyle devleti yok olmaya götürdüğü propagandası yapılan Sultan II. Abdülhamid'in siyaset konusundaki bilgisinden ve tecrübesinden kendisinin tahttan indirilmesinden sonra da faydalanılmıştır. I. Dünya Savaşı'nın sonuna yaklaşıldığı dönemde durumun Osmanlı aleyhinde vaziyet aldığını gören Enver Paşa II. Abdülhamid'i kaldığı Beylerbeyi Sarayı'nda ziyaret ederek siyasî gelişmelerle alâkalı fikirlerini sormuş ve tavsiyelerini dinlemişlerdir.[191] Talât Paşa onun zeki bir hükümdar olduğunu kabul ederek, Avrupa siyasetindeki büyük tecrübesine ve bazı hükümdarlar ile diplomatlar üzerinde tesirleri olduğuna dikkat çekmiştir.[192]

---

188 Pekmen, *a.g.e.*, s.1.

189 Tansu, a.g.e.., s.50-51.

190 Özgür Adadağ, "Jön Türklerde Devrim Algısı 'Barışçıl Devrim'", *Toplumsal Tarih*, (180), 2008, s.53; İrtem, *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilâli*, s.116.

191 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, 11. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s.233.

192 Tansu, *a.g.e.*, s.193.

Jön Türkler yaşanılan toprak kayıplarının asıl nedeninin Batı'nın çözemediği Şark Meselesi olduğu gerçeğini dile getirmek yerine, muhalefet yöntemi olarak bütün kabahati kolay ve basit şekilde Sultan II. Abdülhamid'e yüklemeyi daha uygun bulmuşlardır. Osmanlı'nın yaşadığı toprak kayıplarını II. Abdülhamid'in iktidarına ve şahsına bağlarken ne Düvel-i Muazzama'nın kendi aralarındaki güç çekişmesine ne de Osmanlı üzerindeki planlarına açıkça vurgu yapmışlardır. İstisna olarak *Osmânlı*'da II. Abdülhamid'in dış siyaseti aleyhinde propaganda yapılırken Şark Meselesi'ne de değinilmektedir. Düvel-i Muazzama'nın "hasta adam" adını taktıkları Osmanlı'yı Şark Meselesi üzerinden değerlendirdiğine ve toprakları üzerinde hesapları olduğuna dikkat çeken makaleleri gazetede görmek mümkündür.[193] *Osmânlı*'da Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı toprakları üzerinde inşa ettiği ve etmek istediği demiryolları özellikle Şark Meselesi bağlamında ele alınarak, bunların aslında devletin aleyhine olduğu söylemiyle karşı çıkılmaktadır.[194] Yakın bir zamanda Balkanlarda meydana gelecek siyasî meselelerin arkasında Şark Meselesi olacağı ve Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı'nın Balkanlardaki topraklarıyla ilgili planlarını değerlendiren yorumlar da *Osmânlı*'da yer almaktadır.[195] Makedonya Meselesi ise Pan-Slavizm taraftarlarının ortaya çıkardığı konu olarak gazetede değerlendirilmektedir.[196]

193 "Devlet-i Osmâniye ve Avrupa", *Osmânlı*, (7), 1 Mart 1898, s.1-4; "Mülâhaza-yı Siyâsî", *Osmânlı*, (86), 15 Haziran 1901, s.1-2.

194 "Yigirminci Asırda Şark Meselesi'ne Dâir", *Osmânlı*, (101), 1 Şubat 1902, s.1-4.

195 "Mirâs Hazırlıkları", *Osmânlı*, (85), 1 Haziran 1901, s.1-3.

196 "Arnavudluk ve Arnavudlar", *Osmânlı*, (33), 1 Nisan 1899, s.1. Diğer Jön Türk basınından farklı olarak *Osmânlı*'nın dikkat çektiği bu noktalar gazetenin *Meşveret*'ten ve *Mîzân*'dan fikrî seviyece daha düşük tekdüze yayın olduğu yönündeki Şerif Mardin'in tespitini de sorgulanır kılmaktadır bk. Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, s.147-148.

Jön Türk propagandalarının aksine Osmanlı'nın toprak kayıplarının tarihî temellerine inildiğinde, devletin 1699'dan itibaren Batı karşısındaki zorunlu gerileyişi ve askerî gücün yetersizliği görülmektedir. Dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid döneminden önce olduğu gibi onun döneminde ve tahttan indirilmesinden sonra da yaşanılan toprak kayıplarını bu çerçevede değerlendirmek gerekmektedir. II. Abdülhamid savaştan kaçınma diplomasisiyle toprak bütünlüğünü korumaya çalışmışa da bu anlayışını askerî güçle yeterince destekleyemediğinden Şark Meselesi bağlamında Düvel-i Muazzama'ya karşı toprak kayıpları onun döneminde de devam etmiştir.

Tarık Zafer Tunaya'nın Batı'nın Osmanlı üzerindeki hesapları ve yöntemleri ile ilgili tespiti oldukça önemlidir. Tunaya'ya göre Batı'nın üstünlüğü ele geçirdikten sonra Osmanlı Devleti üzerinde "Batı medeniyeti" adına yapılması istenilenlerin mecburiyetine ve dikte edilmesine kadar giden baskı, Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu sorunların çözülmesi ve devletin kalkınması için değildir. Batılılar Osmanlı'ya çoğunlukla "Haçlı zihniyeti" ile kendi menfaatleri açısından bakmışlardır.[197] Osmanlı içerisindeki dinî ve etnik toplulukların ıslahatlar vasıtasıyla bağımsızlıklarına giden yolu açmak, sonunda Osmanlı'dan koparak bağımsız devletler hâline getirmek ve bunlar üzerinde de hâkimiyetlerini yaymak Düvel-i Muazzama'nın ortak anlayışıydı. 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilânından itibaren birtakım radikal yenilikler ve değişmeler gerçekleştirip Batı'nın kurumları ve kuruluşları ile düşünce sistemlerini kendi iç sorunlarına çözüm bulmak amacıyla Osmanlı'da uygulamak isteyen Osmanlı devlet adamlarının ve aydın sınıfın yolu yine Düvel-i Muazzama

197 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s.32-33.

tarafından kesilmiştir. Necmettin Alkan'ın deyişiyle bir anlamda Osmanlı Devleti kendi kurtuluşu için tek çıkar yol olarak gördüğü Batılılaşmayı Batı'ya rağmen gerçekleştirmeye çalışmıştır.[198]

İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletlerinin Osmanlı'nın iyiliğini istediği yönündeki Jön Türk algısının yanlışlığı Sultan II. Abdülhamid'in devrilip yeni yönetim anlayışının getirilmesinden sonra Jön Türklerce fark edilecektir. Ahmet İhsan Tokgöz konuyla bağlantılı olacak şekilde şunları söylemektedir:

> Meşrutiyet'in ilanına kadar Abdülhamid idaresine karşı yüreklerimizde beslediğimiz derin kin, sarayın sevmediği her şeyi bize sevdirecek kadar hepimizde acayip bir 'yanlış görüş' yapmıştı. [...] Biz o zaman sanıyorduk ki Avrupa devletlerinin bize gösterdiği düşmanlık bizim ortaçağ tarzında yaşayışımızdan çıkar, idaremizin bozukluğundan ve saray ile Babıâli'nin köhne düşüncesinden doğar.

Devamında durumun hiç de düşündükleri gibi olmadığını çok geç anladıkları itirafını da şöyle yapmaktadır: "Yani bizler 1908 İnkılabı'na bu gerçekleri görmeden ve anlamadan girmiştik. Mademki Meşrutiyet'i ilan ettik, cezri (köktenci) ve asri (çağdaş) ıslahata başlıyoruz; artık Avrupa düşmanlığı keser ve biz de rahat rahat gelişme sağlarız sanmıştık. Ne ham hayallermiş!"[199]

Görüleceği üzere Osmanlı Devleti'nin topraklarının kaybedilişinin Sultan II. Abdülhamid'in yönetim anlayışından ve şahsından kaynaklandığı şeklindeki Jön Türk söylemleri ve iddiaları, II. Abdülhamid'in iktidarına son verebilmek için yapılan muhalefet propagandalarıdır. Bu propagandalar aynı zamanda Jön Türklerin uluslararası siyasî konjonktürü iyi okuyamadıklarının ve genel çerçeveyi göremediklerinin de açık bir izahıdır.

198 Alkan, *Selanik'in Yükselişi Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilâli*, s.36-38.

199 Tokgöz, *a.g.e.*, s.239-240.

2.5. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı

Jön Türklerin Sultan II. Abdülhamid'in dış siyaseti aleyhinde kullandığı argümanlardan biri de 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'dır. Girit Meselesi ile alevlenen Osmanlı-Yunan ilişkileri sırasında, savaşın çıkışından önce *Mîzân*'da Sultan II. Abdülhamid'in Yunanistan'a savaş açamayacak kadar korkak olduğu, oysa Düvel-i Muazzama'nın bir kısmının dahi Osmanlı'nın Yunan'a ders vermesini istediği söylenmektedir.[200] Jön Türklere göre Osmanlı ordusu Yunan sınırından Atina kapısına birkaç saat içinde gelebilecek güçtedir. Çünkü her ne kadar Osmanlı askeri II. Abdülhamid'in iktidarı nedeniyle "aç" ve "çıplak" olsa da Osmanlılığını muhafaza etmektedir. Ancak Yıldız Sarayı korkak olduğundan işi savaşa kadar götüremeyip her alçaklığı kabul edecektir.[201] Jön Türklerin savaş öncesinde korkaklık üzerine temellendirdiği propagandası, Yunanların saldırılarına karşı 18 Nisan 1897'de Osmanlı'nın savaş ilân etmesi ile geçersiz kalmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in savaş hamlesi üzerine Jön Türkler söylem değiştirerek, bu kez savaşın iyi yönetilemediği ve Osmanlı'nın savaşın sonunda kazanım elde edemeyeceği propagandaları öne sürülmüştür. *Mîzân*'da Osmanlı Devleti'nin 1897'de Yunanistan'a açtığı savaş ilânının ne surette gerçekleştiğiyle ilgili II. Abdülhamid ile vükelâsı arasındaki olayları anlatan uzun bir yazıda devletin ne şartlarda ve nasıl yönetildiğine dair eleştiriler paylaşılmaktadır.[202] Savaş sırasında ise Jön Türklerin İstanbul sokaklarına astıkları beyannamede, savaşın uzamasının nedeni II. Abdülhamid'in savaşı saraydan yönetmesine bağlanmakta

200 "Tabaka-i Bâlâ Muhbirimizden", *Mîzân*, (15), 12 Nisan 1897, s.2.

201 "Tabaka-i Bâlâ Muhbirimizden", *Mîzân*, (12), s.4.

202 "Târihden Bir İki Sahife Daha!", *Mîzân*, (19), 10 Mayıs 1897, s.1-4.

ve kazanılan toprakların tekrar Yunan'a geri verileceği söylenmektedir.[203]

Gelişen süreçle birlikte Jön Türk gazetelerinde Osmanlı ordusunun Yunan'ı mağlup edeceğine kesin gözüyle bakılmakla beraber, savaşın neticesinde Osmanlı'nın ağır bedel ödemek zorunda kalacağı anlatılmaktadır. *Mîzân*'da dile getirildiği üzere Osmanlı savaşta galip gelse bile bir karış yer kazanamayacaktır. Bunun sebebi ise Sultan II. Abdülhamid'in iktidarı ve yönetim anlayışıdır. Herhangi bir fayda sağlanılamayacağı için de savaşın erkenden sona erdirilmesinin Osmanlı ordusunun kayıplarının önlenmesi bâbında gerekli olduğu izahı yapılmaktadır.[204] Jön Türkler, Osmanlı ordularının başarılarına sevinmekle birlikte II. Abdülhamid aleyhindeki söylemlerini aynı şiddetle devam ettirmektedir. *Mîzân*'da namus, din, vatan, milliyet, istikbal için savaşan ve Osmanlı'nın savaş tarihine kanlı zafer sayfası yazan "Mehmedcikler"in rahmetle anılacağı ancak böyle fazla sayıda şehit verilmesinin sebebi "Yezid"e ise lânetler okunacağı söylenmektedir. Savaşın uzun sürmesi ve Yıldız Sarayı'ndan yönetilmesi yönündeki propagandalar dışında, savaşın kazanılmış olmasına karşın Tırhala bölgesinin tamamen Yunanistan'a iade edileceği söylemiyle de II. Abdülhamid'e eleştiriler devam etmiştir. Öteki Balkan devletleri de bunu görerek Osmanlı'ya saldırılardan çekinmeyecek ve Devlet-i İslâmîye gaileden kurtulamayacaktır.[205] Hatta Jön Türklerin eleştirileri o kadar ileriye gitmiştir ki II. Abdülhamid'in Rusya'yı devreye sokarak Yenişehir'i ve Tırhala'yı Yunanlara sunduğu, Yunanların Çarlık Rusyası'na

203 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.464.

204 "Cümle-i Siyâsîye", *Mîzân*, (17), 26 Nisan 1897, s.2.

205 "Mesâil-i Hâzıra", *Mîzân*, (23), 7 Haziran 1897, s.2.

minnettar kaldığı ve bu şekliyle de II. Abdülhamid'in Pan-Slavizm politikasına hizmet ettiği iddia olunmaktadır.[206]

Meşveret'teki söyleme göre Yunan galibiyeti yalnızca Sultan II. Abdülhamid'in servetini artırmış, millet hiçbir şey kazanamamıştır.[207] Üstelik savaşı kazanmasından sonra "birçok deliliğine" bir de "ne oldum deliliği" ilâve olarak "hindi gibi" kabarmıştır. Vatanı ve tebaasını "zulm ve istibdâd ateşinde" yakıp kavurduğu gibi Avrupalılara da kafa tutmak istemiş ancak ecnebi sefirlerin "şiddetli bir tokadını" yer yemez başını eğmeye mecbur kalmıştır. Jön Türkler bu noktada da tarihe atıfta bulunarak bir zamanlar Viyana'yı kuşatan ve titreten Osmanlı Devleti'nin II. Abdülhamid'in elinde acınacak hâle geldiğini zikrederek söylediklerinin etkisini artırmaya çalışmaktadır.[208]

Ahmed Rızâ'nın konuyla ilgili *Meşveret*'teki yazılarının teması da Osmanlı'nın galibiyetine rağmen Sultan II. Abdülhamid eleştirileriyle yüklüdür. Ona göre Yunan hükûmeti Osmanlı askeriyle başa çıkamayacağını bilmesine karşın "korkak, gevşek pâdişâh sıkıyı görürse her şeyi verir. İlân-ı harbe cesâret edemez" diye düşünmüştür. Savaşın Osmanlı galibiyetiyle bitmesinin nedenini II. Abdülhamid'in zulmüne karşın Osmanlı askerinin kuvvet, şecaat, sabır ve kanaat göstermesine bağlayan Ahmed Rızâ, savaş sırasında Osmanlı askerinin ele geçirdiği topraklarda halkın ırzına ve malına ilişmemesini, dinî mabetlere dokunmamasını medenî milletlerin ordularında nadir görünen "hüsn-i hareket" olarak "Türklük" şanını ve şerefini yücelttiğini belirtmektedir. Buna karşın savaştan Osmanlı kâr elde edememiştir. Eğer "makâm-ı saltanatda âdil, cesur bir pâdişâh bulunsaydı" bu zaferden başka

206 "Yenişehir ve Tırhala", *Mîzân*, (26), 28 Haziran 1897, s.2.

207 "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (28), 24 Aralık 1897, s.2.

208 "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (27), s.3-4.

türlü istifade edilebilirdi. Savaş sonunda Osmanlı'nın kazandığı toprakları geri verilmesinin sebebi de Ahmed Rızâ'ya göre yine padişahın kendisidir. Kendi mülkünü harap ve perişan bırakan, tebaasını sefalet içinde esir tutan II. Abdülhamid'e fazla toprak vermeyi "Düvel-i Mütemeddine" "insâniyete aykırı" görmüştür. Oysa II. Abdülhamid'in yerinde başka bir padişah bulunsaydı belki savaş dahi olmayacaktı. II. Abdülhamid, Ermenilerle Türkler arasına nifak tohumu ektiği gibi bu savaşla da Rumları Türklerden ayırmıştır. Ahmed Rızâ ilginç bir söylemde de bulunarak "kendi mülkünü idâreden âciz bir hükûmetin" o topraklarda kontrol sağlayamayacağı, Yunan ihtilâlcilerin fesadından kurtulamayacağı ve ayrıca hudutta daima asker bulundurarak fazladan masrafa mecbur olunacağı için bu toprakların Osmanlı'ya bırakılmamasını doğru verilmiş karar kabul etmektedir.[209]

Jön Türk propagandalarındaki başka bir tutarsızlık da ortaya çıkmaktadır. *Mîzân*'da Sultan II. Abdülhamid'in kazandığı toprakları geri vermesi sert şekilde eleştirilirken *Meşveret*'te toprakların Osmanlı'ya verilmemesi haklı görülmektedir. Tunalı Hilmi ise konuya çok farklı pencereden yaklaşmaktadır. 1897 Savaşı'nda Osmanlı'nın galip gelmesine karşın Yenişehir'in ve Tırhala'nın Yunan'a geri verilmesini, işin içine Avrupalıların karışmasından sonra ortaya çıkan "münâsebetsizlik" şeklinde yorumlamaktadır.[210] Gerek Tırhala'nın kaybedilişi gerekse yine aynı dönemdeki Girit Meselesi konusunu Sultan II. Abdülhamid aleyhine kullanan Jön Türkler, *Osmânlı*'da Tırhala'nın ve Girit'in haritasını basarak bu toprakların "ebedîyen" kaybedildiğini vurgulamaktadır.[211] Böylece 1897 Savaşı'nı kazanan II. Abdülhamid'in Osmanlı toplumu

209 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (24), s.4.

210 Tunalı Hilmi, *İlk ve Son Gayret*, s.4-5.

211 "Muhârebe ve Netâyici", *Osmânlı*, (3), s.1.

üzerinde artan saygınlığının etkisi propaganda söylemleriyle azaltılmaya çalışılmıştır.

Bakıldığında Osmanlı'nın bu savaş sonunda toprak kazanamamasının sebebi Jön Türklerin iddia ettiği gibi Sultan II. Abdülhamid'in iktidarı ve şahsı kaynaklı değildir. 1897 Savaşı Rus çarı II. Nikola'nın 17 Mayıs 1897'de padişaha telgraf göndererek savaşın durdurulması isteği üzerine sona ermiştir. II. Abdülhamid savaşı durdurmakla birlikte Osmanlı'nın hukukunun korunması noktasında Avrupalı büyük devletlerin aracılığına güvendiğini karşı telgrafla Rus çarına bildirmiştir.[212] Bu şekilde Düvel-i Muazzama'nın devletler hukukuna bağlı kalacağını ve Osmanlı'nın haklı çıkarlarının korunacağını düşünmüştür. Ancak beklenilen sonuç öyle olmamıştır. Osmanlı'nın savaşta kazandıklarını masa başındaki anlaşmayla kaybetmesinden Jön Türklerin iddia ettiği gibi II. Abdülhamid'in değil, devletler hukukuna riayet etmeyen Avrupalı büyük devletlerin sorumlu olduğu âşikârdır. Nitekim II. Meşrutiyet'ten sonra bir Jön Türk'ün kaleminden çıkan risalede bile Osmanlı'nın Yunanları mağlup etmesine karşın ele geçirdiği toprakları geri vermesinin sebebi şöyle açıklamaktadır: "...Sâlib Hilâl'e karşı geldi. Türkiyâ'nın hakk-ı galibiyeti Avrupa Düvel-i Muazzama'sı tarafından tanılmadı."[213] Dolayısıyla 1897 Savaşı'yla ilgili Jön Türklerin matbuatlarında yaptıkları tespitler ve kullandıkları propagandalar geçersiz kalmaktadır.

212 Adem Ölmez, *93 Harbinden Otuz Bir Mart Olayına Gazi Ethem Paşa ve Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s.157-158. Atina yolundaki *"muzaffer"* Osmanlı ordusunun Rus çarından gelen telgraf üzerine II. Abdülhamid tarafından durdurulduğu Rus yetkililerce de ifade edilmektedir bk. *Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu*, s.122.

213 Cevrî, *a.g.e.*, s.21.

Jön Türklerin savaşla ilgili diğer propaganda söylemi de Yunan'a karşı kazanılan galibiyetin değerinin düşürülmesidir. *Kanûn-i Esâsî*'de savaşla ilgili bir başyazıda 20 yıl evvel Rusya gibi bir devletin karşısına çıkan Osmanlı ordularının bugün Yunan palikaryalarına karşı kazandığı zaferin Osmanlılarca büyük şeref sayılamayacağı vurgulanmaktadır.[214] Jön Türk ulemasından Hoca Kadri Yunan galibiyetiyle iftihar edilmesini eleştirmektedir. Yunanistan gibi güçsüz ve küçük bir devlete karşı alınan galibiyetin şişirilmesine karşı çıkmakta ve "Yunan'a olan galibiyetimiz üzerine birtakım yalancıların iğfâlatıyla dünyâda en kuvvetli bir devlete galib olduğumuza câhib oldular" demektedir.[215] *Osmânlı*'da da kazanılan zaferin askerin fedakârlıkları sayesinde olduğu ve padişahın bunda payı olmadığı hâlde "göklere çıkarıldığı" belirtilerek[216] Sultan II. Abdülhamid'in 1897 Savaşı sonunda Osmanlı toplumu üzerinde elde ettiği ve Jön Türklerin aleyhine sonuçlanmaya başlayan olumlu imajının etkisi azaltılmaya çalışılmıştır.

Sonuçta 1897 Savaşı Sultan II. Abdülhamid için galibiyet Jön Türkler içinse mağlubiyet teşkil etmiştir. Zira savaş sonunda II. Abdülhamid elde ettiği galibiyetle toplum nezdindeki itibarını daha fazla kuvvetlendirmiştir. Bu ise siyasî muhalefet kesimi Jön Türkleri zor duruma düşürmüştür. Savaşta kazanılan zafer padişaha kendisi hakkındaki Jön Türk propagandalarının geçersiz olduğu algısı yanında karşıt propaganda yapma imkânı da vermiştir.

Jön Türklerden Leskovikli Mehmet Rauf'un hatıratında belirttiği üzere 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı kendileri için olumsuz

214 "Harb", *Kanûn-i Esâsî*, (18), 26 Nisan 1897, s.1.

215 [Hoca Mehmed Kadri Nâsıh], *a.g.e.*, s.90-91, 95.

216 "Teessüf mi İdelim, İftihâr mı?", *Osmânlı*, (24), s.1.

sonuçlara yol açmıştır. Çünkü savaş sonunda alınan galibiyet nedeniyle Sultan II. Abdülhamid'in halkın gözündeki itibarı artmış ve Jön Türklere karşı toplumdaki teveccüh azalmıştır. Yine bu sıralarda Mîzâncı Murâd başta olmak üzere bir kısım Jön Türk'ün de II. Abdülhamid tarafından ikna edilip Avrupa'dan geri dönmesiyle Jön Türklerin kendilerine güveni tamamen yok olmuştur.[217] Gerçekten de 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı Osmanlı Devleti için zafer olsa da Jön Türkler tarafından adeta yenilgi gibi algılanmıştır. II. Abdülhamid'in savaşta aldığı başarının Jön Türklerde meydana getirdiği olumsuz durumun Rus askerî yetkililer tarafından izahı şu şekildedir: "Yurtdışına kaçan Jön Türk devrim hareketinin liderleri ise sallanan vicdanlarını Sultan'ın adamlarına satmaya çalışmakta ve tahtın ayaklarına doğru başları eğik dönmeye başlamaktadırlar..."[218]

Ahmed Rızâ ve Mîzâncı Murâd arasındaki liderlik çekişmesinin yanında, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Osmanlı'nın kazandığı zafer Cemiyet içerisinde çözülmeye neden olmuştur. Zira zafer neticesinde Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı Devleti'ni felâkete sürüklediği propagandaları hükmünü yitirmiş ve padişah büyük saygınlık kazanmıştır.[219] Sadece kendi çabalarıyla değil, II. Abdülhamid'in de zayıf göründüğü müddetçe başarı sağlayabilen ve Osmanlı kamuoyunu kendilerine celp edebilen Jön Türkler, 1897 Savaşı'nın II. Abdülhamid'e İslâm dünyasında büyük siyasî itibar ve güç kazandırması sebebiyle bu konuyla ilgili yaptıkları propagandalar başarısızlığa uğramıştır.[220]

217 Leskovikli Mehmed Raûf, *a.g.e.*, s.100.

218 *Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu*, s.123.

219 Emil, *Jön Türklere Dair Vesikalar I-Edebiyatçı Jön Türklerin Mektupları (Ali Kemal ve Süleyman Nazif'den Mizancı Murad Bey'e)*, s.12.

220 Emil, *Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murad Bey*, s.147.

Görüleceği üzere Jön Türkler savaş başlamadan, savaş sırasında ve savaşın sonunda gelişen siyasî konjonktüre göre farklı propaganda söylemleri geliştirmeye gayret etmiştir. Savaşın Osmanlılar tarafından kazanılmasıyla Sultan II. Abdülhamid, sağladığı olumlu imaj ve uluslararası siyasî avantaj gereği Jön Türklerle anlaşma zemini oluşturup onları muhalefetten vazgeçirmek için girişimlere başlamıştır. Nitekim girişimleri de sonuçsuz kalmamış Jön Türklerle Temmuz 1897'de Contrexéville'de yapılan anlaşmayla Cemiyet büyük güç kaybetmiş ve imajı sarsılmıştır.

3.
JÖN TÜRK MATBUATINDA İHTİLÂL

3.1. Fransız İhtilâli Örneği

Jön Türkler matbuat üzerinden propaganda çalışmaları yaparken aynı zamanda ihtilâl çağrılarında da bulunmuştur. Jön Türklerin son aşamada Osmanlı toplumundan bekledikleri, bütün kesimlerin dâhil olacağı kitle ayaklanmasıyla Sultan II. Abdülhamid iktidarını yıkmaktı. Nitekim Jön Türklerin propaganda çalışmalarının asıl amacı da geniş katılımlı bir ihtilâle temel hazırlamaktı. Jön Türk matbuatında yapılan ihtilâl çağrılarının hedefi halk tabakasını harekete geçirmek ve Sultan II. Abdülhamid iktidarına son vermektir. Jön Türklerin yöntem olarak 1789 Fransız İhtilâli'nden etkilendikleri gayet açıktır. Tıpkı Fransız halkının ayaklanarak XVI. Louis'i tahttan indirip cumhuriyeti ilân etmesi gibi Osmanlı toplumunun da isyan ederek II. Abdülhamid'in iktidarını sona erdirmesi ve meşrutiyeti ilân etmesi arzulanmıştır.

Jön Türklerin ihtilâl çağrılarının içeriği Osmanlı toplumuna hitap eder şekilde oluşturulmuştur. Jön Türkler, Osmanlı toplumunun mobilizasyonu ile kitleleri istedikleri doğrultuda

şekillendirmeye ve yön vermeye gayret etmişlerdir. Bir anlamda aydın-kitle ilişkisi çerçevesinde etkileşim sağlamaya ve Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı sivil kitle hareketi yaratmaya çalışmışlardır. Fransız İhtilâli'nde örneği görülen mutlak iktidara karşı halkın belli temeller üzerine inşa edilmiş kavramlar doğrultusunda ayaklanması Jön Türklerin de Osmanlı toplumundan beklediği hareket biçimiydi. Bu sebeple toplumu iktidar karşıtı davranış şekline sokmak yönünde ihtilâl çağrılarında bulunmuşlardır. Sivil kitle öncülüğünde başlayacak ihtilâlle II. Abdülhamid'in iktidarının sona erdirilmesi amaçlanmıştır. Nitekim matbuatlarında da ilgili söylemler yoğun şekilde hissedilmektedir.

Jön Türklerin Fransız İhtilâli örneğinden etkilenmelerinin altyapısının aldıkları eğitimle yakın ilişkisi bulunmaktadır. Jön Türkleri oluşturan kadroların çoğunluğu Tıbbiye gibi modern eğitim kurumundan yetişme olduğu için burada okutulan ders kitaplarının içeriğinin ve niteliğinin etkisi yadsınamaz. Fransız İhtilâli ile oluşan fikirlerin etkisini taşıyan ders kitapları Tıbbiye öğrencilerinin düşünce sistemini şekillendirmede önemli işlev görmüştür.[1]

Jön Türklerin gerçekleştirmek istedikleri kitle hareketinin Fransız İhtilâli'nin örneği olduğuna Fransızlar da dikkat çekmektedir. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilânının ardından Fransız basınında bu olayın Fransız İhtilâli'ne benzerliğine dikkat çeken yazılar yayımlanmıştır. Yazılarda Jön Türklerin ihtilâl öncesi Fransa'daki soylular ve din adamları dışındaki 3. sınıf olan Tiers État, yani halk tabanına benzetilmesi oldukça dikkat çekicidir. Zira Fransız İhtilâli'ni gerçekleştirenler aynı sınıftı. Bunun yanında Selânik'te,

1 M. Şükrü Hanioğlu, "Genesis of the Young Turk Revolution of 1908", *Osmanlı Araştırmaları*, 3, 1982, s.279-280; M. Şükrü Hanioğlu, "Jön Türkler ve Fransız Düşünce Akımları", *De La Révolution Française À La Turquie D'Atatürk Actes des Colloques d'Istanbul (10-12 mai 1989)*,ISIS Yayımcılık, İstanbul-Paris 1990, s.174.

Manastır'da ve İstanbul'da II. Meşrutiyet'in ilânının sonrasında Fransız İhtilâli'nin sembolü Fransız millî marşının okunduğuna ve böylece Fransız İhtilâli değerlerinin evrensel olduğuna vurgu yapan makaleler de Fransız basınında yer edinmiştir.[2] Hatta II. Meşrutiyet'in ilânını takip eden günlerde Paris'te bulunan Jön Türkler, République Meydanı'ndaki anıta "borç ödercesine" büyük bir çelenk de koymuşlardır.[3] Jön Türklerin Fransız İhtilâli'nden ilham aldıklarını en açık ifadeyle Doktor Nâzım belirtmektedir. II. Meşrutiyet'in ilânının ardından Fransızlara hitaben yaptığı konuşmada şöyle demektedir: "Beyler, siz Fransızlara açıklamak zorunda olduğumuz şu ki; bizim barışçıl devrimimiz, bizim olduğundan daha çok sizin eserinizdir. Bu fikri bize siz verdiniz, yöntem ve araçlarını sizden öğrendik."[4]

Jön Türklerin Fransa'yı ve özellikle Paris'i "kâbe-i hürriyet" olarak kutsallaştırmaları ve burayı Cemiyet'in önde gelen şubelerinden biri hâline getirmeleri de yine Fransız İhtilâli etkisinin yansımasıdır. Aslında Fransa'nın muhalif Osmanlıların ikametgâhı olması çok daha öncesinde Genç Osmânlılar zamanına kadar gitmektedir. Onlar da firar ederek Paris'e yerleşmişlerdir. Genç Osmânlılardan Ebü'z-Ziyâ Tevfik, Fransız basınının kendileri hakkındaki olumlu yaklaşıma o dönemin en önemli Fransız gazetelerinden *La Liberté*'nin şu cümlelerini örnek göstermektedir:

2 Habip Hamza Erdem, *Fransız Basınında Genç-Türk Devrimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016, s.39-41.

3 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, 1- Kanun-i Esasî ve Meşrutiyet Dönemi, 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s.122.

4 Adadağ, *a.g.e.*, s.48. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Paris'e kaçan bir Jön Türk'ün hikâyesini anlattığı *Bir Sürgün* isimli romanında da Jön Türkleri yurt dışına kaçıran Fransız gemi kaptanının Jön Türkler hakkında "Hepsi Fransızca bilir, hepsi Fransız kültürü almıştır, bizim mekteplerde okumuştur. Geçen yıl bir delikanlı vardı. Büyük Fransız İhtilâli'ne, doğrusu benden ziyade vakıftı. Bana demişti ki: "Biz de böyle bir ihtilâl yapacağız" şeklindeki cümleleri bu gerçekliğin edebiyata girecek kadar etkili olduğunu göstermektedir bk. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Bir Sürgün*, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.26.

> Fransız ulusu, ilerleme fikrinin bayraktarlığını yapmakta olan ve ülkelerinin en seçkin kalemlerinden meydana gelmiş bulunan bu genç yurtseverlere, en candan sevgi ve saygı duyguları ile konukseverlik kucağını açarken, özgürlük yolunda kendilerine önderlik yapmayı şerefli bir görev saymaktadır.[5]

Bu cümleler fikrî anlamda Genç Osmânlıların devamı niteliğindeki Jön Türkler için de Fransızların kendilerine olan bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir. Bunun yanında siyasî basın kavramı da Fransız İhtilâli sonrasında burada ortaya çıkmıştır. Basın yolunu kullanan siyasî muhalefet hareketleri için Fransa'daki tarihî tecrübe önemli miras addedilmiştir.[6] Fransa, Jön Türkler tarafından adeta ikinci vatan olarak algılanmıştır. Osmanlı'dan firar eden Jön Türklerin çoğunluğunun Paris'e gitmesinin arka planında Fransız İhtilâli'nin beşiği olmasının etkisi bu anlamda büyüktür. Dolayısıyla Fransız İhtilâli örneği söylem ve eylem olarak Jön Türkleri fazlasıyla şekillendirmiştir.[7] Jön Türkler benimsedikleri Fransız İhtilâli anlayışını ve yöntemini topluma aksettirebilmek için belirli temaları da matbuatlarında sürekli işlemiş ve halkı ihtilâle sevk etmek için açık çağrıda bulunmuşlardır.

3.2. İhtilâlin Temelinde Bulunan Kavramlar

3.2.1. Osmanlılık Kimliği ve Ortak Vatan Anlayışı

Jön Türklerin matbuat vasıtasıyla yaptıkları topluma yönelik ihtilâl çağrılarında belli kavramların ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Bu kavramlar bir anlamda ihtilâlin parolalarıdır. Jön Türklerin beklediği de ortaya koydukları temel kavramlar doğrultusunda toplumun hareket etmesidir.

---

5 Ebuzziya Tevfik, *a.g.e.*, s.124.

6 M. Nuri İnuğur, *Türk Basınında "İz" Bırakanlar*, 2. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 1999, s.43.

7 Alkan, *Selanik'in Yükselişi Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilâli*, s.107.

Jön Türklerin ihtilâlin temelinde kullandıkları Osmanlılık kimliği ve ortak vatan kavramlarında Genç Osmânlıların tesiri bulunmaktadır.[8] Avrupa'da Almanya'nın ve İtalya'nın millî birliğini sağlamadaki başarıları, Genç Osmânlıları "dayanışmacı güç"ün Osmanlı toplumunda nasıl meydana getirileceği üzerinde kafa yormalarına sebebiyet vermiştir. Bunun Osmanlı'ya modifiye edilmesi ise "Osmanlı milleti" üzerinden olmuştur.[9] Aynı terminolojiyi Jön Türkler de kullanmakta beis görmemiştir. Bu doğrultuda M. Şükrü Hanioğlu toplum birliğini ve bütünlüğünü ifade eden "ittihâd" kavramının Jön Türkler için büyük önem arz ettiğine dikkat çekmektedir.[10]

İttihat çağrılarıyla Osmanlı içerisindeki farklı etnik kökendeki ve dindeki insanları, kimlik üzerinde Osmanlı milleti çatısı altında bir arada tutma ve ortak vatan paydasında birleştirme anlayışı Jön Türklerin yayınlarında dikkat ettikleri konudur. Nitekim böyle bir söylemle Sultan II. Abdülhamid idaresine karşı toplumun birlikte mücadele etmesi ve beklenilen ihtilâli gerçekleştirmesi amaçlanmıştır.

Jön Türklerin ittihat kavramına verdikleri önem Cemiyet'in ilk kurulduğundaki adının İttihâd-ı Osmânî sonrasında ise İttihâd ve Terakki olmasından da anlaşılabilmektedir. Cemiyete adını veren Ahmed Rızâ, İttihâd ve Terakki adının bütün Osmanlıların çıkarlarına uygun düştüğünü ve amacının daha kapsamlı olduğunu göstermek için koyduğunu söylemektedir.[11] Zaten Ahmed Rızâ *Meşveret*'in ilk sayısında "din ve millet ayırmayarak bütün

8 Tunaya, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.59.

9 Mümtaz'er Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, 4. Baskı, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2014, s.105.

10 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.620.

11 *Meclis-i Mebûsan ve Ayân Reisi Ahmed Rızâ Bey'in Anıları*, s.23.

Osmânlıları ittihâd ve ittifâka" davet etmektedir.[12] Cemiyet'in ilk nizamnamesinin 2. maddesinde de "umumun menfaatine müttehiden" çalışılacağı ve Cemiyet içerisinde "milliyet, kavmiyet, cinsiyet, mezhep, tarik tefrikaları"nın bulunmadığı açıklanmaktadır.[13]

Ahmed Rızâ, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin bir "Osmânlı cemiyeti" ve *Meşveret*'in de cins ve mezhep ayırmaksızın bütün "Osmânlıların hâdimi" olduğunu ifade etmektedir.[14] Onun iddiasına göre Sultan II. Abdülhamid'in "vehm ve taassubu" ve bunun yanında Osmanlı vatandaşlarını birbirinden ayırma yönündeki siyaseti neticesinde Müslümanlarla Hristiyanlar arasında soğukluk ortaya çıkmıştır.[15] Ahmed Rızâ'nın zikrettiği üzere kendilerinin en mühim vazifesi ve borcu bütün Osmanlıları hiçbir ayrılığına bakmaksızın ittihada davet etmektir. Çünkü ona göre çeşitli fitnelerle Müslümanları Hristiyanlardan ayırmaya ve halkın kuvvetini kırmaya çalışan ve şer'an hilâfeti caiz olmayan II. Abdülhamid'e karşı toplumun birleşmesi demek onun "kolunu, kanadını" kırmak anlamına gelmektedir. Bu gerçekleştirildikten sonra ise hal' edilmesinin önünde engel kalmayacaktır.[16] Ahmed Rızâ Girit'te Hristiyanların ve Müslümanların; Makedonya'da Rumların, Bulgarların ve Türklerin; Anadolu'da da Dürzilerin, Ermenilerin ve Kürtlerin birbirleriyle mücadele edip farkında olmadan II. Abdülhamid'in istediği şekilde "istibdâda hizmet"

12 Ahmed Rızâ, "Mukaddime", *Meşveret*, (1), 1 Aralık 1895, s.1.

13 Birinci, *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasî ve Fikrî Ahvali*, s.54.

14 Ahmed Rızâ, "İhtâr", *Meşveret*, (23), 3 Aralık 1896, s.1. Fransızca *Meşveret*'in çıkarılmasında da ittihat kavramının etkisi görülmektedir. Albert Fua hatıratında Ahmed Rızâ'nın, Halil Ganem'in ve kendisinin ayrı dinlerden olmalarına karşın belli amaç etrafında birleşebileceklerini ispat etmek amacıyla *Meşveret*'i çıkardıklarını anlatmaktadır bk. Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, s.45.

15 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (2), s.2.

16 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (19), 23 Eylül 1896, s.1.

etmelerini eleştirmektedir. Hepsinin birleşerek ayrışmaya ve isyanlara sebep veren II. Abdülhamid iktidarını ortadan kaldırmaya çalışması gerektiğini ve bundan başka çareleri olmadığını vurgulamaktadır.[17]

Jön Türkler birlikten kuvvet doğar ilkesince bütün Osmanlı toplumunu Sultan II. Abdülhamid karşıtlığına teşvik etmiştir. Hitap ettikleri kesim bir ırka ve dine mensup kitle değil, bütün toplum olmuştur. Ahmed Rızâ yalnızca Türklerden ibaret ihtilâli onaylamadığını çünkü millette böyle büyük vazifeyi icra edecek hazırlık olmadığını belirtmektedir. Ona göre "milletde sağlam bir fikr, büyük bir emel olmalı, bu fikr ve emel milleti bir maksad-ı siyâsîyeye doğru sevk etmelidir." Hâlbuki Türk'ün belli başlı "emeli" ve iyice tayin edilmiş "fikr-i siyâsîyesi" olmadığı gibi Türklerle diğer Müslüman nüfusu oluşturan Kürt, Çerkes, Laz, Arnavut ve Araplar arasında da ittihat ve siyasî ilişki yoktur. İşte bu yüzden Ahmed Rızâ, Müslüman ve Hristiyan Osmanlı vatandaşları arasında ittihat fikri ortaya çıkmadan yapılacak ihtilâlin Avrupa müdahalesine hedef teşkil ederek devlete büyük zarar verebileceği endişesiyle, toplumda ittihat oluşmadan II. Abdülhamid aleyhinde cereyan edecek ihtilâle karşı çıkmaktadır.[18]

Böylece Jön Türklerin Osmanlı toplumunu sivil kitle isyanına teşvik etmek için neden ittihat çağrısı kullandıkları daha iyi anlaşılmaktadır. Osmanlı toplumunun ittihadı, Sultan II. Abdülhamid iktidarına son verecek ihtilâlin başarıya ulaşmasında etkili olacaktır. Zira II. Abdülhamid'in aynı amaç etrafında birleşerek bütün hâline gelmiş topluma karşı çıkamayarak isteklerine boyun eğeceği umulmuştur. Bu bağlamda Ahmed Rızâ Osmanlı toplumunun tek millet ve dinden oluşmadığı için yalnız "Türklük ve

17 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (15), s.2.

18 Ahmed Rızâ, "İhtilâl", *Meşveret*, (29), s.2.

Müslümânlık nâmına" hissiyat uyandırmayı doğru bulmadıklarını ifade etmektedir. Vatanın iyiliğini bütün "Osmânlıların ittihâdında" aradıklarını ve ittihadın meydana getireceği kuvvetle de bunu başaracaklarına inandığını belirtmektedir.[19]

Tunalı Hilmi kendi fikirleri etrafında şekillendirdiği devlet modelinde Meclis-i Mebûsan ve Meclis-i Umûmî tabirlerinin hissiyatı okşamadığını söyleyerek bunların yerine "Osmânlılar Meclisi" denilmesini teklif etmektedir.[20] Zira Tunalı Hilmi açıkça Osmanlılık düşüncesini benimsemiştir. İddiasına göre toplum eğer Osmanlılık kimliği etrafında hareket ederse Sultan II. Abdülhamid iktidarı yok olacaktır:

> Bizi bir büyük belâdan kurtarmayı kafasına yüreğine iyice yerleşdirmiş olanlarımızı görelim. Her birini imdâdsız bırakmakla pek hayırlı bir işe engel olmak şakîliğinde bulunduğumuzu bilelim. Her şehirde, kasabada az çok bulunan o mücâhidlerin gördükleri işlerden yüz kat aşağı bir Osmânlılık vazifesini üzerimize aldığımız dakikada bu zâlimin batacağına emin olalım.[21]

Tunalı Hilmi kendilerinin Osmanlı toplumunun bütün vatandaşlarını bir tutmak, hiçbirini diğerlerinden ayırmamak, hepsini birleşmiş "cândan ve yürekten Osmânlı olmuş" hâlde görmek fikrinde olduklarını açıklamaktadır.[22] Bu sebeple sözlerine Yahudilerin ve Hristiyanların da kulak vermesi gerektiği çünkü kendilerinin onları Müslümanlardan ayırmadığı vurgusunu yapmaktadır. Eğer Osmanlılığı değil de herkes kendi kavminin çıkarını gözetecek olursa devlet zarara düşecektir.[23] Bunun yanında Tunalı Hilmi toplumun çoğunluğunu oluşturan Türklere hitap

19 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (24), s.4.

20 Hanioğlu, "Tunalı Hilmi Bey'in 'Devlet Modeli'", s.140.

21 Tunalı Hilmi, *Evvel ve Âhir*, s.8-9.

22 Tunalı Hilmi, *Evvel ve Âhir*, s.30.

23 Tunalı Hilmi, *Dokuzuncu Hutbe*, s.2, 5.

etmekten de geri durmamaktadır. Ona göre Osmanlılık Türklük demek değildir ve diğer kavimlerin de Osmanlı olmasında sakınca yoktur.[24] Bu durum yalnız etnik temel merkezinde değil, dinî mensubiyet için de böyledir. Zira Tunalı Hilmi Yahudiliği havrada, Hristiyanlığı kilisede, Müslümanlığı ise camide bırakmış olmayı da Osmanlılık kavramı içerisinde tanımlamaktadır.[25]

Tunalı Hilmi'nin ittihat çağrısının en üst seviyesini ise bütün Osmanlılar için ve bütün Osmanlılara açık bir meclis veya kongre yapılması teklifi oluşturmaktadır. "Her Osmânlı gele, her Osmânlı'nın fikri biline. Her Osmânlı'nın fikrine göre bir fikir edinile. Bu fikre göre de hareket edile."[26] Tunalı Hilmi'nin bu çağrısı yalnız Jön Türkleri kapsamayıp bütün Osmanlılara şamil kongre teklifi olsa da birkaç yıl sonra toplanan I. Jön Türk Kongresi'nin fikrî zemininin oluşturulmasında önemli merhale teşkil etmiştir.

Meşveret'te ittihat kavramı sıkça öne çıkarılmıştır. Gazetede Doğu dünyasının perişan hâlde bulunmasının nedeni ittihadın olmamasına ve vatanperverlik duygusunun yokluğuna bağlanmaktadır.[27] Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid'in sürdürdüğü siyasetle Avrupa'nın esiri olduğunu ve kendisiyle birlikte toplumu da esir ettiğini savunmaktadır. Onlara göre "Hristiyan, İslâm, Türk, Arab, Rum, Ermeni, Arnavut, Kürd" cümle Osmanlının kardeşçe geçinmesine engel olan ve gruplar arasına "Cizvit papazları" gibi nifak sokan padişahtır.[28] II. Abdülhamid'in "istibdâd"

24 Tunalı Hilmi, *Onuncu Hutbe*, Cenove, 1316, s.81.

25 Tunalı Hilmi, *Altıncı Hutbe*, Cenove, 1315, s.29.

26 Tunalı Hilmi, *On birinci Hutbe*, s.15. Ayrıca bk. Tunalı Hilmi, *Murâd*, [Basım Yeri Yok], 1317, s.223.

27 Âzerî, "İstanbul'dan Mektûb", *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 15 Ocak 1896, s.3.

28 K. M, Pâdişâhların Saraya Kapanub Yanındaki Âdemlerinden Başka Kimsenin Sözüne İ'timâd İtmemelerinin Neticesi", s.4.

yönetimi Cizvitlerin hüküm sürmek için ahaliyi bölüp parçalama anlayışına benzer şekilde Osmanlı toplumunda ayrılığı körüklemektedir. Jön Türklerin iddialarına göre bir vilâyete gönderilen memurlar dahi birbirlerine şahsî husumetleri olanlardan seçilmekte ve eğer ahalisi ittihat etmiş bölge olursa oraya kesinlikle nifak çıkarmaya muktedir "müfsid" memurlar atanmaktadır. Bunun yanında memleketin harap hâli, zulüm altında ezilmesi, cehalet içinde yuvarlanması ahalinin maddî ve manevî zararı hep ayrışmadan ileri gelmektedir[29] Osmanlı toplumu arasında birliktelik sağlanırsa II. Abdülhamid iktidarına son verileceği gibi ülkenin içerisinde bulunduğu kötü durumun da yok olacağı yönünde algı oluşturulmaktadır.

Mîzân'da ise Ermeni, Bulgar ve Rumlara çağrı yapılarak Osmanlı'nın "bekâ"sının kendileri için de "bekâ" anlamına geldiği belirtilmektedir. Çünkü Çarlık Rusyası'nın Balkanları ve Anadolu'yu istilâsı Osmanlı'yla birlikte Bulgar, Rum ve Ermeni isimlerini de "târihden silecek istiklâliyet-i kavmiyelerine yekûn çekecektir." Oysa Osmanlı devam ederse hiç olmazsa gelecekleri için ümit besleyebileceklerdir. Bu sebeple Girit, Makedonya ve Anadolu'da asayişi sağlamak ve Rusya'nın emellerine set çekmek gerekmektedir.[30] Rusların İstanbul'u işgalinden sonraki dönemi kurgulu şekilde anlatan *Neler Olacak* risalesinde de Rusların Hristiyanları Müslümanlardan önce yok etmesine dikkat çekilmektedir. Sultan II. Abdülhamid iktidarının olası Rus işgaliyle sonlanması sadece Türklerin değil, Ermenilerin ve Rumların da sonu olacaktır.[31] Tunalı Hilmi'ye göre de Osmanlı Devleti'nden ayrılma gayesi güden topluluklar yabancı devletlere birer lokma

29 "Vilâyetlerimiz", *Meşveret*, (5), 1 Şubat 1896, s.3.

30 "Makale-i Siyâsîye", *Mîzân*, (6), s.2.

31 *Neler Olacak!..*, s.11, 17.

olacaktır.[32] Jön Türkler böylece gayrimüslim Osmanlı toplumunun selâmetinin Müslümanlarla ittihattan geçtiği görüşünü bütün Osmanlı toplumuna kabul ettirmeye gayret göstermiştir.

Osmânlı'nın ilk sayısında da Jön Türkler maksatlarının mezhep ve komite farkı gözetmeksizin "umûm Osmânlıları ittihâda ve intibaha sevk etmek" olduğunu belirtmektedir.[33] Gazetenin ilk sayfasının sol ve sağ üst kısmında motto niteliğinde Nâmık Kemâl'in *Hürriyet Kasidesi*'ndeki ittihadı vurgulayan şu beyit yer almaktadır:

Durur ahkâm-ı nusret ittihâd-ı kalb-i milletde
Çıkar âsâr-ı rahmet ihtilâf-ı rey-i ümmetden

Osmânlı'da Arnavutlara hitaben "Gelin, bizimle berâber olun. Abdülhamid'e cebren ıslahât kabûl etdirmeğe birlikde teşebbüs edelim" denilerek ittihat çağrısı yapılmaktadır. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nden ayrılma isteklerine de set çekilerek eğer ıslahatlar gerçekleşirse devletten ayrılmalarına gerek kalmayacağı ve istikballerine ulaşabilecekleri söylenmektedir.[34] *Osmânlı*'ya göre Sultan II. Abdülhamid'in kötü idaresi yüzünden Osmanlılığı teşkil eden "anâsır-ı sâire" Osmanlılıktan nefret etmekte ve kendi istiklâllerine gayret göstermektedir. İstanbul gazetelerinde yazılan Ermenileri ve Giritli Rumları Avrupalıların "iğfâl" ettiği ve bu nedenle ayaklandıkları yönündeki haberlerin de gerçeği yansıtmadığını söyleyen Jön Türkler eğer öyleyse Müslüman Arnavutların "kıyâmını" ne ile açıklamak gerektiğini sormaktadır.[35] Böylece Osmanlı içerisindeki farklı etnik ve dinî grupların isyanının

32 Tunalı Hilmi, *Dokuzuncu Hutbe*, s.23.

33 "İfâde-i Mahsûsa", *Osmânlı*, (1), 1 Aralık 1897, s.1.

34 "Saray Muhbirimizden Aynen Mektûb", *Osmânlı*, (62), 15 Haziran 1900, s.4.

35 "Ölüm Korkusuyla İntihâr!!", *Osmânlı*, (9), s.3.

temel sebebinin II. Abdülhamid iktidarı olduğu vurgulanmaktadır. *Osmânlı*'da Rum vatandaşlardan gelen ve Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında ittihat ve ittifak çağrısı yapan mektuplara da rastlanılmaktadır.[36]

1895 yılından itibaren bütün Anadolu'yu saran Ermeni olayları üzerinden de *Meşveret*'te Müslümanlara ve Ermenilere hitaben asıl düşmanın Sultan II. Abdülhamid olduğu ve iki tarafın da ona karşı ittihat etmesi gerektiği zikredilmektedir.[37] Ermenilere yönelik ittihat çağrılarına karşı bir Ermeni'nin gönderdiği ve *Osmânlı*'da yayımlanan mektupta, ittihat çağrıları şu şekilde karşılık bulmaktadır: "Ermeniler her zemân ittifâka hazırdırlar ki ne zemân Türk vatandaşlarımız müsâvâtı esâs ittihâz iylerler. Velhâsıl hürriyet bayrağı altında ihtilâl kılıcına sarılurlar."[38] Buna cevaben Jön Türkler ise Berlin Kongresi'nin 61. maddesindeki ıslahat kararının bazı Ermeni komitelerinin yorumladığı şekilde "muhtariyet" anlamına gelmediğini vurguladıktan sonra Osmanlı Ermenilerinin diğer anasır gibi suiistimallere ve mezalime karşı "kıyâm" etmelerinin "makbûl" ve "meşrû" olduğunu söylemektedir. Kendilerinin amacının da "Kanûn-i Esâsî'yi tatbik" ve "icrâsını taleb" etmek olduğuna dikkat çekmektedirler.[39]

Meşveret'te Girit'te Müslümanlarla Hristiyanların birbirini öldürmelerine de değinilerek, asırlardan beri Osmanlı adı altında bir arada yaşayan insanların bu duruma düşmesinin sebebinin adil hükûmetin yokluğundan kaynaklandığı belirtilmektedir.[40] Vatanı mahvetmek ve düşmana teslim etmek isteyen Sultan II.

36 "Bizce Ma'lûm Olan Mechûl Bir Tarafdan", *Osmânlı*, (8), 15 Mart 1898, s.7.

37 Hayrullah, "Darü'l-Harb", s.5.

38 Bir Ermeni, "Amerika'dan: Türk Vatandaşlara Açık Bir Mektûb", *Osmânlı*, (73), 1 Aralık 1900, s.4.

39 "Osmânlı", *Osmânlı*, (73), 1 Aralık 1900, s.4.

40 "Girid Havâdisi," *Meşveret*, (15), 4 Ağustos 1896, s.6.

Abdülhamid, Müslüman ve Hristiyan tebaayı birbirine düşürerek bunların kan ve gözyaşları ile telef oldukları sırada kendisi sarayda zevk ve sefa sürmektedir.[41] Jön Türklere göre II. Abdülhamid iki grup arasına tefrika sokarak tahtta kalmanın yolunu bulmuştur. Dolayısıyla ona karşı Müslüman ve Hristiyan Osmanlı toplumunun ittihat etmesi gerekmektedir. Jön Türkler söylediklerini güçlendirme tekniği olarak tarihe de atıfta bulunarak "Bir kere ecdâdımızı düşünmeliyiz. Onlar devlet ve millete mûzır olan idâreyi ıslah için derhâl ittifâk ederlerdi." demektedir.[42]

İttihat çağrısı halka olduğu gibi ulemaya da yapılmaktadır. Jön Türklere göre ulema sınıfı "ihtilâf" ve "tefrika" hâlinde bulundukça Sultan II. Abdülhamid'in açmış olduğu "belâlar" eksilmeyecektir. Ancak ulema sınıfı "ittihâd" ve "ittifâk" ile dinî vazifelerini icra ederlerse, onların gücü orduların yapamayacağı işleri görebilecek niteliktedir.[43] Böylece ulemanın halk üzerindeki dinî etkisi Jön Türklerce ittihat yoluyla da kullanıma açık hâle getirilmek istenmektedir.

Jön Türkler Osmanlılık kimliği gibi ortak vatan kavramını da ön plana çıkarmaktadır. Jön Türklerin ortak vatan kavramı Fransız İhtilâli'nden etkilenerek oluşturulmuştur. Nitekim *Vatan Tehlikede* risalesinde Fransız İhtilâli sırasında Fransa aleyhinde birleşen diğer Avrupa devletlerinin ordularına karşı vatan sevgisiyle silâh başına geçen Fransızların yaptıkları fedakârlık örnek gösterilmektedir. Örneği vermelerindeki amaç da kendi vatanlarında meydana gelen tehlikenin boyutlarını arz ederek vatanın selâmet çaresini elbirliğiyle aramaktır.[44] Jön Türklerin risalede

41 A. T, "Vatanı Sevenlere ve Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr", *Sekiz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, s.2.

42 Hayrullah, "Darü'l-Harb", s.4.

43 *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iye*, s.9.

44 *Vatan Tehlikede*, s.2-3.

Sultan II. Abdülhamid iktidarının olumsuzluklarını belirterek ülkenin uçuruma sürüklendiğini anlattıkları ve risalenin adının Fransız İhtilâli'nin parolalarından birini teşkil eden ve Fransız vatanseverlerini ihtilâl sırasında silâh başına çağıran "La Patrie est en danger" sözünün tercümesi[45] olduğu düşünülerse ortak vatan kavramını sembolleştirme maksatları daha iyi anlaşılmaktadır.

Jön Türkler vatan kavramının toplum üzerindeki kutsiyeti gereği vatanın tehlikede olduğunu gündemde tutmaktadır. *Meşveret*'te "Vatan elden gidiyor. Daha vakit var iken imdâdına yetişmeli! Zirâ son pişmanlık fâide vermez. Vatanın imdâdına yetişmek, kurtarılmasına çâre bulmak şimdiye kadar beslediği evlâdının borcu, vazifesidir.". denilerek "Vatanımızı kurtarmağa gayret edecek kadar damarlarımızda kan ve kuvvet kalmadı mı?" sorusuyla toplum harekete geçirilmek istenmektedir. Ardından ise hedef gösterilerek vatanın ölüm döşeğinde bulunması tek nedene bağlanmaktadır: Sultan II. Abdülhamid.[46] Bu bağlamda Jön Türklere göre vatan uğrunda mücadele etmenin yolu II. Abdülhamid iktidarına muhalif olmaktır.

Jön Türklerin vatan kavramının kutsiyetine gösterdikleri hassasiyet *Meşveret*'te farklı şekillerde de örneklendirilmektedir. Girit Meselesi sırasında adadaki isyancılara yardım maksadıyla Yunanistan'da kurulan cemiyetlerin para ve silâh temin etmesi, Yunanistanlı bir zenginin Giritli Hristiyanlara büyük meblağ para göndermesi örnek gösterilerek "hamiyyet-i milliye, gayret-i vataniyye bunu iktiza' eder" denilmektedir.[47] Böylece vatan uğruna fedakârlık yapmanın gereği Yunanların Osmanlı'ya karşı

45 Birinci, *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasî ve Fikrî Alıvali*, s.101.

46 A.T "Vatanı Sevenlere, Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr!" *Meşveret*, (7), s.3-4.

47 "Ecnebî Gazeteleri", *Meşveret*, (13), 5 Temmuz 1896, s.6.

Giritli isyancılara yardımı üzerinden izah edilmektedir. Benzer şekilde Ahmed Rızâ da 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda "Yunan palikaryaları"nın Osmanlı'ya karşı gösterdikleri "gayret-i milliye"nin ve "muhabbet-i vataniyye"nin kendilerine ibret olması gerektiğini zikretmektedir.[48] Ahmed Rızâ'nın söylediklerine karşın *Osmânlı* ise Girit'te "Rum palikaryaları"nın binlerce günahsız Müslümanı doğradığı, kadınları ve çocukları dahi katlettiği şeklinde yazılar yer almaktadır.[49] Dolayısıyla *Meşveret* ve *Osmânlı* gazeteleri üzerinden Jön Türklerin görüş farklılıkları belirgin hâlde ortaya çıkmaktadır.

Mîzân'da da Mîzâncı Murâd'ın Ahmed Midhat Efendi'ye karşı kaleme aldığı yazıda ilginç bilgiler mevcuttur. Ahmed Midhat Efendi'nin sahibi olduğu *Tercüman-ı Hâkîkat* gazetesinde Girit olaylarıyla alâkalı Paris'te Osmanlı Devleti aleyhine ve Yunanistan lehine gösteri yapan öğrenciler arasında Paris'teki Jön Türklerden de kişilerin olduğu şeklinde yazı çıkmıştır. Mîzâncı Murâd ise bunu kesin dille reddederek haberin Sultan II. Abdülhamid'in isteğiyle kasıtlı olarak yazdırıldığını söylemektedir: "Paris'teki Türkler İslâmiyet ve Osmânlılık aleyhinde olan taassub-kârâne nümâyişlere iştirâk etmediler. Yıldız'ın bu iddiâsı yalandır, iftirâdır."[50] Ancak Mîzâncı Murâd'ın bunları dile getirmesinden bir süre sonra *Mechveret Supplément Français*'in 35. sayısında "Ümid" imzasıyla Aristidi tarafından neşredilen yazıda[51] Girit Rumları lehine havanın estirilmesi Cenevre'deki Jön Türklerin tepkisini çekmiş ve asi Rum komitelerinin "inkılâpçı" bir Türk gazetesinde

48 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (24), s.4.

49 "Abdülhamid'in Cebâneti", *Osmânlı*, (20), 15 Eylül 1898, s.7.

50 "Yine Kırk Anbar", *Mîzân*, (11), s.1.

51 Hanioğlu, "Jön Türklerin Yabancı Dilde Yayınladıkları Dergilerde İşledikleri Temalar", s.99-100.

savunulmasına kızmışlardır.[52] Cenevre'deki merkez idare ayrıca *Meşveret*'te Osmanlı ile Yunan askerleri hakkında "aynı fikr ve hissiyâtı" beslediklerini ima eden ibareyi sehven yapılmış hata olduğunu söyleyerek dışarıya karşı ortamı yumuşatmaya çalışmıştır.[53] Ancak konu Cenevre ile Paris Şubeleri arasındaki görüş farkını ve ayrışmayı gün yüzüne çıkaran önemli gelişme olmuştur.

Jön Türkler Osmanlılık kimliği paydasında birleştirmeye çalıştıkları Osmanlı toplumunu ittihat çağrılarıyla Sultan II. Abdülhamid iktidarına son verecek kitle ihtilâli için hazır hâle getirmeye gayret etmiştir. Buna karşın her ne kadar matbuatlarında ittihadı savunmuşlarsa da kendi içlerinde dahi birliktelik sağlayamamış ve fikir ayrılıkları sebebiyle ters düşmüşlerdir. Bunun yanında liderlik yarışı ve birbirlerini çekememeleri de aslında aralarındaki ittihat düşüncesinin kırılgan olduğunun göstergesidir.[54] Özellikle de Paris Şubesi'ni yöneten Ahmed Rızâ Cemiyet'in diğer şubeleriyle sürekli çekişme hâlinde olmuştur.

Ahmed Rızâ ve taraftarlarıyla diğer Jön Türkler arasındaki çatışmada din konusu ve Ahmed Rızâ'nın İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni Paris Pozitivist Komitesi ile birleştirme düşüncesi önemli etken olmuşsa da[55] bunlardan da öte en temel sebep Ahmed Rızâ'nın liderlik isteğinin Cemiyet'te yol açtığı huzursuzluktu. Ahmed Rızâ'nın Cemiyet içerisinde şahsiyetciliği öne çıkarması hakkında Jön Türklerin hatıraları önemli kaynak oluş-

52 Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.58-59. Bu konuda Jön Türklerin birbirlerine yazdıkları mektuplar için bk. Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, s.216-220.

53 "İlân-ı Mahsûs", *Mizân*, (21), 24 Mayıs 1897, s.2.

54 Jön Türklerin birbirleri aleyhindeki düşüncelerini ihtiva eden mektupları için bk. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.240-271; Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s.169-172.

55 Eminalp Malkoç, *Ebü'l-Alırâr Alımet Rıza Bey Bir Pozitivistin Hayatı, Yazışmaları ve Düşünce Yapısı*, Der Yayınları, İstanbul, 2017, s.34.

turmaktadır. Mîzâncı Murâd, Paris'teki Jön Türk gençlerinin birçoğunun davranışları sebebiyle Ahmed Rızâ aleyhinde olduğunu söylemektedir. Mizâncı Murâd'a göre Ahmed Rızâ'nın Türklük, Osmanlılık, Müslümanlık gibi duygu ve düşünceleri yoktur. "Muhabbet-i vataniyyesi" Paris'te istediği gibi mevki kazanıp hayatını devam ettirme arzusudur. Bütün mezhebiyse "ben" zamirinde toplanmıştır.[56] Mîzâncı Murâd hatıratında Ahmed Rızâ'nın kendisine olan karşıtlığına dair birçok örnek vermekte ve iddia ettiği üzere söylediği yalanları da ifşa etmektedir.[57]

Ahmed Rızâ'nın Cemiyet içinde olumsuz davranışlar sergilemesi ve Fransızca *Meşveret*'te Giritli Rumları öven yazının neşredilmesine müsaade etmesi nedeniyle *Mîzân*'ın 31 Mayıs 1897 tarihli 22. sayısında yayımlanan açıklamayla Cemiyet'ten ihraç edildiği duyurulmuştur.[58] Ahmed Rızâ'nın ihracı sonrasında yine *Mîzân*'da yayımlanan yazıda Mîzâncı Murâd, Mısır'dan Paris'e geldiğinde buradaki Jön Türklerin ona Ahmed Rızâ'nın Cemiyet'i pozitivistlerin Türkiye şubesi hâline getirmek istediğinden ve İslâm aleyhindeki davranışlarından bahsederek kendisine reislik teklifinde bulunduklarını anlatmaktadır. Mîzâncı Murâd ilk teklifte reisliği kabul etmemekle birlikte Ahmed Rızâ'nın bundan sonraki hareketlerine kefil olacağını da belirtmiştir. Bir süre sonra Paris Şubesi azaları tekrar riyaset makamını teklif edince bu kez Mîzâncı Murâd yeni nizamname yapılması şartıyla reisliği kabul etmiştir. Fakat Mîzâncı Murâd'ın yorumuna göre Ahmed Rızâ'nın başına buyruk hareketleri bundan sonra da devam etmiştir.[59]

56 Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, s.176-177.

57 Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, s.194-195, 203-204, 217. Mîzâncı Murâd'ın Ahmed Rızâ'ya karşı bu sert eleştirileri rakip olmalarından ve birbirlerinden hazzetmemelerinden de kaynaklanmaktadır.

58 "Mazbata", *Mîzân*, (22), 31 Mayıs 1897, s.2.

59 "İzâh-ı Hakîkat", *Mîzân*, (25), 21 Haziran 1897, s.3.

Mîzân'da bir Avrupa gazetesinde Ahmed Rızâ'yla alâkalı çıkan habere de yer verilmektedir. Habere göre Ahmed Rızâ, Cenevre'deki Jön Türklerle ihtilâfının sebebinin yalnızca "Müslümânlara imtiyâz verilüb Hristiyanların bundan mahrûm bırakılması" yönündeki algı olduğunu ve Cenevre'deki Jön Türklerin birçoğunun Hristiyanların aleyhinde aynı görüşte bulunması sebebiyle aralarında sorun çıktığını söylemektedir. Yine aynı haberde dinin ve mezhebin devletin "resmî umurunda" değilken Cemiyet'in "husûsî umurunda" olduğunu ve Kanûn-i Esâsî'de de böyle kabul edildiğini belirtmektedir. *Mîzân*'da ise buna karşı çıkılmakta ve Kanûn-i Esâsî'de devletin "mezheb-i resmiyesinin din-i İslâm" olduğu hakkında madde bulunduğu açıklanmaktadır.[60] Ayrıca eğer haberde yazılanlar doğruysa Ahmed Rızâ'nın Paris'te "mevkî kazanmaktan başka bir emeli olmayub, bu uğurda İslâmiyet'i de, Osmânlılığı da fedâ etmek içün tereddüt etmeyeceğini iddiâ edenlere güzel bir misâl" olduğu belirtilmektedir. Bu sebeple Ahmed Rızâ'dan haberle ilgili tashih ve tekzip beklenilmektedir.[61]

İshak Sükûtî'nin İbrahim Temo'ya gönderdiği bir mektuptaki ifadeler de Paris'teki Jön Türklerin nasıl tefrika hâline geldiğini göstermektedir. Paris'teki Cemiyet üyelerinin Ahmed Rızâ ve Şefik Bey taraftarları olarak ikiye bölündüğünü, herkesin Cemiyet reisliği sevdasına düştüğünü ve Ahmed Rızâ ile Mîzâncı Murâd Beylerin bütün Cemiyet'ten şikâyet ettiğini hazin şekilde anlatmakta ve "Hususi görüştüğümüz zaman herkes yekdiğerini bitirmeye gayret ediyorlar. İşte sana cemiyetin Paris'in hali" demektedir.[62]

60 Kanûn-i Esâsî'nin 11. maddesinde *"Devlet-i Osmâniye'nin dini din-i İslâm'dır"* yazmaktadır bknz. *Düstûr*, Cüz-ü Râb'i, s.5.

61 "İhtâr-ı Hâlis", *Mîzân*, (27), 5 Temmuz 1897, s.3.

62 Özgen, *a.g.e.*, s.36.

Jön Türkler arasındaki çekişme Paris Sefiri Münir Paşa'nın da dikkatini çekmiştir. Yıldız Sarayı'na gönderdiği 2 Temmuz 1897 tarihli yazıda "Jön Türkler Komitesi meyânında ihtilâf-ı efkâr" ve "efrâdının takım takım yekdiğeri aleyhinde bulundukları" haberlerinin "sahih ve vâkıâ" olduğunu belirtmektedir. Özellikle de Mîzâncı Murâd ile Ahmed Rızâ arasındaki ithamlara ve "birbirlerine gayet şiddetli makaleler yazmakta" olmalarına vurgu yapmaktadır.[63] Jön Türklerin arasındaki çekişmelerin Yıldız Sarayı tarafından olumlu karşılandığı ve onlarla anlaşma zemini için fırsat görüldüğü aşikârdır. Serhafiye Ahmed Celâleddin Paşa'nın bazı Jön Türkleri ikna edip Osmanlı'ya döndürmesinin arkasında Jön Türklerin arasındaki nifakın ve kıskançlığın etkili olduğu yine kendileri tarafından itiraf edilmektedir.[64] Özellikle Ahmed Rızâ ile Mîzâncı Murâd Beyler arasındaki iki başlılık Jön Türklerin kaderini belirleyen etkenler arasında yer almıştır.

Ahmed Rızâ'yla çekişme içerisine giren yalnızca Mîzâncı Murâd değildi. Nitekim Mîzâncı Murâd ve beraberindeki grubun Temmuz 1897'de Sultan II. Abdülhamid'le anlaşarak Osmanlı'ya dönüşünden sonra İshak Sukûtî ve Abdullah Cevdet'in başında olduğu Cenevre Şubesi, Ahmed Rızâ'nın tekrar Cemiyet'in liderliğini üstlenmesini istememiştir. Böylece Cenevre ve Paris Şubeleri arasındaki çekişme bir süre daha devam etmiştir.[65] Şubeler arası çekişme o kadar açıktır ki yaşanılan durum *Osmânlı* okuyucularının dikkatini çekerek gazeteye Ahmed Rızâ ile aralarında muhalefet olup olmadığı yönünde sorular sorulmasına da sebebiyet vermiştir.[66]

63 BOA, Y. PRK. EŞA. 27/62.

64 *Meclis-i Mebûsan ve Ayân Reisi Ahmed Rızâ Bey'in Anıları*, s.20-21.

65 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.282, 284-285.

66 "Cevâb-ı Umûmî", *Osmânlı*, (10), 15 Nisan 1898, s.3.

Bu dönemde de şubeler arasındaki yüksek tansiyon ve Ahmed Rızâ'ya karşı olumsuz tavır Jön Türklerin kendi aralarındaki hususî yazışmalarına yansımaktadır. İshak Sukûtî'ye gönderilen mektuplarda Ahmed Rızâ için şöyle denilmektedir: "Vatan batmış, çıkmış; hidmet edilmiş edilmemiş herifin umurunda değil tek ortada bir Rıza kalsın da", "Âdidir, çünkü; Osmanlı'nın kapanub yalnız yalnız Meşveret'in meydanda kalmasını ister."[67] Jön Türkler de kendi aralarındaki iç çekişmenin ve fikir ayrılığının farkındadır. Nitekim şu ifadeler aslında Jön Türklerin asıl probleminin kendi ağızlarından itirafıdır: "Osmanlı da, Meşveret de cemiyetin resmî gazeteleridir. İkisi de yekdiğerine mesleken değil şahsen bile taban tabana zıd olanlar tarafından neşr ediliyor. Binaenaleyh Osmanlı'yı açarsanız bir şeyi ak görürsünüz, Meşveret'i açarsanız aynı şeyi kara görürsünüz."[68]

Şerâfeddin Mağmûmî'nin kaleme aldığı *Hakîkat-i Hâl* risalesinde Ahmed Rızâ hakkında ağır eleştiriler bulunmaktadır. Mağmûmî, onun Cemiyet'te huzursuzluk yarattığını adeta vücuttaki düzeni ve sağlamlığı bozan bir "kangren" olduğunu dile getirmektedir. Eserinde iddia ettiği üzere Ahmed Rızâ'nın "sahtekârlığı"nı ve "kalpazanlığı"nı örneklerle açıklamakta ve onun şan ve şöhret için Cemiyet'i kullandığını vurgulamaktadır. Ahmed Rızâ'nın din, devlet ve millet için de "müthiş derecede zehir" olduğu görüşündedir.[69]

Paris'te uzun yıllar Jön Türk çevrelerinde yaşamış Yahya Kemâl de Jön Türklerin vatan hasretini ifade ederken Sultan II. Abdülhamid ölünce yurda dönebilecekleri ve meşrutiyetin ilân edileceği günü düşündüklerini, Paris'teki mütevazı Jön Türklerin

67 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.374-375.

68 Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s.36.

69 Şerâfeddin Mağmûmî, *Hakîkat-i Hâl*, s.6, 15-17, 32.

hayallerinin bunlardan ibaret olduğunu ancak Ahmed Rızâ'nın ise derhal Meclis-i Mebûsan reisi olacağına dair güçlü emellerinin bulunduğunu belirtmektedir. Yine Ahmed Rızâ'nın "Türk kelimesini benimsememekle ve fazla Osmanlı olmakla berâber, gayr-ı şuûri olarak, milliyetperverlik" güttüğünü söylemektedir.[70]

Nitekim Ahmed Rızâ'nın kendisini ön plana çıkaracak hareketlerde bulunması ve diğer Jön Türkler üzerinde tahakküm kurma isteği yine bir Jön Türk'ün şu sözlerine yansımaktadır: "Biz altı yüz yıllık bir hânedân-ı hükûmet vârisinin istibdâd u istiklâlinden kurtulmak içün toplandık da şimdi ne idüğü bellisiz Ahmed Rızâ denilen bu âdî ve bayağı herifin boyunduruğuna boynumuzu mı geçireceğiz?"[71] Fransız gazeteci Paul Fesch'in Ahmed Rızâ hakkındaki şu benzetmesi de onun liderlik dürtüsünü ve şahsiyetçilik merkezli yaklaşımını yerinde karşılamaktadır: "Roma'da ikinci olmaktansa, Alpler'in küçük bir köyünde birinci olmayı yeğleyen Sezar gibiydi."[72]

Cemiyet'in içindeki vaziyet bu hâldeyken Paris, Cenevre, Mısır, Londra, Bulgaristan ve Arnavutluk gibi yerlerde örgütlenen ve Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indirme amacıyla çalışan Jön Türklerin ayrı ayrı fırkalar teşkil etmesi ve bütünü oluşturamamaları yine kendi içlerinden gelen tepkiyle eleştirilmektedir.[73] Konuyla ilgili olarak *Osmânlı*'da "Bir Arnavud" imzasıyla yayımlanan mektubun şu bölümü aslında Jön Türklerin arasındaki çekişmelerin Osmanlı toplumundaki yankılarını açıkça göstermektedir:

70 Yahya Kemal, *Çocukluğum Gençliğim Siyâsî ve Edebî Hatıralarım*, s.170, 208.

71 Şerâfeddin Mağmûmî, *Hakîkat-i Hâl*, s.23.

72 Fesch, *a.g.e.*, s.348-349.

73 Câzim, *a.g.e.*, s.4.

> Siz âvâze-i ittihâdınıza henüz kendi milletdaşlarınızdan olsun bir cevâb alamıyorsunuz. Londra'da, Mısır'da, Paris'de, Cenevre'de ve Bulgaristan'da gazeteleriniz neşr olunuyor; adamlarınız neşr-iefkâr ediyor. Fakat her fırka diğer fırkanın aleyhinde, hattâ her ferd diğer ferd aleyhinde bin dürlü tecâvüzâtda bulunuyorsunuz. Aranızda ittihâd yokken bizi ittihâda da'vet ediyorsunuz. Türkler en evvel bu dedikodulardan, bu esâssız muârızalardan vazgeçerek bir cem'iyet teşkil etsunlar, çalışsunlar, semere-i sa'y ve gayretlerini göstersunlar sonra da bizlerden de bir murahhas istesunlar; eğer kabûl etmezsek o zamân bizi muâheze içün size hak veririz; yoksa böyle ittihâdsızlık, garazkârlık, ittifâksızlık içine girmek işimize gelmez.[74]

Mektuptan anlaşılacağı üzere Osmanlı toplumunu meydana getiren etnik gruplar Cemiyet'in öncülüğünde Türklerin bulunduğunu ve onların ittihadı sağlamaları gerektiğini beklemektedir. Buna karşın Jön Türklerse Cemiyet'in Türklere ait yapı olmadığını kesin ve sert dille ifade etmektedir. "Bir Arnavud" imzalı yazıya verilen cevaptaki şu cümleler Cemiyet'in profilini ortaya koymaktadır:

> Sâhib-i mektûbun bize Türk hitâbını tevcih etmeğe hakkı yoktur. Cem'iyet'imiz bu gün on bini mütecâviz âzâya mâlikdir. Bu âzâ meyânında Arab, Türk, Arnavud, Kürd, Ermeni, Laz, Rum, Yahudi, Dürzi ve ilh. din ve kavimlerine mensûb pek efrâd vardır. Hattâ hey'et-i tahririyemiz meyânında aslen ve neslen Türk olmayan zevât dahi mevcûddur.[75]

Jön Türkler, Cemiyet'in Türklere ait teşkilât olmadığını üzerine basa basa söylemekle birlikte istedikleri ihtilâlin öncülüğünü Türklerin yapması gerektiği yönünde beklentide oldukları da anlaşılmaktadır. Nitekim yine *Osmânlı*'da öncelikle Türklerin

74 Bir Arnavud, "Arnavudluk'dan", *Osmânlı*, (75), 1 Ocak 1901, s.8.

75 "Bir Arnavud Mektûbuna Cevâb", *Osmânlı*, (76), 15 Ocak 1901, s.8.

harekete geçmesi, eğer kendileri geçmiyorsa geçirilmesi gerektiği zira ihtilâlin öncülüğünde Türkler olmazsa muvaffakiyet elde edilemeyeceği vurgulanmaktadır.[76]

İttihat gibi Jön Türklerin ortak vatan kavramı da yine kendi içlerinde akamete uğramıştır. İbrahim Temo ve Derviş Himâ Jön Türklerin ortak vatan parolasına karşın Arnavutluk'un bağımsızlığı için çalışmalar yürütmüştür. Arnavutluk'un Osmanlı'dan ayrılması amacıyla çalışan örgütlere para yardımında bulunmuştur. İbrahim Temo Arnavut nüfusunun çoğunlukta olduğu Manastır'ın başkent ve bunun yanında İşkodra, Yanya ve Kosova vilâyetlerini içine alan özerk bir bölgenin kurulmasını ve valinin de Arnavut olmasını ileri sürmüştür. Bu doğrultuda İbrahim Temo 1897 yılında Derviş Himâ ve birkaç Arnavut milliyetçisi arkadaşıyla birlikte Bükreş'te "Otonomi" adı altında dernek kurarak Arnavutluk'un tam bağımsızlığını kazanması için faaliyette bulunmuştur.[77] İbrahim Temo'nun Romanya'ya firar etmesi Jön Türklerin yoğun propagandasını yaptıkları ittihat kavramına da aykırı görülüp yine Jön Türklerce eleştirilmiştir.[78] Nitekim yıllar sonra İbrahim Temo kendisini şöyle tanımlayacaktır: "Türklere ne kadar hidmet etmiş isem, Arnavudlara o kadar. Ben, beşeriyet dostuyum."[79]

76 "Siyâsî ve İctimâî", *Osmânlı*, (2), 15 Aralık 1897, s.2.

77 Eyüp Salih, "İttihat ve Terakki'nin Kurucularından İbrahim Temo", *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu 25 Kasım 2014 Ankara Bildiriler*, 1, Ankara, 2015, s.91-92.

78 Leskovikli Mehmed Raûf, *a.g.e.*, s.62. Jön Türkler arasındaki bazı Arnavutların ayrılıkçı fikre sahip oldukları yine kendileri tarafından dile getirilmektedir bk. Bekir Fahri, *Jönler*, s.42.

79 Hanioğlu, "Karl Süssheim-İbrahim Temo Mektuplaşması ve Jön Türk Hareketi", s.154.

İbrahim Temo ve Derviş Himâ gibi ileri gelen Jön Türklerden İsmâil Kemâl de ayrılıkçı bir Arnavut'tur.[80] İsmâil Kemâl hatıratında "Arnavutluk davası" uğruna yaptıklarını anlatmaktadır[81] Buna karşın *Mîzân*'da ise İsmâil Kemâl'in yalnız Avrupalıların indinde değil, öteden beri Jön Türkler arasında da güvenilir bulunduğundan "bi'l-cümle erbâb-ı hayrın namzedi" olduğu ifade edilmektedir.[82] Hatta onun Trablusgarp Valiliği'ne tayin edilmesinden sonra Avrupa'ya firar etmesi ve orada *Selâmet* ismiyle gazete çıkarması *Osmânlı*'da da yankı bulmaktadır. Öyle ki *Osmânlı*'da Türkçe-Arnavutça yayın yapan *Selâmet*'in çıkışı övülmekte ve gazetenin Arnavutluk'un "istiklâl"ine hizmet etmeyeceği bilakis vatan toprağını istilâ etmeye çalışan "ecânibe" karşı müdafaaya çalışacağı konusunda teminat verilmektedir.[83] Ancak İsmâil Kemâl bu konuda diğer Jön Türklerle paralel düşüncede olmamıştır.

Anlaşılacağı üzere Arnavut aydınların büyük kısmı Arnavutluk'a siyasî ve kültürel özerklik verilmesi için Jön Türklerle birlikte hareket etmiştir.[84] Ortak vatan kavramını kullanan ve bunu beklenilen ihtilâlin parolalarından gören Jön Türklere rağmen İttihâd-ı Osmânî adıyla Cemiyet'in kurucusu konumundaki İbrahim Temo'nun ve Derviş Himâ ile İsmâil Kemâl'in Arnavutluk'un bağımsızlığını kazanması için çalışmaları ilginç çelişki olarak ortaya çıkmaktadır.

---

80 Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *TDVİA*, 3, 1991, s.386. Ali Haydar Midhat, İsmâil Kemâl'in paraya olan zaafına dikkat çekerek Avusturya, İtalya ve Yunanistan devletlerinden para aldığını belirtmektedir. Midhat'ın iddiasına göre İsmâil Kemâl para aldığı devletlere Arnavutluk'ta birer nüfuz mıntıkası vaat etmiştir bk. Ali Haydar Midhat, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hâtıralarım 1872-1946*, 2. Baskı, Bengi Yayınları, İstanbul, 2008, s.168-169.

81 *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s.215.

82 "A Sultanım Geç Değil mi?", *Mîzân*, (16), 19 Nisan 1897, s.4.

83 "Matbûât-ı Cedîde", *Osmânlı*, (86), 15 Haziran 1901, s.8.

84 Bilgin Çelik, "Jön Türk Hareketi İçinde Arnavut Aydınlarının Rolü", *Toplumsal Tarih*, (115), 2003, s.58.

M. Şükrü Hanioğlu, Jön Türklerin içerisindeki farklı etnik kimliğe sahip kişilerin bu tür faaliyetlerini Cemiyet'in Osmanlı toplumunun iki kimliğinin olduğunu kabul etmesiyle açıklamaktadır. Hanioğlu'na göre vatan kavramı da benzer şekilde hem bir etnik kimliğin oturduğu yer hem de Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu bütün topraklar için iki anlamda kullanılmaktadır. Dolayısıyla Jön Türkler içerisinde "çifte vatanseverlik" duyguları ortaya çıkabilmektedir. İbrahim Temo'nun Arnavut komitelerine fiilî yardımda bulunması, Arnavutluk'un otonomisi temaları üzerine kurulu beyannameler hazırlaması; İshak Sükûtî'nin ve Abdullah Cevdet'in *Osmânlı* gazetesinde Osmanlıcılık çağrılarının yanında Mikdâd Midhat ve Abdurrahman Bedirhan kardeşlerin *Kürdistan* gazetesinde yazmaları bu doğrultuda doğal karşılanmıştır.[85]

Yine Hanioğlu'nun tespitine göre Cemiyet'in kurucularının hiçbiri Türk kökenli değildir ve 1902'ye kadar da Cemiyet'te Türk olmayan çeşitli etnik kökenli Müslümanlar ağırlıkta rol oynamışlardır. Dolayısıyla Cemiyet'in benimsediği Osmanlıcılık anlayışıyla Sultan II. Abdülhamid'in desteklediği ideolojinin benzerliği

85 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.627-628. Hans-Lukas Kieser'in 1890'lı yıllarda Jön Türk çevrelerinde "ilk milliyetçi Türk" düşünceler ortaya çıkıp *Kürdistan* gazetesinin "zararlı bir yayın" görüldüğüne ilişkin tespiti tartışmaya oldukça açıktır bk. Kieser, *a.g.e.*, s.78. Nitekim Osmanlılık kimliğinin savunulduğu erken Jön Türklüğünün bu yıllarında Türk milliyetçiliğine dair kesin ve keskin düşünceler görülmemektedir. Üstelik bahsedilen dönemde *Kürdistan* gazetesinin çıkışı *Kanûn-i Esâsî*'de gayet olumlu şekilde anlatılmakta ve Mikdâd Midhat Bedirhan'ın fotoğrafı dahi gazetede bulunmaktadır. Gazetenin Osmarılı'ya girişinin Yıldız Sarayı tarafından engellenmesiyse eleştirilmektedir bk. "Kürdlere Tebşir-Mabeyn'e İhtâr", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (15), 26 Mayıs 1898, s.4-5. Bedirhânlılar *Osmânlı*'da da "Kürdistan hânedânı" olarak saygı görmektedir bk. "Bedirhan Paşazâdeler", *Osmânlı*, (20), 15 Eylül 1898, s.6-7. *Kürdistan*'da çıkan yazılarla ilgili aktarımlara ve yorumlara *Osmânlı*'da rastlanmaktadır bk. "Kürdistan Gazetesi", *Osmânlı*, (35), 1 Mayıs 1899, s.5. Zaten *Kürdistan* Cemiyet'in matbaasında basılmakta ve *Osmânlı*'nın da aynı matbaada basılması nedeniyle bazen gecikmeler de yaşanmaktaydı bk. "İlân", *Osmânlı*, (60), 15 Mayıs 1900, s.4.

şaşırtıcı değildir.[86] Jön Türkler Fransız İhtilâli sonrası yayılan milliyetçilik düşüncesinin Osmanlı içerisindeki farklı etnik topluluklar üzerindeki tesirini Osmanlılık üst kimliğiyle aşabileceklerini düşünmüşlerdir. İşlevini artık yitiren geleneksel millet sistemi yerine Osmanlı vatandaşı imgesinden etnik topluluklar arasında ortak bağ kurarak devleti dağılmaktan kurtarmak Jön Türklerin düşüncelerinin ana eksenini oluşturmuştur.[87] Bu doğrultuda Kanûn-i Esâsî ve Meclis-i Mebûsan da sistemi ayakta tutacak temel direkleri meydana getirecekti.

3.2.2. Kanûn-i Esâsî ve Meclis-i Mebûsan

Jön Türklerin matbuatlarında çağrı yaptıkları ihtilâlin alt yapısını oluşturan kavramlar arasında Kanûn-i Esâsî ve Meclis-i Mebûsan da bulunmaktadır. Jön Türkler için Sultan II. Abdülhamid iktidarının devleti ve toplumu sürüklediği kötü durumdan kurtaracak kavramın Kanûn-i Esâsî olduğu sıklıkla vurgulanmaktadır.[88] Jön Türkler eşit haklara sahip Osmanlılık kimliğini savunmuştur. Bu yapıda her etnik topluluğun özellikleri korunurken üst kimlik olarak Osmanlılıkta birleşilecekti. Yapının işlerliğini ise Kanûn-i Esâsî ve Meclis-i Mebûsan sağlayacaktı. Nitekim Jön Türklere göre Kanûn-i Esâsî'yle "Arab, Ermeni, Türk, Rum hep Osmânlı bayrağı, Osmânlı halifesi, Osmânlı kavânini altında kardaşcasına içtimâ'" edeceklerdir.[89]

86 Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, s.145.

87 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.70.

88 H. H, "Kanûn-ı Esâsî", s.2; Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s.64.

89 "Hilâfet ve Saltanat", *Meşveret*, (9), s.3-4.

Jön Türk matbuatında Kanûn-i Esâsî'nin gerekliliği Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durum gösterilerek açıklanmakta ve yeniden ilân edildiği takdirde her şeyin düzeleceği savunulmaktadır. Ahmed Rızâ'ya göre de devletin yok olmasının önünü almak için Kanûn-i Esâsî'yi bir an evvel yürürlüğe koymaktan başka çare yoktur.[90]

Jön Türklerin Kanûn-i Esâsî'ye güvenleri çok büyüktür. *Mîzân*'da Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki siyasî, sosyo-ekonomik ve askerî sorunlarının kaynağı olarak onun eksikliği görülmektedir: "Acabâ Kanûn-i Esâsî ilga edilmeyeydi, bu felâketimiz vuk'ûa gelir miydi? Bizce hayır, bin kere hayır.. Çünkü şu yaralarımızın esbâbını iyice taharri etsek açıkça görüyoruz ki neticesi Kanûn-i Esâsîsizliğe varır."[91] Jön Türklere göre devletin yaşadığı toprak kayıplarının sebebi de Kanûn-i Esâsî yokluğudur. *Osmânlı*'da Girit Adası'nın bu yüzden kaybedildiği belirtilerek, eğer iki seneye kadar Kanûn-i Esâsî hayata geçirilmezse Makedonya, Trablusgarp ve adaların da elden gideceği fakat Kanûn-i Esâsî ilân olunursa toprakların Osmanlı'da kalacağı iddia edilmektedir.[92] Cemiyet'in ulema kesiminin ağırlıkta olduğu Mısır Şubesi tarafından çıkarılan *Kanûn-i Esâsî*'de Hoca Muhyiddin, ulemanın meşrutiyet hakkındaki fikirlerini duyurmak için yayına başladıklarını söyleyerek *Kanûn-i Esâsî* adının gazeteye verilmesinin aslında amaçlarının göstergesi olduğuna dikkat çekmektedir.[93]

Mîzân'da da Kanûn-i Esâsî'nin 20. yıl dönümü sebebiyle Osmanlıların "ıyd-i millî"si tebrik edilmektedir. Kanûn-i Esâsî'nin ilân günü kutsallaştırılırken aynı yazıda ayrıca Meclis-i

90 Ahmed Rızâ, "Hükûmetsizlik", *Meşveret*, (17), 21 Ağustos 1896, s.1.

91 "Bend-i Mahsûs", *Mîzân*, (3), 4 Ocak 1897, s.3-4.

92 "Girid Kanûn-i Esâsî'si", *Osmânlı*, (37), 1 Haziran 1899, s.4.

93 Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin, "Maksad-Meslek", s.1-3.

Mebûsan açıldığında Midhat Paşa'nın türbesinin İstanbul'a nakledileceği belirtilmektedir. Yine "yevm-i ıyd-ı millî" münasebetiyle Paris'teki Café Voltaire isimli mekânda 50 kişilik özel ziyafet verileceği de ilân edilmektedir.[94] Böylece Kanûn-i Esâsî'nin ilân günü Jön Türkler tarafından millî bayram hâline dönüştürülerek Kanûn-i Esâsî'nin önemi topluma izah edilmektedir.

Aslında bu günün her yıl devletçe resmî günlerden sayılıp şenlikler yapılması Midhat Paşa tarafından uygun görülüp Sultan II. Abdülhamid tarafından da kabul edilmişti.[95] Sonradan padişahın uygulamadan vazgeçmesine rağmen Jön Türklerin bunu sürdürmesi ve millî bayram kabul etmesi, aslında onların Kanûn-i Esâsî'yi kendi hareketleri için tarihleştirme ve sembolleştirme aracı olarak kullandıklarını göstermektedir. *Mîzân*'da kaleme alınan başyazılarda Kanûn-i Esâsî'nin Midhat Paşa tarafından ilânı ve o gün yaşanan "coşku" etkili tasvirlerle birlikte okuyucuya hissettirilmeye çalışılmaktadır. Bu gün dolayısıyla Cemiyet tarafından ileri gelen Jön Türklerin, Avrupalı gazetecilerin ve bazı Avrupalı ricalin katıldığı yemek tertip edilerek Kanûn-i Esâsî ve Midhat Paşa lehinde konuşmalar yapılmıştır.[96] Yine *Mîzân*'da Midhat Paşa'nın büyüklüğünü ifade eden bir başyazı şiirle birlikte kaleme alınmış hatta Midhat Paşa'nın fotoğrafı gazeteye konulmuştur.[97] Gazetedeki başka yazıda da Kanûn-i Esâsî'nin II. Abdülhamid'in elinden padişahlık ve halifelik hukukunu almayacağı vurgulanmaktadır. Kanûn-i Esâsî'nin Osmanlı'yı Düvel-i Muazzama'ya karşı güçlendireceği, bugün Avrupalı elçiler karşısında "tir tir titreyen" ve iktidarı nedeniyle kendisi aleyhinde birçok yayın yapılan padişahın bütün olumsuzluklardan sadece

94 "Tebrik-i Iyd-ı Millî", *Mîzân*, (2), 28 Aralık 1896, s.1.

95 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, 1, s.224.

96 "Iyd-ı Millî", *Mîzân*, (3), 4 Ocak 1897, s.1-2.

97 "Midhat Paşa", *Mîzân*, (5), 18 Ocak 1897, s.1-2.

Kanûn-i Esâsî'nin varlığıyla kurtulabileceği anlatılmaktadır.[98] Kanûn-i Esâsî'nin 22. yıl dönümünde de *Osmânlı*'da Midhat Paşa'nın fotoğrafı "Kurban-ı Hamit Şehid Midhat Paşa" açıklamasıyla yayımlanarak bu millî bayram anılmaktadır.[99]

Jön Türkler tarafından önemi bu derece yüksek gösterilen Kanûn-i Esâsî'ye *Osmânlı*'nın iddiasına göre Sultan II. Abdülhamid'in karşıtlığı o raddededir ki Girit'in kontrolünün Düvel-i Muazzama'ya geçmesinden sonra adada Kanûn-i Esâsî tatbik edileceğinden, bunun etkisinin Müslümanlara sirayet etmemesi için Girit'teki yerli Müslümanların orayı terk edip Osmanlı topraklarına gelmesini istemektedir. Girit'ten Müslümanların göç etmesi Yıldız Sarayı tarafından memnuniyetle karşılanmaktadır.[100] Dolayısıyla Jön Türkler, II. Abdülhamid'in kendi iktidarının devamı için Kanûn-i Esâsî'yi baş düşman olarak gördüğü anlayışındadır.

Sultan II. Abdülhamid'in düşman gördüğü Kanûn-i Esâsî'nin Jön Türkler ise hürriyet olduğu kanaatindedir. Abdullah Cevdet insanın hakkının yalnızca yaşamaktan ibaret değil, hürriyetle yaşamak anlamına geldiğini söyleyip hürriyetin "hukuk-ı tabiî-yi beşer" olduğu görüşündedir.[101] *Meşveret*'teki yazısında da kendilerinin Müslüman oldukları için "ahkâm-ı İslâmîye'ye" uygun hükûmet idaresi istediklerini ve insan oldukları için de "hukuk-ı beşeriyeleri"ni geri almaya çalıştıklarını belirtmektedir.[102] Hürriyet ise meşveret usulüyle, yani Meclis-i Mebûsan'la gelecektir.

98 "Kanûn-i Esâsî", *Mîzân*, (5), 18 Ocak 1897, s.3-4.

99 "Kanûn-i Esâsî", *Osmânlı*, (10), 15 Nisan 1898, s.1.

100 "Girid'den", *Osmânlı*, (42), 15 Ağustos 1899, s.6.

101 Abdullah Cevdet, *İki Emel*, s.14-15.

102 Bir Kürd, "Mütâlaamız", s.4.

Ahmed Rızâ Meclis-i Mebûsan'la birlikte Ermeni, Dürzi ve Makedonya Meselelerinin hâllolacağını iddia ederek Sultan II. Abdülhamid'in bu yolu denemesi gerektiğini vurgulamaktadır.[103] *Mîzân*'ın serlevhasında da "emniyet ü muadelet, usûl-i meşveret, hâkimiyet-i millet, vazife ü mes'ûliyetde müsâvat" sloganları kullanılmaktadır. Mîzâncı Murâd gazetede nazik üslupla padişahtan Meclis-i Mebûsan'ı açmasını istemektedir. Bunu yaptığında ise 20 yıllık "tahribat" tamir olunup gelecek de temin edilecektir. Mîzâncı Murâd bununla da yetinmeyerek hilâfete ve saltanata son derecede "sâdık" olduğunu belirttiği ve "bîçâre ümîd" şeklinde nitelediği Meclis-i Mebûsan'ın yaptıklarından dolayı II. Abdülhamid'i affetmekle kalmayıp hükümdar olarak "takdîs" edeceğini de söylemektedir.[104] Anlaşılacağı üzere eğer Meclis-i Mebûsan açılırsa Jön Türkler nezdinde II. Abdülhamid artık saygıdeğer hükümdar olacaktır.

Jön Türklerin söylediklerini güçlendirme yöntemi olarak kullandığı Avrupa gazetelerini kendi düşünceleri doğrultusunda örnek gösterme tekniğiyle de İngiliz *Daily News*'in Kanûn-i Esâsî'nin lüzumundan bahsederek Meclis-i Mebûsan'ı "meth ettiği" haberi *Meşveret*'te okuyuculara aktarılmaktadır.[105] Böylece Kanûn-i Esâsî'nin ve Meclis-i Mebûsan'ın ileri seviyede devletlerin desteklediği uygulamalar olduğu anlatılmaya çalışılmaktadır.

Jön Türklerin matbuatlarında ihtilâlin temel kavramlarından gördüğü Kanûn-i Esâsî'yle ilgili bir kısmının görüşlerinin farklı olduğu anlaşılmaktadır. *Mîzân*'da yazılarıyla Midhat Paşa ve Kanûn-i Esâsî hakkında olumlu tavır takınan Mîzâncı Murâd aslında Kanûn-i Esâsî'nin yeniden yürürlüğe konulmasının zararlı

103 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (13), s.2.

104 Murâd, "Açık Muhabere", *Mîzân*, (7), 15 Şubat 1897, s.1-2.

105 "Havâdis-i Siyâsiyye", *Meşveret*, (23), s.7.

olduğunu düşünmekteydi.[106] Kaleme aldığı hatıratında dile getirdikleri Avrupa'da *Mîzân*'ı çıkarırken yazdıklarıyla çelişmektedir. Midhat Paşa'nın Kanûn-i Esâsî'yi Avrupalı sefirlerin İstanbul'da toplantı hâlindeyken top atışlarıyla ilân edişini "maskaralık" şeklinde niteleyen Mîzâncı Murâd, sefirlerin bunu ciddiye almadıklarını ve kendi hükûmetlerine "Kanûn-i Esâsî'nin âdi komediden başka bir şey olmadığı" şeklinde haber verdiklerini belirtmektedir. İşte bu sebeple Jön Türklerin yalnızca Kanûn-i Esâsî üzerinden yürümesinin doğru olmadığını çünkü "Kanûn-i Esâsî lakırdısına Avrupalıların güleceklerini" kendisinin de bildiğini söylemektedir. Mîzâncı Murâd'a göre Avrupalı diplomatların gözünde hâlâ "oyuncak" sayılmaktan kurtulamamış Kanûn-i Esâsî'yi ileri sürmek yanlıştır.[107]

Mîzâncı Murâd'ın bu görüşünde Kanûn-i Esâsî'nin ilânının ve Meclis-i Mebûsan'ın açılmasının İngiltere'de beklenilenin aksine olumsuz etki yaratmasının payı olduğu muhakkaktır. Nitekim 23 Aralık 1876'da ilân edilen Kanûn-i Esâsî'yi o sırada İstanbul Konferansı'nda bulunan Düvel-i Muazzama temsilcileri önemsememiştir. Onlara göre konferansta ileri sürdükleri teklifler kabul edilmedikçe hiçbir şey inandırıcı değildi. Hatta İngiliz temsilcisi Lord Salisbury Bâb-ı Âlî'ye gelerek Midhat Paşa'yı "tevbîh" eder şekilde konuşmuş ve Kanûn-i Esâsî hakkında hiçbir "hükm-i tesir" göstermemiştir.[108] Kanûn-i Esâsî'nin içeriğinin kendilerine yönelik kandırmaca olduğunu düşünen İngiliz devlet adamları inanmamışlar ve Midhat Paşa'nın bunu ilân ettiriş biçiminden

106 Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, s.102.

107 Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, s.205-207. Mîzâncı Murâd'ın Kanûn-i Esâsî hakkındaki tutumunu Cami Baykurt da teyit etmekte ve onun için "1293 tarihli Kanûn-i Esâsî'nin Türkiye'yi bütün dertlerden kurtaracak yegâne deva olduğuna inanmıyordu" demektedir bk. *Cami Baykurt'un Anılarıyla Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler*, s.17.

108 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, 1, s.231.

de hoşlanmamışlardır.[109] İngiliz kamuoyu, Kanûn-i Esâsî'yi padişahın yetkilerini kısıtlayacak toplumsal sözleşme olmaktan ziyade Osmanlı Hristiyanlarına verilecek muhtariyeti önleme amaçlı girişim görmüştür. Bunun asıl nedeni de o yıllarda İngiliz kamuoyundaki Osmanlı imajının olumsuz niteliğe bürünmesidir.[110] İngiltere'de Osmanlı yanlısı cemiyet olarak faaliyet yürüten Foreign Affair Committee'yi kuran David Urquhart bile Midhat Paşa'nın meşrutiyet çalışmalarını Osmanlı Devleti'nin o günkü sosyal ve etnik yapısını göz önünde bulundurarak tehlikeli görmüş ve eleştirmiştir.[111]

Jön Türklerin Kanûn-i Esâsî'nin içeriğinin ne olduğu, neleri kapsadığı konusunda bilgilerinin olup olmadığı da tartışmaya açık durumdur. Paris'te Ahmed Rızâ'nın yanında yıllarca kalan Doktor Nâzım, II. Meşrutiyet'in ilânı sonrasındaki bir mülâkatında Kanûn-i Esâsî'yi hiç görmediğini, içinde ne olduğunu hiçbir zaman öğrenemediğini ancak kendilerinin Paris'teyken Ahmed Rızâ'nın bunu görüp okuduğuna inandıklarını söylemektedir.[112] Kanûn-i Esâsî'nin savunucusu Ahmed Rızâ'nın en yakınında yıllarca bulunmuş olan Dr. Nâzım'ın dile getirdiği bu gerçek ise birçok Jön Türk için de geçerli duruma işaret etmektedir.

Jön Türklerin matbuatta sıkça dile getirdikleri Meclis-i Mebûsan hakkındaki fikirleri de değişiklik göstermektedir. Diğer Jön Türklerce saygıyla anılan İsmâil Kemâl, padişahın temsilcisi Arap İzzet Holo Paşa'yla yaptığı bir görüşmede Meclis-i Mebûsan taraftarı olmadığını açıkça dile getirmektedir.[113]

109 Soy, *a.g.e.*, s.147-148.

110 Hanioğlu, "İlk Osmanlı Meclis-i Meb'usanı ve İngiltere", s.64, 67.

111 Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, s.126.

112 Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 32. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016, s.233-234.

113 *Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, s.226.

Anlaşılacağı üzere Jön Türklerin bir kısmı yaratmaya çalıştıkları ihtilâlin temel direkleri gördükleri ve matbuatlarında savundukları kavramları tam anlamıyla içselleştirmekten uzakta ve bilgi konusunda da zayıf kalmışlardır. Bununla birlikte Muhittin Birgen'in dile getirdiği şu cümleler ise Jön Türklerin ihtilâlin sembelleri olarak gördükleri kavramlara güvenlerinin beklenilmeyen neticesini itiraf edercesine özetlemektedir:

> O zamanın inkılapçıları da, devlet adamları da, yani bütün münevverler, bizler, çok safdil insanlardık. Zannediyorduk ki dünyada insanlar ve milletler için mutlak olarak birtakım fikirler, akideler ve bunlardan doğan dostluk veya düşmanlık hisleri vardır. Faraza, biz Avrupa'da o kadar aleyhinde bulunulan Abdülhamit'in yerine Fransız ihtilali kebirinin mukaddes tanıdığı esasları oturttuğumuz zaman bütün Fransa, bütün İngiltere ve bütün demokrasi âlemi bizim dostumuz olacaklar ve bizi her türlü harici tecavüzlere karşı müdafaa ettikten başka dâhilen yükselmemiz için de ellerinden gelen her şeyi yapmak üzere yardımımıza koşacaklar.[114]

Jön Türkler fikrî derinliği ne olursa olsun Osmanlılık kimliği, ortak vatan anlayışı, Kanûn-i Esâsî ve Meclis-i Mebûsan kavramlarını matbuatlarında işlerken aynı zamanda kitle isyanı ve ihtilâl hareketi meydana getirmek için sürekli olarak halka çağrıda da bulunmuşlardır.

3.3. Jön Türklerin İhtilâl Yöntemi

3.3.1. Sivil Kitle Ayaklanması Çağrıları

Jön Türkler matbuatlarında sivil itaatsizlik ve başkaldırı çağrıları yaparak topluma yön verme ve onları Sultan II. Abdülhamid aleyhinde kışkırtma amacı gütmüşlerdir. II. Meşrutiyet'in ilânı

114 Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, I- İttihat ve Terakki Neydi?, Zeki Arıkan (Haz.), 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, s.145.

sonrası Fransızca *Meşveret*'te Jön Türklerin yazdığına göre kendileri padişaha karşı halkı ayaklandırmak için çalışmışlar, "despot rejimi" alaşağı etmek için toplumu "kışkırtmışlar" ve böylece "isyan ruhu"nu beslemişlerdir.[115] Jön Türklerin de söylediği gibi halka yönelik ihtilâl çağrılarına matbuatlarında sıkça rastlanılmaktadır.

Jön Türkler toplumu kitle hâlinde harekete geçirmenin öneminin farkındadır. Örnek aldıkları Fransız İhtilâli'nin başarıya ulaşmasında ortak bir amaca yönelmiş sivil kitle hareketi büyük rol oynamıştır. Jön Türklerin bu yöntemi benimsemesinde, etkilendikleri düşünürlerin başlarında gelen Gustave Le Bon'un 1895 yılında yayımladığı *Kitleler Psikolojisi* eseri de yol gösterici olmuştur. Le Bon'a göre kişiler tek başlarına gösteremedikleri duyguları ve davranışları bir kitle içerisinde kolayca açığa çıkarabilmektedir. Kitlenin oluşturduğu kolektif ruhla ortak hareket etmek ve toplulukları istenilen şekilde yönlendirmek daha kolaydır. Nitekim kitleler dışarıdan gelen etkenlerle tahrik olunma ve kışkırtılma potansiyeli yüksek, kolayca telkin altına alınabilen, duygusal patlamalar yaşayan ve istenildiğinde en katı ve hoşgörüsüz yapı hâline gelen bütünlüktür.[116] Bir araya toplanmış insanları belli hedef doğrultusunda harekete geçirmek ve onları galeyana getirip isyana teşvik etmek Jön Türkler için amaçlarına ulaşmada önemli fırsatı oluşturmaktadır. Dolayısıyla Jön Türklerin matbuat vasıtasıyla kamuoyunu sivil itaatsizliğe çağırarak onları iktidar tarafından kontrol edilemez hâle getirme düşüncesi muhalefet yöntemi olarak ortaya çıkmaktadır.

Cemiyet'in henüz kurulduğu dönemden itibaren Jön Türkler ihtilâl yaratmaya çalışmıştır. Jön Türklerin Tıbbiye ve Mülkiye

115 Adadağ, *a.g.e.*, s.49.

116 Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, 2. Baskı, Tutku Yayınevi, Ankara, 2015, s.35-36.

öğrencilerinden bir kesimi, camilerden birine toplanıp namazın ardından cemaati galeyana getirip ihtilâl havası yaratma düşüncesine girmişler ancak Mîzâncı Murâd gençlerin fevrî davranışlarının önünü almıştır.[117] Mîzâncı Murâd yeteri kadar gücü olmayan Cemiyet'in büyük bir ihtilâl hareketinin öncülüğünü yapamayacağını o dönemde idrak etmiştir. Bununla birlikte Jön Türkler ilerleyen süreçte özellikle matbuat vasıtasıyla toplumu ihtilâle hazır hâle getirmeye çalışmıştır. Mîzâncı Murâd'ın Avrupa'da çıkarmaya başladığı *Mîzân*'ın ilk sayısında Sultan II. Abdülhamid iktidarını adeta ihtilâlle tehdit eder üslûp kullanılmaktadır. Cemiyet'in açıkladığı beyannameye göre padişah hal' edilmeli ve devlet rüesası görevden el çektirilmelidir. Eğer denilen yapılmazsa Jön Türkler kabulüne "tereddüt" ettikleri "kıyâm-ı umûmî"yi göze alarak harekete geçeceklerdir.[118] Mîzâncı Murâd da II. Abdülhamid iktidarına karşı sessiz kalma vaktinin geçtiğini ve artık yüksek seslerle mücadele edilmesi gerektiğini belirtmektedir.[119]

Tunalı Hilmi toplumu ihtilâle yönlendirmek için şer'i hukuka atıfta bulunarak, halkın ulemayla birlikte harekete geçip Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına son vermesi gerektiğini vurgulamaktadır: "Bu hâlde şerîat var ya.. Şerîatda kısâs da var; ahâli de var, ulemâ da var. Toplanırlar, ayaklanırlar, pâdişâhın tahtını kafasına geçirirler".[120] *Meşveret*'te de "Kalbimize hançer sokmak isteyanlara biz hâlâ selâm turuyoruz. Allah'ın emr etdiği itaât bu mudur?" denilerek halkın II. Abdülhamid'e karşı isyan etmesi için şer'i argümanlar kullanılarak çağrı yapılmaktadır.[121] 1897 Osmanlı-Yunan

117 Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, s.28.

118 "Beyannâme", *Mîzân*, (1), 14 Aralık 1896, s.2-3.

119 Mehmed Murâd, [İsimsiz], *Meşveret*, (3), s.1.

120 Tunalı Hilmi, *Evvel ve Âhir*, s.21.

121 "İstanbul'dan", *Meşveret*, (16), s.3.

Savaşı sırasında İstanbul'da Cemiyet namına dağıtılan beyannamede "Müslümanlar" hitabıyla çağrıda bulunularak "bu herif" başımızda oldukça ülkenin bir gün "yanub gideceği" söylenmektedir. Halkın, II. Abdülhamid'e karşı isyan ederek harekete geçmesi öğütlenmekte ve "Allah'dan korkalım! Müslümanlığımızdan utanalım. En büyük cihad zalimlerle çarpışmaktır. Askerlerimiz ötede Yunan'ı, biz de beride Abdülhamid'i tepeleyelim." denilmektedir.[122] Jön Türkler halkla birlikte askerleri de ihtilâlin içerisine dâhil etmeye çalışmaktadır. Onlara göre Osmanlı ordularının Yunan'a karşı gösterdikleri galibiyetle kalmamaları gerekmektedir. Vatanın, dinin, devletin ve ordunun en büyük düşmanı, "yeni Nemrud Kal'ası" Yıldız Sarayı'na karşı da muzaffer olunması lüzumundan *Mîzân*'da bahsedilmektedir.[123]

Şerâfeddin Mağmûmî ise halkı isyana teşvik etmede ilginç bir söylem kullanmaktadır. İddiasına göre Sultan II. Abdülhamid 600 yıllık devleti 20 yılda mahvederek sonuncu padişah olmayı ve Osmanlı tarihine "hatime" çekmeyi düşünmektedir. Bu duruma karşı halk müdahale etmelidir. Zira devleti yalnız Osmanlı hanedanı değil, Osmanlı toplumunun ecdadı "müştereken" kurmuştur. Dolayısıyla da devlet yalnızca Osmanlı hanedanına ait değildir. Mağmûmî, halkın yaşanılanlar karşısında sükût etmemesi gerektiğini belirtmekte ve "Abdülhamid'in bu niyet-i mecnûnânesine de mi mânî olmayacağız?" diye sormaktadır.[124]

Jön Türklerin halkı ihtilâle meylettirme konusunda onlara doğrudan hitap etmeleri dikkat çekici yöntemdir. *Mîzân*'daki bir yazıda "Dinlerini ve vatanlarını seven bi'l-cümle Osmânlıların

122 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.464.

123 "Harb Muhabir-i Mahsûsamızdan", *Mîzân*, (18), 3 Mayıs 1897, s.3.

124 Şerâfeddin Mağmûmî, "Ne İdik, Ne Olduk?", s.4.

dahi bizim ile hem efkâr olub"[125] şeklinde cümleyle din ve vatan sevgisi üzerinden Jön Türk fikriyatıyla birleşim yaratılmak istenmektedir. *Osmânlı*'daki "Ey ashâb-ı imâm ve vicdân! Daha ne kadar bu din ve vatan düşmânının boyunduruğu altında inleyüb turacağız?" cümlesi de benzer görevi ihtiva etmektedir.[126] *Kanûn-i Esâsî*'de halkın aklını başına toplayıp köhne "binâ-yı istibdâdı" sarsarak evlatlarının solmuş yüzlerini güldürmek ve iftihar vesilesi kılmak gerektiği söylenmektedir. Öyle ki Hristiyan Avrupa'da ve Amerika'da bile "zulm ve istibdâd" altında ezilen millet dahi yokken kendileri neden bir kişinin keyfine kurban olmaktadır sorusu halka sorulmaktadır.[127] *"Osmânlılar"* hitabıyla *Mîzân*'da yayımlanan beyannamede hilâfet ve devlet gibi iki mukaddes kurumun II. Abdülhamid'in iktidarı nedeniyle "yeryüzünden gaib olmasına bakub duracak mısınız?" denilerek halk harekete geçirilmek istenmektedir. Jön Türkler "kıyâm-ı umûmî"yi göze alarak ihtilâl çıkmasının muhtemel olduğunu aksettirerek "ayaklanmış bütün ümmet"in karşısında kimsenin duramayacağını da vurgulamaktadır.[128]

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid ile Çarlık Rusyası arasındaki siyasî ilişkileri yoğun şekilde propaganda olarak kullandıktan sonra da asıl maksatlarını açığa çıkarmakta ve Osmanlı halkını padişaha karşı silâhlı direnişe çağırmaktadır. Derviş Himâ *Meşveret*'te şöyle demektedir: "Mâdemki devlet bizi Rus'a, Bulgar'a teslim edecek ümmetçe bir silâha sarılalım. Bakalım o müstebidlerin o top yıkmaz sarayları ne olur? Koca bir millete karşı nankörlük ne demek olduğu o zaman anlaşılır."[129] Halil Ganem de

125 "Makale-i Mahsûsa", *Mîzân*, (4), 11 Ocak 1897, s.2.

126 "Pâdişâh Düşmânlarımızı Taltif İdiyor!", *Osmânlı*, (32), 15 Mart 1899, s 8.

127 "Makale-i Şer'iye", *Kanûn-i Esâsî*, (2), 28 Aralık 1896, s.2.

128 "Beyannâme", *Mîzân*, (1), s.2-3.

129 Derviş Himâ, "Arnavudluk'dan", s.4.

Osmanlı halkının hiçbir zaman bu derece kötü idare elinde yaşamadığını, hakaret görmediğini ve harap olmadığını iddia ederek maksatlarının halkı "ikaz etmek" olduğunu söylemekte "bu kadar la'net ve nefret-i umûmiyeye" uğramış II. Abdülhamid'in hâlâ kendilerini idare etmesini yadırgamaktadır.[130]

Mîzân'da Ali Suavî'nin öncülüğünü yaptığı Çırağan Baskını Vakası örnek gösterilerek, Sultan II. Abdülhamid iktidarına itaatin "nâmeşrû" hatta "haram" ancak kıyamın "meşrû" hatta "farz" olduğu söylenmektedir. Ali Suavî için "yaşamasını bilmediyse ölmesini şâhâne bildi" denilerek, ölümüne sebep olan Çırağan Baskını övülmektedir. Baskını "hareket-i haydar-pesendâne ve vatanperestâne" gören Jön Türkler, "Ya Ölüm, Ya Hürriyet" nidaları atan Ali Suavî'nin kendilerine "büyük bir ders-i hikmet ve hakîkat" gösterdiği kanaatindedir. Dolayısıyla II. Abdülhamid milletin "hak"kını, "nâmûs"unu ve "şeref"ini iade edinceye kadar halk "Suavîyâne gazâlar" vermelidir. Yoksa "mecnûn" padişah milleti "Rus boyunduruğu" altına geçireceğinden artık bekleyecek vakit kalmamıştır.[131] Böylesi kutsallaştırılan Ali Suavî'nin öncülük ettiği Çırağan Baskını'nın amacını ve ruhunu halkın benimsemesi için Jön Türkler, vakayı konu alan ve Ali Suavî'nin hareketini II. Abdülhamid iktidarına başkaldırı olarak yücelten tiyatro oyunu dahi yazarak halkı ihtilâle teşvik etmişlerdir.[132]

Jön Türkler sivil kitle ayaklanması sırasında halkın nerelerde toplanmalarını ve ne şekilde ihtilâle başlamalarını da açıklamaktadır. Bir Jön Türk beyannamesinde halkın camilere, meydanlara, Bâb-ı Âlî'ye ve Yıldız Sarayı'nın önüne toplanması ve "Kanun-i Esasi'yi almadan, Meclis-i Meb'ûsan'ın açıldığını görmeden

130 Halil Ganem, "İcmâl-i Mesâib", *Meşveret*, (26), 25 Ekim 1897, s.1.

131 "Ali Suavî Merhûm", *Mîzân*, (26), 28 Haziran 1897, s.1-2.

132 Süleymân Midhat, *Ali Suavî*, Cenevre, 1316.

dönmeyiz." naralarını atması istenmektedir.[133] Hareket risalesinde "biz hürriyetimizi isteriz", "hürriyet gibi bir lâzıme-i insâniyetimiz elimize verilmedikçe Abdülhamid'i pâdişâh tanımayız", "Meclis-i Meb'ûsan açılmalıdır" gibi sloganları dile getirmeleri halktan beklenmektedir.[134] 30 Eylül 1895'te İstanbul'da yaşanan Ermeni olaylarından birkaç gün sonra Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti adıyla dağıtıp kendilerini ifade ve ifşa ettikleri beyannamede de Ermenilere saldırmaktansa "zulüm ve istibdâdın" merkezi Bâb-ı Âlî'yi, Şeyhülislâm Kapısı'nı ve Yıldız Sarayı'nı basarak buraları "müstebitlerin" başına yıkmak için halka çağrı yapılmaktadır.[135]

Jön Türklerin halkı ihtilâle teşvik ettikleri bir beyannamede halkın Bâb-ı Âlî'yi ve her kasabadaki hükûmet konaklarını işgal etmeleri, icap ederse ellerine sopaları, bıçakları almaları ve korkmamaları söylenmektedir. Kendilerinin "Ya hak ya ölüm!" diyerek Meclis-i Mebûsan'ı açtırmak ve "zâlim hükûmeti" kökünden söküp atmak için işe başlayacaklarını bildirip "günâh bizden gitdi" demeleri istenmektedir.[136] *Mîzân*'daki bir yazıdaysa halkın ana, kız, baba, oğul bir cuma günü Yıldız Sarayı önünde toplanarak "hoş bir kıyâmet" koparabilecekleri, bunun zor ve korkulu iş olmadığı ve isyana ninelerin ve dedelerin de ön ayak olmaları gerektiği belirtilmektedir.[137]

Kanûn-i Esâsî'ye göre halk "Sağ ele Kur'an'ı sol ele Kanûn-i Esâsî'yi" alarak topluca Yıldız Sarayı'na yürümelidir. Askerlerin Müslüman olduğu için Kur'an'a kurşun sıkmayacakları ve

133 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.464.

134 *Hareket*, s.59-60.

135 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s.159.

136 BOA, Y. MTV. 153/72.

137 "İdâre-i Merkeziye'den Mevrûd Bir Mektûbdan", *Mîzân*, (6), 25 Ocak 1897, s.4.

kardeşlerine kıyamayacakları belirtilerek halkın hürriyetini ve hukukunu istemesi ve "Millet Meclisi! Millet Meclisi!" diye bağırması gerektiği söylenmektedir.[138] Jön Türkler "yüz binlerce" toplanan halkın silâha ihtiyaç duymadan Yıldız Sarayı'na girmesini ve Sultan II. Abdülhamid'den vehminin esiri olmaktan, hevesine iş görmekten, milleti tahkir etmekten vazgeçip adaletle hizmet etmesi yönünde talepte bulunmalarını istemektedir. Silâhsız olmaktan korkmamalarını çünkü askerin "mü'mîn" kardeşine silâh çekmeyi kendisine yakıştırmayacağını hatta hâlin vahametini anlarsa onlarla birlikte olacağını vurgulamaktadır.[139] Öyle ki askerin ihtilâl durumunda halka kurşun atmayacağı malumatının Yıldız Sarayı'nı karıştırdığı haberi dahi *Mîzân*'da yer almaktadır.[140] Bu tür söylemlerle adeta sivil halk için ihtilâl kılavuzu hazırlanarak isyanı nasıl ve ne şekilde başlatmaları ve ne yapmaları gerektiğine dair Jön Türkler tarafından yol gösterilmektedir. *Hareket* risalesinde sivil kitle isyanı sırasında eğer herhangi karşı kuvvetle karşılaşılırsa Avrupalı devletlerin elçiliklerinin mevcut ve "ilticâ kapıları"nın ve "kurtuluş"un açık olduğu da belirtilmektedir.[141] Jön Türklere göre yabancı elçilikler II. Abdülhamid'e karşı savunma aracı olarak kullanılacak önemli güçtür.

Jön Türklerin ihtilâl çağrıları Bulgar basınında da yankı bulmuştur. Bulgar gazetelerinde Jön Türklerle ilgili çıkan haberlerin Sultan II. Abdülhamid'e sunulduğu 7 Nisan 1901 tarihli belgede "Jön Türkler ile berâber Arnavutluk, Ermenistan, Kürdistan, Makedonya ve Suriye" bölgelerindeki halkın hep birden "ihtilâl"

138 "Allah Erbâbını Halk İylesun", *Kanûn-i Esâsî*, (9), s.6.

139 *Vatan Tehlikede*, s.18; Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.460.

140 "Vatandan Havâdis", *Mîzân*, (2), s.5.

141 *Hareket*, s.49.

yapacakları haberlerinin yazıldığı zikredilmektedir.[142] Böylece Jön Türklerin ihtilâl çağrılarının halk tabanında karşılık bulacağı ve Osmanlı Devleti'nin çeşitli coğrafyalarında ihtilâl ortaya çıkacağı Jön Türk basını yanında farklı taraflarca da dillendirilmektedir.

Osmanlı toplumunu kitle isyanına teşvik noktasında eğer ihtilâl yapılmazsa devlet ve millet için geleceğin karanlık olacağı anlayışı Jön Türklerin söylemleri içerisindedir. *Vatan Tehlikede* risalesine göre Meclis-i Mebûsan açılmaz ve Sultan II. Abdülhamid iktidarının kayıtsızlığı sürerse vatanın üzerindeki tehlike ve tehdit artmaya devam edecektir. Avrupa devletleri de fırsat bulduklarında Osmanlı'yı taksim edeceklerdir. Eğer halk biraz gayret göstermezse hem "bednâm" hem de "zelîl ve sefîl" olacaktır.[143] Jön Türklerin halktan bekledikleri gayret ise II. Abdülhamid iktidarına karşı çıkacak kitle ihtilâli meydana getirmektir. *Hareket* risalesinde mevcut olumsuz durumun devamı hâlinde Osmanlıların yarın dünya üzerinde diyanetini muhafaza edecek devleti kalmayacağı kötü gelecek senaryosu üzerinden şöyle çizilmektedir: "Yarın Rus İngiliz Fransız hattâ Yunan Bulgar gibi milletlere karuşub aslınızı nesebinizi neslinizi gayb edeceksiniz. Bugün efendisiniz yarın hadîm olacaksınız. Bugün âlîsiniz yarın alçak olacaksınız."[144]

Kötü gelecek inşasında özellikle Türk ve Müslüman kesime hitap edilerek onları etkileme amaçlanmaktadır. Jön Türklere göre Osmanlı idaresi altında ne kadar Hristiyan millet varsa ve hepsi Sultan II. Abdülhamid'in yönetiminden mustaripse de zulmün daha şiddetlisini gören Türkler ve Müslümanlardır. Buna karşın seslerini çıkarmadıklarından vatan mahvolmaktadır. Türk ve

142 BOA, Y. PRK. PT. 20/95.

143 *Vatan Tehlikede*, s.20.

144 *Hareket*, s.58.

Müslüman kesim sustukça zulüm daha da artacaktır.[145] Kötü gelecek inşası üzerine söylemlerin bulunduğu *Neler Olacak* risalesi Jön Türklerin ilgili iddialarının etkili biçimde topluma sunulduğu önemli eserdir. Risalede İstanbul'un Ruslar tarafından işgal edilmesinden 50 yıl sonrası kurgulu şekilde işlenmektedir. Risalenin dikkat çekici yönü de hedef kitlesine özellikle Türkleri almasıdır. İsminden de anlaşılacağı üzere eserde eğer Jön Türklerin arzuladığı ihtilâl meydana gelmezse karanlık gelecekte nelerin olacağı, Rusların İstanbul'u işgal edip yapacakları zulümler ve Türklerin düşeceği sefalet ve kötü son duygulu şekilde anlatılmaktadır.

Osmanlı halkının Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı ihtilâle başvurmadıklarında kendilerini karanlık bir geleceğin beklediğini iddia eden Jön Türkler, çözüm yolunu yine halkın kendisinde bulmaktadır. Ahmed Rızâ içerisinde oldukları derdin çaresini felâkete sebep olanlarda değil, kendi çabalarında ve gayretlerinde beklemeleri gerektiğini vurgulamaktadır.[146] *Meşveret*'te anlatıldığına göre mesut günler gelecek, yırtıcı kuşların ömrü az olduğundan "zâlim"in de sonu böyle olacaktır.[147] *Neler Olacak* risalesinin sonunda da Rus işgalinin aslında hikâyenin anlatıcısının rüyası olduğu görülmektedir. İhtilâl sonucunda ilân edilen Meşrutiyet'in halkta yarattığı coşkunun sesleriyle uykusundan uyanan hikâyenin anlatıcısı, II. Abdülhamid iktidarının ardından mutlu ve mesut günlerin kendilerini beklediğini vurgulamaktadır.[148] *Neler Olacak* risalesinin *Mîzân*'daki tanıtım yazısında da mevcut iktidarın devamı hâlinde "vukuat-ı târihiyeden olacak" hâllerin tasvir edildiği, bunun rüya olduğu algısıyla da "ümmetin himmetiyle küşâd olunacak devr-i hürriyet ve muâdelet

145 *Hareket*, s.41.

146 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (4), s.1

147 "Hafiyeler", *Altı Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, s.1.

148 *Neler Olacak!..*, s.22-24.

sayesinde" rüyadakilerin yaşanmayacağı konusunda "ümîtvâr" oldukları açıklanmaktadır.[149] Böylece Jön Türkler Osmanlı toplumunda geniş katılımlı sivil bir kitle hareketi beklentisi içerisinde olduklarını göstermektedir.

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı halkın gerçekleştireceği ihtilâlle aydınlık geleceğin inşa edileceğini aksi takdirde devleti ve toplumu karanlığın beklediğini savunmaktadır. Bu şekilde halkın Jön Türklerin istediği şekilde ortak hareket etmesi ve geniş katılımlı ayaklanmanın önünün açılması için kitleleri gelecek inşası üzerinden etkilemek önemli muhalefet yöntemi olarak ortaya çıkmaktadır.

3.3.2. Halka İhtilâlci Cesaret Vermek

Jön Türkler Osmanlı toplumunu Sultan II. Abdülhamid iktidarı aleyhine ihtilâle teşvik etmede cesaret verici söylemler kullanmaktadır. Matbuatlarında bu doğrultuda hitaplarda da bulunmaktadır. *Meşveret*'te "Ey Osmânlılar! Ey cihângir evlâdları! Ey cesûr bahadırların zürriyeti"[150] gibi hitaplar halkı etkilemek için zikredilmektedir. *Kanûn-i Esâsî*'de Osmanlı halkına kendilerinin "şânlı Osmânlıların evlâdı" ve kanlarının "Osmânlı kanı" olduğu hatırlatılarak eğer devlet yıkılıp "ecnebî" boyunduruğuna geçerlerse hiçbirini yaşatmayacakları söylenmekte ve "Uyanalım! Son def'a olsun cânlı, kanlı Osmânlı olduğumuzu, hâlâ yaşadığımızı fiilen gösterelim." diyerek ihtilâl yolunda cesaret verilmektedir.

Vatan Tehlikede risalesinde Sultan II. Abdülhamid iktidarının sebep olduğu olumsuz hâli gören halkın her şeye sükût etmesinin ve esir gibi boyun eğmesinin Osmanlılığın şanına ve şerefine leke getireceği vurgulanmaktadır. Jön Türkler "Memleket bir çiftlik,

149 "Neler Olacak?", *Mîzân*, (16), 19 Nisan 1897, s.4.

150 H. N, "Mütâlaa", s.2.

pâdişâh o çiftliğin sâhibi, biz onun esirleri değiliz." diyerek ihtilâl ateşini yakmak istemektedirler.[151] Derviş Himâ *Meşveret*'te "Korkmayınız aziz vatandaşlar! Korkmayınız! Er geç öleceğiz. Bârî namûsumuzla ölelim. Osmânlılık nâmını âlâ edelim." deyip Ali Suavî'yi, Midhat Paşa'yı ve Nâmık Kemâl'i örnek göstererek onların isimlerinin milletin kalbinde hürmetle durduğunu ve böyle şansız yaşamaktansa şanlı ölmenin millet için en büyük şeref olduğunu ifade etmektedir.[152] Girit'in fethini ve elden çıkışını anlatan Jön Türk risalesinin girişinde, eserin ilham kaynağı olarak fikir ve göz sahiplerini "erkekçe bir harekete" geçirmesi dilenmektedir.[153] *Meşveret*'teki bir şiirde de halk isyana şöyle davet edilmektedir:

Ey vatandaşlar, hamiyyetli cesûr Osmânlılar!
Ey tarafdâr-ı terakki, ittihâd unvânlılar!
Ey kulûb-ı âliye ashâbı, pak vicdânlılar!
Ey esâret-dîde ümmet, ey dü çeşmi kanlılar!
Çıktı feryâd-ı vatan ayyûka imdâd istiyor
Mahv-ı istibdâd içün gayretli evlâd istiyor[154]

Meşveret'teki başka şiirde yine halka seslenilmektedir:

Er olan böyle zebûn-âne olur mu münkâd
Zâlimin emrine herdem diyerek eyvâh ...[155]

151 *Vatan Tehlikede*, s.14.

152 Derviş Himâ, "Arnavudluk'dan", s.5.

153 R. Figânî, *a.g.e.*, s.2.

154 "[İsimsiz]", *Meşveret*, (23), 3 Aralık 1896, s.6.

155 A'zâ-yı Cem'iyetten Biri, "Şuûnât-ı Bahriyye", *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 15 Ocak 1896, s.6.

Jön Türkler cesarete vurgu yaparak halkın "zâlim" iktidara karşı harekete geçmesini istemektedir. Zalime karşı başkaldırı hususunda XIV. yüzyıl başlarında İsviçre'nin Avusturya hâkimiyetine karşı ayaklanmasının öncülüğünü yapan İsviçreli efsanevi kahraman Guillaume Tell'in hikâyesinin anlatıldığı ve Schiller tarafından yazılan dramatik oyunun Abdullah Cevdet tarafından Türkçeye tercüme edilmesi de dikkat çekicidir.[156] Eserde zorba yöneticilere karşı başkaldırının anlatılması, halkı Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı isyana teşvik etmede önemli argüman olarak kullanılmaktadır. Eserin ihtiva ettiği anlam itibarıyla hürriyet ilkesini ön plana çıkarması ve zalimliğe karşı isyanı teşvik etmesi Osmanlı toplumuna yönelik çağrı niteliği taşımaktadır.

Ahmed Rızâ 1877-1878 ve 1897 Savaşlarında Rusya'ya ve Yunan'a karşı savaşmak için silâha sarılıp akın akın İstanbul'a gelen gönüllü bahadırların nasıl olur da bugün "mala ve câna ve mal ve cândan azîz nâmûsa Moskof'dan ziyâde tasallut ve taarruz eden ve etdiren" Sultan II. Abdülhamid'e tahammül edebildiklerini sormaktadır.[157] İhtilâle teşvik edici bir Jön Türk beyannamesinde de şu şekilde çağrı yapılarak Osmanlılık üzerinden gurur okşanmaktadır: "Evet, ayaklanınız, ey henüz başkaldırmamış olan ahâlimiz! Bu kadarcık bir Osmânlılık gayreti barî gösteriniz ki: (şimdiki Osmânlılarda eski Osmânlıların kanı yokdur) gibi ağır sözler altından da kurtulasınız!.."[158]

Vatan Tehlikede risalesinde "Hamiyyetli Osmânlılar! Korkmayınız, korkmak size yakışmaz. Altı yüz senedenberi âbâ ve ecdâdınız hep cesâretle yiğitlikle hareket etdiler" denilmektedir.[159]

156 Schiller, *Guillaume Tell*, (Çev. Abdullah Cevdet), İkinci Tab', A. Costagliola Matbaası, Mısır, 1314.

157 Ahmed Rızâ, "Nâmûs-u Millet", *Meşveret*, (26), 25 Ekim 1897, s.2.

158 BOA, Y. MTV. 153/72.

159 *Vatan Tehlikede*, s.17.

Hareket risalesinde Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin temelinde ve idaresinde "zerre hakları" yokken "adâlet" için kopardıkları çığlıktan ne kadar istifade ettikleri örnek gösterilerek vatanın ve devletin asıl sahipleri Türklerin ortaya çıkaracağı "kıyâm"ın ne kadar etkili ve şiddetli olacağına dikkat çekilmekte ve "korkmayınız azm ediniz sebât ediniz ısrar ediniz" denilmektedir. "Saray korkuyor çünkü hâindir. Size korkmak değil korkutmak ve hareket etmek düşer. Azın edin yürüyün." söylemiyle halk galeyana getirilmek istenmektedir.[160]

Halka, Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı ayaklandıracak cesareti aşılamada Jön Türklerin kullandığı en önemli ve dikkat çekici eser *Neler Olacak* isimli kurgu yüklü risaledir. Rusların İstanbul'u işgal etmesinden 50 yıl sonrasını anlatan risalede, hikâyenin anlatıcısıyla konuşan yaşlı bir ayakkabı boyacısı bu hâle gelmelerinde baş sebebin II. Abdülhamid olmakla birlikte, babalarının da payı bulunduğunu söylemektedir. Kendi babasının önceden namuslu adam olmasına karşın II. Abdülhamid'in iktidarı nedeniyle devletin inkırazının yakın olduğunu anlayınca kendi ailesini kurtarma amacına düşerek servet edinmeye gayret ettiğini anlatmaktadır. Ailesine bıraktığı servetle üzerine düşen görevi yaptığını zanneden babasının hesabının ne kadar yanlış olduğunu kendi hâlini göstererek eleştirmektedir. "Hakaret" ve "esâret" zinciri içinde maddî servetin hiçbir manasının olmadığını söyleyen yaşlı boyacının ağzından Jön Türkler Osmanlı toplumuna vermek istedikleri asıl mesajı şu şekilde dile getirmektedir:

> Öyle alçak babalar, evlâdını diri, diri yiyen mahlûkâta benzerler. Ah! Böyle câniler dünyâya kalacaklarına kahrolmalı idiler. Varsınlar tâ kıyamete kadar mezarda hortlasınlar... Bizi yersiz, me'vâsız, vatansız, penâhsız bıraktılar. Ah! Vatan! Ah! Hürriyet...[161]

160 *Hareket*, s.49, 60.

161 *Neler Olacak!..*, s.12-14.

Anlaşılacağı üzere Jön Türklerin burada konuşturduğu yaşlı boyacının babası, yani eleştirilerin odak noktasında bulunanlar risalenin yazıldığı dönemin insanıdır. Bu şekilde Jön Türkler halka eğer Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına son vermezlerse devletin yok olacağını, vatanın "Moskof"un işgaline uğrayacağını ve çocukları tarafından "la'netle" yâd edileceklerini vurgulamaktadır. Bunun yanında yine aynı risalede bir Rus subayının ağzından II. Abdülhamid'in iktidarına ses çıkarmayarak kötü sonuca sebebiyet verenler olarak Osmanlı halkı da suçlanmaktadır. Öyle ki Rus subayının gözünde II. Abdülhamid iktidarına göz yuman Osmanlı toplumu beşeriyet zümresinin dışında en aşağı varlık konumunda zikredilmektedir. Hatta subaya göre insanlık âlemi için böylelerinin yaşaması bile doğru değildir.[162] Jön Türklerin risaledeki bu tür keskin cümlelerle halkın duygularını harekete geçirerek ihtilâle zemin hazırlamaya çalıştığı açıkça görülmektedir.

Jön Türkler arasında halka yönelik ihtilâl çağrılarında özellikle Tunalı Hilmi ön plana çıkmaktadır. Kaleme aldığı başta Hutbe serisi olmak üzere eserlerinde halkı sıkça isyana teşvik etmektedir.[163] Tunalı Hilmi *İlk ve Son Gayret* isimli eserinde Girit Adası'na Yunan kralının oğlu Yorgi'nin vali atanmasını "Girid'e Yunan bayrağı dikdiriliyor. Yunan pençesi atdırılıyor. Evet: Girid Yunanlıya viriliyor!" şeklinde belirterek Osmanlı toplumuna "Siz buna râzı mısınız?" diye sormaktadır. Zira ona göre göre Girit'in asıl sahibi Osmanlı hükûmeti değil, Osmanlı ahalisidir. Dolayısıyla da Girit'in kaybedilişinde halkın Sultan II. Abdülhamid'in siyasetine tepkisiz kalması en önemli etkendir. Tunalı Hilmi halkın

162 *Neler Olacak!..*, s.17-19.

163 Tunalı Hilmi'nin *Hutbe*lerindeki tonu sert söylemlerle alâkalı Şerif Mardin *Hutbe* serisinin fikrî değerden tamamen yoksun olmasına karşın söylem biçiminin heyecanı ve ateşi ile Cemiyet'in yapmak istediklerini Ahmed Rızâ'nın ve Mîzâncı Murâd'ın yazılarından çok daha kesin şekilde dile getirdiğine dikkat çekmektedir bk. Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, s.146.

yaşanılanlara başkaldırmasını ve ayaklanmasını istemektedir. Köylerden ve kasabalardan şehirlere toplanarak beyanname hazırlayıp üzerine mühür basarak yabancı devletlerin elçilerine ve konsoloslarına vermek suretiyle tepkilerini dile getirmelerini ve bunu yaparken de kimsenin burnunun bile kanamamasına dikkat etmeleri gerektiğini açıklamaktadır. Eserine adını veren "ilk ve son gayret"in de Osmanlı toplumunun haksızlıklara haklı başkaldırısı ve hakkını istemesi olacağını vurgulamaktadır.[164]

Cemiyet'in eylem tabanlı hareket etmesini isteyen Tunalı Hilmi'nin başında olduğu Osmanlı İhtilâl Fırkası'nın İstanbul'da dağıttığı ve yüksek olasılıkla Tunalı Hilmi'nin kaleme aldığı ihtilâlci beyannamelerde dile getirilenlerse daha sert yöntemleri içermektedir. Bunların birinde "Bu miskinâne sükût ve sükûnu bırakınız [...] Uyanınız, darbenize dağlar dayanmayan o kuvvetli ellerinize, cür'etli babalarımızdan miras kalan paslanmış silâhları alınız, sokaklara fırlayınız. Hain memurları, hafiyeleri gebertiniz..." şeklinde isyana teşvik edici sözlerden sonra kendilerinin henüz kullanmadıkları bombalarla Yıldız Sarayı'nı ve saray mensuplarını havaya uçuracakları söylenmektedir.[165] Yine başka beyannamede de "Evet, öleceğiz, öldüreceğiz, keseceğiz, biçeceğiz, yakacağız, yıkacağız! Hiç kimseden pervâmız yok!.." denilerek Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı kanlı ihtilâl başlatacakları tehdidi yapılmaktadır.[166]

Tunalı Hilmi tahammülün sınırlarını çoktan aşmış "zâlim hükûmet"e karşı toplumun topyekûn birleşerek ayağa kalkması gerektiğini şöyle belirtmektedir: "Şu hepimizin kafasına inen topuzlar, bizi birleşdiremiyor mu?.. Hâlâ kafalarımızı ezemedi mi,

164 Tunalı Hilmi, *İlk ve Son Gayret*, s.3, 10, 14-16, 22.

165 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.459; İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, s.64.

166 BOA, Y. MTV. 153/72.

hâlâ bir kafada olmamıza elvermiyor mu? Allah'dan daha ne bekliyoruz?.." Kendilerinin ezildiğini ancak hiç olmazsa çocuklarının "zâlim elinde Moskof ilinde" meşakkat çekmemesi için mücadele etmeleri gerektiğini vurgulayan Tunalı Hilmi böylece kamuoyu bilinci ve kitle hareketi oluşturma gayreti içerisine girmekte ve topluma cesaret vermektedir:

> Tavşanlığı bırakalım hemşehriler! Hiç olmazsa tilki olalım; tilki postuna bürünelim fakat, arslan izinden gidelim. İlerüleyelim, arslanlara katılalım, turmayalım, birbirimize sokulalım; derdimizi, fikrimizi birbirimize açalım; birbirimize arka olalım, birbirimizi düşürmeyelim, zâlimleri devirelim.[167]

Tunalı Hilmi ihtilâl için halkı cesaretlendirmede dinî argümanları kullanmakta da beis görmemektedir. Ayetlerden ve hadislerden bolca faydalandığı *İkinci Hutbe*'sinde "Ümmetimin şehidlerinin en faziletlisi, zâlim bir imamın karşısına dikilip emr-i bi'l-marûf ve nehy-i ani'l-münker etmesi üzerine öldürülendir. Bu şehidin cennetdeki makamı Hamza ile Cafer'in arasındadır." şeklinde hadisten bahsetmektedir[168] Böylece Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı ihtilâl esnasında vuku bulacak çatışmalarda öleceklerin şehit kabul olunacağını ve yüksek makama erişeceğini iddia etmektedir.

Jön Türkler halkı ihtilâle teşvik etmede modern mekteplerdeki öğrencilere de özelikle çağrıda bulunmaktadır. *Hareket* risalesinde dünyada en büyük kuvvetin maarif olduğundan hareketle

167 Tunalı Hilmi, *Evvel ve Âhir*, s.5, 7, 19.

168 Tunalı Hilmi, *İkinci Hutbe*, s.47. Ancak risaleyi Latin harflerine aktaran ve risaledeki ayetleri ve hadisleri kaynaklarıyla dipnotlandıran İsmail Kara bahsi geçen hadisin kaynağının bulunamadığını söylemektedir bk. Kara, "Ulema-siyaset ilişkilerine dair metinler-II Ey Ulema! Bizim gibi konuş!", s.128. Kara'nın tespiti hadisin Tunalı Hilmi tarafından uydurulduğu ihtimâlini de ortaya çıkarmaktadır. Zira hadisin içeriğinden kastı II. Abdülhamid'in iktidarıdır. Bu ise halkı isyana teşvik için risalenin yazılış amacına gayet uygun düşmektedir.

millet içinde de öğrencilerden büyük kuvvet bulunmadığı ve vatanın tehlikeli zamanında tahsile cevaz olmadığı vurgulanarak "Bırakınız şu mekteb nâmına devâm etmekde oldukları mahpusları. Uğrayınız şehrin meydânlarına toplanınız birleşiniz. Allah birliği sever hürriyet diye nidâ ediniz." denilmekte ve öğrencilerin Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı isyana kalkması istenmektedir. Jön Türklere göre isyanın yankıları Yıldız Sarayı'na kadar ulaşacak ve temeli çürümüş ve tabut tahtasından farkı kalmamış o "taht-ı Hamidî" sarsılacaktır. Bunun yanında öğrencilere "siz zâten gömlek yerine kefen giyen Osmânlı torunları değil misiniz?" diye sorularak onlardan "ulviyet" uğruna can vererek "nâm"larına heykeller diktirmeyi tercih etmeleri beklenilmektedir. Hatta bu yolda ölenlerin "cesedi milletin kalbine gömülür rûhu cennete gider nâmı târihe mefhâret ve saâdetin ser-nağmelerini teşkil eder." denilerek Tunalı Hilmi'nin de zikrettiği üzere II. Abdülhamid iktidarına karşı isyan ederken ölenlerin şehadet makamına erişecekleri iddia edilmektedir.[169]

Jön Türklerin halkı ihtilâle teşvik etmede çağrıda bulundukları bir diğer sosyal grup ise kadınlardır. Kadınlar, Jön Türkler için göz ardı edilmeyecek kesimi ifade etmekteydi. Nitekim Cemiyet'in kuruluşundan önce Paris'e giden Ahmed Rızâ'nın oradaki faaliyetlerini takip eden Paris Sefaretinin Hariciye Nezareti üzerinden Yıldız Sarayı'na gönderdiği 8 Mayıs 1892 tarihli telgrafta, kendisini "pozitivist" olarak tanımlayan Ahmed Rızâ'nın "Memâlik-i Şâhâne'de kadınlar" hakkında yaptığı konferansta "efkâr-ı hürriyetkârâne dermeyân etdiği" belirtilmektedir.[170] Ahmed Rızâ *Osmânlı*'da tefrika edilen *"Vazife ve Mes'ûliyet"* adlı eserinde de kadınlara ayrı bölüm başlığı açarak, Avrupa'da

169 *Hareket*, s.48-50.

170 BOA, Y. A. HUS. 259/68.

kadınların haklarını savunmak için onlarca cemiyet kurmalarına karşın İslâm dünyasındaysa hak ve imtiyaz istemek bir tarafa şerîatın kendilerine verdiği hukuktan dahi istifade edemediklerini vurgulamaktadır.[171] Dolayısıyla kadınlar Jön Türkler için muhalefet safına çekilebilecek kitleyi temsil etmektedir. *Mîzân*'a İstanbul'dan gönderilen mektupta buna binaen şöyle denilmektedir:

> Ümîd ederim ki yakında pek büyük bir inkılâb zuhûr edecektir. Görüştüğüm talebe-i ulûm ve ulemâ-yı din yavaş yavaş vaaz ve nasihate başlıyorlar. Ahâli uyanıyor. Hattâ kadınlar da![172]

Mîzân'da "Osmânlı kadınları!", "Hanım ablalar!" hitabıyla seslendikleri kadınlara "Artık nöbet size geldi. Gayret ve hamiyyet sözünü hitâb edecek sizden başka bir kimse kalmadı." denilerek devletin içerisinde bulunduğu kötü durum ve sebepleri Sultan II. Abdülhamid'in şahsı hedef alınarak anlatılmaktadır. Jön Türklerin kadınlara yönelik söyledikleri aslında erkeklere bir göndermedir. Zira Jön Türkler dini ve devleti batıran "hâinler"in "erkekçe" mukabele ve muamele hakkı kalmadığı için kendilerine kadınların karşı çıkacağını; bunu da sopayla değil, pabuçlarının tersiyle dahi hâlledebileceklerini söylemektedir. Kadınların isyan edip Yıldız Sarayı'na doğru yöneldiklerinde yanlarına kocalarını almamaları gerektiği çünkü onların kendilerini saraya jurnal edebilecekleri ve "iliklerine işlemiş miskinlikleriyle" de cesaretlerini kırabilecekleri ihtarı yapılmaktadır.[173]

Tunalı Hilmi'nin Osmânlı Bir Kız'ın ağzından *Mîzân*'da yayımlanan şiirinde de erkeklerin Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı sessiz kalmaları eleştirilmekte ve onların yerine kadınların

171 Ahmed Rızâ, "Vazife ve Mes'üliyet", *Osmânlı*, (39), 1 Temmuz 1899, s.8.

172 "İstanbul'dan", *Mîzân*, (1), s.3.

173 "Yangın Var Cân Kurtaran Yok mu?", *Mîzân*, (12), s.1- 3.

ön plana atılarak beklenilen ihtilâl ateşini yakmaları istenmektedir. Şiirin birçok bölümü doğrudan kadınlara hitap etmektedir:

> Kalmamış mı halkımızın bir eri,
> Ki, utandıra yâr ile ağyârı,
> Kalkın kızlar durmayalım biz bâri!
> Yiğitlik hep erkeklere mi vergi?
> Kadınlardır bir milletin direği,
> Hem gönlümüz bir Osmânlı yüreği!
> Ak sakal, gaytân bıyık neye yarar?
> Birer okdur, telleri kalbi yarar!
> Haydi kızlar korkacak sanki ne var?![174]

Anlaşılacağı üzere Jön Türkler erkeklerden bekledikleri isyan kıvılcımını göremediğinden kadınları öne çıkararak hem onları muhalefete dâhil edip saflarını genişletmekte hem de erkeklere göndermede bulunarak gururlarını rencide etmektedir. Böylece ihtilâl hareketini toplumun geneline yaymaya çalışmaktadır.

Jön Türk matbuatında tarihe atıfta bulunarak söylediklerini güçlendirme yöntemi halkı ihtilâle teşvik etme noktasında da kullanılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin eski muhteşem günleri hatırlatılarak halkın o günle kıyas yapması sağlanmakta ve hâl-i hazırdaki durumun bütün sorumluluğu Sultan II. Abdülhamid'e yüklenmektedir.[175] *Hareket* risalesinde devletin ve vatanın II. Abdülhamid'in keyfine kurban gittiği söylenerek halkın harekete geçmesi için çağrı yapılmaktadır. Devleti kuran Osman Gazi, İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmed ve hilâfeti İstanbul'a

174 Tunalı Hilmi, "İsviçre'den", *Mizân*, (2), 28 Aralık 1896, s.5.

175 K. M, "İdâre-i Hükûmette Muvâzenet", *Meşveret*, (9), 2 Nisan 1896, s.1-3; *Neler Olacak!..*, s.6.

getiren Yavuz Sultan Selim'den bahsedilerek halka "Osmânlı kahramanlarının ahfâdı değil misiniz?" diye sorulmaktadır.[176]

Meşveret'te de geçmişten örnekler verilerek "Öyle bir millet-i muazzamanın evlâdına böyle bir hâl-i felâketi idrâk edüb hâlâ sükûnet etmek yakışmaz." denilerek halkın Sultan II. Abdülhamid'e tepkisiz kalmasının "akıl ve idrâk" dışı olduğu ifade edilmektedir.[177] II. Abdülhamid'in kendi bekası için 600 yıllık devleti mahvettiği ve beraberindeki "hâin" güruhla vatanın kanını emdiği söylenmektedir. Duruma binaen halka "Vatanı kurtarmayacak mısınız, mâder-i mukaddesiniz cân verirken seyirci mi kalacaksınız?" diye sorulmakta ve hemen ardından da tarihe atıf yapılmaktadır:

> Bir kere târihe bakın; bakın da babalarınızın, dedelerinizin ulüvv-i himmetini şeca'ât ve celâdetini görün. Onlar bir aşiretden bir devlet çıkardılar. Siz o devletden müstakil bir aşiret bile bırakmayacaksınız. [...] Fırsat bu fırsattır. Hamiyyet, gayret zemânı bu zemândır. Hakirâne yaşamaktan şân ve şerefle ölmek hayırlıdır.[178]

Neticede Jön Türkler halkı topyekûn ihtilâle sevk etmek için onları cesaretlendirmeye çalışmışlar ve matbuatlarında bilinçli şekilde sürekli teşvik edici söylemlerde bulunmuşlardır. Ancak Jön Türkler matbuat vasıtasıyla çağrıda bulundukları halktan

176 *Hareket*, s.58-59. Burada övülen Yavuz Sultan Selim'in *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*'nde ise saltanata kanaat etmeyerek hilâfeti de "gasbeder"se cihangir olacağını zannederek Mısır hükümdarıyla savaşması eleştirilmekte ve Yavuz Sultan Selim için şöyle denilmektedir: "yüzbinlerce Müslümânların kanına girmiş ve bu sûretle Mısır'ı kabza-i teshirine geçirmiş ve orada bulunan emânetleri bi'l-gasb güyâ kendisine hilâfet nâmını verdirmiştir." bk. *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s.24. Halkı ihtilâle teşvik için halifeliği İstanbul'a getirmekle övülen Yavuz Sultan Selim'in başka bir Jön Türk risalesinde halifeliği gasp ettiği iddiasıyla suçlanması Jön Türk matbuatındaki söylem tutarsızlığının da ilginç bir örneğidir.

177 "İstanbul'dan", *Meşveret*,(16), s.3.

178 Sâi, "Bıçak Kemiğe Dayandı", s.3.

kitle isyanı ve ihtilâl hareketine yönelik istedikleri desteği alamamışlardır.[179] Arzu ettikleri şekilde halk tabanında etki yaratamadıklarını ve bekledikleri ihtilâli gerçekleştiremediklerini gördükçe üzüntü ve kızgınlık karışımı üslûpla tepkilerini yine matbuat üzerinden ifade etmişlerdir.

Meşveret'te iyiliği emredip kötülüğü def etmekle sorumlu Müslümanların görevlerini yapmadıklarından dolayı "Cenâb-ı Hakk böyle bir zâlim mahlûk vâsıtasıyla bizden intikâm alıyor." denilmektedir.[180] Jön Türklerin Müslümanların yapmadığı görevle kastettiği ise Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı kitle ayaklanmasında bulunmamalarıdır. Nitekim *Osmânlı*'da da "Ey ihvân-ı din! Artık siz yine sükût ediniz! Yine Sultan Hamid ve avânesinin sözine kapılınız!.."[181] şeklinde söylemle halkın tepkisizliğine tepki gösterilmektedir. Bir Jön Türk beyannamesinde devletin kötü gidişatına karşı sessiz kalan halka yönelik şöyle üslûp kullanılmaktadır:

> İnsaf... Müslümanlar, insaf!.. Bu derece safdil olmayalım!.. [...] Bunca zulm, bunca hainlik ortada iken cansızcasına durmak yakışmaz!.. [...] Geliniz biraz gayrete gelelim. Dinini devletini seven cemiyete, cemiyetimiz de bunlara yardım etsin. Elbirliğiyle çalışalım.[182]

Osmanlı toplumunun Sultan II. Abdülhamid iktidarı aleyhinde isyana kalkışmaması Jön Türklerce anlamsız görülmekte ve eleştirilmektedir. Abdullah Cevdet halkın bu durumunu *Meşveret*'te dizelerle şöyle dile getirmektedir:

---

179 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.611-613.

180 Hayrullah, "Darü'l-Harb", s.4.

181 "İstanbul'dan Mektûb", *Osmânlı*, (1), 1 Aralık 1897, s.8.

182 Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.533.

Gelmiyor seylâb-ı istibdâd-ı sultânın sonu
Gelsin artık bizdeki bu sabr-ı bî-cânın sonu[183]

Ahmed Rızâ Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin dışarıda "hukuk-ı Osmânîye'yi şân" ve "millî itîbârı müdâfaa" ettiğini, içeride de bütün Osmanlıları ittihada davet ederek çalıştığını belirtmektedir. Ahmed Rızâ'ya göre Cemiyet "Vatanı zâlimler, câniler elinden kurtarmak içün hiçbir fedâkârlıkdan çekinmez." ancak halkın da kayıtsız kalmayarak Cemiyet'e yardımcı olması gerekmektedir.[184] Avrupa'daki büyük gazetelerin bile ıslahatın bütün İslâm ve Hristiyan Osmanlı toplumuna verilmesi gerektiği yönünde yazılar yazmasına rağmen halkın hâlâ sessiz kalması karşısında Ahmed Rızâ tepkisini dile getirmekten kaçınmamaktadır:

Bize herkes acıyor. Lâkin milletin sükûtuna, sabr ve tahammülüne, kayıtsızlığına kimse akıl erdiremiyor.[185]

Mîzân'da da halkın tepkisizliği eleştiri konusu edilmektedir: "Hani ya Osmânlılar neredeler? Müslümânlar ne oldular? Biz bunlardan eser görmüyoruz. Görenler varsa Allah için göstersinler biraz yüreğimize su serpsinler!.."[186] Bir Arnavud imzalı mektupta vatanın vücut, Sultan II. Abdülhamid'in de o vücutta büyük yaralar açan kişi olduğu söylenerek yaranın yirmi seneden beri büyüdüğü ifade edilmektedir. Halkın ise yaşanılanlara tepkisiz kalmasından yakınılarak "Gözünüzü açub dikkatle bakınız! Vatan istibdâd ateşleri içinde yanub kül oluyor. Vatan vefaât ediyor. Mahvoluyor. Allah için olsun buna tahammül etmeyiniz. Vatanın ihyâsına koşunuz." şeklinde söylemle harekete geçmeleri

183 Bir Kürd, "Açık Mektûb", s.4.

184 Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (21), s.3-4.

185 Ahmed Rızâ, "Osmânlı İttihâd ve Terakki Cem'iyeti ve Avrupa Matbûatı", s.2.

186 "Girid Umûru", *Mîzân*, (9), s.3.

istenmektedir.[187] Zira Jön Türklere göre sabredecek ve bekleyecek zaman kalmamıştır. Artık halk gece uykularını terk edip yalnızca vatanın selâmeti için çareler düşünecek ve can feda edercesine çalışacak dönem içerisindedir.[188]

Osmânlı'da da yaşanılan olumsuzluklara karşın Sultan II. Abdülhamid iktidarından hesap sormamak "miskinliği"nin daha ne kadar süreceğinden bahisle halka şöyle sitem edilmektedir: "Allah aşkına: İnsan, Müslümân isek insan, Müslümân gibi harekete başlayalım!"[189] Zira Jön Türklere göre halkın sessiz kalışı devletin ve milletin sonu anlamına gelmektedir: "Bu gün bir sâniyenin sükût ve sükûnetle geçişi bin yıllık ömrümüzün birdenbire mahvoluşu demekdir!"[190]

Girit'in kaybedilme sürecini *İlk ve Son Gayret* risalesinde Osmanlı toplumuna anlatan Tunalı Hilmi hâlâ harekete geçmeyen halka sitem dolu hitapta bulunmaktadır: "Ey gafil insanlar... Ne duruyorsunuz, ey saf yürekli mahlûklar... Haberiniz var mı, Girid gitdi!.."[191] Tunalı Hilmi'nin düşüncesine göre yaşanılan felâketler Sultan II. Abdülhamid iktidarının zulmünden ziyade halkın "gaflet"i yüzünden olmaktadır.[192]

"Gaflet" kelimesi Jön Türklerin kendi düşünceleri doğrultusunda şekillenmeyen ve hareket etmeyen Osmanlı toplumu için sıkça kullandığı nitelemedir. Uyarılara karşın hâlâ sessizliğini koruyan ve ihtilâl emaresi göstermeyen topluma "Ey kâbûs-ı gaflete dalmış dindaşlar, milletdaşlar" hitabıyla seslenilerek

187 Bir Arnavud, "Rumeli'den", 14 Aralık 1896, s.3.

188 A. R. L, "Bir Hitâb-ı Hakîkat", s.3.

189 "Sorarız", *Osmânlı*, (23), 29 Ekim 1898, s.6.

190 "Ba'zı Emel Kan İster!", *Osmânlı*, (21), 1 Ekim 1898, s.4.

191 Tunalı Hilmi, *İlk ve Son Gayret*, s.2.

192 Tunalı Hilmi, *Dokuzuncu Hutbe*, s.12.

halkın içerisinde bulunduğu "gaflet"ten derhal uyanmaları istenmektedir.[193] Jön Türklere göre "gaflet"ten zamanında uyanamayan milletler direklerde asılır ve başları mahmuzlarla delinir.[194] *Meşveret*'te Sultan II. Abdülhamid "istibdâd"ının "verem" gibi toplumu eritip harap ettiği ve "ölüm" hâline getirdiği söylenerek "Biz bu musîbeti el'an hiss etmiyoruz. Gaflet yeter." denilmektedir.[195] *Mîzân*'da halkın "gaflet" içerisinde bulunmasına vurgu yapılmakta ve onların bu hâlinin sebep olduğu ve olacağı olumsuzluklar zikredilmektedir:

> Ey gafil ümmet! Bu kör döğüşü hep senin zararına olarak icrâ olunub gidiyor. Sen bu gafletde durdukça bu oyun da böylece devâm edecekdir. Moskof kırbacına tâlib isen, diyânet ve milliyetin düşmânların ayakları altında sürüklendiğini görmeye hasretli isen o başka, yoksa uyan, uyan ki sonraki pişmanlık para etmez.[196]

Mîzâncı Murâd da *Mîzân*'ın sütunlarından halka "gaflet"ten uyanması için çağrıda bulunmaktadır:

> Osmânlılar! Gaflet günü değildir. Artık siz de gözünüzü açınız! Bir tarafta Kur'ân-ı Kerîm ve şer-i şerîf ve devlet ve hilâfetin bekâsı ve ümmetin nâmûs ve haysiyeti duruyor, diğer tarafta cebânet ve ihânetin envâıyla nev-i beşeri leke-dâr eden Sultan Hamid'in cümlemizin ırz ve nâmûsumuzla berâber devlet ve hilâfeti yıkıp yerle yeksân etmek me'mûriyetinde ikâsı duruyor. Kur'ân, şerîat, devlet, nâmûs, bekâ-yı istiklâl Sultan Hamid'in bu kadar mekrûh ve miskin olan şahsı için fedâ edilecek mi? Edilmeyecek mi. İşte meselenin dosdoğrusu budur!...[197]

193 R. Figânî, *a.g.e.*, s.23.

194 *Neler Olacak!..*, s.18.

195 A. R. L, "Bir Hitâb-ı Hakîkat", s.3.

196 "Vazife ve Mes'ûliyet", *Mîzân*, (16), 19 Nisan 1897, s.3.

197 "Yine Kırk Anbar", *Mîzân*, (11), s.2.

Kitle isyanına ve ihtilâle teşvik edici söylemlere karşın toplumun böyle bir çaba içerisinde bulunmaması karşısında Jön Türkler adeta başarısızlığa uğramıştır. Nitekim söylediklerinin halk tabanında etki yaratmadığı *Meşveret*'teki bir yazıda kendileri tarafından da kabul edilmektedir. Yazıda halkta "Kendi selâmet ve menfâatini anlayacak ve kendi hürriyyet-i magsûbesini Hamidliğin pençesinden kurtarmak içün galeyâna gelecek damar ve kan kalmamışdır." denilmektedir. Jön Türklere göre Sultan II. Abdülhamid'in "zulmü" altında "inleyen" halkı kurtarma gayretinde bulunan Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin "gayret ve himmetini" takdir edecek "his"si halk göstermemiştir. Yazıda kendilerini "mücâhidler" diye tanımlayan Jön Türkler, milletin selâmeti için analarını, babalarını, yavrularını, sevgililerini bırakarak "mücâhid-i hak ve hürriyet" olmak üzere meydana atıldıklarını ve "neşriyât-ı vatanperverâneleriyle" "Sultan-ı câiri" titrettiklerini ancak buna karşın halkın bu "güzide efrâdın gayretini takdir" etmediğini ve gereği gibi muavenette bulunmadığını vurgulamaktadır.[198]

Toplumun kayıtsızlığına yönelik eleştirilere Ahmed Rızâ da katılmaktadır. *Meşveret*'teki yazısında "gaddâr" Sultan II. Abdülhamid'in istediği zulümleri ve kötülükleri icra edebilmek için milletin ahlâkını bozduğunu ve kimsenin kalbinde mertlikten, insanlık şerefinden eser bırakmadığını belirterek "Ermeni tepelemeğe" gelince eline sopasını alanların vatanını ve ırz ile namusu paramparça olan evlâdını kurtarmak için yerinden kımıldamadığını şikâyet yollu söylemektedir. Bununla da kalmayarak topluma yönelik sitemlerinin daha da fazla olduğunu belirtmektedir.[199] *Osmânlı*'da kaleme aldığı yazı dizisinde de halkın II. Abdülhamid'in "zulmü"ne razı olup yapılanlar karşısında "sükût"

198 M, "Mektûb", *Meşveret*, (26), 25 Ekim 1897, s.4.

199 Ahmed Rızâ, "İhtilâl", s.2-3.

etmesi ve "zulme karşı" durmaması nedeniyle Ahmed Rızâ, halka padişahın "şerîk-i cinâyet"i olduğu töhmetinde bulunarak onları suçlamaktadır.[200] Nitekim Jön Türklerin teşvik edici söylemlerinin sivil ihtilâl hazırlamada etkisiz kalması halka pek de güvenmeyen Ahmed Rızâ'yı kitlelerden daha da bezdirmiştir.[201]

Jön Türkler kendilerine istedikleri desteği halkın vermemesini onların cahilliklerine bağlamakta ve bu noktada da eleştirilerinin dozunu artırmaktadır. Halkı "bîçâre câhiller" diye adlandıran[202] Jön Türklerin halka yönelik sitemlerinin ilginç örneğini Abdullah Cevdet vermektedir. Abdullah Cevdet, Sultan II. Abdülhamid'in toplumun cehalet içinde uyumasını, "koyun" gibi "münkad köpek" gibi boyun eğmesini arzuladığını iddia etmektedir. Halkın içinde bulunduğu duruma tepkisini dile getiren Abdullah Cevdet'e göre toplumun kendi hakkını alacak kabiliyete muktedir olması gerekmektedir.[203] "Hak verilmez alınır." diyerek halkın II. Abdülhamid iktidarı karşısında "sükût ve tahammüle" devam ederse durumlarının zulme ortak olma anlamına geleceğini savunmaktadır.[204]

200 Ahmed Rızâ, "Vazife ve ve Mes'ûliyet", *Osmânlı*, (37), s.8.

201 Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, s.217.

202 "Tabaka-i Bâlâ Muhbirimizden", *Mîzân*, (15), s.2.

203 Abdullah Cevdet, *İki Emel*, s.2-3.

204 Bir Kürd, "Mütâlaamız", s.4. Abdullah Cevdet'in halkın cehaletine tepkisi ilerleyen yıllarda artarak devam etmiştir. 15 Şubat 1905'te Ali Fahri Ağababa'ya yazmış olduğu mektupta Sultan II. Abdülhamid'den de daha büyük "düşman" olarak halkın cehaletini görmekte ve şu ifadeleri kullanmaktadır: "Doğrusunu söyleyeyim, biz pek safız. Düşmanlarımızın kurdukları tuzağa düşmekte gecikmiyoruz. Ahali cahil kaldıkça, Hazret-i Muhammet bizzat Kâbeden Yıldız Köşkü'ne çıksa, Abdülhamid'in yolundan pek de ayrılmaz, diyebilirim. Abdülhamid ... güzide adamlarımızı mahv etti. Ahalide biraz iz'an ve idrâk olsaydı, yirmi sekiz seneden beri böyle sellemüsellâm yaşayıp milletin dinini ...mezdi. En adi, en kolay hücum edilebilir bir hafiyeyi bile tepeleyemedik; böyle kansız, imansız millet nerede görülmüştür? Bu halde, en büyük düşman Abdülhamit mi, yoksa milletin cehaleti midir? Söz aramızda, bütün Anadolu halkı, hattâ Rumelinin ve hattâ Bulgaristan Müslümanları ve Bosna Hersek'in sersem Müslümanları, Abdülhamide ağlayarak dua ediyorlar." bk. Feridun Kandemir, "Jön Türkler ve Sultan II. Abdülhamid", *Tarih Konuşuyor*, 4 (23), 1965, s.1903-1904.

Mîzân'da ise toplumun kayıtsızlığı "Şarklı" oluşuna bağlanmaktadır. "Şarklı" toplumların bakış açısı ve anlayışı şu şekilde eleştirilmektedir:

> Hemşehrilerimiz hükûmete Kur'ân'a itâati vazife bilirler. Hükümdâra (baba!) demeği severler. Onun işine karışmağı afvolunmaz bir terbiyesizlik sayarlar. Bir pâdişâhın (muhtî) olacağına ihtimâl vermezler. Hele hıyânetini hatıra getirmezler. Bir şey ki pâdişâh yapıyor: İyidir. Bir tecâvüz ve tahrib ki pâdişâhdan sudûr ediyor: Lâzımdır. Bir zarar ki fâili pâdişâhdır: müfiddir. İşte Şarklıların ahlâk ve mesleği![205]

Görüleceği üzere Jön Türklerin tahayyül ettikleri şekilde Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına son verecek ve meşrutî yönetime geçmelerini sağlayacak halk tabanında ihtilâl hareketi meydana gelmemiştir. Zira Osmanlı toplumu böyle bir hareketi gerçekleştirecek felsefî altyapıya ve tecrübeye sahip değildi. Jön Türklerin halkı sivil itaatsizliğe çağırması ve ihtilâle teşvik etmesi yönündeki söyledikleri sonuçsuz kalmıştır. Bu sebeple kitle desteğinden yoksun oldukları için etkileri dar çevreyle sınırlanmıştır. Şerif Mardin, Jön Türklerin halka yönelik söylemlerinin sonuçsuz kalmasıyla halkın onlar için artık güvenmedikleri unsur olduğunun altını çizmektedir. Jön Türkler bekledikleri ihtilâli gerçekleştirmede halkın potansiyelinin düşüklüğünü gördüklerinden ilerleyen dönemde artık söylemlerinin ağırlıklı yönünü ve asıl hedef kitlesini modern mekteplerde eğitim görmüş subay

205 Şehid zî-hayât, "Cevâbı", *Mîzân*, (21), 24 Mayıs 1897, s.4. *"Şarklı"* toplumlara yönelik bu eleştiriye rağmen iki sayı sonra yine *Mîzân*'da Jön Türklerin amaçlarından birisinin Avrupa'nın kendileri hakkındaki olumsuz fikirleri değiştirmek olduğu zikredilmektedir. Jön Türklere göre Avrupa'nın "Şark"ı "hasta" zannetmesinin sebebi hâl-i hazırdaki Osmanlı hükûmetinden kaynaklanmaktadır. Osmanlı halkıysa birçok Avrupa milletinden daha "zî-hayât"tır ve "düzgün bir idâreye" kavuşunca medeniyet âleminde hızla ilerleyip başarı gösterecektir bk. "Âsâr-ı Ceyyide Şark'ın Za'f ve Kuvveti", *Mîzân*, (23), s.3.

sınıfına çevirecekti.[206] Nitekim II. Meşrutiyet'in ilânıyla sonuçlanacak sürecin başrolünde de sivil kitle hareketi değil, askerî metotları kullanan bu subay sınıf bulunacaktı.

206 Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, s.306.

SONUÇ

Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı siyasî muhalefet hareketini oluşturan Jön Türkler Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti altında örgütlenerek matbuat üzerinden faaliyette bulunmuştur. Çıkardıları süreli yayınlarla ve risalelerle II. Abdülhamid aleyhinde propaganda söylemlerini kullanmışlar ve ihtilâl çağrılarında bulunmuşlardır. Osmanlı'nın modernleşen yapısıyla ortaya çıkan siyasî muhalefet ve muhalif basın-yayın Genç Osmânlılarla temelini atmışsa da asıl uygulama alanını Jön Türklerle bulmuştur. Jön Türklerin toplumun geniş alanlarına sirayet eden örgütlü muhalefetini günümüzde dahi örnekleri görülebilen iktidar-muhalefet ilişkisi içerisinde değerlendirmek mümkündür. Otoriter yönetimini hâkim kılan iktidardaki II. Abdülhamid ve iktidar gücünün meclis ve anayasa organlarıyla paylaşılmasını isteyen muhalefetteki Jön Türkler temsil ettikleri konum gereği Cumhuriyet döneminde etkili şekilde devlet ve toplum hayatında yer alan modern siyaset geleneğinin adeta başlangıcını teşkil etmişlerdir.

1895-1902 yılları arasındaki erken dönem Jön Türk matbuatı üzerinden ortaya koyulan bu eserde gerek Jön Türk muhalefeti gerekse Sultan II. Abdülhamid iktidarı hakkında birtakım sonuçlara ulaşılabilmektedir. Öncelikle vurgulanmalıdır ki Jön Türkler kamuoyunun gücünü Avrupa'daki siyasî konjonktür gereği takip

edip bildiklerinden toplumu etki altına alıp kendi saflarına kanalize etmeyi muhalefet yöntemi olarak belirlemiştir. Jön Türklerin kendilerini destekleyecek ve itici güç sağlayacak halk tabanı inşa etme çabaları matbuatlarında açıkça hissedilmektedir.

Anayasa merkezli yönetime geçmek için mevcut iktidara muhalif siyasî kamuoyu yaratmada propagandanın önemli işlevi olmuştur. Jön Türkler Osmanlı toplumunu kendi anlayışları çerçevesinde ikna etmek için propagandayı matbuatlarında sıklıkla kullanmışlardır. Jön Türk kadroları modern mekteplerde yetişmiş, çoğunluğu pozitivizm ve biyolojik materyalizm gibi düşüncelerin etkisinde bulunan aydın kesimi olduğu için fikirlerini topluma tanıtırken dikkatli davranmışlardır. Kendilerini onların temsilcisi konumuna getirmeye çalışmışlardır. Bu nedenle Jön Türkler gazetelerinde ideolojik ve felsefî fikirlerinin derinlemesine tahliline ilişkin bir anlatımı tercih etmemiştir. Fikrî yapılarını vulgarize edip halkın anlayabileceği düzeye indirmiş ve onları etki altına alabilmek için de ziyadesiyle propagandaya ağırlık vermişlerdir. Zihinlerinde tasarladıkları iktidar değiştirme süreci için gerekli şartları yaratmak yönünde propaganda faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu anlamda Jön Türk basınındaki propaganda söylemleri devlet ve toplum yapısının hemen her alanını ilgilendiren konularda ve toplumun bütün katmanlarına hitap edilerek oluşturulmuştur. Propaganda faaliyetleri vasıtasıyla geniş halk kitlelerinde Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı ortak bir memnuniyetsizlik yaratmayı ve bunun akabinde güçlü kamuoyu oluşturmayı hedeflemişlerdir. Dolayısıyla Jön Türk matbuatı toplumun muhalefet safına dâhil edilip kısa yoldan II. Abdülhamid iktidarına nasıl son verilebileceği sorusuna cevap niteliği taşımıştır. Aynı tespit tamamı için olmasa da Jön Türk risaleleri için de geçerlidir. Jön Türk risaleleri de tıpkı periyodik yayınlar gibi felsefî anlamda

geniş fikir yelpazesi ihtiva etmemektedir. Bu bağlamda birçok Jön Türk risalesi propaganda dışında amaç taşımamaktadır.

Jön Türk propagandalarının en belirgin özelliği Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun maruz kaldığı her olumsuzluğun sebebinin Sultan II. Abdülhamid iktidarı olduğu iddiasını dile getirmesidir. Yapılan propagandalarda II. Abdülhamid'in iktidarı ve şahsı suçlu bulunmakta ve kötülüklerin kaynağı ona bağlanmaktadır. Eğer onun iktidarına son verilirse her şeyin tekrardan yoluna koyulacağı, devletin ve toplumun bir bütün hâlinde refaha ereceği tezi propagandaların ortak sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Jön Türk propagandalarında sorunların çözümüne yönelik etraflıca incelemeler ve tespitler bulunmamaktadır. Jön Türkler yalnızca ortaya koydukları sorunları gündeme getirmekte, sorunların kaynağı olarak II. Abdülhamid'in iktidarı ve şahsiyeti gösterilmekte, çözümün de Kanûn-i Esâsî'de ve Meclis-i Mebûsan'da olduğu inancı yerleştirilmektedir. Ayrıca Jön Türk matbuatında okuyucunun sorgulama yapabileceği açık kapı bırakılmamaya gayret edilmiştir. Bu sebeple propaganda söylemleri keskin, net ve anlaşılır dilde kaleme alınmıştır.

Jön Türk matbuatında dikkat çekici bir sonuç da Cemiyet'in ana yayın organlarındaki propaganda söylemlerinde birbirinden farklı ve tutarsızlık belirten görüşlere rastlanılmasıdır. Bunun başlıca nedeni ise Cemiyet üyelerinin ortak ideolojik ve felsefî fikir etrafında birleşmemeleridir. Jön Türkler farklı düşünce sistemlerine mensup bulundukları için zaman zaman yaşanılan gelişmelere değişik çerçevelerden bakmışlardır. Cemiyet içerisindeki fikrî ayrışmalar dışarıya yansıtılmamaya çalışılmıştır. Nitekim ortak hedef olarak Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına son vermeyi belirlemeleri onları bir arada tutan en önemli etken olmuştur. Bunun yanında özellikle süreli yayınların periyodik

olması hasebiyle gündelik gelişmeler çerçevesinde yapılan propagandalar zaman zaman birbirleriyle çelişecek şekilde aktarılmaktadır. Sıcağı sıcağına yaşanılan atmosferin etkisiyle okuyucuya sunulan haberler ve gündeme getirilen iddialar bir süre sonra Jön Türklerin dedikleri gibi cereyan etmeyince bu kez aynı konuda farklı iddialar ve yorumlar dile getirilmektedir. Bu şekilde Jön Türklerin yapmış oldukları propagandalarda isabetsizlikler ve tutarsızlıklar meydana gelmektedir. Ancak Jön Türklerin anlayışında propagandaların gerçekliğe uygun olup olmamasından veyahut tutarlılığından ziyade onların toplumu etkilemedeki işlevi ön plandadır. Dolayısıyla Jön Türkler propagandayı toplumun desteğini sağlamaya ve muhalif kamuoyu yaratmaya çalışan araç olarak kullanmıştır.

Jön Türkler propaganda faaliyetleriyle Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı toplumu arasında güvensizlik yaratıp iktidarı devirme amaçlarında halkın kendilerine fiilî kuvvet vermesi arzusunu taşımıştır. Osmanlı toplumu II. Abdülhamid'e karşı kamuoyu oluşturarak Jön Türk muhalefetine katılacaktı. Son kertede ise kitle hareketiyle ihtilâl meydana getirilecek ve padişah saf dışı kalacaktı. Jön Türkler, Fransız İhtilâli örneğinden hareket ettikleri anlayış neticesinde matbuatlarında sıkça ihtilâl çağrılarında bulunmuşlar ve halkı sivil başkaldırıya ve isyana teşvik etmişlerdir. Jön Türklerin ihtilâl çağrısında bulunduğu kitle Osmanlı toplumunun Müslüman ve gayrimüslim bütün fertleridir. Kolektif bilinç oluşturabilmek ve kitle siyaseti yaratmak için toplumun hemen her kesimine hitap etmişler, onları Osmanlılık kimliği ve ortak vatan paydasında buluşturmak istemişlerdir. Jön Türklerin düşüncesine göre aynı gaye için mücadele eden kamuoyunun II. Abdülhamid iktidarına başkaldırısı meşrutî yönetim ve meclis sistemi ile sonlanacaktı.

Jön Türklerin ihtilâl çağrılarıysa Osmanlı toplumunda karşılık bulmamıştır. Toplumun Jön Türklerin çağrılarına tepkisiz kalmasının başlıca nedeni böyle bir tarihî tecrübeye sahip olmamasıdır. Halk tabanının sürükleyeceği sivil ihtilâl yaratma fikrinin akamete uğraması Jön Türklerce memnuniyetsizliğe ve topluma karşı güven duygusunun azalmasına neden olmuştur. Osmanlı toplumunun iktidar değiştirme potansiyeline sahip olamaması Jön Türkleri sert yöntemlerle sonuca ulaşma yönünde askerî kesime daha da yaklaştırmıştır. Onların bu meyli ise Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde örnekleri görülen siyasî iktidarların askerî güçle değiştirilmesi geleneğine modern anlamda etki yapmıştır.

Ortaya çıkan önemli bir sonuç Jön Türklerin 1895-1902 yılları arasında matbuat yoluyla sürdürdükleri propaganda faaliyetleri şeklindeki muhalefet tarzının II. Abdülhamid'in iktidarına son verme ve Meşrutiyet'i ilân etme hedeflerine ulaşılmasında kısa vadede etkisiz kalmasıdır. Bu aynı zamanda II. Meşrutiyet'in neden 23 Temmuz 1908'e dek ilân edilemediğinin ve II. Abdülhamid iktidarının o döneme dek devam ettiğinin de açık izahıdır. Her şeye karşın Jön Türklerin matbuat üzerinden yaptıkları propaganda faaliyetleri, muhalefetin devamlılığını sağlama ve Cemiyet'in işlerliği için önemli kliklerin canlı tutulmasına hizmet etme noktasında başarılı olmuştur.

Eserde yalnız Jön Türk muhalefetinin değil, Sultan II. Abdülhamid iktidarının karakteristik özelliklerine dair sonuçlara da ulaşılabilmektedir. En başta belirtilmesi gereken durum II. Abdülhamid'in takip ettiği siyasî yönetim tarzı neticesinde kendi muhalefetini yine kendisinin yaratmasıdır. Bir yandan kısa süreli Meşrutiyet tecrübesini edinip ardından tekrar eski sisteme dönmesi ancak bunu yaparken bir yandan da başta eğitim ve askerî

alanlar olmak üzere devletin ve toplumun modernleşme sürecini devam ettirmesi Jön Türklerin ortaya çıkışının ve muhalefete başlamasının temelini atmıştır. Yine II. Abdülhamid'in iktidarını sağlamlaştırma kapsamında hafiyeliği ve jurnal sistemini etkin şekilde kullanması, bunun yanında kurumlaşan ve genişleyen sansür uygulaması toplum üzerinde oto-kontrol ve baskı mekanizması yaratmış ve bu durum muhalefetin ortaya çıkışını hızlandırmıştır. Keza bu dönemde ulemanın göz ardı edilmesi ve medreselerin işlevini yitirmesi karşısında padişahın sessizliği dinî kesimlerden de Jön Türk muhalefetine katılımı artırmıştır. Anlaşılacağı üzere II. Abdülhamid'in siyaseti sebebiyle Jön Türk kadroları daha da genişlemiştir

Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı merkezli yönetim anlayışı çerçevesinde toplumla bir araya gelmemesini, güvenlik endişelerini daima ön planda tutuşunu ve muhalefeti ortadan kaldırmak için izlediği yöntemleri Jön Türkler muhalefet argümanı olarak etkili şekilde kullanmasını bilmiştir. Dolayısıyla Jön Türk propaganda faaliyetlerinde ortaya atılan iddiaların çıkış sebebini yine II. Abdülhamid'in takip ettiği siyasî anlayış ve kişiliği oluşturmuştur. Bu şekilde II. Abdülhamid iktidarı ve Jön Türk muhalefeti sürekli birbiriyle etkileşim hâlinde bulunmuştur. Jön Türk muhalefeti adeta II. Abdülhamid iktidarından beslenmiş ve varlığını devam ettirmiştir.

Eserin neticesinde ortaya konulması gereken bir hakikat de ister Sultan II. Abdülhamid isterse Jön Türkler olsun her iki tarafın da amacının devletin yıkılmasını engellemek olduğudur. Jön Türkler Osmanlı Devleti'nin sona ereceği endişesiyle faaliyet yürütmüş ancak uygun gördükleri reçete II. Abdülhamid'in izlediği tedavi metodundan farklı olduğu için çatışmışlardır. Nitekim her iki taraf da savundukları fikirlerin ve arzuladıkları

devlet ve toplum yapısının doğruluğuna inanmıştır. Bu nedenle iktidar ve muhalefet aslında devleti birbirinden korumaya çalışmıştır. Aradaki çatışma ise 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânı ve 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid'in tahttan indirilişiyle Jön Türkler lehine sonuçlanmıştır. Ancak iki tarafın çatışması Cumhuriyet döneminde farklı ideolojik kalıplara bürünüp siyaset alanına ve toplumun farklı kesimlerinin zihniyetine yansıyarak temsiliyet noktasında günümüze dek devam edegelmiştir. Dolayısıyla bugünkü mevcut siyasî ve toplumsal yaklaşımları analiz etmek için II. Abdülhamid ve Jön Türkler arasındaki girift ilişkiyi çözümleyebilmek gerekmektedir. Buradan hareketle elde edilecek veriler ve yapılacak yorumlar doğru sonuçlara varılmasına imkân tanıyacaktır.

EKLER

Ek 1:
Meşveret'in İlk Sayısının Yayın Bilgileri Kısmı

Ek 2:
Mîzân'ın İlk Sayısının Yayın Bilgileri Kısmı

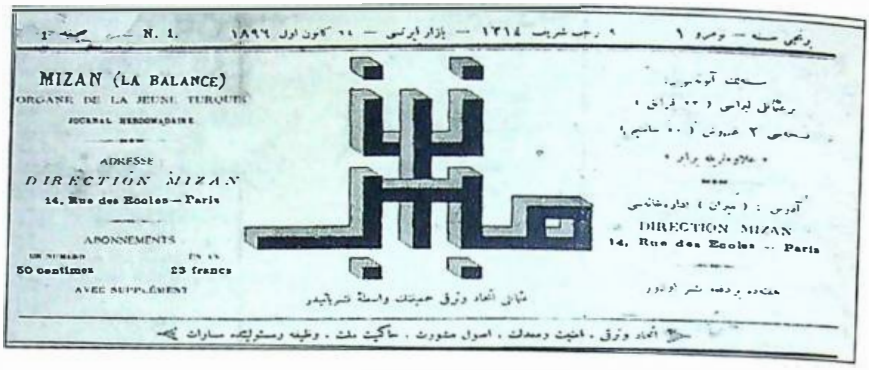

1re Année — N. 1. — ۹ رجب شریف ۱۳۱۴ — بازار ایرتسی — ۲۸ کانون اول ۱۸۹۶ — برنجی سنه — نومرو ۱

MIZAN (LA BALANCE)

ORGANE DE LA JEUNE TURQUIE

JOURNAL HEBDOMADAIRE

ADRESSE

DIRECTION MIZAN

14, Rue des Ecoles — Paris

ABONNEMENTS

UN NUMERO — 50 centimes

UN AN — 25 francs

AVEC SUPPLÉMENT

مزان

مثالی انعاد ورق حمیعتك واسطهٔ نشریاتیدر

آدرس : (میزان) اداره‌خانه‌سی

DIRECTION MIZAN

14, Rue des Ecoles — Paris

هفته‌ده بر دفعه نشر اولنور

انعاد ورق ، امنیت ومعلمات ، اصول مطبوعات ، حاکمیت ملت ، وظیفه ومسئولیت مسارات

Ek 3:
Kanûn-i Esâsî'nin İlk Sayısının Yayın Bilgileri Kısmı

وامرهم شوری بینهم

قانون اساسی

« اعلای دین »

« تخلیص وطن »

نومرو ۱ ۱۶ رجب شریف ۱۳۱۴ شورای دولت ۱۰ کانون اول فرنکی ۱۸۹۶ سنه ۱

Ek 4:
Osmânlı'nın İlk Sayısının Yayın Bilgileri Kısmı

Ek 5:
Mısır Şubesi Tarafından Çıkarılan *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*'nin Kapağı

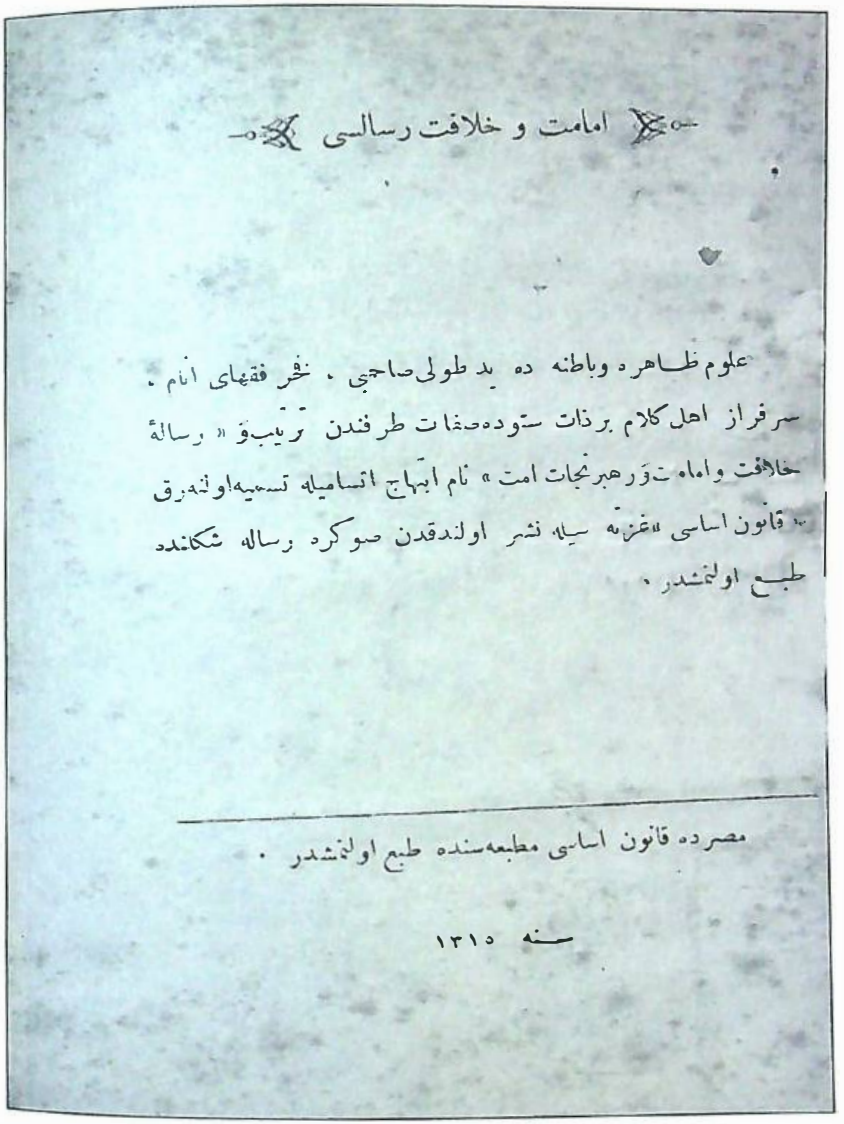

امامت و خلافت رسالسی

علوم ظاهره وباطنه ده يد طولی صاحبی ، فخر فقهای انام ،
سرفراز اهل کلام برذات ستوده صفات طرفندن ترتیب و « رسالهٔ
خلافت واماماتوَرهبر نجات امت » نام ابتهاج انسامیله تسمیه اولنمرق
« قانون اساسی » غزته سیله نشر اولندقدن صوکره رساله شکلنده
طبع اولنمشدر ،

مصرده قانون اساسی مطبعه سنده طبع اولنمشدر .

سنه ١٣١٥

Ek 6:
Etki Yüklü Bir Hikâye Üzerine Kurulu *Neler Olacak!..* Risalesinin Kapağı ve Cemiyet Nizamnamesinin 21. Maddesi Üzerine Yazıldığını Belirten İbare ile Cemiyet'in Mührü

Ek 7:
Sultan II. Abdülhamid'in İktidarının Gücünü Yansıtan Tuğrası

Ek 8:
Jön Türk Muhalefetinin Gücünü Yansıtan
Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti Mührü

Ek 9:
Cemiyet'in Paris Şubesi'ni Yöneten ve *Meşveret*'i Çıkaran Ahmed Rızâ ile Dr. Nâzım

Kaynak: http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aDemirbas=Krt_000016

Ek 10:
Cemiyet'in Bir Dönem Liderliğini Üstlenen ve *Mîzân*'ı Çıkaran Mîzâncı Murâd

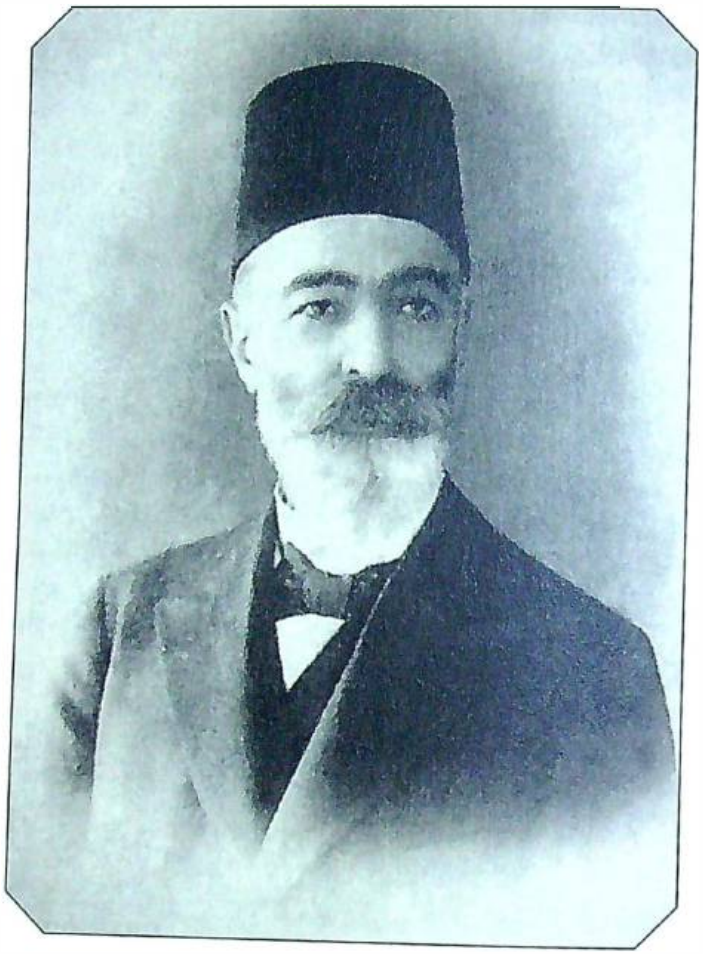

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Mizanc%C4%B1_Murad

Ek 11:
Cemiyet'in Cenevre Şubesi'nden Bir Grup
(Ayaktakilerden en solda İshak Sükûtî, onun iki yan tarafında ise Tunalı Hilmi bulunmakta)

Kaynak: https://www.wikitarih.com/jon-turkler/

Ek 12:
Cemiyet'in Cenevre Şubesi'nde İshak Sükûtî'yle *Osmânlı*'yı Yayımlayan Abdullah Cevdet

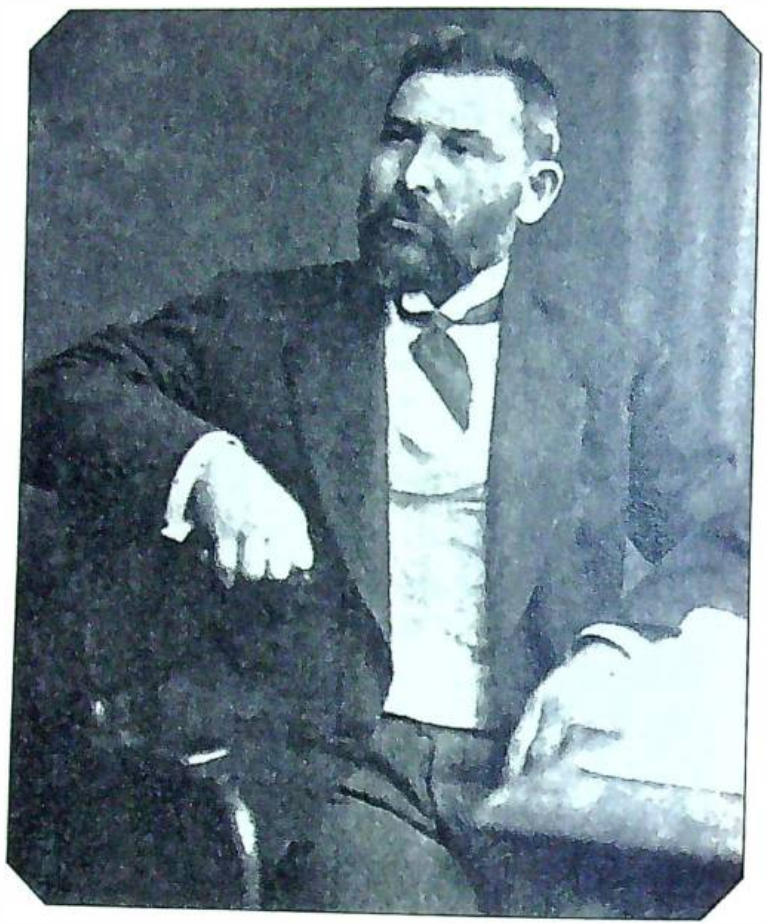

Kaynak: https://www.biyografya.com/biyografi/15034

Ek 13:
Ahmed Rızâ ile Mîzâncı Murâd Arasında Birtakım Sorunların Olduğu Hakkında Paris Sefiri Münir Paşa'nın Yıldız Sarayı'na Gönderdiği Belge

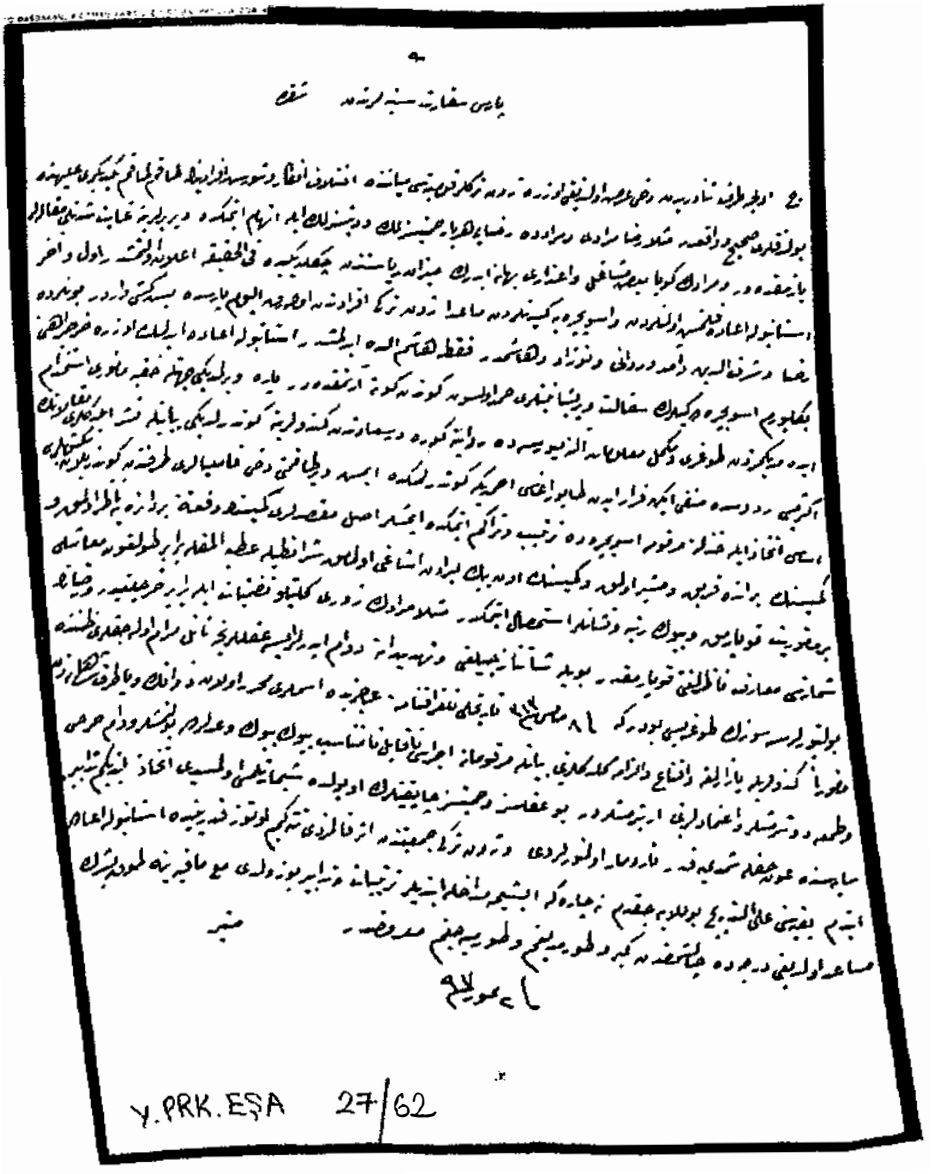

Y.PRK.EŞA 27/62

BOA: Y.PRK.EŞA.00027.00062.001

Ek 14:
Ahmed Rızâ'nın Rusçuk Ermeni Kulübü'ne Gönderdiği ve Onları Kendileriyle İttifaka Davet Eden Cemiyet'in Mührünü Taşıyan Mektup

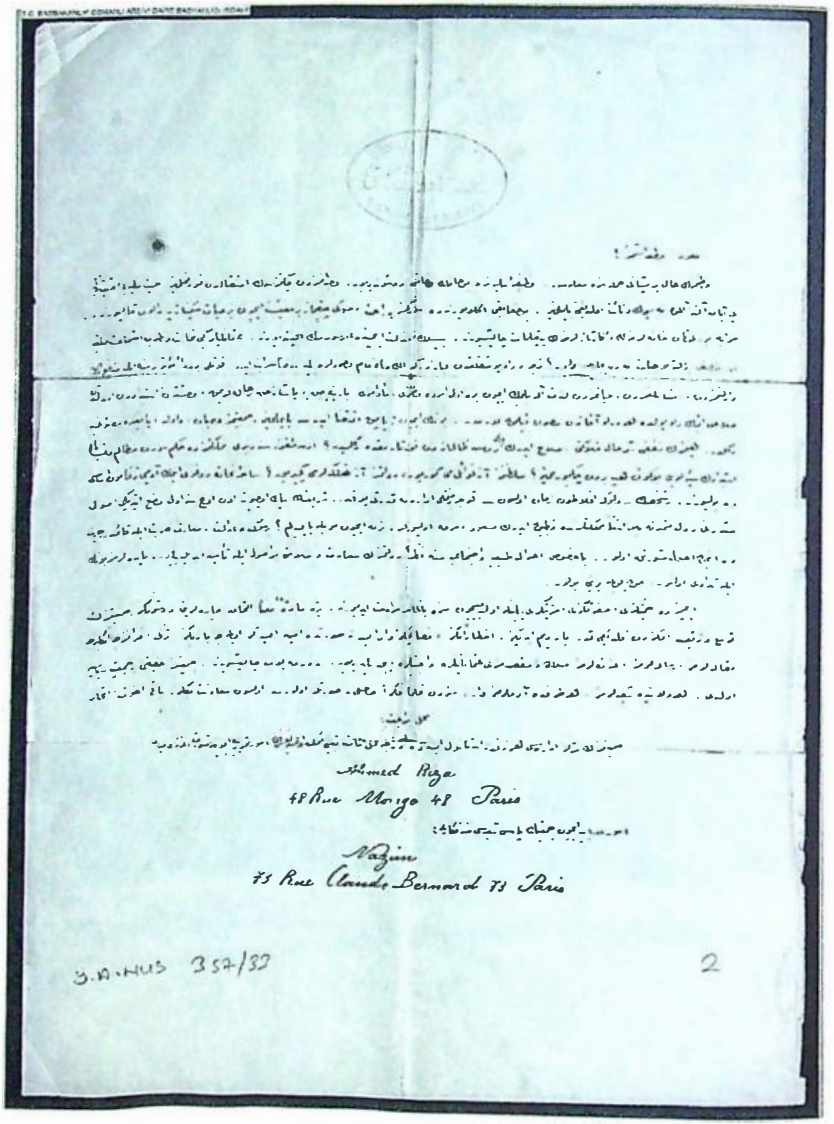

Ahmed Riza
48 Rue Mongo 48 Paris

Nazim
73 Rue Claude Bernard 73 Paris

Y.A.HUS 357/33

2

BOA: Y.A.HUS.00357.00033.002

Ek 15:
Abdullah Cevdet'in Aldığı İhsandan Dolayı II. Abdülhamid'e Teşekkürlerini Belirttiği Arizası

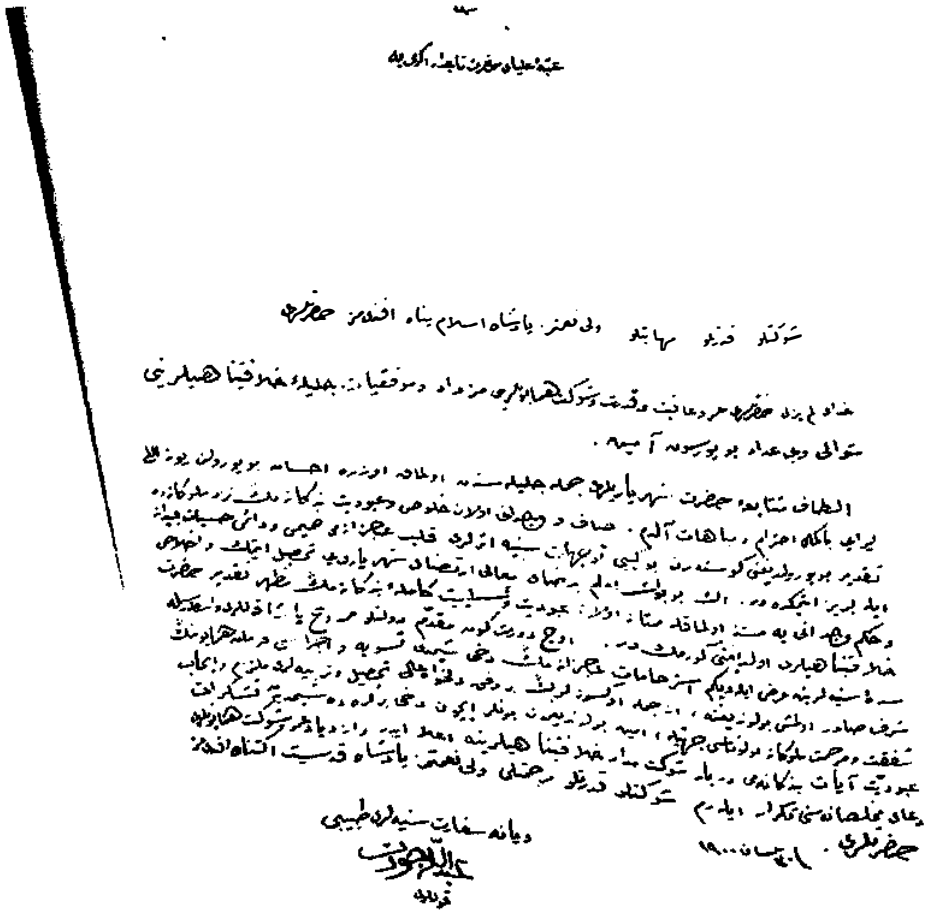

BOA: Y.EE.0015.140.001

Ek 16:
Mahkeme-i Kübrâ Risalesinin Osmanlı'ya Girişinin Engellenmesi Yönünde Matbuat-ı Dâhiliye'den Gerekli Devlet Birimlerine Yapılan Uyarı

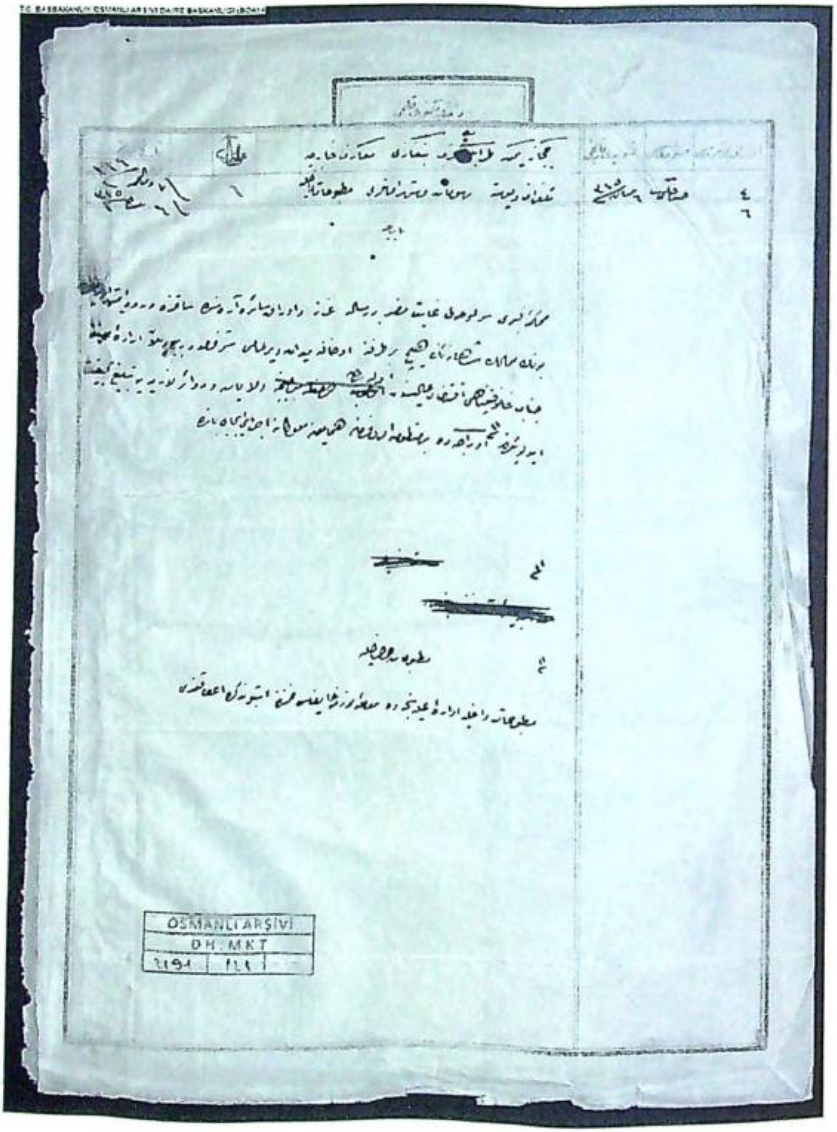
OSMANLI ARŞİVİ
DH.MKT
2191 121

BOA: DH.MKT.02191.00121.001

Ek 17:
Osmânlı'nın 15 Nisan 1900 Tarihli 58. Sayısında Yayımlanmış Sultan II. Abdülhamid Aleyhinde Verilen Bir Fetva

فتوا

زید شرب خمری اباحه ایتسه وتستر نسوان اسلامیه‌یی سلب ایتسه وبیت المال مسلمینی کندی حظوظاتی اغورنده اتلاف ایتسه ومسلمینك آلات غزاسندن معدود اولان برقسم مهمی‌که دونمادر، اوهامنه تبعاً محو ایتسه وحریت احراری اسارته قلب ایتسه، خلافتدن خلعی واجب اولورمی الجواب — اولور.

کتبه المفتی المسلمین

Ek 18:
Osmânlı'nın 1 Haziran 1899 Tarihli 37. Sayısında Yayımlanmış Sultan II. Abdülhamid'in Tahta Çıktığından Beri Kaybettiği ve Kaybetmesi Muhtemel Olan Toprakları Gösteren Harita

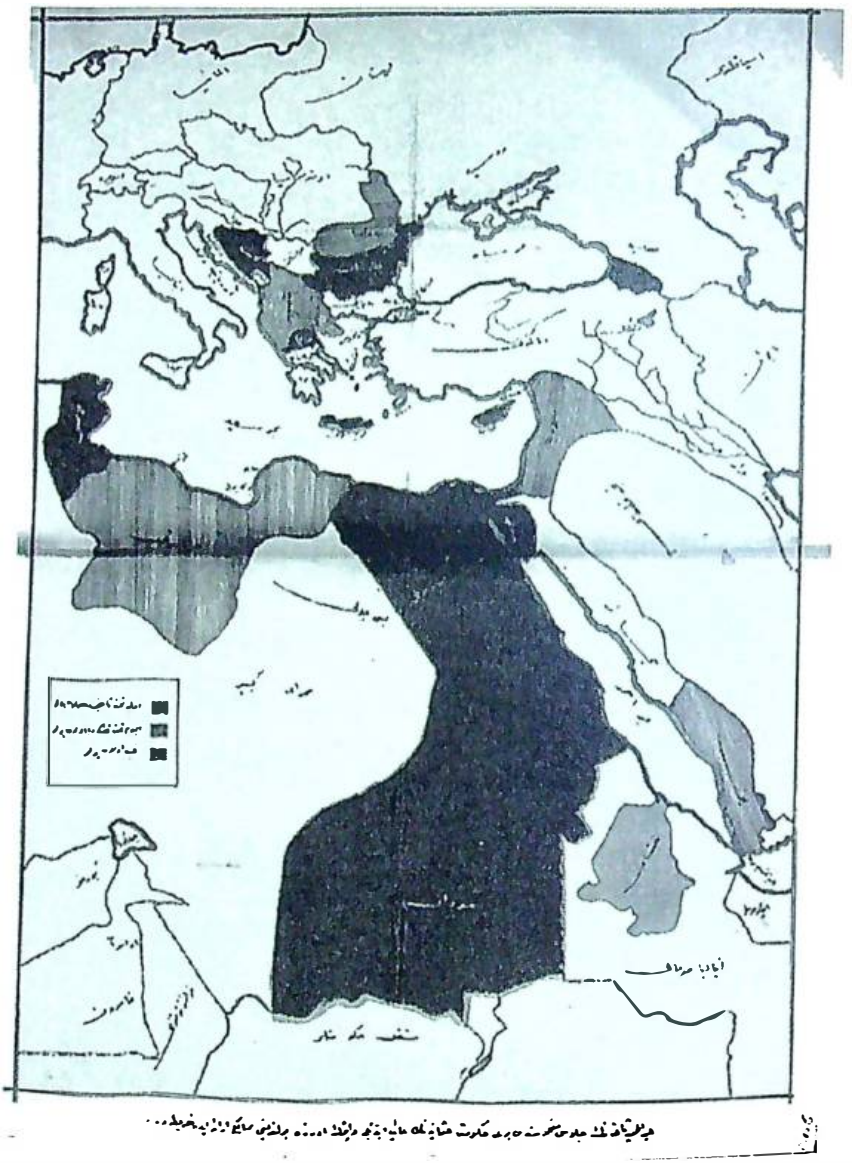

KAYNAKÇA

1. Yayımlanmamış Kaynaklar

1.1. Arşiv Belgeleri (BOA)

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.} MKT. MHM), 535/38.

Sadaret Bulgaristan (A. } MTZ. (04)), 49/62.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO), 664/49768; 1015/76104; 1044/78290; 1089/81622; 1848/138569.

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT), 2191/121; 2192/72; 2244/118; 2257/76; 2364/23; 2463/51.

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR), 211/120.

Dâhiliye Nezareti Islahat (DH. TMIK. S), 14/36.

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR. SFR. 04), 310/30; 511/7; 753/102; 755/22.

Hariciye Nezareti Siyasî Kalemi (HR. SYS), 39/51; 195/64.

İrâde Hususî (İ. HUS), 62/52.

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT), 344/15; 345/57; 466/5; 489/34.

Yıldız Sadaret Hususî Maruzat (Y.A. HUS), 259/68; 289/24; 334/1; 357/33.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 4/59; 15/68; 15/69; 15/140; 88/9.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV), 144/36; 144/48; 153/72; 181/76; 226/27.

Yıldız Perakende Başkitâbet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK), 39/2; 49/51.

Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y. PRK. EŞA), 21/67; 25/15; 27/62; 30/62; 33/78.

Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR), 27/56.

Yıldız Perakende Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y. PRK. MK), 9/57.

Yıldız Perakende Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (Y. PRK. PT), 20/95.

Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahriratı (Y. PRK. UM), 41/120; 49/113.

1.2. Yayımlanmamış Tezler

Coşkun, Ahmet (2006), *1895-1898 Yılları Arasında Yayınlanan Meşveret Gazetesinin Transkribt ve Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ergişi, Ayşegül (2007), *Mizan Gazetesi İnceleme Tahlili Fihrist, Seçme Yazılar (Kahire Dönemi 159-184; Paris-Cenevre Dönemi 1-29; II. İstanbul Dönemi 1-135 Sayılar)*, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gençoğlu, Mustafa (2008), *Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1908) -Bir Grup Biyografisi Araştırması-*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

Makan, İbrahim (2012), *II. Abdülhamid Döneminde Trablusgarb ve Fizan Sürgünleri (1876-1909)*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Mercan, Mustafa (2003), *Jön Türkler'in Mısır'daki Faaliyetleri ve Kanun-i Esasî (1896-1899)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Oğuz, Gülser (2006), *Osmanlı Gazetesi (1897-1904)*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

2. Yayımlanmış Kaynaklar

2.1. Kitaplar

1910 Cemiyet-i Hafiye Davasının Tek Kadın Sanığı Şahende Hanım'ın Sûzişli Hatıraları (2016), A. Filiz Evcimen Salıcı (Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Ferîki Eğinli Said Paşa'nın Hâtırâtı I-II (1876-1880) (2011), Davut Erkan (Haz.), Bengi Yayınları, İstanbul.

V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları (2019), Edhem Eldem (Yay. Haz.), 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

A. R. [Ahmed Refik] (1327), *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı Hayât-ı Husûsîyye ve Siyâsîyesi*, 3, Kitâbhâne-yi İslâm ve Askerî, İstanbul.

Abdullah Cevdet (1316), *İki Emel*, Osmânlı İttihâd ve Terakkî Cemiyeti Matbaası, Kahire.

_____ (1908), *Mahkeme-i Kübrâ*, Tab'-ı Sânî, Matbaa-i İctihâd, Mısır.

_____ (1912), *Hadd-i Te'dîb*, Tab'-ı Sânî, Matbaa-i İctihâd, İstanbul.

Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri (2019), 1-Metin, İbrahim Küreli (Yay. Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Ahmed Cevdet (1309), *Târih-i Cevdet*, 1-6-7, Tertib-i Cedid, Matbaa-i Osmânîye, Der-saâdet.

_____ (1991), *Tezâkir 40-Tetimme*, Cavid Baysun (Yay.), 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara.

Akcan, Erol (2015), *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, TTK Yayınları, Ankara.

Akkaya, Sacide Nur (2018), *Taşra Mektupları Işığında II. Abdülhamid Döneminde Toplumsal Hayat*, Kitabevi, İstanbul.

Aksel, Malik (2011), *İstanbul'un Ortası*, Beşir Ayvazoğlu (Yay. Haz.), Kapı Yayınları, İstanbul.

Akşin, Sina (2009), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.

Akyıldız, Ali (2015), *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Alberi, Sabuncuzade Louis (2007), *Yıldız Sarayı'nda Bir Papaz*, Mehmet Kuzu (Yay. Haz.), Selis Kitaplar, İstanbul.

Alfieri, Vittorio (1317), *İstibdad*, (Çev. Abdullah Cevdet), Cenova.

Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları (2013), M. Kayahan Özgül (Haz.), Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara.

Ali Fahri (1328), *Emel Yolunda*, İkinci Tab', Hürriyet Matbaası, İstanbul.

_____ (2015), *Emel Yolunda Kandil ve Muhtar Paşa Jön Türklerin Sürgün Hatıraları*, Yücel Yiğit ve Mehmet Narlı (Haz.), Hitabevi Yayınları, Ankara.

Ali Münif Bey'in Hâtıraları (1996), Taha Toros (Haz.), İsis Yayımcılık, İstanbul.

Ali Sa'id (1338-40), *Saray Hatıraları Sultan Abdülhamid Han'ın Hayâtı*, Minber Matbaası, [İstanbul].

_____ (1994), *Saray Hatıraları Sultan Abdülhamid'in Hayatı*, Ahmet Nezih Galitekin (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul.

Alkan, Ahmet Turan (1997), *Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Alkan, Necmettin (2009), *Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler*, Selis Kitaplar, İstanbul.

_____ (2012), *Selanik'in Yükselişi Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilâli*, Timaş Yayınları, İstanbul.

_____ (2018), *Karikatürlerle Sultan II. Abdülhamid Propaganda ve Gerçek Arasında Bir Padişah*, Kronik Kitap, İstanbul.

Aslan, Taner (2012), *Osmanlı'da Levant Postaları*, Berikan Yayınevi, Ankara.

Atilhan, Cevat Rıfat (1971), *İttihad ve Terakki'nin Suikast'leri*, Aykurt Neşriyatı, İzmir.

Aydemir, Şevket Süreyya (2016), *Suyu Arayan Adam*, 32. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Babacan, Hasan (2012), *Mehmed Talât Paşa 1874-1921*, Altınpost Yayıncılık, Ankara.

Bekir Fahri (1326), *Jönler*, Matbaa-i Kitâbhâne-i Cihân, İstanbul.

_____ (1985), *Jönler*, Atilla Özkırımlı (Haz.), İletişim Yayınları, İstanbuli

Bekir Fahri İdiz (2013), *Jönler Mısır'da*, Âdem Özbek (Haz.), Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara.

Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrıazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasî Vasiyyetnâmeleri (1978), Engin Deniz Akarlı (Yay. Haz.), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Berkes, Niyazi (1942), *Propaganda Nedir?*, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara.

_____ (1975), *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Berlin Muahedenâmesi (1298), Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Birgen, Muhittin (2009), *İttihat ve Terakki'de On Sene, I- İttihat ve Terakki Neydi?*, Zeki Arıkan (Haz.), 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Birinci, Ali (2001), *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

_____ (2001), *Tarih Uğrunda Matbuat Âleminde Birkaç Adım*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

_____ (2012), *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasî ve Fikrî Ahvali*, 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.

_____ (2012), *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

_____ (2014), *Tarihin Kara Kitabı Tarihçiliğimizde Usûl ve Ahlâk Meseleleri*, Hitabevi, Ankara.

Bleda, Mithat Şükrü (1979), *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Bozkurt, Gülnihâl (1996), *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ankara.

Cami Baykurt'un Anılarıyla Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler (2009), Arı İnan (Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Câzim (1900), *İttihâd*, [Cenevre,].

Cevrî (1909), *İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu*, Matbaa-i İctihâd, Mısır.

Cülûs-ı Meyâmin Menûs-ı Cenâb-ı Pâdişâhîden Bin Üç Yüz Sekiz Sene-i Mâliyesi Şubatı Nihâyetine Kadar Encümen-i Teftiş Tarafından Bade'l-Muayene Virilen Ruhsat Üzerine Tab' ve Neşr Olunmuş Olan Âsâr-ı Mütenevvianın ve Müellif ve Mütercimlerinin Esâmisini Mübeyyin Cedvel-i Mahsûsdur (1308-1310), Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Çakmak, Aydın (2014), *Sürgünde Bir Hakan*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Çavdar, Tevfik (2001), *Talât Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşamöyküsü*, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.

Çelik, Hüseyin (1994), *Ali Suavî ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

_____ (2002) *Bir Medeniyet Analizi Türk Yanlısı İngilizlerin Osmanlı'ya Bakışı*, 3. Baskı, Ufuk Kitapları, İstanbul.

Çiçek, Hikmet (2007), *Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul.

[Çorlu], Salih Münir Paşa (2015), *Geçmiş Zamanlar II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hâtıraları*, Ali Birinci ve Selma Günaydın (Haz.), TTK Yayınları, Ankara.

Çoruk, Ali Şükrü (2017), *Örnek Bir Vak'a Işığında Abdülhamit Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü*, 2. Baskı, Kitabevi, İstanbul.

Danişmend, İsmail Hami (1986), *31 Mart Vak'ası*, 3. Baskı, Kitabevi, İstanbul.

Demircan, Ahmet Misbah (2017), *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilâfetine Aykırı Bakışlar*, İşaret Yayınları, İstanbul.

Demirel, Fatmagül (2007), *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.

_____ (2007), *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler, Son Ziyafetler*, Doğan Kitap, İstanbul.

Demiroğlu, Faiz (1955), *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, Tarih Kütüphanesi Yayınları, İstanbul.

Deringil, Selim (2002), *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, (Çev. Gül Çağalı Güven), 2. Baskı, YKY, İstanbul.

Duru, Kâzım Nami (1957), *"İttihat ve Terakki" Hatıralarım*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul.

Düstûr (1290), Tertib-i Evvel, 2, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

_____ (1295), Cüz-ü Râb'i, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Ebuzziya Tevfik (1973), *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Şemsettin Kutlu (Yay.), Hürriyet Yayınları, İstanbul.

Emil, Birol (1982), *Jön Türklere Dair Vesikalar I-Edebiyatçı Jön Türklerin Mektupları (Ali Kemal ve Süleyman Nazif'den Mizancı Murad Bey'e)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

_____ (2009), *Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murad Bey*, Kitabevi, İstanbul.

Emre, Ahmet Cevat (1960), *İki Neslin Tarihi*, Hilmi Kitabevi, İstanbul.

Engelhardt, Eduard Philippe (2017), *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniye'nin Târih-i Islahatı 1826'dan 1882'ye*, Erol Kılınç (Yay. Haz.), Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Engin, Vahdettin (2013), *Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

_____ (2015), *Pazarlık İkinci Abdülhamid ile Siyonist Lider Dr. Theodore Herzl Arasında Geçen "Filistin'de Yahudi Vatanı" Görüşmelerinin Gizli Kalmış Belgeleri*, 18. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

_____ (2016), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarihi Devamlılık*, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

_____ (2016), *Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul'u*, 3. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

_____ (2017), *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, 6. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

Erdem, Habip Hamza (2016), *Fransız Basınında Genç-Türk Devrimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul.

Eroğlu, Haldun (2016), *Osmanlı'da Muhalefet*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

Fesch, Paul (1999), *Abdülhamid'in Son Günlerinde "İstanbul"*, (Çev. Erol Üyepazarcı), Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul.

Findley, Carter V. (2014), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıâli, 1789-1922*, (Çev. Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Georgeon, François (2016), *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktay), 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Göçmen, Muammer (1995), *İsviçre'de Jön Türk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri*, Kitabevi, İstanbul.

Gör, Emre (2015), *II. Abdülhamid'in Hafiye Teşkilatı ve Teşkilat Hakkında Bir Risale Örneği: "Hafiyelerin Listesi"*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

_____ (2019), *Abdülhamid Döneminde İstihbarat Mutlakıyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909*, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Gündüz, Uğur (2018), *Osmanlı'dan Günümüze Basın ve Modernleşme*, İmge Kitabevi, Ankara.

Güran, Tevfik (2017), *Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Gürlek, Dursun (2017), *İbnülemin Mahmud Kemal İnal Cumhûriyet Devrinde Bir Osmanlı Efendisi*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul.

Hanioğlu, M. Şükrü (1981), *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, Ankara.

_____ (1989), *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, 1 (1889-1902), 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

_____ (1995), *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, New York.

_____ (2008), *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, New Jersey.

Hareket (1312), [İstanbul].

Hasan Amca (1958), *Doğmayan Hürriyet*, Akım Yayınları, İstanbul.

_____ (2013), *Nizamiye Kapısı*, Alfa Basım Yayım, İstanbul.

[Hoca Mehmed Kadri Nâsıh] (1315), *İstinsâf*, [Mısır].

Hocazâde İzmirli Mehmed Ubeydullah (1323), *Geçid*, Matbaatü't-Tevfîk, Mısır.

Hilafet Risâleleri (2002), İsmail Kara (Haz.), 2- II. Abdülhamid Devri, Klasik Yayınları, İstanbul.

[Hoca Şâkir Efendi] (1325), *Ulemâ-yı İslâm Enârallahu Berâhînehüm Taraflarından Verilen Fetâvâ-yı Şerife*, Tab'-ı Sânî, Matbaa-i İctihâd, Mısır.

Hüseyin Cemâl (2014), *Yeni Harb Başımıza Tekrar Gelenler*, Aziz Korkmaz (Yay. Haz.), TTK Yayınları, Ankara.

İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları (2000), 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul.

İğdemir, Uluğ (2009), *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara.

İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si (2014), Faik Reşit Unat (Yay. Haz.), 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara.

İmâmet ve Hilâfet Risâlesi (1315), Kanûn-i Esâsî Matbaası, Mısır.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal (1982), *Son Sadrazamlar*, 1, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.

İnuğur, M. Nuri (1999), *Türk Basınında "İz" Bırakanlar*, 2. Baskı, Der Yayınları, İstanbul.

İrtem, Süleyman Kâni (1999), *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul.

_____ (1999), *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilâli*, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul.

_____ (1999), *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul.

İsmail Kemal Bey'in Hatıratı (2016), (Çev. Adnan İslamoğulları ve Rubin Hoxha), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Kadri, Hüseyin Kâzım (2000), *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, İsmail Kara (Haz.), 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları (1991), Gül Çağalı Güven (Haz.), 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul.

Kara, Hidayet (2020), *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Kara Ordusu (1876-1908)*, TTK Yayınları, Ankara.

Kara, İsmail (2014), *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1 Hilafet ve Meşrutiyet*, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Karabekir, Kâzım (1995), *Hayatım*, Faruk Özerengin (Yay. Haz.), Emre Yayınları, İstanbul.

_____ (2014), *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, YKY, İstanbul.

Karaca, Taha Niyazi (2015), *Büyük Oyun İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.

Karal, Enver Ziya (1983), *Osmanlı Tarihi*, 8- Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (2016), *Bir Sürgün*, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Karay, Refik Halid (2011), *Bir Ömür Boyunca*, Yusuf Turan Günaydın (Yay. Haz.), TTK Yayınları, Ankara.

Kerimoğlu, Hasan Taner (2018), *Osmanlı'da Devrim ve Fedakâran-ı Millet İstibdat Dönemi Sürgün ve Firarilerinin Devr-i Hürriyet'te Mücadeleleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Kırımî-zâde Mehmed Neş'et Efendi Tarafından Sultan İkinci Abdülhamîd Han'a Takdim Edilen Jurnallerin Tahkîk Raporları (1891-1893) (2008), Raşit Gündoğdu vd. (Yay. Haz.), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul.

Kırlı, Cengiz (2009), *Sultan ve Kamuoyu Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri" (1840-1844)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Kırmızı, Abdulhamit (2014), *Avlonyalı Ferid Paşa Bir Ömür Devlet*, Klasik Yayınları, İstanbul.

_____ (2016), *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, 4. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul.

Kieser, Hans-Lukas (2008), *Türklüğe İhtida 1870-1939 İsviçre'sinde Yeni Türkiye'nin Öncüleri*, (Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul.

Kodaman, Bayram (1980), *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Koloğlu, Orhan (1987), *Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği*, 2. Baskı, Gür Yayınları, İstanbul.

_____ (2010), *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul.

_____ (2010), *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul.

_____ (2014), *İlk Gazete İlk Polemik*, Kaynak Yayınları, İstanbul.

_____ (2015), *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul.

_____ (2016), *Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit*, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

_____ (2016), *Curnalcilikten Teşkilatı Mahsusa'ya*, 2. Baskı, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul.

Kudret, Cevdet (1977), *Abdülhamit Devrinde Sansür*, Milliyet Yayınları, [Basım Yeri Yok].

Kuran, Ahmet Bedevi (2000), *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul.

_____ (2009), *Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

_____ (2012), *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Kuzucu, Kemalettin (2018), *Kahramanı Yaratmak İttihadcıların Alemdar Mustafa Paşa'yı Hatırlaması*, Timaş Yayınları, İstanbul.

Le Bon, Gustave (2015), *Kitleler Psikolojisi*, 2. Baskı, Tutku Yayınevi, Ankara.

Leskovikli Mehmed Raûf (1327), *İttihâd ve Terakki Cemiyeti Ne İdi?*, Ahmed Sâkî Bey Matbaası, Der-saâdet.

_____ (1991), *İttihat ve Terakki Ne İdi*, Bülent Demirbaş (Yay. Haz.), Arba Yayınları, İstanbul.

Lewis, Bernard (2008), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Boğaç Babür Turna), Arkadaş Yayınevi, Ankara.

Mahmud Celâleddin Paşa (1326), *Mir'ât-ı Hakikat*, 1, Matbaa-i Osmâniye, Der-saâdet.

_____ (1326), *Mir'ât-ı Hakikat*, 2, Matbaa-i Osmâniye, Der-saâdet.

_____ (1327), *Mir'ât-ı Hakikat*, 3, Matbaa-i Osmâniye, Der-saâdet.

_____ (1983), *Mir'ât-ı Hakîkat*, I-II-III, İsmet Miroğlu (Haz.), Berekât Yayınevi, İstanbul.

Mahmud Muhtar (1999), *Maziye Bir Nazar*, Erol Kılınç (Yay. Haz.), Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Malkoç, Eminalp (2017), *Ebü'l-Ahrâr Ahmet Rıza Bey Bir Pozitivistin Hayatı, Yazışmaları ve Düşünce Yapısı*, Der Yayınları, İstanbul.

Mardin, Şerif (2012), *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 18.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

_____ (2013), *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 11. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

McCarthy, Justin (2014), *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev. Fatma Sarıkaya), 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara.

Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları (1988), Bülent Demirbaş (Yay.), ARBA, İstanbul.

Mehmed Memduh (1995), *Tanzimattan Meşrutiyete 2*, Ahmet Nezih Galitekin (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul.

Mehmed Murâd (1313), *Yıldız Saray-ı Hümâyûnı ve Bâb-ı Âlî Yâhûd Şarkın Derd-i Aslîsi*, Mısır.

_____ (1314), *Müdâfaa Niyetine Bir Tecâvüz! (Kırk Anbar'a Cevâb)*, Meşveret Matbaası.

_____ (1324), *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, Mahmud Bey Matbaası, Der-saâdet.

_____ (1994), *Mücahede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, Sabahattin Çağın ve Faruk Gezgin (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul.

Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'ye Duhûl ve İntişârı Memnû' Bulunan Kütüb ve Resâil-i Muzırranın Esâmisini Mübeyyin Cedveldir (1319), Matbaa-i Osmânîye, Der-saâdet.

Mercan, Evren (2018), *II. Abdülhamid Dönemi Deniz Stratejisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Mevlânzâde Rıfat (1996), *31 Mart Bir İhtilâlin Hikâyesi*, Berîre Ülgenci (Haz.), Pınar Yayınları, İstanbul.

Midhat Paşa ve Dâmâd Mahmud Paşa Hazerâtının Sultan Abdülhamid'in Emriyle Keyfiyet-i Şehâdetleri (1314), Birinci Tab', Mîzân Matbaası, Cenove.

Midhat Paşa'nın Hatıraları: 1 Hayatım İbret Olsun [Tabsıra-i İbret] (1997), Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul.

Midhat Paşa'nın Hatıraları: 2 Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı [Mir'at-ı Hayret] (1997), Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul.

Midhat, Ali Haydar (2008), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hâtıralarım 1872-1946*, 2. Baskı, Bengi Yayınları, İstanbul.

Müfid Şemsî (1335), *el-Hakku Ya'lu ve lâ Yu'la Aleyh*, Matbaa-i Bahriye.

_____ (1995), *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki El Hakku Ya'lû Velâ Yu'lâ Aleyh*, Ahmed Nezih Galitekin (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul.

Neler Olacak!.. (1314), Mısır.

Oğuz, Ahmet (2010), *Birinci Meşrutiyet Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan*, Grafiker Yayınları, Ankara.

Onaran, Burak (2018), *Padişahı Devirmek Osmanlı Islahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Onbulak, Sermet (2011), *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Operatör Doktor Albay Ali Osman Onbulak ve Ailesinin Hayat Öyküsü*, VTT Yayıncılık, İstanbul.

Ortaylı, İlber (2010), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 31. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.

Osmân Nûrî (1327), *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı Hayât-ı Husûsîye ve Siyâsîyesi*, 1-2, Kitâbhâne-yi İslâm ve Askerî, İstanbul.

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ferit Devellioğlu (Haz.), 24 Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara, 2007.

Osmanoğlu, Ayşe (2017), *Babam Sultan Abdülhamid*, 11. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.

Öke, Mim Kemâl (2013), *Saraydaki Casus Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery*, 4. Baskı, İrfan Yayıncılık, İstanbul.

Ölmez, Adem (2013), *93 Harbinden Otuz Bir Mart Olayına Gazi Ethem Paşa ve Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara.

_____ (2017), *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler*, İz Yayıncılık, İstanbul.

Örikağasızâde Hasan Sırrı (2007), *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*, Ali Adem Yörük (Haz.), Dergâh Yayınları, İstanbul.

Özalp, Ömer Hakan (2005), *Ulemadan Bir Jöntürk Mehmed Ubeydullah Efendi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Özbek, Nadir (2011), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

_____ (2015), *İmparatorluğun Bedeli Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

Pamuk, Şevket (2018), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Pekmen, Mahir Said (2013), *31 Mart Hatıraları İsyan Günlerinde Bir Muhalif*, Hasan Babacan ve Servet Avşar (Haz.), TTK Yayınları, Ankara.

Perinçek, Mehmet ve Odabaşı, Arda (2013), *Stambulskie Novosti'de Jön Türk Devrimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul.

R. Figânî (1316), *Elvedâ Yâhûd Fâtih-i Hanya Gâzi Yusuf Paşa'nın Serbâlininde Bir Feryâd*, Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti Matbaası, Cenove.

Radev, Simeon Trayçev (2018), *Galatasaray Mekteb-i Sultanisi Resneli Bulgar Bir Talebenin Hatıraları 1879-1898*, Georgi P. Kostandov (Haz.), Kronik Kitap, İstanbul.

Ramsaur, E. E. (1972), *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, (Çev. Nuran Ülken), Sander Yayınları, İstanbul.

Rey, Ahmet Reşit (2014), *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)*, Nur Özmel Akın (Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Rızâ Tahsin (1328), *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiyye*, Kader Matbaası, Der-saâdet.

Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu (2018), Mikhail Bashanov ve İlyas Kemaloğlu (Yay. Haz.), Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul.

Sa'id Halim Paşa (1335-1338), *Buhranlarımız*, Şems Matbaası, İstanbul.

Sâbir (1316), *Muhtasar İngiltere Târih-i İnkılâbı*, Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti Matbaası, Mısır.

Saygılı, Hasip (2017), *1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Schiller (1314), *Guillaume Tell*, (Çev. Abdullah Cevdet), İkinci Tab', A. Costagliola Matbaası, Mısır.

Siyonizmin Kurucusu Theodor Herzl'in Hâtıraları ve Sultan Abdülhamid (1995), Ergun Göze (Haz.), Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909) (1996), Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal (Haz.), TTK Yayınları, Ankara.

Sönmez, Erdem (2012), *Ahmed Rıza Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Stambolski, Hristo (2018), *Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla İmparatorluğun Zor Yılları 1858-1878*, (Çev. Hüseyin Mevsim), Kitap Yayınevi, İstanbul.

Stern, Bernhard (2020), *Sultan II. Abdülhamid ve Siyaseti Alman Gazetecinin II. Abdülhamid Anıları -1906-*, (Çev. Güray Beken), Puslu Yayıncılık, İstanbul.

Sultan Abdülhamid Midhat ve Mahmud Paşaları Nasıl Katlettirdi? (2013), Saro Dadyan (Yay. Haz.), Okuyan Us, İstanbul.

Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Âtıf Hüseyin Bey'in Hatıraları (1909-1918) (2013), M. Metin Hülagü (Yay. Haz.), 4. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.

Süleymân Midhat (1316), *Ali Suavî*, Cenevre.

Ş. Sâmî (1317), *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Der-saâdet.

Şerâfeddin Mağmûmî (1330), *Hakîkat-i Hâl*, [2. Baskı], Matbaa-i Ebû'z-Ziyâ, Kostantiniye.

Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin [1314], *Medreselerin Islâhı*, [Mısır].

_____ (1326), *Hürriyet Mücâhedeleri Yâhûd Fırâk ve Menfâ Hâtırâları*, Selânik Matbaası, Der-saâdet.

Şimşir, Bilâl N. (1970), *Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu*, Ayyıldız Matbaası, Ankara.

Şiviloğlu, Murat R. (2018), *The Emergence of Public Opinion State and Society in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, New York.

Tahsin Paşa (2015), *Yıldız Hatıraları*, Ahmet Zeki İzgöer (Yay. Haz.), İz Yayıncılık, İstanbul.

Tanör, Bülent (2006), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 15. Baskı, YKY, İstanbul.

Tansu, Samih Nafiz (2011), *İki Devrin Perde Arkası Teşkilât-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk*, İlgi Kültür Sanat, İstanbul.

Tepedelenlioğlu, Nizamettin Nazif (1960), *İlân-ı Hürriyet ve Sultan II.nci Abdülhamit Han*, Yeni Çığır Kitabevi, İstanbul.

Tepeyran, Ebubekir Hâzim (1998), *Hatıralar*, Faruk Ilıkan (Yay. Haz.), Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul.

Terzi, Arzu T. (2000), *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yayınları, Ankara.

_____ (2011), *Sarayda İktidar Mücadelesi Saray Mücevher İktidar*, 2. Baskı, Tımaş Yayınları, İstanbul.

Tetik, Fatih (2018), *Sultanın Silahları II. Abdülhamid Dönemi Savunma Sanayii ve Silah Teknolojisi (1876-1908)*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Tezkire-i Ulemâ Ulemâ-yı Arab'ın Hilâfet Hakkında Şer'i Mübin ve Ahbâr-ı Sahihadan İktibâsları ve Emirü'l-ahrar Dâmâd Mahmûd Paşa'dan Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî'ye Mektûb (1316), Matbaa-i Osmânîye, Mısır.

Tokay, Gül (1996), *Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.

Tokgöz, Ahmet İhsan (2012), *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)*, Alpay Kabacalı (Haz.), 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Topaktaş, Hacer (2015), *Sultan II. Abdülhamid ve Diplomasi Hüseyin Kâzım Bey'in Diplomatik Seyahatleri (1882-1887)*, Okur Kitaplığı, İstanbul.

Töreli, Türkmen (2012), *İttihat ve Terakki'nin Gizli Propaganda Faaliyetleri ve Abdülhamid*, Kripto Kitaplar, Ankara.

Tugay, Asaf [Basım Yılı Yok], *İbret Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, Okat Yayınevi, İstanbul.

Tunalı Hilmi [Basım Yılı Yok], *Evvel ve Âhir*, Cenove.

_____ [Basım Yılı Yok], *İlk ve Son Gayret*, [Cenove].

_____ (1314), *Birinci Hutbe*, Cenove.

_____ (1314), *İkinci Hutbe*, Cenove.

_____ (1314), *Üçüncü Hutbe*, Cenove.

_____ (1315), *Altıncı Hutbe*, Cenove.

_____ (1315), *Sekizinci Hutbe*, Cenevre.

_____ (1315), *Dokuzuncu Hutbe*, Cenove.

_____ (1316), *Onuncu Hutbe*, Cenove.

_____ (1317), *Murâd*, [Basım Yeri Yok].

_____ (1318), *On birinci Hutbe*, [Cenove].

Tunaya, Tarık Zafer (2016), *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

_____ (2016), *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, 1-Kanun-i Esasî ve Meşrutiyet Dönemi, 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Türkçe Sözlük (2011), 11. Baskı, TDK Yayınları, Ankara.

Türköne, Mümtaz'er (2014), *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, 4. Baskı, Etkileşim Yayınları, İstanbul.

Uçar, Ahmet (2015), *Sultan, Güç ve Hassasiyet*, 2. Baskı, Hamidiye Kitaplığı, İstanbul.

Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iye (1314), İkinci Tab', [Mısır].

Uysal, Mustafa Ali (2015), *Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)*, TTK Yayınları, Ankara.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1992), *Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları*, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara.

_____ (2000), *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara.

Ünver, Metin ve Hulkiender, Murat (2018), *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Fransız İlişkilerinde Krizler ve Çatışmalar 1901 Hadisesi (Lorando ve Tıbini Meselesi)*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Vatan Tehlikede, [Paris, 1895]

Vatan Uğrunda Yahut Yıldız Mahkemesi Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa'nın Hatıraları (2014), Orhan Sakin (Haz.), Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

Volkan Gazetesi 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909 Tam ve Aynen Metin Neşri (1992), M. Ertuğrul Düzdağ (Haz.), İz Yayıncılık, İstanbul.

Whitman, Sidney (2017), *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları*, (Çev. Kadri Mustafa Orağlı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

Yahya Kemal (2014), *Siyâsî ve Edebî Portreler*, 5. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul.

_____ (2017), *Çocukluğum Gençliğim Siyâsî ve Edebî Hatıralarım*, 8. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul.

Yalçın, Hüseyin Cahit (1975), *Edebiyat Anıları*, Rauf Mutluay (Yay. Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

_____ (2002), *Tanıdıklarım*, 2. Baskı, YKY, İstanbul.

Yavuz, Fikrettin (2015, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü 1896 Osmanlı Bankası Baskını*, TTK Yayınları, Ankara.

_____ (2016), *II. Abdülhamid Döneminde Bir Amerikan Elçisi Alexander Watkins Terrel (1893-1897)*, BKY, İstanbul.

Yorulmaz Naci (2018), *Büyük Savaşın Kara Kutusu II. Abdülhamid'den I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Silah Pazarının Perde Arkası*, Kronik Kitap, İstanbul.

2.2. Makaleler

"Mâbeyn-i Hümâyûnda Bir Mübâhese" (1 Şubat 1898), *Beberûhî*, (1), 2.

"Beberûhî ile Karagöz" (1 Nisan 1898), *Beberûhî*, (3), 1-2.

"Hüseyin Paşa Karakolhânesi'nde Bir Genç Türk'ün Muhâkemesi" (1 Nisan 1898), *Beberûhî*, (3), 2-4.

"Dolab" (14 Aralık 1900), *Dolab*, (2), 3-4.

"Havâdis" (14 Mart 1900), *Dolab*, (5), 4.

"İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti'nin Mesleği Cem'iyet'imizin Mesleğine Tevâfuk İdegeldiğinden Efrâdından 'F. Ş.' İmzâsıyla Aldığımız Varakayı Kemâl-i Memnûniyetle Aynen Derc İdiyoruz" (21 Aralık 1896), *Kanûn-i Esâsî*, (1), 5-6.

"Makale-i Şer'iye" (28 Aralık 1896), *Kanûn-i Esâsî*, (2), 1-2.

"Makale-i Şer'iye" (4 Ocak 1897), *Kanûn-i Esâsî*, (3), 1-2.

"Midhat Paşa" (4 Ocak 1897), *Kanûn-i Esâsî*, (3), 8.

"Makale-i Şer'iye" (12 Ocak 1897), *Kanûn-i Esâsî*, (4), 2-4.

"Hamidciler" (8 Şubat 1897), *Kanûn-i Esâsî*, (8), 3-4.

"Allah Erbâbını Halk İylesun" (15 Şubat 1897), *Kanûn-i Esâsî*, (9), 4-6.

"Bizde Nâmûslu Vükelâ Var mıdır" (5 Nisan 1897), *Kanûn-i Esâsî*, (15), 1-3.

"Harb" (26 Nisan 1897), *Kanûn-i Esâsî*, (18), 1.

"Havâdis" (24 Mayıs 1897), *Kanûn-i Esâsî*, (21), 8.

"Makale-i Mahsûsa" (14 Haziran 1897), *Kanûn-i Esâsî*, (22), 2-4.

"Kanûn-i Esâsî" (14 Haziran 1897), *Kanûn-i Esâsî*, (22), 5-7.

"Makale-i Mahsûsa" (18 Ocak 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (2), 1-2.

"Mâbeyn-i Hümâyûn'un Siyâset-i Cedîdesi" (18 Ocak 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (2,) 2-3.

"Makale-i Mahsûsa" (25 Ocak 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (3), 1-3.

"Garâib" (8 Şubat 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (5), 3.

"Zât-ı Şâhâne'ye Açık Ârıza" (1 Mart 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (7), 3-4.

"[İsimsiz]" (29 Mart 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (11), 2-3

"Gayret'in Hiddeti" (5 Nisan 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (12), 1-2.

"İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden" (5 Nisan 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (12), 2-3.

"İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden" (12 Nisan 1898), *Kanûn- i Esâsî*, 2 (13), 3-4.

"Ahvâl-ı Siyâsîye" (19 Nisan 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (14), 1-2.

"İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden" (19 Nisan 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (14), 3-4.

"Kürdlere Tebşir-Mabeyn'e İhtâr" (26 Mayıs 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (15), 4-5.

"İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden" (7 Haziran 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (16), 3-4.

"Tezkîr" (22 Haziran 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (18), 1-2.

"İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden" (22 Haziran 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (18), 4.

"İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden" (5 Temmuz 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (19), 4.

"Sultan Hamid'in Entrikaları ve Müdâfaâ'-yı Nâmûs" (16 Temmuz 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (20), 3-5.

"Siyâset-i Hamidiye Âsâr-ı Âhiresi" (27 Temmuz 1898), *Kanûni Esâsî*, 2 (21), 1-4.

"İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden" (27 Temmuz 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (21), 8.

"İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden" (15 Ağustos 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (22), 3-4.

"Cülûs Tebriki Nâmıyla Zât-ı Şâhâne'ye Yazılmış Bir Arabca Hitâbın Tercümesidir" (8 Eylül 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (24), 1-2.

"Hâlifenin Göğsünde İstavroz- (Haç)" (14 Eylül 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (25), 3-4.

"Fukara ve Âcize Nâmına Gerçekden İsti'tâf" (13 Ocak 1899), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (28), 2-3.

"Anadolu Mezâlimi" (13 Ocak 1899), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (28), 8.

"Hırka-i Sa'âdet'i Ziyâret Câiz mi?"(23 Ocak 1899), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (29), 23 Ocak 1899, 1-2.

"Ehl-i İslâm'la Almanya ve Türkiyâ" (6 Şubat 1899), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (31), 5-7.

"Âile-i Saltanat Hakkında Gerçekden Bir İsti'tâf" (21 Şubat 1899), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (32), 6-7.

"Ehl-i İslâm'la Türkiyâ ve Almanya" (13 Mart 1899), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (34), 3-4.

"Marâkeş Hilâfeti'ne Bi'at Haber-i Müdhişi" (13 Nisan 1899), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (36), 2-3.

"Şevketlü Abdülhamid Hân-ı Sânî'nin İngiltere'ye Meyl-i Cedîdî" (30 Mayıs 1898), *Kanûn-i Esâsî*, 2 (38), 2-3.

"Suriye'den Mektûb" (15 Aralık 1895), *Meşveret*, (2), 4.

"Cem'iyyetler, Yaftalar" (1 Ocak 1896), *Meşveret*, (3), 4.

"Adâlet" (15 Ocak 1896), *Meşveret*, (4), 1-2.

"Girid Adası" (1 Şubat 1896), *Meşveret*, (5), 2-3.

"Vilâyetlerimiz" (1 Şubat 1896), *Meşveret*, (5), 3-4.

"İlân" (1 Şubat 1896), *Meşveret*, (5), 4.

"İstanbul'dan Mektûb" (16 Mart 1896), *Meşveret*, (8), 3-4.

"Havâdis-i Siyâsîye" (16 Mart 1896), *Meşveret*, (8), 4.

"Hilâfet ve Saltanat" (2 Nisan 1896), *Meşveret*, (9), 3-4.

"Muvaffakiyet-i Cihânyânî Bir Hâmis" (23 Mayıs 1896), *Meşveret*, (11), 4.

"Meşveret" (23 Mayıs 1896), *Meşveret*, (11), 4.

"Selânik'den" (5 Temmuz 1896), *Meşveret*, (13), 2-3.

"Ecnebî Gazeteleri" (5 Temmuz 1896), *Meşveret*, (13), 6

"Suriye'den Mektûb" (4 Ağustos 1896), *Meşveret*, (15), 5.

"Girid Havâdisi" (4 Ağustos 1896), *Meşveret*, (15), 6.

"İstanbul'dan" (19 Ağustos 1896), *Meşveret*, (16), 3.

"Suriye'den Mektûb" (21 Ağustos 1896), *Meşveret*, (17), 3-4.

"Havâdis" (20 Eylül 1896), *Meşveret*, (19), 6.

"İstanbul'dan: 11 Teşrin-i Evvel 1312" (23 Ekim 1896), *Meşveret*, (21), 4-5.

"Tabaka-i Bâlâ Muhbirimizden" (23 Ekim 1896), *Meşveret*, (21), 7-8.

"İstanbul'dan" (8 Kasım 1896), *Meşveret*, (22), 7-8.

"Havâdis-i Siyâsîye" (8 Kasım 1896), *Meşveret*, (22), 8.

"[İsimsiz]" (3 Aralık 1896), *Meşveret*, (23), 6.

"Havâdis-i Siyâsîye" (3 Aralık 1896), *Meşveret*, (23), 7.

"Habsâne-i Umûmîden Mektûb"(25 Ekim 1897) , *Meşveret*, (26), 4.

"İcmâl-i Ahvâl" (9 Aralık 1897), *Meşveret*, (27), 3-4.

"İcmâl-i Ahvâl (24 Aralık 1897)", *Meşveret*, (28), 2.

"Posta" (24 Aralık 1897), *Meşveret*, (28), 2-3.

"Tevkifât" (24 Aralık 1897), *Meşveret*, (28), 3-4.

"Bulgaristan'da Câmiler" (24 Aralık 1897), *Meşveret*, (28), 4.

"Osmânlı ve Kanûn-i Esâsî Gazeteleri" (14 Ocak 1898), *Meşveret*, (29), 3.

"Parasızlık" (14 Ocak 1898), *Meşveret*, (29), 4.

"Havâdis-i Siyâsîye" (1 Aralık 1895), *Bir Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1-2.

"Havâdis-i Siyâsîyye" (15 Aralık 1895), *İki Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1-2.

"Havâdis" (1 Ocak 1896), *Üç Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 3.

"Hastahânelerimiz" (15 Ocak 1896), *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 2-3.

"Ermeni Konferansı- Paris Sefiri" (15 Ocak 1896), *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 4-5.

"Dürzi İsyânı" (15 Ocak 1896), *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 5.

"[İsimsiz]" (15 Ocak 1896), *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 6.

"Hafiyeler" (15 Şubat 1896), *Altı Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1.

"İstanbul Havâdisi" (15 Şubat 1896), *Altı Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 2-3.

"Meşveret" (2 Mart 1896), *Yedi Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1-2.

"İstanbul Havâdisi" (2 Mart 1896), *Yedi Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 2-3.

"Evrâk-ı Havâdis" (2 Mart 1896), *Yedi Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 3.

"A'zam-ı Ulemâ'dan Bir Zâtın Mîzân Kardaşımıza Gönderdiği Mufassal Mektûb Fevkalâde Ehemmiyeti Hâiz Olduğundan Ba'zı Fıkraları Bervech-i Âti Derc İdildi" (16 Mart 1896), *Sekiz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1.

"Erzincan'dan Mektûb" (2 Nisan 1896), *Dokuz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 4-5.

"Telgraf ve Havâdis" (23 Mayıs 1896), *On Bir Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 4.

"Girid'den Alınan Beş Altı Mektubun Hulâsasıdır" (23 Mayıs 1896), *On Bir Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 5.

"Havâdis" (23 Mayıs 1896), *On Bir Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 6

"Telgraflar" (8 Haziran 1896), *İlâve-i Meşveret*, (12), 2.

"İfâde-i Mahsûsa" (14 Aralık 1896), *Mîzân*, (1,), 1.

"Beyannâme" (14 Aralık 1896), *Mîzân*, (1), 2-3.

"İstanbul'dan" (14 Aralık 1896), *Mîzân*, (1), 3.

"Evrâk-ı Havâdis" (14 Aralık 1896), *Mîzan*, (1), 4.

"Tebrik-i Iyd-ı Millî" (28 Aralık 1896), *Mîzân*, (2), 1.

"Cümle-i Siyâsîye" (28 Aralık 1896), *Mîzân*, (2), 1-2.

"Ciddi Bir İhtâr" (28 Aralık 1896), *Mîzân*, (2), 2.

"Mekâtib ve Edebîyât" (28 Aralık 1896), *Mîzân*, (2), 4-5.

"Vatandan Havâdis" (28 Aralık 1896), *Mîzân*, (2), 5-6.

"Iyd-ı Millî" (4 Ocak 1897), *Mîzân*, (3), 1-2.

"Makale-i Mahsûsa" (4 Ocak 1897), *Mîzân*, (3), 2-3.

"Bend-i Mahsûs" (4 Ocak 1897), *Mîzân*, (3), 3-4.

"Evrâk-ı Havâdis" (4 Ocak 1897), *Mîzân*, (3), 4.

"Vatandan Havâdis" (4 Ocak 1897), *Mîzân*, (3), 4.

"Makale-i Mahsûsa" (11 Ocak 1897), *Mîzân*, (4), 1-2.

"İzâhat" (11 Ocak 1897), *Mîzân*, (4), 3-4.

"Vatandan Havâdis" (11 Ocak 1897), *Mîzân*, (4), 4.

"İlân" (11 Ocak 1897), *Mîzân*, (4), 4.

"Midhat Paşa" (18 Ocak 1897), *Mîzân*, (5), 1-2.

"Hep Masharalıkdır" (18 Ocak 1897), *Mîzân*, (5), 2-3.

"Kanûn-i Esâsi" (18 Ocak 1897), *Mîzân*, (5), 3-4.

"İlân" (18 Ocak 1897), *Mîzân*, (5), 4.

"Makale-i Siyâsîye" (25 Ocak 1897), *Mîzân*, (6), 1-2.

"İstanbul Mektûbu" (25 Ocak 1897), *Mîzân*, (6), 3-4.

"İdâre-i Merkeziye'den Mevrûd Bir Mektûbdan" (25 Ocak 1897), *Mîzân*, (6), 4.

"Ricâ-i Mahsûs" (25 Ocak 1897), *Mîzan*, (6), 4.

"Risâle-i Arabîye" (25 Ocak 1897), *Mîzân*, (6), 4.
"Vasiyetnâme-yi Siyâsî" (25 Ocak 1897), *Mîzân*, (6), 4.
"Akîbet!" (15 Şubat 1897), *Mîzân*, (7), 2.
"İzâha Muhtac Bir Sûal" (15 Şubat 1897), *Mîzân*, (7), 2.
"Vatandan Havâdis" (15 Şubat 1897) , *Mîzân*, (7), 3-4.
"Yeni Resimli Gazete" (15 Şubat 1897), *Mîzân*, (7), 4.
"Vebâ-yı Osmânî" (22 Şubat 1897), *Mîzân*, (8), 1-2.
"Girid" (22 Şubat 1897), *Mîzân*, (8), 2-3.
"Hindistan'da Tayvun ve Kıtlık" (22 Şubat 1897), *Mîzân*, (8), 3.
"Hazırlansunlar" (22 Şubat 1897), *Mîzân*, (8), 3.
"İstihzah" (22 Şubat 1897), *Mîzân*, (8), 3-4.
"Vatandan Havâdis" (22 Şubat 1897), *Mîzân*, (8), 4.
"Askerî Muhbirimiz 'Harbî'den" (22 Şubat 1897), *Mîzân*, (8), 4.
"Selânik'den Mektûb" (22 Şubat 1897), *Mîzân*, (8), 5.
"İlân" (22 Şubat 1897), *Mîzân*, (8), 6.
"Girid Umûru" (1 Mart 1897), *Mîzân*, (9), 1-3.
"Nihâyetin Bidâyeti ve Mihr-i Mahkûmiyet" (1 Mart 1897), *Mîzân*, (9), 3.
"İzhâr-ı Hakikat" (8 Mart 1897), *Mîzân*, (10), 1-2.
"Girid Fecâyi'i ve Almanya İmparatoru" (8 Mart 1897), *Mîzân*, (10), 2.
"Girid Erbâb-ı Hâmiyetinden Bir Zât-ı Âlî Tarafından Gönderilmiş Feryâdnâmedir" (8 Mart 1897), *Mîzân*, (10), 2-3.
"Tayms Muhabiriyle Bir Mülâkat" (8 Mart 1897), *Mîzân*, (10), 3.
"Münir Bey" (8 Mart 1897), *Mîzân*, (10), 3-4.
"Yine Kırk Anbar" (15 Mart 1897), *Mîzân*, (11), 1-2.
"Pâyitaht Havâdisi" (15 Mart 1897), *Mîzân*, (11), 4.
"Yangın Var Cân Kurtaran Yok mu?" (22 Mart 1897), *Mîzân*, (12), 1-3.
"Tabaka-i Bâlâ Muhbirimizden" (22 Mart1897), *Mîzân*, (12), 3-4.
"Buhârî-i Şerif Tercümesi" (22 Mart1897), *Mîzân*, (12), 5.
"Cümle-i Siyâsîye" (29 Mart 1897), *Mîzân*, (13), 1-2.
"Ricâ-yı Mahsûs" (29 Mart 1897), *Mîzân*, (13), 4.
"İhtâr" (29 Mart 1897), *Mîzân*, (13), 4.

"Vükelâ-yı Saltanat-ı Senîyye Hakkında Ecnebîlerin Fikirleri" (5 Nisan 1897), *Mîzân*, (14), s. 1-3.

"Yanlış Mütâlaa" (5 Nisan 1897), *Mîzân*, (14), 3.

"Biçâre Vâlide" (5 Nisan 1897), *Mîzân*, (14), 4.

"Tabaka-i Bâlâ Muhbirimizden" (12 Nisan 1897) , *Mîzân*, (15), 2-3.

"Mîzân" (12 Nisan 1897), *Mîzân*, (15), 4.

"Vazife ve Mes'ûliyet" (19 Nisan 1897), *Mîzân*, (16), 1-3.

"A Sultanım Geç Değil mi?" (19 Nisan 1897), *Mîzân*, (16), 4.

"Neler Olacak?" (19 Nisan 1897), *Mîzân*, (16), 4.

"Cümle-i Siyâsîye" (26 Nisan 1897), *Mîzân*, (17), 2-3.

"Harb Muhabir-i Mahsûsamızdan" (3 Mayıs 1897), *Mîzân*, (18), 2-3.

"Mîzân" (3 Mayıs 1897), *Mîzân*, (18), 5.

"Hutbe" (3 Mayıs 1897), *Mîzân*, (18), 6.

"Arab İzzet" (3 Mayıs 1897), *Mîzân*, (18), 6.

"Târihden Bir İki Sahife Daha!" (10 Mayıs 1897), *Mîzân*, (19), 1-4.

"Bayram Tebriki" (17 Mayıs 1897), *Mîzân*, (20), 1-2.

"Tabaka-i Bâlâ Muhbirimizden" (17 Mayıs 1897), *Mîzân*, (20), 3-4.

"Cümle-i Siyâsîye" (24 Mayıs 1897), *Mîzân*, (21), 1-2.

"İlân-ı Mahsûs" (24 Mayıs 1897), *Mîzân*, (21), 2.

"Anasına Bak, Kızını Al" (31 Mayıs 1897) , *Mîzân*, (22), 1-2.

"Mazbata" (31 Mayıs 1897), *Mîzân*, (22), 2.

"Tabaka-i Bâlâ Muhbirimizden" (31 Mayıs 1897), *Mîzân*, (22), 3-4.

"Londra Matbûatı" (31 Mayıs 1897), *Mîzân*, (22), 4.

"Mesâil-i Hâzıra" (7 Haziran 1897), *Mîzân*, (23), 1-2.

"Âsâr-ı Ceyyide Şark'ın Za'f ve Kuvveti" (7 Haziran 1897), *Mîzân*, (23), 3.

"[İsimsiz]" (7 Haziran 1897), *Mîzân*, (23), 3.

"Mekteb-i Harbîye" (7 Haziran 1897), *Mîzân*, (23), 4.

"Mekteb Müfettişi Ferik İsmâil Habisi" (7 Haziran 1897), *Mîzân*, (23), 4.

"Ma'nîdâr Bir Suâl" (14 Haziran 1897), *Mîzân*, (24), 2-3.

"Korkulu Rüyâ" (14 Haziran 1897), *Mîzân*, (24), 3-4.

"İzâh-ı Hakîkat" (21 Haziran 1897), *Mîzân*, (25), 3-4.

"Ali Suavî Merhûm" (28 Haziran 1897), *Mîzân*, (26), 1-2.

"Yenişehir ve Tırhala" (28 Haziran 1897), *Mîzân*, (26), 2-3.
"İkinci Bastil!" (28 Haziran 1897), *Mîzân*, (26), 3.
"İhtâr" (28 Haziran 1897), *Mîzân*, (26), 4.
"İhtâr-ı Hâlis" (5 Temmuz 1897), *Mîzân*, (27), 2-3.
"Golç Paşa" (5 Temmuz 1897), *Mîzân*, (27), 3.
"İstanbul'dan" (5 Temmuz 1897), *Mîzân*, (27), 4.
"Abdülhamid'in En Büyük Cinâyeti" (19 Temmuz 1897), *Mîzân*, (28), 2-3.
"İfâde-i Mahsûsa" (1 Aralık 1897), *Osmânlı*, (1), 1.
"Makam-ı Akdes Cenâb-ı Hilâfetpenâhîye" (1 Aralık 1897), *Osmânlı*, (1), 1-5.
"Hind Kıyâmı-Hükûmet-i Osmânîye-Almanya" (1 Aralık 1897), *Osmânlı*, (1), 5-6.
"İstanbul'dan Mektûb" (1 Aralık 1897), *Osmânlı*, (1), 8.
"Siyâsî ve İctimâî" (15 Aralık 1897), *Osmânlı*, (2), 1-3.
"Yine Trablus'dan" (15 Aralık 1897), *Osmânlı*, (2), 5-6.
"İstanbul'dan" (15 Aralık 1897), *Osmânlı*, (2), 6.
"Muhârebe ve Netâyici" (1 Ocak 1898), *Osmânlı*, (3), 1-2.
"İdâre-i İstibdâdîye- Ahlâk-ı Umûmîye" (1 Ocak 1898), *Osmânlı*, (3), 3.
"Havâdis" (1 Ocak 1898), *Osmânlı*, (3), 8.
"Abdülhamid ve Rusya" (15 Ocak 1898), *Osmânlı*, (4), 1-3.
"Matbûat-ı Cedîde" (15 Ocak 1898), *Osmânlı*, (4), 8.
"Tabaka-i Bâlâdan" (1 Şubat 1898), *Osmânlı*, (5), 7-8.
"Matbûat-ı Cedîde" (1 Şubat 1898), *Osmânlı*, (5), 8.
"Devlet-i Osmânîye ve Avrupa" (1 Mart 1898), *Osmânlı*, (7), 1-4.
"Vergi" (15 Mart 1898), *Osmânlı*, (8), 3-4.
"Bizce Ma'lûm Olan Mechûl Bir Tarafdan" (15 Mart 1898), *Osmânlı*, (8), 7.
"Ölüm Korkusuyla İntihâr!!" (1 Nisan 1898), *Osmânlı*, (9), 3.
"Deliorman'dan" (1 Nisan 1898), *Osmânlı*, (9), 7-8.
"Matbûat-ı Cedîde" (1 Nisan 1898), *Osmânlı*, (9), 8.
"Kanûn-i Esâsî" (15 Nisan 1898), *Osmânlı*, (10), 1
"Cevâb-ı Umûmî" (15 Nisan 1898), *Osmânlı*, (10), 3.
"Almanya İmparatoru ve Sultan Hamid" (15 Mayıs 1898), *Osmânlı*, (12), 4-5.
"Osmânlı" (15 Mayıs 1898), *Osmânlı*, (12), 7.

"İlân" (1 Ağustos 1898), *Osmânlı*, (17), 1.
"Moskof İslâmları Asıyor!!!..." (1 Ağustos 1898), *Osmânlı*, (17), 1-2.
"Darbe-i Hakk" (1 Ağustos 1898), *Osmânlı*, (17), 8.
"Rusya'da Müslümânlar" (15 Eylül 1898), *Osmânlı*, (20), 5.
"Bedirhan Paşazâdeler" (15 Eylül 1898), *Osmânlı*, (20), 6-7.
"Abdülhamid'in Cebâneti" (15 Eylül 1898), *Osmânlı*, (20), 7.
"Telgraflar" (15 Eylül 1898), *Osmânlı*, (20), 8.
"Ba'zı Emel Kan İster!" (1 Ekim 1898), *Osmânlı*, (21), 4.
"Gülmek Değil, Ağlamakdır Ahrâ" (1 Ekim 1898), *Osmânlı*, (21), 4
"Girid Ahvâli" (1 Ekim 1898), *Osmânlı*, (21), 4.
"Hangisi Halife, Hangisi Re'is-i Eşkiyâ?" (1 Ekim 1898), *Osmânlı*, (21), 7-8.
"Sükût!.." (29 Ekim 1898), *Osmânlı*, (23), 1.
"Artık İleri!" (29 Ekim 1898), *Osmânlı*, (23), 2.
"Sorarız" (29 Ekim 1898), *Osmânlı*, (23), 6.
"İlân" (15 Kasım 1898), *Osmânlı*, (24), 1.
"Teessüf mi İdelim, İftihâr mı?" (15 Kasım 1898), *Osmânlı*, (24), 1.
"Muamma Değil!" (15 Kasım 1898), *Osmânlı*, (24), 2-3.
"Matbûat-ı Cedîde" (15 Kasım 1898), *Osmânlı*, (24), 10.
"Mektûb" (1 Aralık 1898), *Osmânlı*, (25), 1.
"Telgraf" (1 Aralık 1898), *Osmânlı*, (25), 1.
"Ne Hâldeyiz" (1 Aralık 1898), *Osmânlı*, (25), 2.
"Yine Moskof" (1 Aralık 1898), *Osmânlı*, (25), 5.
"İzzet-i Nefsden Eser Kalmadı mı?" (1 Aralık 1898), *Osmânlı*, (25), 5.
"Matbûat-ı Cedîde" (1 Aralık 1898), *Osmânlı*, (25), 8.
"Bir Tekzib-i Müdhiş" (15 Aralık 1898), *Osmânlı*, (26), 7.
"Moskof" (1 Ocak 1899), *Osmânlı*, (27), 1-3.
"[İsimsiz]" (1 Ocak 1899), *Osmânlı*, (27), 2.
"Girid'den" (1 Ocak 1899), *Osmânlı*, (27), 3-4.
"Arnavudluk'dan" (1 Ocak 1899), *Osmânlı*, (27), 4-5.
"İthâf" (15 Şubat 1899), *Osmânlı*, (30), 1.
"Alâkadar Olanlara İbret!" (15 Şubat 1899), *Osmânlı*, (30), 2.

"Trablus'dan" (15 Şubat 1899), *Osmânlı*, (30), 7.

"Hilâfet-i İslâmîye Tehlikede!" (15 Mart 1899), *Osmânlı*, (32), 3-5.

"Pâdişâh Düşmânlarımızı Taltif İdiyor!" (15 Mart 1899), *Osmânlı*, (32), 8.

"Ulemâmıza, Vâizlerimize Numûne-i İmtisâl" (15 Mart 1899), *Osmânlı*, (32), 8.

"Arnavudluk ve Arnavudlar" (1 Nisan 1899), *Osmânlı*, (33), 1-3.

"Havâdis" (15 Nisan 1899), *Osmânlı*, (34), 7-8.

"Türkiyâ ve Almanya" (1 Mayıs 1899), *Osmânlı*, (35), 1-5.

"Kürdistan Gazetesi" (1 Mayıs 1899), *Osmânlı*, (35), 5.

"Viyana Sefiri Mahmud Nedim Bey" (1 Mayıs 1899), *Osmânlı*, (35), 5-6.

"Giridlilere İhtâr" (15 Mayıs 1899), *Osmânlı*, (36), 3.

"Suriye'de Moskoflar" (1 Haziran 1899), *Osmânlı*, (37), 2-3.

"Girid Kanûn-i Esâsî'si" (1 Haziran 1899), *Osmânlı*, (37), 4.

"Suriye Seyâhati Tehî Değilmiş!" (1 Haziran 1899), *Osmânlı*, (37), 7.

"Yemen İsyânı" (1 Haziran 1899), *Osmânlı*, (37), 7-8.

"İlân" (1 Haziran 1899), *Osmânlı*, (37), 9.

"İstanbul'dan" (15 Haziran 1899), *Osmânlı*, (38), 4.

"Şeyhü'l-İslâm Semâhatlü Cemâleddin Efendi'ye Açık İhtârnâme" (1 Temmuz 1899), *Osmânlı*, (39), 1.

"Evrâk-ı Resmiye" (15 Temmuz 1899), *Osmânlı*, (40), 2-4.

"Tosyalı Vasfi Efendi Merhûm" (1 Ağustos 1899), *Osmânlı*, (41), 4.

"Abdülhamid Re'is-i Eşkiyâ mıdır?" (1 Ağustos 1899), *Osmânlı*, (41), 5-6.

"Osmânlı" (1 Ağustos 1899), *Osmânlı*, (41), 7.

"Girid'den" (15 Ağustos 1899), *Osmânlı*, (42), 6-7.

"Havâdis" (1 Eylül 1899), *Osmânlı*, (43), 8.

"İstanbul Gazeteleri" (1 Ocak 1900), *Osmânlı*, (51), 7-8.

"İlân" (15 Ocak 1900), *Osmânlı*, (52), 1.

"Almanca İlâvemizin Dibâcesi" (15 Şubat 1900), *Osmânlı*, (54), 3.

"Erbâbına İhtâr" (1 Mart 1900), *Osmânlı*, (55), 1.

"Anadolu'nun Mukaddime-i İstilâsı" (1 Mart 1900), *Osmânlı*, (55), 1-3.

"Fetvâ" (15 Nisan 1900), *Osmânlı*, (58), 1.

"Mülâhaza" (15 Nisan 1900), *Osmânlı*, (58), 1.

"Elyevın Cenevre'de Mukim Dâmâd Mahmud Paşa Hazretlerinin Adliye Nâzırı Übbehetlü Devletlü Abdurrahman Paşa Hazretlerine Hitâben Kaleme Aldıkları Mektûbdur" (15 Nisan 1900), *Osmânlı*, (58), 1-2.

"Bağdad Muhbirimizden Gelen Mektûbun Ba'zı Fıkraları" (15 Nisan 1900), *Osmânlı*, (58), 4-5.

"İngiltere ve Mısır" (15 Nisan 1900), *Osmânlı*, (58), 6-8.

"Yeni Yeni Garîbeler" (15 Nisan 1900), *Osmânlı*, (58), 8.

"Havâdis" (15 Mayıs 1900), *Osmânlı*, (60), 4.

"İlân" (15 Mayıs 1900), *Osmânlı*, (60), 4.

"Hairenik Gazetesi" (1 Haziran 1900), *Osmânlı*, (61), 3.

"Saray Muhbirimizden Aynen Mektûb" (15 Haziran 1900), *Osmânlı*, (62), 3-4.

"İstanbul'dan" (1 Temmuz 1900), *Osmânlı*, (63), 6-7.

"Osmânlı" (1 Aralık 1900), *Osmânlı*, (73), 4-5.

"İslâm'a Tebşir" (1 Ocak 1901), *Osmânlı*, (75), 1-2.

"Bir Arnavud Mektûbuna Cevâb" (15 Ocak 1901), *Osmânlı*, (76), 8.

"Ahvâl-i Mâlîyemize Dâir" (15 Nisan 1901), *Osmânlı*, (82), 1-3.

"Mirâs Hazırlıkları" (1 Haziran 1901), *Osmânlı*, (85), 1-3.

"İstanbul'da Ecnebî Postaları" (1 Haziran 1901), *Osmânlı*, (85), 3-4.

"Mülâhaza-yı Siyâsî" (15 Haziran 1901), *Osmânlı*, (86), 1-2.

"Teessüf ve Ta'ziye" (15 Haziran 1901), *Osmânlı*, (86), 6.

"Matbûât-ı Cedîde" (15 Haziran 1901), *Osmânlı*, (86), 8.

"Yine Sefir Münir Bey" (1 Temmuz 1901), *Osmânlı*, (87), 7-8.

"Zavallı İsmâil Safâ Ölmüş" (15 Ağustos 1901), *Osmânlı*, (90), 7.

"Cülûs-ı Hamidî" (15 Eylül 1901), *Osmânlı*, (92), 1.

"Midhat Paşa Hâtırâtından" (1 Kasım 1901), *Osmânlı*, (95), 2-3.

"İstanbul'dan" (15 Kasım 1901), *Osmânlı*, (96), 3-5.

"Iyd-ı Fıtr" (15 Ocak 1902), *Osmânlı*, (100), 1-2.

"İstanbul'dan" (15 Ocak 1902), *Osmânlı*, (100), 6.

"Yigirminci Asırda Şark Meselesi'ne Dâir" (1 Şubat 1902), *Osmânlı*, (101), 1-4.

"Beni Me'yûs İden Hâletden Biri" (15 Ağustos 1898), *Pinti*, (1), 4.

"İfâde-i Mahsûsa" (1 Mart 1901), *Tokmak*, (1,) 1.

A. Ertuğrul (2 Mart 1896), "Mektûb", *Yedi Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1.

A. F (1 Şubat 1896), "Mektûb", *Meşveret*, (5), 4.

A. R. L (15 Ocak 1896), "Bir Hitâb-ı Hakîkat", *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 3.

A.T (1 Mart 1896), "Vatanı Sevenlere, Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr!" *Meşveret*, (7), 3-4.

___ (16 Mart 1896), "Vatanı Sevenlere ve Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr", *Sekiz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1-2.

A.V (1 Aralık 1895), "Islahât ve Hükûmet", *Meşveret*, (1), 1-2.

Abdullah Cevdet (6 Mayıs 1898), "Yıldız'daki Şehr-yâr-ı Hod-gâm", *Meşveret*, (30), 2-3.

Acehan, Abdullah (2008), "Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (5), 12-29.

Açık Alınlı Muhibbiniz (29 Mart 1897), "Açık Muhabere", *Mîzân*, (13), 2-3.

Adadağ, Özgür (2008), "Jön Türklerde Devrim Algısı 'Barışçıl Devrim'", *Toplumsal Tarih*, (180), 48-53.

Ahmed Rızâ (1 Aralık 1895), "Mukaddime", *Meşveret*, (1), 1.

_____ (1 Aralık 1895), "Ali Şefkatî Bey'in Vefâtı", *Bir Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1.

_____ (15 Aralık 1895), "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (2), 1-2.

_____ (1 Ocak 1896), "[İsimsiz]", *Meşveret*, (3), 2.

_____ (15 Ocak 1896), "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (4), 1.

_____ (16 Şubat 1896), "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (6), 1.

_____ (1 Mart 1896), "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (7), 1-2.

_____ (16 Mart 1896), "Müşir Sa'id Paşa'nın Vefâtı", *Meşveret*, (8), 1-3.

_____ (2 Nisan 1896), "Mısır", *Meşveret*, (9), 1.

_____ (2 Nisan 1896), "Askerimizin Nâmûsu ve Haysiyeti", *Meşveret*, (9), 4.

_____ (23 Mayıs 1896), "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (11), 1-2.

_____ (8 Haziran 1896), "Girid", *Meşveret*, (12), 1-2.

_____ (5 Temmuz 1896), "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (13), 1-2.

_____ (5 Temmuz 1896), "Sultan Murâd'ın Cinneti", *Meşveret*, (13), 3-4.

_____ (20 Temmuz 1896), "Girid", *Meşveret*, (14), 1.

_____ (4 Ağustos 1896), "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (15), 2.

_____ (19 Ağustos 1896), "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (16), 1-2.

_____ (21 Ağustos 1896), "Hükûmetsizlik", *Meşveret*, (17), 2-3.

_____ (8 Eylül 1896), "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (18), 1-2.

_____ (23 Eylül 1896), "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (19), 1-2.

_____ (8 Ekim 1896), "Osmânlı İttihâd ve Terakki Cem'iyeti ve Avrupa Matbûatı", *Meşveret*, (20), 2.

_____ (23 Ekim 1896), "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (21), 3-4.

_____ (8 Kasım 1896), "Islahât Tasavvuru", *Meşveret*, (22), 3.

_____ (3 Aralık 1896), "İhtâr", *Meşveret*, (23), 1.

_____ (23 Eylül 1897), "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (24), 2-4.

_____ (9 Ekim 1897), "Ben mi Aldanıyorum Pâdişâh mı Aldanıyor?", *Meşveret*, (25), 1-2.

_____ (9 Ekim 1897), "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (25), 2-4.

_____ (25 Ekim 1897), "Nâmûs-u Millet", *Meşveret*, (26), 2-3.

_____ (14 Ocak 1898), "İhtilâl", *Meşveret*, (29), 2-3.

_____ (1 Haziran 1898), "Kuvve-i Bahriyyemiz", *Osmânlı*, (13), 1-2.

_____ (1 Haziran 1899), "Vazife ve ve Mes'ûliyet", *Osmânlı*, (37), 7-8.

_____ (15 Haziran 1899),"Vazife ve Mes'ûliyet", *Osmânlı*, (38), 6-8.

_____ (1 Temmuz 1899), Vazife ve Mes'ûliyet", *Osmânlı*, (39), 7-8.

Akarlı, Engin Deniz (1979), "Friction and Discord within the Ottoman Government under Abdulhamid II (1876-1909), *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 7, 3-26.

Akyıldız, Ali (2014), "II. Abdülhamid'in Yönetim Anlayışı", Coşkun Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, 2. Baskı, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul, 111-123.

Akyüz, Yahya (1981), "Atatürk'te Namık Kemal'in Etkisi ve Abdülhamit Döneminde Yasak Kitaplara İlişkin İki Belge", *Belleten*, XLV/2 (178-180), 501-511.

Ali Rızâ (5 Temmuz 1896), "Dâire-yi Bahriyye", *Meşveret*, (13), 4-5.

Alkan, Mehmet Ö. (2014), "Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", *Modern Türkiye Siyasi Düşünce, 1-Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, 10. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 377-407.

Alkan, Necmettin (2007), "II. Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen İlk Alman Askerî Heyetinin Komutanı Otto von Kaehler ve Her İki Tarafın Beklentileri", *Tarih Dergisi*, (43), 135-165.

_____ (2008), "Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati", *Osmanlı Araştırmaları*, (31), 9-53.

_____ (2008), "Osmanlı Devleti'nin Batı Politikası -Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e- (1839-1908)", Mustafa Bıyıklı (Ed.), *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi*, 2, Gökkubbe, İstanbul, 137-187.

_____ (2009), "Osmanlı Modernleşmesi ve Klasik Yeniçeri İsyanlarının Modern Siyasî Darbelere Dönüşmesi", *Doğu Batı*, (51), 51-67.

_____ (2011), "Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi", Mehmet Metin Hülagü vd. (Haz.), *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, 4, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 93-117.

_____ (2016), "Goltz, Wilhelm Colmar von der", *TDVİA*, Ek-1, İstanbul, 478-480.

Altuntaş, Zeynep (2011), "Yarı ulemâdan bir Jön Türk Hoca Muhyiddin'in hayatı ve eserleri", *Tarih ve Toplum*, (13), 223-255.

Aslan, Taner (2008), "İttihâd-ı Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne", *Bilig*, (47), 79-120.

_____ (2010), "II. Abdülhamit'in Jön Türk Siyaseti: İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Önlemler", *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (1), 102-131.

Aslaner, Serhat (2008), "Taşrada Jön Türklük yahut Meşrutiyet Fikrinin Konya'ya İntikali", *Dîvân*, 13 (25), 75-99.

Aslanoğlu, Mehmet (1999), "II. Abdülhamid'in İktisadi ve Mali Politikalar Üzerindeki Etkisi", *Toplumsal Tarih*, (63), 25-32.

Ataman, Bora (2009), "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", *Marmara İletişim Dergisi*, (14), 21-49.

Aydemir, Uygar (2014), "1870'ler Basınındaki Siyasi Tartışmalar Işığında Sultan Abdülaziz Döneminde Kamuoyunun Siyasi İşlevi", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013, Ankara Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat*, 2, TTK Yayınları, Ankara, 181-207.

A'zâ-yı Cem'iyetten Biri (15 Ocak 1896), "Şuûnât-ı Bahriyye", *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 5-6.

Âzerî (15 Ocak 1896), "İstanbul'dan Mektûb", *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 3-4.

B.K (15 Şubat 1896), "Mekteb-i Harbîye Havâdisi", *Altı Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1-2.

Balcı, Sezai (2011), "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Yabancı Basın", Mehmet Metin Hülagü vd. (Haz.), *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, 5, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 45-65.

Bay, Abdullah (2016), "19. Yüzyılda Osmanlı'da Propaganda ve Protesto Kültürü: 'Teşviş-i Ezhân ve Fesadâmiz Müdhiş' Yaftalar", *Kebikeç*, (41), 11-50.

Beyhan, Mehmet Ali (1999), "II. Abdülhamid Döneminde Hafiyye Teşkilâtı ve Jurnaller", *İlmî Araştırmalar*, (8), 65-83.

Bilge, Mustafa L. (1991), "Arnavutluk", *TDVİA*, 3, 383-390.

Bilgi, Nejdet (1992), "Dr. Mehmed Reşid Bey'in Taşkışla Hatıraları Hakkında", *Tarih ve Toplum*, 17 (100), 52-56.

Bir Arnavud (14 Aralık 1896), "Rumeli'den" *Mîzân*, (1), 3-4.

Bir Arnavud (1 Ocak 1901), "Arnavudluk'dan", *Osmânlı*, (75), 8.

Bir Derviş (22 Mart 1897), "Edebîyât", *Mîzân*, (12), 4.

Bir Ermeni (1 Aralık 1900), "Amerika'dan: Türk Vatandaşlara Açık Bir Mektûb", *Osmânlı*, (73), 4.

Bir Kürd (1 Mayıs 1896), "Tâlim ve Terbiye ve Mekteblerimiz", *Meşveret*, (10), 2-3.

_____ (21 Ağustos 1896), "Mütâlaamız", *Meşveret*, (17), 4.

_____ (8 Ekim 1896), "Açık Mektûb", *Meşveret*, (20), 2-4.

_____ (25 Ocak 1897), "Techizât-ı Askerîye!!", *Mîzân*, (6), 2.

_____ (29 Mart 1898), "[İsimsiz]", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (11), 1-2.

Bir Türk (1 Temmuz 1900), "Mısır'dan", *Osmânlı*, (63), 5-6.

Bir Yüzbaşı (1 Ocak 1898), "Üsküb'den", *Osmânlı*, (3), 6-7.

Birecikli, İhsan Burak (2009), "Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Siyasi Faaliyetleri (1870-1908), *Gazi Akademik Bakış*, 3 (5), 95-122.

Birinci, Ali (1999), "Münir Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, 2, YKY, İstanbul, 330-332.

Bozkurt, Eshabil ve Karadağ, Ayşe Banu (2015), "II. Abdülhamid Dönemi Roman Çevirileri", *Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (3), 43-77.

Cihâdî (20 Eylül 1896), "Mekteb-i Harbiyye Havâdisi", *Meşveret*, (19), 3-4.

_____ (23 Ekim 1896), "Askere Hitâb", *Meşveret*, (21), 5-6.

Çakır, Coşkun (2010), "İktisadi ve Mali Manzara İhtiyat ve Terakkî", Coşkun Yılmaz (Ed.), *II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul*, İstanbul, 223-243.

Çelik, Bilgin (2003), "Jön Türk Hareketi İçinde Arnavut Aydınlarının Rolü", *Toplumsal Tarih*, (115), 58-61.

Çetinkaya, Y. Doğan (2008), "1908 Devrimi'nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (38), 125-140.

Çetinsaya, Gökhan (1998), "Abdülhamid'i Anlamak: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek Sempozyum Bildirileri*, İstanbul, 137-146.

_____ (1999), "Çıban Başı Koparmamak: II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış", *Türkiye Günlüğü*, (58), 54-64.

_____ (2016), "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları*, (XLVII), 353-409.

Demir, Alpaslan ve Aslan, Taner (2009), "İttihat ve Terakki Cemiyet'ne Ait İmamet ve Hilafet Risalesi'nin Muhteva ve Şekil Açısından İncelenmesi", *Gazi Türkiyat*, 1 (5), 333-372.

Demirel, Fatmagül ve Raşit Çavaş (2005), "Yeni Bulunan Belgelerin Işığında II. Abdülhamid'in Yaktırdığı Kitapların Listesi", *Müteferrika*, (28), 3-23.

Derviş Himâ (3 Aralık 1896), "Arnavudluk'dan", *Meşveret*, (23), 4-5.

Dığıroğlu, Filiz (2017), "II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslamî Metinleri Kim Üretir?-I", *History Studies*, 9 (1), 85-110.

_____ (2017), "II. Abdülhamid Dönemi Matbûat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyat", Fahrettin Gün ve Halil İbrahim Erbay (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, TBMM Milli Saraylar Yayını, İstanbul, 631-651.

Ebüzziya, Ziyad (1985), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe Dili Dışındaki Basını", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın "La Presse de Langue Etrangère en Turquie" (16-17-18 Mayıs 1984)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 29-45.

_____ (1992), "II. Abdülhamid Döneminde Basın ve Basın Hareketlerine Bakış", Coşkun Yılmaz (Haz.), *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 111-129.

Eldem, Edhem (2017), "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Adalet, Eşitlik, Hukuk ve Siyaset Üzerine", *Toplumsal Tarih*, (288), 24-37.

Eliaçık, Muhittin (2011), "Jön Türk Basınında Dinî Zeminde Muhalefet", *Turkish Studies*, 6 (3), 75-81.

Engin, Vahdettin (2014), "Sultan II. Abdülhamid Döneminin Büyük Afeti: 10 Temmuz 1894 Depremi", Coşkun Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, 2. Baskı, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul, 427-438.

Eraslan, Cezmi (1994), "II. Abdülhamid'in Hilafet Anlayışı", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 93-105.

_____ (2014), "II. Abdülhamid ve Siyaseti: Türkiye Nasıl Kurtulur?", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset*, 1, TTK Yayınları, Ankara, 19-30.

Ertuğrul (23 Mayıs 1896), "Selânik'ten Mektûb", *On Bir Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 2-3.

Gâzî (15 Aralık 1897), "Mekâtib ve Havâdis", *Osmânlı*, (2), 3-5.

Gençoğlu, Mustafa (2014) "Sultan II. Abdülhamid'in Yurt Dışı Eğitim Politikası", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (2), 33-73.

Groc, Gerard (1985), "Türkiye'de Fransızca Basın", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın "La Presse de Langue Etrangère en Turquie" (16-17-18 Mayıs 1984)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 49-71.

Güldüren, Cem (2017), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Medrese Öğrencilerinin Askerliği Meselesi", *Toplumsal Tarih*, (288), 68-74.

H. Figânî (2 Mayıs 1896), "Ve Nahleu ve Nètrükü Men Yefcürük", *On Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1.

H. H (1 Aralık 1895), "Kanûn-ı Esâsî", *Meşveret*, (1), 2-3.

____ (15 Aralık 1895), "Zavallı Osmânlılar", *Meşveret*, (2), 2-3.

____ (1 Ocak 1896), "Vilâyâtımızın Ahvâli", *Meşveret*, (3), 2-3.

____ (16 Şubat 1896), "Habs, Nefy, İ'dam", *Meşveret*, (6), 1-3.

H. N (1 Aralık 1895), "Mütâlaa", *Bir Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 2.

____ (1 Şubat 1896), "Tersâne ve Bahriyye", *Beş Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 3.

H. Nizâmî (2 Nisan 1896), "Selânik'ten Mektûb", *Dokuz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 3-4.

H. P (21 Ağustos 1896), "Hersek'den", *Meşveret*, (17), 4.

Halil Ganem (25 Ekim 1897), "İcmâl-i Mesâib", *Meşveret*, (26), 1.

_____ (9 Aralık 1897), "İcmâl-i Mesâib", *Meşveret*, (27), 1.

_____ (14 Ocak 1898), "İcmâl-i Mesâib", *Meşveret*, (29), 1.

Halil Hâlid (19 Nisan 1897), "İngiltere'de Kembiriç Dârü'l-Fünûnu'nda Türkçe Muallimi Bulunan İhvân-ı Ahrar'dan Halil Hâlid Bey'in Evvelce Londra Encümen-i İslâmiye'sinde İrâd İyledikleri İngilizce Makalenin Sûret-i Mütercemesini Derc Eyledik", *Kanûn-i Esâsî*, (17), 5-6.

Hamiyyetli Bir Şâir (1 Şubat 1896) , "Söz ü Güdâz", *Beş Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 4.

_____ (2 Nisan 1896), "Tazallüm", *Dokuz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1-2.

Hanioğlu, M. Şükrü (1982), "Genesis of the Young Turk Revolution of 1908", *Osmanlı Araştırmaları*, 3, 277-300.

_____ (1984), "Tunalı Hilmi Bey'in 'Devlet Modeli'", *Pof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan*, 2, 107-144.

_____ (1985), "Jön Türklerin Yabancı Dilde Yayınladıkları Dergilerde İşledikleri Temalar", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın "La Presse de Langue Etrangère en Turquie" (16-17-18 Mayıs 1984)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 95-108.

_____ (1985), "Jön Türk Basını", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 844-850.

_____ (1988), "Abdullah Cevdet", *TDVİA*, 1, İstanbul, 90-93.

_____ (1990), "Jön Türkler ve Fransız Düşünce Akımları", *De La Révolution Française À La Turquie D'Atatürk Actes des Colloques d'Istanbul (10-12 mai 1989)*, ISIS Yayımcılık, İstanbul-Paris, 173-178.

_____ (1991), "Karl Süssheim-İbrahim Temo Mektuplaşması ve Jön Türk Hareketi", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, (2), 137-163.

_____ (2016), "Siyasal Temsil Olayının Osmanlı İmparatorluğundaki Yeri", Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (Ed.), *Türk Siyasal Hayatı Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, 6. Baskı, Sentez Yayıncılık, İstanbul, 341-347.

_____ (2016), "II. Abdülhamid Döneminde Bürokratlar ve Darbe", *Derin Tarih*, (54), 48-55.

_____ (2017), "The Times ve Sultan Abdülhamid", *Derin Tarih*, (59), 2017, 78-83.

_____ (2017), İlk Osmanlı Meclis-i Meb'usanı ve İngiltere", *Derin Tarih*, (62), 62-67.

Hayrullah (8 Kasım 1896), "Darü'l-Harb", *Meşveret*, (22), 3-5.

Hey'et-i Tahririye (14 Aralık 1896), "İfâde-i Mahsûsa", *Mîzân*, (1), 1.

Hülagü, M. Metin (2011), "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Donanması Hakkında Bir Değerlendirme 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı Örneği", Mehmet Metin Hülagü vd. (Haz.), *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, 3, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 193-221.

İnalcık, Halil (1988), "Adâletnâme", *TDVİA*, 1, İstanbul, 346-347.

İpşirli, Mehmet (2014), "Sultan II. Abdülhamid'i Tahta Çıkaran ve Tahttan İndiren Fetvalar", Coşkun Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, 2. Baskı, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul, 89-98.

K. M (1 Aralık 1895), "Pâdişâhların Saraya Kapanub Yanındaki Âdemlerinden Başka Kimsenin Sözüne İ'timâd İtmemelerinin Neticesi", *Meşveret*, (1), 4.

_____ (2 Nisan 1896), "İdâre-i Hükûmette Muvâzenet", *Meşveret*, (9), 1-3.

Kandemir, Feridun (1965), "Jön Türkler ve Sultan II. Abdülhamid", *Tarih Konuşuyor*, 4 (23), 1903-1907.

Kanlıdere, Ahmet (2013), "İttihat ve Terakki'nin Gölgede Kalmış Simalarından Doktor İshak Sükûti (1868-1902)", Hasan Bahar vd. (Ed.), *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya, 205-216.

Kansu, Aykut (2008), "Yabancı Basında Türkiye'deki Devrim Sürecinin Görünümü Temmuz 1908", *Toplumsal Tarih*, (175), 36-46.

Kara, İsmail (1998), "Ulema-Siyaset ilişkilerine dair önemli bir metin: Muhalefet yapmak/Muhalefete katılmak", *Divan*, (4), 1-25.

_____ (1999), "Ulema-siyaset ilişkilerine dair metinler-II Ey Ulema! Bizim gibi konuş!", *Divan*, (7), 65-134.

_____ (2018), "Sultan Hamid Devrinde 'Mızraklı İlmihal' Yasaklanmış mıydı?", *Derin Tarih*, (77), 36-40.

Karaca, Taha Niyazi (2011), "The Armenian Question According to Meşveret, The Publication Organ of The Committee of Union and Progress", *Bilig*, (58), 211-224

Karakışla, Yavuz Selim (2003), "Sultan II. Abdülhamid'in İstibdat Döneminde (1876-1909) Hafiyelik ve Jurnalcilik", *Toplumsal Tarih*, (119), 12-21.

Karpat Kemal ve Zens Robert W. (2002), "I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı (1876-1909)", (Çev. Nasuh Uslu), *Türkler*, 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 873-888.

Karta, Nurullah (2014, "Sultan Abdülaziz Dönemi Osmanlı Dış Borçları ve Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013, Ankara Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat*, 2, Ankara, 93-108.

Kaya, Gökhan (2015), "Eleştirel Söylem Tutumundan Karşıt Kamusal Alan Yaratmaya Geçiş: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Abdülhamit'e Muhalefeti", *Amme İdaresi Dergisi*, 48 (2), 73-103.

Kılınç, Arzu (2014), "II. Abdülhamid Döneminde İdil-Ural Müslümanlarıyla Dini ve Kültürel İlişkiler", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset*, 1, TTK Yayınları, Ankara, 243-276.

Kırmızı, Abdulhamit (2005), Osmanlı'nın Son Döneminde Ulemâ Muhalefeti ve Ubeydullah Efendi", *Bilim ve Sanat Vakfı Bülten*, (58), 93-96.

_____ (2010), "Sultan II. Abdülhamid İmparatorluğun Son Nefesi", Coşkun Yılmaz (Ed.), *II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul*, İstanbul, 21-45.

Koloğlu, Orhan (1994), "'Abdülhamid Basın Rejimi' Deyimi Üzerine", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 35-46.

Kuran, Ercüment (1994), "II. Abdülhamid'in Büyük Devletlere Karşı Uyguladığı Siyasetin Esasları", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 141-148.

Kurşun, Zekeriya (1999), "II. Abdülhamid Döneminde Batı Basınında İmaj Düzeltme Çabaları: Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti'nin Kurulması ve Faaliyetleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (1), 105-118.

Küçük, Cevdet (1988), "Abdülhamid II", *TDVİA*, 1, İstanbul, 216-224.

_____ (1992), "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", Coşkun Yılmaz (Haz.), *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 19-25.

K. M (1 Aralık 1895), "Pâdişâhların Saraya Kapanub Yanındaki Âdemlerinden Başka Kimsenin Sözüne İ'timâd İtmemelerinin Neticesi", *Meşveret*, (1), 4.

_____ (2 Nisan 1896), "İdâre-i Hükûmette Muvâzenet", *Meşveret*, (9), 1-3.

M (25 Ekim 1897), "Mektûb", *Meşveret*, (26), 4.

M. A (1 Şubat 1896), "Osmanlı İttihâdı", *Meşveret*, (5), 1-2.

____ (1 Şubat 1896), "Suriye'den Mektûb", *Beş Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 2-3.

____ (2 Nisan 1896), "Suriye'den Mektûb", *Dokuz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 3.

____ (8 Haziran 1896), "Osmanlı İttihâdı (2)", *Meşveret*, (12), 3-4.

____ (4 Ağustos 1896), "Suriye'den Mektûb", *Meşveret*, (15), 3-4.

____ (8 Kasım 1896), "Suriye'den Mektûb", *Meşveret*, (22), 6.

M. F (1 Aralık 1895), "Adâlet, *Meşveret*, (1), 3-4.

____ (16 Mart 1896), "Moskovla İttifak", *Meşveret*, (8), 3.

M. S. (16 Mart 1896), "Bahriyye", *Sekiz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 3.

Mehmed Murâd (1 Ocak 1896), "[İsimsiz]", *Meşveret*, (3), 1.

_____ (21 Ağustos 1896), "İkiden Hangisi", *Meşveret*, (17), 1.

_____ (8 Eylül 1896), "[İsimsiz]", *Meşveret*, (18), 2.

_____ (8 Ekim 1896), "Cümle-i Siyâsîye", *Meşveret*, (20), 1-2.

_____ (23 Ekim 1896), "Sultan Abdülhamid'in Büyük Hatâsı", *Meşveret*, (21), 1-3.

_____ (14 Aralık 1896), "Karîlere İhtâr-ı Mahsûs", *Mîzân*, (1), 1.

_____ (28 Aralık 1896), "Makale-i Mahsûsa", *Mîzân*, (2), 2-3.

_____ (15 Şubat 1897)"Açık Muhabere", *Mîzân*, (7), 1-2.

Mücâhid (10 Haziran 1898), "Taksim Başladı!", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (39), 5.

Oğuz, Ahmet (2013), "Türk Demokrasi Tarihinde Muhalefet Geleneğinin Oluşması Açısından Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi", *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2), 2013, 109-120.

Özbek, Nadir (2004), "Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2 (1), 71-90.

_____ (2017), "Osmanlı'dan Günümüze Darülaceze: Sosyal Politika Zihniyeti ve Kent Yoksulluğunun Değişen Niteliği", *Toplumsal Tarih*, (288), 52-63.

Özcan, Abdülkadir (2011), "II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği ve Literatürü", Mehmet Metin Hülagü vd. (Haz.), *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, 1, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 113-125.

Özcan, Azmi (2014), "Sultan II. Abdülhamid, Muhalefet ve Din," Coşkun Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, 2. Baskı, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul, 81-88.

Özgen, Yüksel (2017), "Unutulmuş Bir İttihatçı Doktor: İshak Sükûti", *Toplumsal Tarih*, (279), 32-38.

Râzî (21 Ağustos 1896), "Girid Hanya", *Meşveret*, (17), 6.

S.Y. (1 Mayıs 1896), "Hilâfete Bir Misâl", *On Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 2.

Sâî (16 Şubat 1896), "Tohum ve Semereleri", *Meşveret*, (6), 3-4.

___ (1 Mart 1896), "Bıçak Kemiğe Dayandı", *Meşveret*, (7), 3.

Salih, Eyüp (2015), "İttihat ve Terakki'nin Kurucularından İbrahim Temo", *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu 25 Kasım 2014 Ankara Bildiriler*, 1, Ankara, 85-101.

Sem'ân (1 Mayıs 1896), "Vilâyât", *Meşveret*, (10), 3-4.

_____ (23 Mayıs 1896), "Suriye'den Mektûb", *On Bir Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1.

Seyfullah (19 Ağustos 1896), "Adana'dan", *Meşveret*, (16), 4-6.

_____ (8 Ekim 1896), "Kudüs'den", *Meşveret*, (20), 4-5.

Sonyel, Salâhi R. (1978), "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı", *Belleten*, XLII (168), 725-741.

Soy, Bayram (2008), "1908 Jön Türk Devrimi'ne İngiltere'nin Yaklaşımı", *Doğu Batı*, (46), 143-177.

Şârh (8 Haziran 1896), "İzmir'den Mektûb", *İlâve-i Meşveret*, (12), 1.

___ (8 Kasım 1896), "Islahât mı Tahribât mı?", *Meşveret*, (22), 6-7.

Şeber, Nurdan İpek (2012), "Namlunun Ucundaki Padişah: II. Abdülhamid'e Karşı Planlanan Suikastler", *Türkiyat Mecmuası*, 22, 31-59.

Şehid zî-hayât (24 Mayıs 1897), "Cevâbı", *Mîzân*, (21), 4.

Şerâfeddin Mağmûmî (8 Eylül 1896), "Ne İdik, Ne Olduk?", *Meşveret*, (18), 3-4.

_____ (20 Eylül 1896), "Mağrib'den Bir Sedâ", *Meşveret*, (19), 3-4.

Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin (21 Aralık 1896, "Maksad-Meslek", *Kanûn-i Esâsî*, (1), 21 Aralık 1896, s. 1-3.

_____ (28 Aralık 1896), "Zât-ı Şâhâne'ye Takdim Kılınan Ârızadan", *Kanûn-i Esâsî*, (2), 2-6.

_____ (26 Ocak 1897), "Makale-i Şer'iye", *Kanûn-i Esâsî*, (6), 1-2.

Tarcan, Selim Sırrı (1946), "Hatıralarım", *Canlı Tarihler XVI*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 5-64.

Tonta Ak, Emine (2014), "Osmanlı Devleti'nde Abdülaziz Devri Matbuat İdaresi", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013, Ankara Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat*, 1, Ankara, 129-138.

Toprak, Seydi Vakkas (2015), "Fizan'da Sürgün Bir İttihatçı: Cami Bey", *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu 25 Kasım 2014 Ankara Bildiriler,* 1, TTK Yayınları, Ankara, 251-270.

Tunalı Hilmi (28 Aralık 1896), "İsviçre'den", *Mîzân*, (2), 5.

Tunaya, Tarık Zafer (1956), "Türkiye'nin Siyasî Gelişme Seyri İçinde İkinci 'Jön Türk' Hareketinin Fikrî Esasları", *Ceza Hukuku ve Ceza Usul Hukuku Ordinasyüs Profesör Dr. Tahir Taner'e Armağan*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 167-187.

Türkmen, Zekeriya (2016), "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mekteb-i Harbiye-i Şahane", Feridun Emecen vd. (Ed.), *Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu IV 20-22 Mayıs 2016*, 29 Mayıs Üniversitesi Kültür A. Ş., İstanbul, 931-954.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1954), "İkinci Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dâir Muhtıraları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 7, (10), 43-60.

_____ (1955), "II. Abdülhamid Devrinde Kâmil Paşa", *Belleten*, XIX (74), 203-245.

Yamaç, Müzehher (2014), "Sultan Abdülaziz Döneminde Basında Muhalefet", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013, Ankara Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat*, 2, TTK Yayınları, Ankara, 49-72.

Yazıcı, Serkan (2014), "Sultan II. Abdülhamid Örneğinde Tarihsel Algılamanın Değişimi", *History Studies*, 6 (5), 233-247.

Yıldız, Hatip, "II. Abdülhamid Dönemi'nde Mülki (Sivil) İdadilerde Ve Yüksek Mekteblerde Din Eğitiminde Yapılan 1898 Tarihli Yenilikler", Ayten Kiriş Avaroğulları (Ed.) *IV. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu 01-03 Eylül 2016 Bildiri Kitabı*, 2016, 641-660.

Yılmaz, Murat (2016), "Tanzîmât Döneminde Avrupamerkezciliğe Bir Karşı Çıkış: Ahmed Cevdet Paşa", *Akademik Bakış Dergisi*, (57), 378-390.

_____ (2018), "II. Meşrutiyet Devri İzmir Basınında Mizah: Kukuruk ve Neşter Örneği", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 33 (2), 545-573.

Yüksel, Ahmet (2014), "Padişahım Çok Yaşa! Hayır, Yaşasın Hürriyet! II. Abdülhamid Devrinde Birbirine Muhalif İki Ses", *Turkish Studies*, 9 (7), 577-590.

Zeynelabidin (1 Mayıs 1898), "Girid'den", *Osmânlı*, (11), 4-5.

DİZİN

II. Abdülhamid, 9, 11, 13-18, 20, 22, 24, 26-30, 32-36, 38, 40, 42, 44-48, 50-244, 246-310, 312-367, 369, 370, 372-384, 386-390, 392, 394, 396-398, 400, 402-406, 408-428, 431-437, 442, 444, 446, 448, 450, 452, 454, 456, 458.
II. Mahmud, 24, 85, 242.
II. Nikola, 306, 364.
II. Wilhelm, 171, 306, 325-330, 332.
III. Selim, 24, 319.
V. Murâd, 63, 65, 118, 159, 191, 222, 284, 313, 327, 331, 339, 342.
XIV. Louis, 58.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 33, 198, 242, 247, 253, 302, 312, 317, 323, 324, 338, 340-342, 413.
1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, 127, 173, 219, 234, 248, 251, 254, 326, 360, 365, 366, 383, 404.
31 Mart Vakası, 41, 114.

A

Abdullah Cevdet, 29, 32, 36, 54, 57, 58, 72, 83, 120, 129, 130, 139, 147-149, 151, 152, 208, 209, 217, 241, 248, 258, 261, 262, 264, 276, 290, 292, 295, 387, 388, 393, 394, 397, 413, 422, 427, 452, 455.
Ahmed Celâleddin Paşa, 36, 75, 144-146, 148, 150, 208, 209, 387.
Ahmed Cevdet Paşa, 28, 169, 172, 192, 206, 339, 340.
Ahmed Mehtiyâ, 129.
Ahmed Midhat Efendi, 58, 159, 172, 383.
Ahmed Muhtar Paşa, 178, 242.
Ahmed Rızâ, 37, 41, 44, 54, 61, 94, 95, 96, 97, 104, 106, 111, 142, 152, 153, 155, 157, 161, 174, 175, 197, 204, 215-219, 229, 231, 248, 249, 251, 252, 266, 276, 288, 292, 301, 305, 318, 319, 334, 343, 344, 346, 347, 351, 356, 362, 363, 366, 373-376, 383-389, 395, 398, 400,

410, 413, 415, 418, 419, 423, 426, 427, 449, 453, 454.
Ahmet Reşit Rey, 132, 133.
Alberi, 69.
Alfieri, Vittorio, 58, 241.
Ali Kemâl, 36, 75, 120, 149, 209, 278.
Ali Münif, 32, 40, 41, 129, 141.
Ali Suavî, 77, 118, 165, 166, 198, 311, 400, 406, 412.
Ali Şefkatî, 61.
Alman (-lar), 45, 48, 86, 102, 108, 154, 216, 227, 242, 244, 257, 290, 304, 310, 316, 325-331.
Almanya, 39, 45, 59, 154, 171, 202, 216, 227, 230, 242, 244, 245, 283, 304, 306, 315, 317, 318, 325-332, 353, 373.
Amerika Birleşik Devletleri, 78, 93, 106, 120, 142, 184, 195, 215, 288, 312, 355, 380, 405.
Amerikan, 79, 355.
Anadolu, 22, 33, 82, 84, 88, 91, 96-98, 101, 102, 141, 174, 175, 199, 214, 218, 305, 322, 328, 374, 378, 380, 427.
Antopulos Paşa, 44, 199.
Arap (-lar), 45, 47, 77, 268, 293, 294, 296, 297, 299, 300, 312, 351, 375, 400.
Arapça, 184, 187, 201, 294.
Armanak Efendi, 185.
Arnavut (-lar), 94, 375, 377, 379, 391-393.
Arnavutluk, 39, 176, 178, 352, 389, 391-393, 408.
Atilhan, Cevat Rıfat, 132.
Atina, 22, 360, 364.
Avrupa (-lı), 15, 20, 22, 25, 30, 35, 37, 40-43, 45-47, 49, 53, 59, 61, 62, 66-69, 71, 76, 77, 89, 91-93, 95-99, 101, 105-107, 112, 120, 126, 130, 140-144, 146, 153, 155, 158, 160-162, 166, 167, 170, 173, 174, 177, 179-182, 195, 197, 198, 200-205, 212, 215, 216, 218, 219, 223, 233, 234, 243, 250, 251, 259, 269, 273, 284, 289, 291, 292, 303, 306, 308, 310, 313, 317, 318, 323, 324, 331, 333, 334, 335, 344, 345, 347, 349, 350, 354-357, 359, 362, 364, 366, 373, 375, 377, 381, 386, 392, 396, 398, 399, 401, 403, 405, 408, 409, 418, 423, 428, 431.
Avusturya, 39, 41, 59, 149, 167, 336, 353, 392, 413.

B

Bâb-ı Âlî, 45, 51, 53, 61-63, 67, 68, 90, 101, 104, 116, 154, 166, 171, 178, 191, 204, 241, 269, 275, 276, 314, 315, 335, 399, 406, 407.
Balkan / Balkanlar, 150, 201, 247, 322, 340, 353, 357, 361, 378.
Baykurt, Cami, 138, 139, 140, 399.
Beberûhî, 20, 74, 123.

Berlin Kongresi, 33, 98-100, 102, 107, 303, 334, 380.
Beşinci Hutbe, 234.
Beyrut, 42, 45, 187, 241.
Birgen, Muhittin, 401.
Birinci Hutbe, 49, 215.
Birjevıe Vedomosti, 355.
Bitlis, 89.
Bleda, Midhat Şükrü, 36, 38, 39.
Bozcaadalı Hasan Hüsnü Paşa, 251.
Brüksel, 22, 149, 153.
Bulgar (-lar), 48, 61, 133, 135, 336, 344, 378, 405, 408, 409.
Bulgaristan, 87, 95, 101, 102, 104, 209, 245, 260, 303, 336, 389, 390, 427.
Bükreş, 22, 55, 150, 178, 391.
Büyük Petro, 58.

C

Cemâleddin Afganî, 48, 49.
Ceneviz, 74.
Cenevre, 17, 19, 22, 49, 50, 61, 71, 74, 75, 77, 87, 105, 130, 145, 147, 148, 151, 153, 154, 186, 187, 208, 236, 306, 331, 335, 383, 386, 387, 389, 390, 406, 451, 452.
Contrexéville, 138, 146, 147, 248, 367.
Cüret, 43.

D

Daily Chronicle, 233.
Daily News, 66, 398.
Daily Telegraph, 92.
Damad Mahmud Paşa, 59, 71, 77, 106, 118, 120, 142, 144, 166, 170, 306, 310, 339, 340.
Davis, Richard Harding, 184.
Della Tirannide, 58.
Derviş Himâ, 176, 391, 392, 405, 412.
Derviş Vahdetî, 31, 41.
Diyarbakır, 41, 89.
Doktor Nâzım, 142, 371, 400.
Dolab, 20, 75, 123, 154.
Dördüncü Hutbe, 47.
Düstûr, 21, 136, 179, 386.
Düvel-i Muazzama, 45, 62, 67, 83, 92, 96, 98, 100, 101, 115, 250, 256, 301, 327, 333, 334, 343, 345, 347, 349, 350, 353, 357, 358, 360, 364, 396, 397, 399.

E

Ebü'z-Ziyâ Tevfîk, 25, 49, 145, 159, 222, 371.
Edirne, 140, 175, 237, 303.
Elliot, Henry, 165, 313.
Elvedâ, 345, 350.
English Supplement to the Osmanli, 20.
Ermeni (-ler), 16, 33, 41, 54, 67, 88-107, 124, 136, 147, 173-175, 180, 203, 249, 288, 304, 344, 355, 363, 377-380, 390, 394, 398, 407, 426, 454.

Ermeni Meselesi, 88, 90, 92, 93, 95, 96, 98, 101, 102, 107, 203, 355.
Erzurum, 41, 89.

F
Ferik İsmâil Paşa, 76, 77.
Fesch, Paul, 130, 389.
Folkestone, 20, 22, 154.
Fransa, 39, 58, 74, 146, 153, 167, 169, 190, 194, 200, 202, 216, 308, 315, 320, 336, 343, 351, 370-372, 381, 401.
Fransız İhtilâli, 16, 126, 136, 192, 369-372, 381, 394, 402, 434.

G
Ganem, Halil, 108, 160, 161, 280-282, 374, 405, 406.
Genç Osmânlılar, 25, 26, 48, 51, 118, 142, 158, 185, 205, 269, 371-373, 431.
Girit Meselesi, 172, 250, 272, 328, 329, 345, 347-351, 360, 363, 382.
Gladstone, W. Ewart, 89, 95, 96, 198, 304, 314.
Goltz Paşa, 230, 243, 326, 332.
Gürcü, 264.

H
Hacı Haşim Efendi, 277.
Hafiye, 50, 57, 101, 117.
Hairenik, 106.
Hak, 42, 291.
Hakîkat-i Hâl, 388, 389.
Harbiye, 22, 29, 40, 64, 113, 114, 125, 132, 137, 140, 166, 183, 229, 230, 235, 238, 239, 290, 353.
Hareket, 21, 31, 88, 135, 235, 236, 250, 258, 270, 273, 284, 301, 304, 305, 338, 343, 408, 409, 414, 417, 420.
Harrison, Frederic, 92.
Herzl, Theodor, 79, 154, 203.
Hint Okyanusu, 322.
Hint Müslümanları, 330.
Hizmet, 154.
Hoca Kadri, 98, 264, 281, 283, 291, 293, 365.
Hoca Muhyiddin, 31, 179, 257, 271-273, 275, 278, 284, 291, 338, 395.
Hoca Şâkir, 186, 267, 268.
Hristiyan (-lar), 62, 95, 96, 99, 101, 103, 204, 260, 314, 318, 321, 344, 346, 350, 352, 374, 375, 377, 378, 380, 381, 382, 405, 409, 423.
Hugo, Victor, 58, 185.
Hüseyin Avni Paşa, 159, 222, 235.
Hüseyin Ulvi, 277.

İ
İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, 163.
İbranice, 201.
İkdâm, 52, 172, 183, 189, 206.
İki Emel, 58, 397, 427.

İkinci Hutbe, 49, 135, 255, 275, 417.
İlk ve Son Gayret, 348, 363, 415, 416, 424.
İmâmet *ve Hilâfet Risâlesii*, 21, 173, 174, 217, 265, 266, 273, 274, 279-283, 295, 308, 421, 445.
İngiltere, 39, 44, 59, 63, 67, 68, 89, 92, 93, 95, 96, 99-102, 106, 108, 136, 154, 165, 180, 190, 193, 198, 200, 249, 293, 297, 300-317, 319, 320, 323-325, 327, 329, 337, 338, 340, 343, 344, 353, 359, 399-401.
İran (-lı), 48, 49, 187, 298.
İslam, 276.
İsmâil Kemâl, 69, 120, 158, 163, 309, 310, 392, 400.
İstibdâd, 58.
İsviçre, 20, 75, 135, 154, 202, 216, 290, 353, 413, 420.
İtalya, 74, 153, 167, 216, 373, 392.
İtalyan (-lar), 41, 353.
İtalyanca, 184, 201.
İzzet Holo Paşa, 45, 76, 400.

J

Jurnal, 22, 49, 108-122, 130, 147, 306, 419, 436.

K

Kaehler, Otto von 242.
Kahire, 19, 20, 37, 58, 314.
Kâmil Paşa, 56, 79, 122.
Kanûn-i Esâsî, 19, 43, 50-52, 56, 61, 62, 65, 71, 72, 73, 77, 84, 89, 91, 92, 99, 105, 125, 127, 130, 136, 153, 157, 159, 162-165, 174, 178, 179, 191, 192, 204, 211, 212, 214, 215, 249, 255, 257, 260, 261, 265, 271, 272, 280, 283, 291, 296, 297, 302, 304-306, 312, 316-319, 326, 327, 328, 333, 338, 341, 351, 365, 380, 386, 393-401, 405, 407, 408, 411, 433, 443.
Karabekir, Kâzım, 35, 36, 112, 113, 131, 176, 184, 192, 230.
Karadeniz, 10, 250, 322.
Karasu, Emanuel, 120.
Karay, Refik Halid, 133, 134.
Kars, 41.
Kıbrıs, 41, 159, 312, 336-338.
Kırım, 251, 302, 311, 339, 341.
Konya, 48, 278, 288.
Köstence, 42.
Kraliçe Victoria, 185.
Kuran, Ahmed Bedevî, 34, 54, 245, 353.
Kürt (-ler), 91, 93, 351, 375.

L

L'Humanité, 37.
La Liberté, 371.
Latin, 18, 53, 55, 63, 99, 112, 135, 137, 144, 174, 417.
Leskovikli Mehmed Raûf, 38, 39, 131, 366, 391.

Londra, 22, 44, 67, 96, 154, 167, 185, 198, 199, 294, 297, 303, 306, 314, 319, 349, 389, 390.

M

Ma'lumât, 172.

Mahkeme-i Kübrâ, 21, 34, 72, 186, 241, 258, 261-264, 295, 456.

Mahmud Celâleddin Paşa, 63, 64, 70, 158, 163, 337, 338, 340, 342, 396, 399.

Makedonya, 42, 102, 176, 220, 344, 352, 353, 355, 357, 374, 378, 395, 398, 408.

Maraş, 89.

Mavroyani Paşa, 117.

Mechveret Supplément Français, 20, 383.

Meclis-i Mebûsan, 51, 65, 66, 96, 105, 161, 273, 279, 281-284, 289, 324, 341, 342, 347, 373, 376, 387, 389, 394, 396-401, 407, 409, 433.

Mehmed Memduh Paşa, 60, 140, 149, 185, 193.

Mehmed Reşid, 129, 138.

Meşrutiyet, 15, 37, 48, 50, 52, 60, 63, 66, 76, 78-80, 97, 129, 132, 133, 135, 140, 162, 164, 197, 201, 207, 220, 224, 248, 270, 275, 278, 287, 290, 299, 337, 340, 355, 356, 359, 364, 370, 371, 400, 401, 410, 429, 435, 437.

Meşveret, 19, 20, 31, 39, 40, 42, 43, 47, 48, 52-57, 59, 61, 72, 73, 76, 78, 82, 83, 87-89, 92, 94, 95, 97-99, 103, 108, 110, 111, 114, 123, 124, 126-128, 130, 153, 157, 160, 161, 171, 172, 174-179, 191, 203, 204, 210, 213-216, 218-220, 229-234, 237, 249-252, 255, 256, 258, 260, 261, 264-266, 271, 272, 276-283, 288, 289, 292, 293, 301, 305, 317-320, 325, 326, 328, 329, 333, 334, 336, 343, 346-348, 351, 357, 362, 363, 373-378, 380-385, 388, 394, 395, 397, 398, 402, 403, 405, 406, 410-413, 420-423, 425, 426, 441, 449.

Mevlânzâde Rıfat, 79.

Mevlevî (-ler), 277, 278, 287.

Mısır, 19, 22, 31, 42, 49, 52, 54, 58-61, 72, 98, 99, 104, 112, 149, 151, 153, 174, 177, 178, 180, 185, 186, 216, 257, 268, 275, 288, 289, 291, 294-297, 305, 308, 312, 315, 319, 326, 334, 335, 339, 343, 344, 385, 389, 390, 395, 413, 421, 445.

Midhat Paşa, 53, 101, 118, 156-170, 235, 278, 285, 312, 313, 336, 338, 340, 342, 351, 396, 398, 399, 412.

Mîzân, 19, 20, 29, 31, 35, 37, 39, 40, 45, 53, 56, 59, 71, 73, 74, 76, 77, 82, 83, 87, 90, 104, 108, 124-128, 145, 153, 160, 172-174, 178, 204,

206, 211, 212, 217, 220, 229, 234, 235, 241, 249-251, 255-257, 259, 260, 265, 267, 274, 276, 292, 293, 296, 302, 303, 317, 319-321, 326, 329, 333-336, 345-350, 357, 360-363, 378, 383-386, 392, 395-398, 403-408, 410, 411, 419, 420, 423, 425, 427, 428, 442, 450.

Mîzâncı Murâd, 32, 36, 37, 57-59, 75, 94, 97, 103, 109, 115, 124, 130, 139, 142, 144, 146, 147, 151, 154, 161, 167, 190, 208, 209, 212, 248, 259, 266, 276, 281, 292, 335, 336, 366, 383, 385-387, 398, 399, 403, 415, 425, 450, 453.

Muhtasar İngiltere Târih-i İnkılâbı, 308.

Mustafa Fâzıl Paşa, 77.

Muvaffak, Halil, 148.

Mülkiye, 22, 29, 64, 85, 86, 125, 129, 130, 132, 190, 290, 402.

Münir Paşa, 74, 75, 76, 100, 114, 153, 202, 209, 339, 340, 353, 387, 453.

Müslüman (-lar), 27, 83, 86, 88, 90, 92, 93, 95, 99, 101, 103, 104, 124, 186, 255, 259, 264-267, 275, 279, 281, 284, 292, 293, 298, 305, 307, 314, 321, 327, 345-347, 349, 350, 374-376, 378-381, 393, 397, 404, 407, 409, 422, 427, 434.

N

Nâmık Kemâl, 49, 77, 139, 140, 157, 159, 163, 184, 379, 412.

Neler Olacak?, 411.

New York, 24, 64, 184, 185, 199.

O-Ö

Osmân Nûrî, 118, 166, 167, 182, 188, 191, 223, 340.

Osmanlı (-lar), 13-16, 19, 21, 23, 24, 26, 27, 29, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 42-52, 54-56, 59-64, 66, 68-70, 74-78, 82-86, 88, 89, 91, 92, 94-96, 98, 100-103, 105, 107, 108, 110, 114-116, 119, 120, 124, 126, 129, 130, 134, 135, 139, 141-144, 146, 148, 150, 152-157, 160, 163-167, 170-177, 179, 180, 183, 184, 186, 188, 193-205, 207-210, 215-226, 228, 230, 231, 233, 234, 239-242, 244-252, 254-256, 259, 260, 262-265, 267-270, 273, 276-278, 281-284, 286, 287, 289-302, 304-306, 308-320, 322-328, 330-341, 343, 345-348, 350-366, 369, 370, 372-376, 378-380, 382-384, 387-397, 399, 400, 404, 405, 407-411, 413-416, 420, 422-424, 428, 431-436, 456.

Osmanlı-Rus Savaşı, 338.

Osmanlı-Yunan Savaşı, 234, 254, 366.

Osmânlı, 19, 35, 42, 43, 46, 52, 57, 59, 60, 71, 72, 74, 77, 106, 109,

127, 136-138, 147-150, 154, 155, 173, 174, 210, 251, 252, 260, 266, 267, 272, 276, 306, 307, 321, 322, 328-332, 344, 349-352, 357, 363, 365, 379, 380, 383, 387, 389, 390, 392, 393, 395, 397, 405, 418, 422, 424, 426.
Osmanli Deutsche Beilage, 20.
Örikağasızâde Hasan Sırrı, 80, 113, 140, 202.

P
Paris, 17, 19, 21, 22, 36, 37, 39, 47, 50, 74, 75, 87, 90, 97, 99, 100, 107, 120, 143-147, 152-154, 200, 202-204, 209, 216, 219, 262, 277, 278, 293, 303, 314, 326, 329, 339, 340, 344, 353, 371, 372, 383-390, 396, 400, 418, 449, 453.
Prens Sabahaddin, 107, 118, 142.
Prens Yorgi, 328, 347, 350.

R
Razî, Fahreddin, 280.
Rızâ Servet, 129.
Rodos, 124, 139, 159, 278.
Roma, 22, 148, 190, 389.
Rum (-lar), 94, 345, 349, 350, 363, 377-380, 383, 385, 390, 394.
Rus (-lar), 48, 58, 66, 68, 91, 106, 198, 216, 233, 234, 244, 259, 302, 317-321, 323, 324, 337, 354, 355, 364, 366, 378, 405, 406, 409, 410, 415.
Rusya, 41, 55, 59, 66, 91, 216, 222, 231, 244, 245, 250, 253, 283, 298, 302, 304, 306, 316-324, 337, 339, 340, 342, 353, 354, 361, 365, 378, 413.

S
Sa'id Paşa, 77, 81, 117, 157, 165, 166, 337, 339.
Sabah, 172, 183.
Sabuncuzâde Louis Alberi, 69.
Sadâ-yı Millet, 150, 178.
Sancak, 42.
Sansür, 108, 171, 181, 184, 193, 195.
Scalieri, Cléanthi, 118.
Selâmet, 392.
Selânik, 31, 42, 47, 56, 175, 220, 228, 230, 271, 303, 316, 341, 356, 370.
Servet-i Fünûn, 206.
Seyyid Şerif Cürcânî, 256, 265.
Shakespeare, William, 58.
Sırplar, 353.
Siyonist, 79, 154, 155, 203.
St. Petersburg, 233.
Sultan Abdülaziz, 25, 51, 53, 63, 118, 159, 161, 162, 168, 194, 205, 221, 222, 235, 239, 249, 251-253, 284, 285, 313.
Sultan Selim, 295, 421.
Supplément Français (Mensuel) Du Osmanli, 20.
Sükûtî, İshak, 32, 40, 139, 147, 148, 150, 151, 209, 332, 386, 393, 451, 452.

Ş

Şefik Ali, 128.

Şerâfeddin Mağmûmî, 129, 157, 210, 320, 336, 344, 388, 404.

Şerhu'l-Mevâfık, 257, 265.

Şeyh Ebu'l Hüdâ, 127, 300.

Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi, 266, 271, 283.

T

Tahsin Paşa, 80, 114, 115, 122, 200, 224, 227, 278, 353, 355.

Takvim-i Vekâyi, 24, 183.

Tarcan, Selim Sırrı, 39.

Târih-i Cevdet, 192.

Temo, İbrahim, 49, 54, 55, 132, 142, 151, 203, 290, 386, 391-393.

Tepeyran, Ebubekir Hâzim, 86, 185, 186, 337.

Tercümân-ı Hakîkat, 172.

Terrel, Alexander Watkins, 78, 79, 355.

Tevfik Paşa, 149, 332.

The Rulers of the Mediterranean, 184.

The Times, 68, 165, 198, 285.

Tıbbiye, 16, 22, 29, 34, 40, 49, 64, 123, 128, 132, 137, 183, 239, 277, 287, 288, 290, 291, 370, 402.

Tokgöz, Ahmet İhsan, 183, 206, 309, 310, 325, 359.

Trablusgarp, 34, 41, 137, 138, 140, 310, 353, 392, 395.

Trabzon, 41, 89.

Tunalı Hilmi, 21, 36, 47, 49, 59, 60, 94, 95, 105, 109, 120, 123, 135, 142, 146, 148, 152, 186, 209, 214, 215, 219, 234-236, 255, 275, 347, 348, 363, 376-379, 403, 415-420, 424, 451.

Turhan Paşa, 346.

U

Ubeydullah Efendi, 113, 120, 142, 147, 287-289, 300, 311, 312.

Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iye, 21, 112, 257, 258, 260, 271-275, 277, 282, 320, 381.

Urquhart, David, 311, 400.

V

Vambery, Arminius, 55, 63, 69, 185, 314.

Van, 41.

Vatan Tehlikede, 21, 90, 93, 98, 99, 173, 186, 212, 213, 237, 238, 249, 250, 292, 302-305, 381, 408, 409, 411-413.

Vazife ve Mes'ûliyet, 61, 418, 419, 425.

Volkan, 31, 41.

Y

Yahudi (-ler), 63, 94, 155, 203, 314, 390.

Yahya Kemâl, 31, 142, 151, 388.

Yalçın, Hüseyin Cahit, 40, 43, 114, 239.

Yavuz Sultan Selim, 236, 262, 295, 343, 421.
Yemen, 22, 128, 131, 135, 175, 232, 245, 352.
Yeniçeri, 27, 489.
Yıldız Sarayı, 22, 33, 34, 36, 42, 44, 46, 47, 51, 56, 67-69, 72, 76, 79, 81, 84, 86-90, 92, 109, 112-114, 116, 120, 125, 129, 130, 143, 150, 151, 153, 162, 168, 169, 171, 175, 176, 179, 181, 182, 185, 186, 190, 192, 200, 202, 203, 206, 208, 211-213, 218, 219, 224, 230, 233, 234, 237, 241, 245, 249, 267, 273, 276, 277, 306, 315, 335, 336, 342, 343, 351, 354, 360, 361, 387, 393, 397, 404, 406, 407, 416, 418, 419, 436, 453.
Yunan, 41, 76, 190, 234, 254, 326, 353, 360-363, 365, 383, 384, 404, 409, 413, 415.
Yusuf Ziyâ Paşa, 145.

Z

Zeki Paşa, 128.
Ziyâ Paşa, 157, 159, 163.

Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına karşı en önemli siyasî muhalefet grubunu Jön Türkler oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin felâketini engelleyecek formülün meşrutî yönetim olduğunu ileri süren Jön Türkler, bu doğrultuda karşılarında en büyük engel olarak II. Abdülhamid'i görmüşler ve onun yönetimine son vermek için etkin muhalefete girişmişlerdir. Bu çalışmada, Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti adı altında birleşen Jön Türklerin 1895-1902 yılları arasında çıkardıkları gazetelerde, yazdıkları risalelerde ve beyannamelerde Osmanlı toplumunu kendi fikirleri doğrultusunda etkilemek ve yönlendirmek için yaptıkları propaganda faaliyetleri ile ihtilâl çağrıları incelenmektedir. Basın-yayın üzerinden iç ve dış siyasî olayların, sosyal ve ekonomik tabanlı gelişmelerin Jön Türkler tarafından birer propaganda aracı olarak kullanılması çalışmanın ana boyutunu oluşturacaktır. Matbuat üzerinden toplumu kitle hareketine yönlendirerek II. Abdülhamid iktidarına karşı ihtilâl meydana getirme çağrıları da bu kapsamda değerlendirilecektir. Böylece II. Abdülhamid ile Jön Türkler iktidar-muhalefet ilişkisi bağlamında ele alınacaktır. Çizilen sınırlar çerçevesinde oluşturulan çalışmayla II. Abdülhamid iktidarına karşı Jön Türk muhalefetinin kapsamının ve içeriğinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanacak, ayrıca II. Abdülhamid dönemi belirtilen zaman aralığında bir bütün olarak ele alınacaktır. Bu şekilde II. Abdülhamid-Jön Türkler ilişkisine yeni bir boyut kazandırılacaktır.

THG
0127211
UCR
THG 0127211 UCR

ISBN 978-625-8472-43-1
9 786258 472431

LİBRA